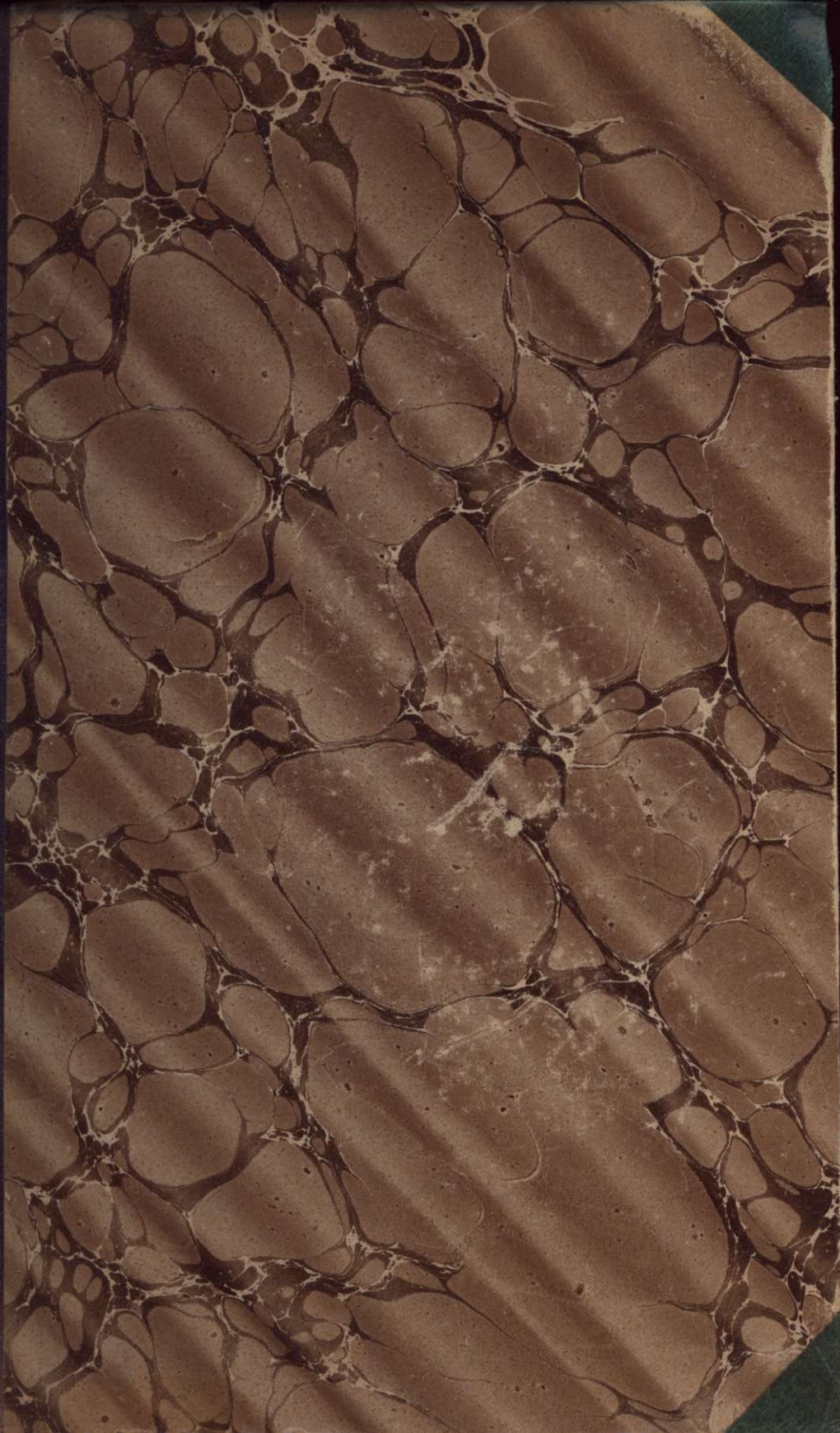
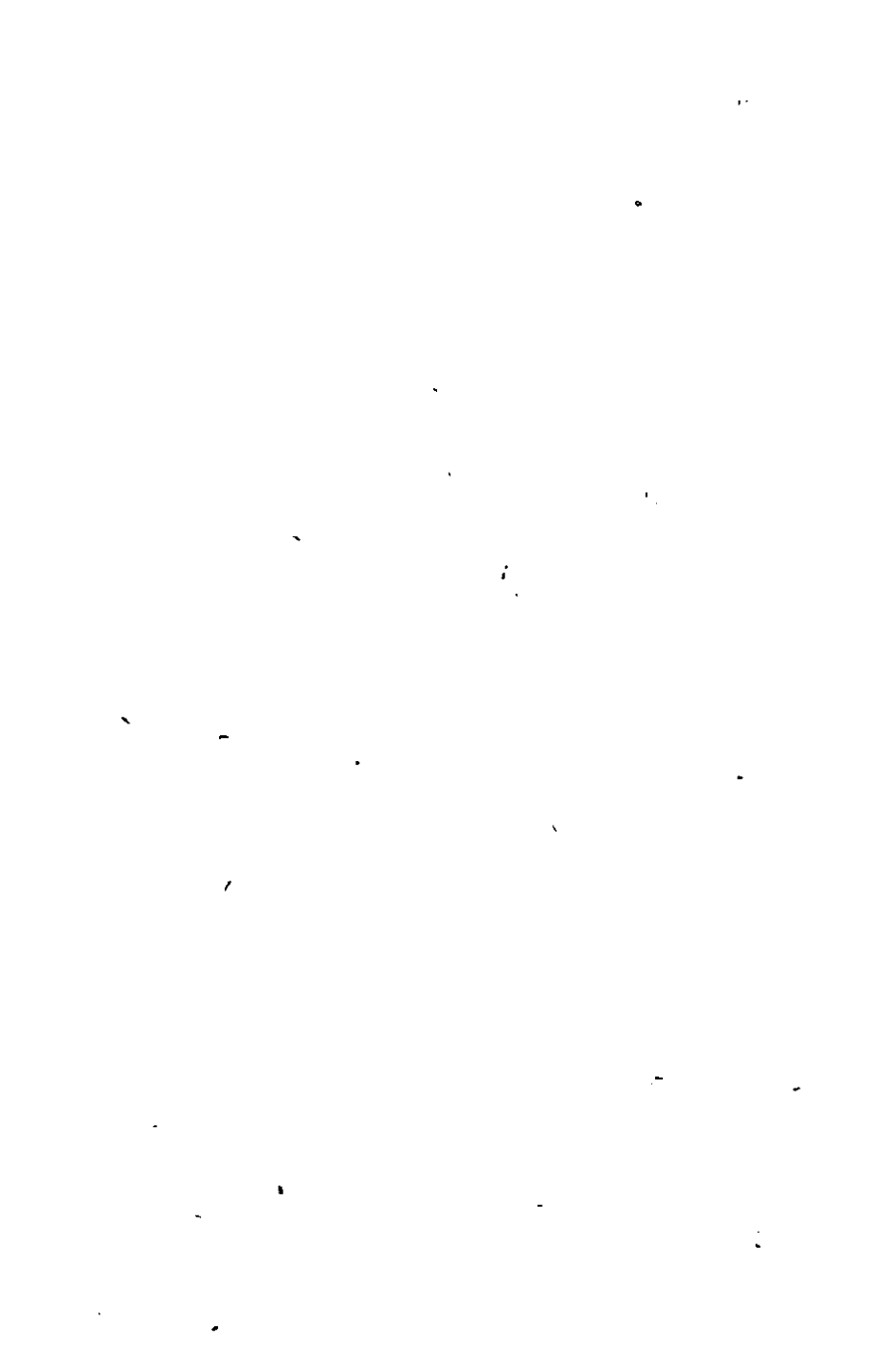

VENCEL
Magyar
Mezőgazdaságának
Története

~~2-m-2-28.6~~
~~12-m-498~~

17

MAGYARORSZÁG
MEZŐGAZDASÁGÁNAK
TÖRTÉNETE.

1882

1882

1882

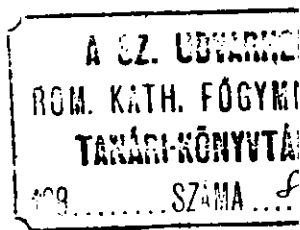
MAGYARORSZÁG
MEZŐGAZDASÁGÁNAK
TÖRTÉNETE.

IRTA

WENZEL GUSZTÁV.

KIADJA

A M. TUD. AKADEMIA TÖRTÉNELMI BIZOTTSÁGA.

BUDAPEST.

1887.

ELŐSZÓ.

Hazánk mezőgazdaságának története köztörténelmünknek nem kevésbé, mint nemzeti gazdaság szempontjából egyaránt nagyfontosságú.

Magában világos ugyanis, hogy bármelyik nemzetnek vagy államnak köz- és kiválóan kulturai történelmét csak úgy érthetjük alaposan, ha az abban hatályos gazdasági tényezőket ismerjük. Minthogy pedig Magyarország gazdasági rendszerében a főszerepet legrégibb idő óta mindig a mezőgazdaság vitte; kétségtelen, hogy köztörténetünk is csak mezőgazdaságunk történetének kellő tekintetbe vételével tanulmányozható hasznos eredménnyel.

De ha anyagi érdekeink jövőjét biztosítani, és gazdasági életünket azon előnyökben részesíteni akarjuk, a melyekhez alapos történeti tanulmány útmutatása nélkül jutni lehetetlen: mezőgazdaságunk multját, egészben véve szintúgy, mint egyes ágai szerint, behatólag szemügyre vennünk s tapasztalásai és eredményei által hasznosítani, nemzeti gazdaságunk szempontjából is kell.

S ebből tetszik ki az, hogy mily indokolt volt illetékes helyről hozzám intézett ama felszólítás, mely a tudomány jelen állásához képest hazai mezőgazdaságunk történetének egy mérsékelt terjedelmű kötetben hiteles történeti adatok alapján való megírására utalt, — s melynek tehetségeimhez képest lehetőleg eleget tenni akadémiai tiszti kötelességemnek tartottam.

Nem szabad ez alkalommal tekinteten kívül hagynunk, hogy eddigi irodalmunkban Magyarország gazdaságának történetébe törött út még nem vezet, s hogy sem a hatalmunkban lévő kútforrás adatok nincsenek még annyira átvizsgálva és előkészítve, hogy azok alapján közvetlenül munkát írni lehetett volna, se a fejtegetések alakjára nézve nem nyújtottak irodalmi előzményeink biztos támaszt. S midőn majdnem mindenben nemcsak az anyagot kellett összerakernem, hanem még ennek rendezésénél és alakításánál is első lépést volt szükség tennem; azon néhány előmunkálat pedig, melyet egyben-másban használhattam, többnyire igen szűk körre szorítkozott: a jelen munkát sem kívánom kezdemény- és kísérletnél egyébnek tekinteni.

S ezen szempontból is csak azt említhetem fel nagy sajnálkozással, hogy Herman Ottó jeles munkáját: »A magyar halászat könyve« (két kötet, Budapest 1887.), mely a magyarországi halászat történetére nézve epochális jelentőséggel bír, s mely nekem is több helyütt nem csekély segítségemre volt volna, — csak akkor kaptam kézhez, mikor a jelen munka már csaknem egészen ki volt nyomtatva.

Befejezésül még legyen szabad minden ügybaráthoz, ki Magyarország mezőgazdaságának történetére nézve kiegészítő vagy felvilágosító kútfői adatok birtokában van, még azon kérést intéznem, hogy sziveskedjenek ezen adataikat a hazai tudományosság érdekében közzé tenni és értékesíteni; s nem kétlem, hogy a »Történelmi Tár« szerkesztősége ebben szívesen fog segédkezet nyújtani.

Budapest, 1887. június hó 21-én.

Wenzel Gusztáv.

TARTALOM.

BEVEZETÉS.

1. §. Általános tájékoztatásúl.

I. A talaj.

2. §. Általában. — 3. §. A) Hegyes vidékek. — 4. §. B) Síkvidékek. — 5. §. A magyarországi felső síkság. — 6. §. A magyarországi alsó síkság, vagyis az ugynevezett Alföld. — 7. §. A természetnek azon jelenségei, melyeknek a magyarországi mezőgazdaság történetében fontosságot tulajdonítanunk szükséges. 1. Az éghajlat. — 8. §. 2. A nevezetesebb folyók, s főkép a Dunának iránya. — 9. §. 3. A Duna számos szigetei és azoknak csoportosulása. — 10. §. 4. A talaj alatti vagyis u. n. fenékvíz (Grundwasser) hatása. — 11. §. 5. A futó-homok. — 12. §. 6. A vizek szabályozásának szüksége. — 13. §. Visszapillantás eddigi fejtegetésünkre 3—30

II. A magyar honfoglalás előtti mezőgazdasági vívmányok és fejlemények.

14. §. A rómaiak előtti állapotok. — 15. §. Folytatás. Kelták és dákok. — 16. és 17. §§. A rómaiak uralma Pannoniában és Dáciában. — 18—20. §§. Mezőgazdasági állapotok Pannoniában a római uralom alatt. — 21. §. Dácia a rómaiak alatt. — 22. és 23. §§. Teljesen megszűnt-e a római világ utóhatása az V—IX. századokban? 30—59.

ELSŐ KORSZAK.

A magyar honalapítástól szent István király uralkodásáig.

24. §. A honalapítás jelentősége a magyarországi mezőgazdaságra nézve. — 25. §. A honfoglaló ősök általános gazdasági jellemzése. — 26. §. A honfoglaló ősök, mint új társadalmi élet alapítói. — 27. §. Mezőgazdaság a magyarok földjén a X. században. — I. Birtokviszonyok. a) Általában. — 28. §. b) Részletesen. — 29. §. 1. A várrendszer alakul-

lásának kezdete. Várbirtok. Várföldek. — 30. §. 2. A nemzeti szállítások gazdasági rendezése. — 31. §. Közös és egyéni birtok. — 32. §. A határok kérdése. — 33. §. 3. Lakhelyek. A községi életnek első kezdetei. — *II. A gazdasági munka.* 34. §. Általán véve. — 35. §. 1. Szolgai munka. — 36. §. 2. Szabad munka. — 37. §. 3. A munka mezőgazdasági célokra való szervezése és alkalmaztatása. — *III. Gazdasági történeti eredmények.* 38. §. 1. Általában. — 39. §. 2. A frank birodalomhoz egykor kapcsolt vidékeken. — 40. §. 3. Az Alföld. — 41. §. Néhány szó az itteni állattenyésztésről; névszerint a ló- és szarvasmarhatenyésztésről. — 42. §. Lótenyésztés. — 43. §. Marhatenyésztés stb. — 44. §. 4. Az ország északi és keleti hegyes vidékein. — 45. §. A népvándorlásnak és névszerint a magyar honfoglalásnak gazdasági előnye. — 46. §. Különösen az erdők jelentősége ezen kor gazdasági viszonyai közt. — 47. §. Egy-két megjegyzés a mai mezőgazdasági tudomány szempontjából. — 48. §. A hazai mezőgazdaság kedvezőbb fordulatának kezdeményei 59—106.

MÁSODIK KORSZAK.

Szent István reformjaitól az Anjou királyok uralkodásáig.

49. §. Szent István államalkotása és egyházi alapításai . . . 106

I. A földbirtok. 50. §. A királyi jog. — 51. §. Nagybirtok, közép-birtok és kisbirtok Magyarországon a tatárjárás előtt. — 52. §. Egyházi birtok, várföldek, magánbirtok. 1. Általában. — 53. §. Névszerint. 2. Egyházi birtok. — 54. §. 3. Királyi várbirtok és várföldek. — 55. §. 4. Fekvő magánbirtok. — 56. §. A birtokviszonyokban történt változás a tatárjárás után az Anjou királyok koráig 108—121

II. Gazdasági munka. — 57. §. 1. Általában. — 58. §. A gazdasági munkának évszakok és hónapok szerinti felosztása és elrendezése. — 59. és 60. §§. 2. A szolgai munka. — 61. §. 3. A szabad munka. 121—143.

62. §. Tőke a mezőgazdaságnál a XI—XIII. századok szellemében 143—144.

63. §. A kisbirtokosok és munkások lakhelyei. Mansiók és kültelkek. — 64. §. Községek. — 65. §. Új telepítvények . . . 144—159.

III. A mezőgazdaság egyes ágai. 66. §. Általános tájékoztatásul. — 67—70. §§. 1. A cerealék termelése. Földművelés. Szántóföldek. — 71. §. Minő gazdasági foglalkozások voltak a cerealék termelésével még összefüggésben? — 72. és 73. §§. 2. Szőlőművelés és bortermelés. — 74. §. 3. Kertészet és gyümölcsstermelés. — 75. és 76. §§. 4. Legelők és rétek. — 77. §. Havasi legeltetés. — 78. §. 5. Erdők. — 79. §. 6. Lótenyésztés. — 80. §. 7. A szarvasmarhák tenyésztése. — 81. §. 8. A juh és kecsketeenyésztés. — 82. §. 9. A sertések tenyésztése. — 83. §. 10. A többi háziállatok tartása. — 84. §. Méhtenyésztés. — 85. §. 11. A vadászat és madarászat. — 86. §. 12. A halászat 159—237

IV. A mezőgazdaság szervezése. 87. §. Álláspontunk. — 88—90. §§. A mezőgazdasági munka rendezése. — 91. §. Gazdasági építmények. — 92. §. Visszapillantás. 237—251.

HARMADIK KORSZAK.

Az Anjou királyok uralkodásától az 1514-ki nagy pór-háborúig.

93. §. E korszak áttekintése 251.

I. Földbirtok. 94. §. Általában. — 95. §. Nagybirtok. — 96. §. Középbirtok. — 97. §. Kisbirtok 255—268.

II. A mezőgazdasági munka. 98. §. Szellemi elem a mezőgazdaságban. — 99. §. Mezőgazdasági anyagi munka. — 100. §. Új telepítvényesek munkája. — 101. §. Lakhelyek. — 102. §. Községek. — 103. §. A városok mint a mezőgazdaság emelkedésének egyik tényezője. — 104. §. A mezővárosok gazdasági jelentősége. — 105. §. A falusi községek. — 106. §. Urbariumok. — 107. §. A községeknek néhány különös neve. (Soltész-ségek, gerebiatus, kenézségek, jász-kun községek) . . . 268—296.

III. A tőke kérdése. 108. §. Álláspontunk 296—297.

IV. A mezőgazdaság egyes ágai. 109. §. Általában. — 110. és 111. §§. 1. A földművelés. a) Cerealék művelése. — 112. §. b) Legelők és rétek. — 113. §. Szőlőművelés és bortermelés. — 114. és 115. §§. Kertészet és gyümölcsstermelés. — 116. és 117. §§. 2. Erdészet. — 118. §. Állattenyésztés. — 119. §. Lótenyésztés. — 120. §. Szarvasmarha-tenyésztés. — 121. §. Juh- és birkatenyésztés. — 122. §. Sertés-tenyésztés. — 123. §. Házi állatok. — 124. §. Vadászat. Madarászat. — 125. §. Haltenyésztés. 297—339.

V. A mezőgazdaság kezelése. 126. §. Általában. — 127. §. 1. Nagy-birtokosok gazdasága saját kezelés mellett. — 128. §. 2. A gazdaság haszonbérbe adott jószágokon 339—342.

NEGYEDIK KORSZAK.

Az 1514-iki pór-háborútól Mária Terézia uralkodásáig.

129. §. Általános tájékoztatásul. — 130. §. Fejtegetésünk feladata 342—346.

I. A birtokviszonyok. 131. §. A birtokviszonyok rendezése. — 132. §. Nagybirtok. — 133. §. Középbirtok. — 134. §. Kisbirtok. 346—356.

II. A mezőgazdasági munka. 135. §. A XVI. század szellemi emelkedése s a mezőgazdaság. — 136. §. Anyagi munka a mezőgazdaságnál. — 137. §. Mezőgazdaság és községi élet. — 138. §. Új telepítvények 357—368.

III. A tőke. 139. §. Álláspontunk. — 140. §. Az u. n. csön-des évek 368—370.

IV. Mezőgazdasági fejlemények és eredmények. 141. §. Álláspontunk. — 142. §. 1. Mezőgazdaság a nagy uradalmakon. — 143. §. Bor-

termelés. — 144. §. Kertészet. — 145. §. Gyümölcsstermesztés. — 146. §. Erdészet, tekintettel a bányászathoz való viszonyára. — 147. §. Állattenyésztés. — 148. §. Haltenyésztés és halászat 370—392.

ÖTÖDIK KORSZAK.

Mária Terézia uralkodásától a legujabb időig.

149. §. Álláspontunk 393.

A. A magyarországi újabb mezőgazdaság fordulati pontjai és eredményei. 150. §. Általában. — 151. §. Földmívelés. — 152. §. Szőlőmívelés és bortermelés. — 153. §. Erdészet. — 154. §. Állattenyésztés. — 155. §. Méhészet és selyemtenyésztés. — 156. §. Halászat. 393—405.

B. A mezőgazdaság njabb segédszerei Magyarorszáiban. 157. §. Álláspontunk. — 158. §. Talajjavítás. — 159. §. A mezőgazdasági munka javítása. — 160. §. A tőke kérdése 405—408.

**C. A Magyarország mezőgazdaságának újabb emelkedését esz-
közlő és támogató intézmények** 408.

I. Törvényhozás és jogalkotás. 161. §. Általában. — 162. §. Az ösiségi viszonyok rendezése. — 163. §. Országos urbariumok. Urbéri tehermentesítés. 164. §. Telekkönyvek. — 165. §. A forgalomnak jogi rendezése 408—412.

II. Szakiskolák. 166. §. Magyarország 1825. előtti felsőbb gazdasági iskolái. — 167. §. 1825. óta. — 168. §. A Magyarország mezőgazdaságának újabb történetében jelesebb szakférfiak 412—416.

III. Az associatio jelentősége hazánk mezőgazdaságánál. Magyar országos gazdasági egyesület. 169. §. Előzmények. A magyar országos egyesület 417—420.

IV. 170. és 171. §§. *Hitelintézeteink és a hazai mezőgazdaság.* 172. §. Általában. — 173. §. Részletesen 420—422.

V. Biztosítási ügy. 174. §. Álláspontunk 422

BEVEZETÉS.

1. §. Általános tájékoztatásul.

I. A mezőgazdaság történetének kiindulási szintügy mint végpontja a *föld*, a mennyiben az ember művelésére alapúl szolgál. Midőn tehát Magyarország mezőgazdaságának történetéről van szó, a hazánk területét képező földet is ezen értelemben kell szemügyre vennünk.

Jelen fejtegetésünk súlypontja mindazonáltal nem ebben, hanem azon emberi foglalkozások összeségében fekszik, melyeknek hatása oda irányúl, hogy a természet adományai minél nagyobb mérvben és tökéletesebb formában nyeressenek, s a melyek együtt véve a mezőgazdaságot képezik. Ezek eredetileg igen egyszerűek voltak, és nagyobbára arra szorítkoztak, hogy azt, mit a talaj saját magától adott, átvegyék és az emberek használatára alkalmassá tegyék. Az emberiségnek ezen ősi állapota azonban, mely ennél tovább nem ment, nem soká tartott; és igen érdekes tanulmányozni azon stadiumokat, melyeken keresztül az emberek gazdasági működése mindinkább nagyobb kifejtést és tökélyesbülést nyert, s észlelni azon phasisokat és eredményeket, melyekhez az emberiség művelődésének ezen úton jutni sikerült.

S ez tárgya a jelen vizsgálódásnak Magyarországra nézve.

II. Ezen álláspontunkhoz képest, itt nemcsak a tulajdonképi földművelést és ennek egyes ágait, hanem a kertészetet, szőlőművelést és erdészetet is tekintetbe vesszük; de figyelmünket az állattenyésztésre egész terjedelmében, valamint a vadászatra, madarászatra és halászatra is kell fordítanunk. Ellenben az ipar tüzetesen kizárva marad fejtegetésünkéből; — valamint a bányászat is, melynek t. i. talaját nem a föld felszíne, hanem a föld alatti világ képezi, melynek tehát egészen

sajátságos és eltérő jelentősége van; úgy hogy első kezdeményeitől végleges eredményeiig a mezőgazdaságtól külön álló.

III. Csupán Magyarország mezőgazdaságának történetéről lévén szó, érdekünk is kizárólag hazánk talajához van kötve. Itt azonban, daczára annak, hogy Magyarország önálló politikai testté csak a IX. század végén lett; hivatásunk azt kívánja, hogy talajunk régibb állapotát is vegyük szemügyre; sőt hogy ezen talajt magában véve, valamint a honalapítás előtti történetére való tekintettel is, tanulmányozzuk és méltassuk.

Más országok és nemzetek gazdasági állapotai minket csak annyiban érdekelnek, a mennyiben hazánk mezőgazdaságára befolyással voltak; — habár azt is szem előtt kell tartanunk, hogy a mezőgazdaság a közmívelődésnek szintén egyik fontos ága, hogy tehát ennek emelkedésére és tökélyesbülésére nézve a civilizált államok és nemzetek közt bizonyos solidaritás elmaradhatatlan. S valamint ez jelenleg így van, úgy a múltban is hasonló jelenségekre találni; — s tény, hogy azon államok és nemzetek gazdasági fejlődése és állapota, melyek művelődésükre nézve előkelőbb helyet foglalnak el, mindig tanulságosak voltak más államok és nemzetek mezőgazdasága tekintetében is.

IV. Tekintetbe véve ezeket, Magyarország mezőgazdaságának története mindenek előtt azt tételezi fel, hogy tisztában legyünk az ország talajának előzményei, s földjének a honalapítást megelőző időbeli gazdasági vívmányai és fejleményeivel. Midőn pedig ennek kifejtését a bevezetésbe foglaljuk, s ez alkalommal a czöveképítkezés (Pfahlbauten), valamint a kő-, réz-, bronz- és vaskor különbségének kérdését mellőzván, a történelmi fejtegetés egyik főfeltételét abban keressük, hogy a tényeket és eseményeket individualizálni legyünk képesek: magát a mezőgazdaság történetét öt korszakra osztjuk; melyek elseje a honalapítástól szent István koráig; másodika ezen időponttól az Anjou királyok uralkodásáig; harmadika az 1514-ki pórháborúig terjed; negyedik a XVI. és XVII. századok fordulatait és állapotait foglalja magában; s végre ötödike az újabb kor törekvéseit és azok eredményeit veszi szemügyre.

I.

A talaj.

2. §. Általában.

Magyarország (a magyar birodalom) terjedelmét az újabb geographiai és statistikai megállapodások 5853._{ss} □ geogr. mérfölddel szokták meghatározni ¹⁾; melyből 30 százalék magas és 20 százalék alacsony hegyekre, tehát éppen a felerész hegyvidékre, — továbbá 18 százalék dombvidékre és 32 százalék a síkságokra, vagyis a másik fele síkföldre esik ²⁾.

Ehhez képest Magyarország talaját olyképen határozhatjuk meg közelebb, hogy annak felerésze hegyes, másik fele-része pedig sík vidékekből áll. S ezen különbségre itt annál nagyobb súlyt kell fektetnünk, mivel a hegyes vidékek gazdasága más feltételek mellett fejlődött, mint a síkvidékeké.

3. §. A. Hegyes vidékek.

Mióta Kietabel Pál, Beudant F. S., Wahlenberg György, Rochel Antal, Schmidl Adolf, Szabó József és mások Magyarország hegyeit geographiai jelentségök, orographiai configuratiojok és geognostikus minőségökhöz képest rendszeres felfogás szerint mélyebben tanulmányozni kezdték, és csoportozásukat határozottabban állapították meg, mint a hogy ez az előtt történt, vizsgálódásaiknak eredményei egyszersmind arra is módot nyújtanak, hogy hegyes vidékeinknek gazdasági conjuncturáiról alaposabban szólhatunk.

Itteni álláspontomhoz képest e tekintetben a következő megjegyzésekre szorítkozom:

1. Volt idő, a mikor ezen hegyek és hegységek egy szigetkört képeztek, melynek számtalan öblei voltak, kinyúlók az azt környező tenger mélyedéseibe ³⁾. Ezen tengerről újabb

¹⁾ Hunfalvy János: A magyar birodalom természeti viszonyainak leírása, I. köt. Pest, 1863. 105. l. — Konek Sándor, Magyar birodalom statistikai kézikönyve. Budapest, 1875. 9. l.

²⁾ Konek id. m. 11. l.

³⁾ Szabó József: A magyar alföld alakulása (a M. Tud. Akadémia 1860. okt. 12-iki közgyűlésének előadásai közt 50. l.)

időben Hauer Ferencz igen érdekes vizsgálódásokat tett, melyeknek eredménye az, hogy itt a miocen idő sós tengere után édes vizű tenger következett; hogy az u. n. *congeria* ¹⁾ képletei abból származtak; — s hogy azon édesvizű tenger nyugati egyik ismert határa a Duna szorosától Felső- és Alsó-Ausztria közt, és a bécsi medenczétől kezdve borította a magyarországi két medenczét, Erdély és Szerbia lapályait, és túl az aldunai szoros szirtjein a Fekete tenger mellékeit, különösen Dobrudza, Bessarabia és a Krim síkságait messze a Kaspi tenger és az Araltó környékeiig. A Földközi tenger sós vize a *congeria*-rétegek lerakódása előtt el volt zárva ²⁾).

2. Azon kérdés, hogy hazánk mai orographiai configurációja mely geológiai katasztrófákból, vagy a természet mely csendes működéséből keletkezett: itteni álláspontomból nem bír érdekel. Keletkezésének maradványai azonban jelenleg is félreismerhetetlenek ³⁾

¹⁾ *Congeria* nevezete alatt az édesvizű kagylóknak egy osztálya értetik, melyeknek sokasága és sokfélesége a Dunavidékek geognostikai viszonyaira nézve feltűnő.

²⁾ *Jahrbuch der geologischen Reichsanstalt*, II-ik évfolyam. Bécs, 1860. — Ezen tengerre nézve lásd a részleteket kifejtve Peters Károly Ferdinándnál, *Die Donau und ihr Gebiet, eine geologische Skizze*. Lipcse, 1876. 191. sk. 11.

³⁾ »(Magyarország) rónait valaha az Édes tenger borította, melynek vize későbbben a Vaskapunál lefolyt.« Szabó József: Egy continentális emelkedés és süllyedésről (a M. Tud. Akadémia 1861-ki közgyűlése előadásai közt). Pest, 1862. 79. l. — »A víznek fokozatosan kellett egykor alászállani, s így hagyni el az Alföld területét. Azon — hogy úgy mondjam — népies hagyomány tehát, mely szerint az Alföldet valaha az »édes tenger« borította, s annak vize később a vaskapunál folyt le, egyszersmind a tudomány követelme is. Az aldunai szoros földtani vizsgálata ebbeli ismereteinket csakugyan gazdagítja ide vágó tényekkel.« Ugyanaz: A magyar Alföld alakulása 53. l. — »Nachdem der Donau-strom die Wässer der Drau, Theiss und Save aufgenommen, durchquert er in mehrfach gekrümmtem Laufe das hohe Gebirge, welches die panonische von der walachischen Ebene trennt. In dieses aus sehr mannigfaltigen Felsarten aufgebaute Gebirge hat er sich ein tiefes Bett gehöhlt, und thalwärts, wo gegen Turn-Severin die Schlucht ihr Ende erreicht, sieht man an dem letzten äussern Gehänge des Gebirgs bis hoch hinauf die Reste des grossen Schutt-Deltas, welches der Strom vor der Vertiefung seines Laufes aufgeschüttet, und in welches er dann die heutige

3. Belső alkotásukra nézve hazánk hegyei és hegységeiben a geognostikus világnak valamennyi formációival találkozunk. Az ősi és az átmeneti formációkat itt csak annyiban vesszük szemügyre, a mennyiben a legmagasabb ormok csúcsait képezik, de az idő viszontagságai és az emberek hanyagsága miatt növényzetektől vagy erdeiktől megfosztatván, kopasz felszínök lassan-lassan porrá vált, s a vihartól hajtatva, azon calamitást okozta, mely *futó-homok* nevezete alatt ismeretes. E mellett legjelesebb szőlő és bortermelő vidékeink erre többnyire csak külöös geognostikus formációjoknál fogva alkalmatosak. Az említetteknel azonban általános szempontból fontosabbak azon képletek, melyek a harmadik, és leginkább a negyedik formáció eredményei, s ha mi ezeknek — mivel nagyobbára gyeppel vannak befedve — geognostikus minőségökhöz képest nagy jelentőséget nem tulajdonítunk is, másrésről kénytelenek vagyunk beismerni, hogy növényzetök és sajátságos termékenységök többnyire éppen ezen geognostikus minőségöknek felel meg ¹⁾).

4. Valóságos hegylánczokkal csak a beregi és máramrosi hegyekben, az erdélyi keleti és déli határhavasokban és az alphavasoknak déli részében találkozunk. Ezek azonban csaknem mindenütt a különben szomszéd vidékeket olyannyira elzárják egymástól, hogy a kárpátok kelet felé, kezdve Ungmégyének vrhovinájától egészen az erdélyi havasokig alig vannak járható szorosaik.

5. A kárpátok uralkodó orographicus formája hegycsoportokban mutatkozik, melyek a folyók völgyei által választatnak el egymástól, s emelkedésekben több centralis pontban egyesülnek. Érdekes, hogy minden egyes hegycsoportnak nemcsak egészben véve, hanem különösen növényzetére és faunájára nézve is sajátságos jelleme van.

6. A hegységek lejtése hazánk belseje felé van irányozva, a hol vagy közvetlenül vagy közvetve a Dunába küldik vizei-

Rinne eingeschnitten hat.« Actenstücke zur Regulirung des Stromschwelen der Donau zwischen Moldova und Turn-Severin. Bécs, 1880. III. 1.

¹⁾ Lásd erről bővebben Wahlenberg György, *Flora Carpatorum principium*. Göttinga, 1814. LX. sk. II.

ket és folyóikat. Mert a máramarosi Arany-Bisztra Bukovinán keresztül, hol a Szerettel egyesül, ezzel együtt, valamint az erdélyi Olt Rumánián keresztül szintén a Dunába folynak. Egyedül a Dunajetz és a szepességi Poprád mellékfolyói a Visztulának.

7. Különben hazánk hegyes vidékei a hegyek és völgyek sokféle combinatiója által oly nagy változatosságot tüntetnek fel, hogy azoknak gazdasági jelentőségét egy szempont alá helyezni csaknem lehetetlen. P. o. a Tátra nyugati környéke korántsem tapasztalja a déli éghajlat befolyását annyira, mint keleti vidéke; miért is ennek fekvése sokkal kedvezőbb, mint amazé ¹⁾. Úgy szintén Máramaros fekvése kedvezőtlenebb, mint a szomszéd Szathmár és Ugocsa hegyes részei; mert az Alföld befolyása alól csaknem egészen el van zárva; holott ezekben az még hatályosnak mutatkozik.

4. §. B. Síkvidékek.

Magyarország síkvidékei lengikább azon két medenczéből állnak, mely a Duna két partján Dévénytől Orsováig elterül. Ezekhez járul még a hegyektől körülvett erdélyi medencze ²⁾, a társországekban a likkai fensík ³⁾, és néhány leginkább a nagyobb folyók mentében fekvő vidék. A szepesi és az árvai fensíkok ⁴⁾ sokkal jelentéktelenebbek, hogysen rólok itt feladatunkhoz képest külön szólni lehetne. Szorosan véve tehát csak a két Duna-medencze veendő különösen szemügyre.

Ezeknek sajáttságos jelleme az által határozttatik meg, hogy mindkettő egykor édesvizű tenger alatt állott, melynek

¹⁾ »Planities inferior sive magna Hungarica multo propius ad Carpatos accedit, quam planities superior. Et haec causa esse videtur, ob quam Carpati Scepusienses, quamquam magis septemtrionales, tamen vegetatione praestant tum ceteris Carpatis, cum Alpibus Helvetiae septemtrionalis, et ob quam potius equiparandi sunt Alpibus Pedemontanis, ne dicam Pyrenaeis.« Wahlenberg id. m. XXXII. 1.

²⁾ Hermann Otto: A Mezőség (Erdélyi Muzeum-Egylet) évkönyve. V. köt. Kolozsvár, 1871., 8. sk. 11. és VI. köt. u. a. 1873. 42. sk. 11.

³⁾ Farkas-Vukotinovich: Das Lika u. Krbova Thal (a bécsi cs. Akadémia math. és természettud. osztályának Sitzungsbericht, XXV. köt. 1857. 522. sk. 11.)

⁴⁾ Wahlenberg id. m. XXXIV. sk. 11.

vízszíne 50 ölnél magasabb volt, mint jelenleg a Tiszáé Szedtől lefelé, úgy hogy mai alakjokat csak ezen tengernek lefolyása által nyerték ¹⁾). A Balaton és a Fertő a lefolyt édesvizü tengerből két szem gyanánt maradt vissza. ²⁾)

5. §. A magyarországi felső síkság.

I. Ez Pozsonytól, illetőleg Vág-Ujhelytől Párkányig terjed, s a Dunának két oldalán oly módon terül el, hogy kiválólag a negyedkori lerakatok alsó szintje képezi a rendesen nem magas partokat ³⁾, s hogy észak-kelet felől a Vág, Nyitra és Garam völgyeit szegélyező hegysorok, kelet és dél-kelet felől pedig a Vértes és Bakony hegyek ágazatai, dél és nyugat felől pedig a Styriából átszapó alhavasi hegysorok által határozottak. Terjedelme mintegy 300 □ mértföldre, általános magassága pedig 400 lábra tehető a tenger színe felett.

Gazdaságilag nem kevésbé mint történetileg egészben véve ezen síkság hazánk legérdekesebb vidékei közé tartozik. Az ország egyházi élete, s ennek következtében gazdasági jelentősége is itt volt legteljesebben kifejtve; a miről a számos római katolikus püspökség, káptalan és kolostor százados fennállása tanuskodik, melyek mindig egyszersmind tekintélyes földbirtokosok is voltak. S ehhez járul a világi nagybirtokosok sokasága; valamint a közép- és kisbirtok virágzó állapota is; úgy, hogy az itteni föld termékenysége és — ha okszerűleg miveltetik — dús jövedelme közmondásává lett; a mint különböző terményei nemcsak tekintélyes belső forgalomnak, hanem még a külső kereskedésnek is nyujtanak nevezetes árutárgyakat.

Különben a vidék mintegy három részből áll: t. i. a Duna bal-partvidékéből, a szigetekből és a Duna jobb-partvidékéből.

II. A Dunának balpartján tekintélyes folyókkal találkozunk, u. m. a Vággal, a Sitvával, a Nyitrával, a Garammal és az Ipolylyal. Ezeknek völgyei felső részökre nézve a Kárpátok rendszeréhez, alsó részökre nézve pedig hazánk felső síkságá-

¹⁾ Szabó József: A m. Alföld alakulása id. h. 52. 1.

²⁾ U. o. 56. 1.

³⁾ Szabó József: Egy continentális emelkedés és süllyedésről. 7. 1.

hoz tartoznak. A Vág völgye felfelé egészen Vág-Ujhelyig, sőt némileg Sztrecsénig tartja meg az utóbbinak természetét ¹⁾. A Garam völgyét Léváig lehet ide számítani. A többiek a Kárpátoknak csak szélső határát érintik. Általán véve a vidék mindenütt lassan emelkedő, a hol síkságot vagy széles völgyet képez, eléggé termékeny és gazdaságilag kedvező fekvésű, s azon jelenségek, melyeknél fogva különböző gazdasági conjuncturák közt a síkság vége és a hegyes vidék kezdete beáll, csak a hegyek tövénél tűnnek fel ²⁾.

III. A dunaszigetek számát Pozsony és Komárom közt Ortway Tivadar összesen 491-ben állapítja meg, melyek közül 377 az Öregdunára, 114 pedig a mosonyi és az érsekújvári nagy mellékágakra esik ³⁾. Ezek közt első helyen a Csallóköz említendő, mely régi példabeszéd szerint »arany kert«-nek és »gyümölcs paradicsom«-nak van jelezve ⁴⁾, s melyet Holéczy Mihály a magyar szigetek apjának nevez ⁵⁾. Annyi tény, hogy mindig egyaránt hazánk egyik áldott részének volt említve. Holéczy szerint *nincs nyoma, hogy a rományok lakták és művelték volna Csallóközt* ⁶⁾, és »csak Árpád alatt kezdett szebb szint öltözni magára« ⁷⁾; az óta pedig igen érdekes története van ⁸⁾. Figyelemre méltó azonkívül Fekete Zsigmondnak észlelete is, hogy Dunánk nagy szigetjeinek, és névszerint a Csal-

¹⁾ Lovcsányi Gyula : A Vág és vidéke topographiai leírása. Budapest, 1881.

²⁾ »Planities superior Hungarica versus septemtrionem inter monticulorum productorum series longe continuatur, prope Freystadt etiamnum magnam latitudinem in elevatione tantum 428 pedum parisiensium supra mare conservat. Porro continuatur quamquam angustata in planitiem vallarem (Germanice Thal-ebene) per totum fere Comitatum Trencsiniensem usque dum fere finire dici potest ad Strecsen stb.« Wahlberg id. m. XXXI. 1.

³⁾ A magyarországi dunaszigetek. Budapest, 1880. 25. sk. II.

⁴⁾ Töredék a Csallóközről. (Tudományos Gyűjtemény, 1821. II. köt. 47. és 49. II.)

⁵⁾ Arany kert (Tud. Gyűjt. 1837. XI. köt. 4. I.)

⁶⁾ Id. m. 7. I.

⁷⁾ U. o. 10. I.

⁸⁾ Lásd erről részletesen Ortway Tivadart: Magyarország régi vízrajza a XIII. század végeig, I. köt. Budapest, 1882. 224. sk. II.

lőközne említését a régi írónál hiába keressük ¹⁾. A mezőgazdaság szempontjából Magyarország valamennyi dunaszigete közt a legkiválóbb; míg a többi Pozsony és Komárom közt csak alárendelt gazdasági jelentőséggel bír. A mennyiben mindazonáltal a közlekedésre nézve sok nehézséget okoznak, a Duna szabályozása kérdésével igen szoros összefüggésben állnak; s habár ez feladatunkhoz képest itt tulajdonképeni vizsgálódásaim körén kívül esik, azért a gazdaság általánosabb tekintetei szerint reá is különös súlyt *mégis* kell fektetnem.

IV. Hazánk felső síkságának a Duna jobb partján fekvő részében a Rába és a vele vízműviileg összefüggő Rábca, Répcze, Kistrábatörök és Marczalnak időszerint való kiáradása, valamint a Fertő és Hanság vizingadozásai, a mezőgazdaságnak szintén olyannyira veszélyes ellenei, hogy szabályozásuk kérdését hasonlókép tekinteten kívül nem hagyhatjuk. Különben a szorosan ide nem tartozó Balaton, a vele kapcsolatban lévő Somogy, Veszprém, Fehér és Tolna-megyei vízépítményekkel — noha csekélyebb mérvben — hasonló szempont alá esik. Általán véve pedig a kisebb síknak a Duna jobb oldalán lévő része hydrographiai viszonyai gazdasági tekintetben az egykor Pannonia birtokában volt rómaiak történetében, és stratégiai tekintetben az árpádkori magyarok történetében oly fontos jelentőséggel bírtak, hogy azok itt már ezen oknál fogva és ehhez képest is szemügyre veendők.

Hazánkban ezen dunántúli részei egyébiránt nincsenek a víz veszélyének oly közvetlenül kitéve, mint az Alföldnek számos vidéke. S habár itt lényegileg egyedül a felső Rábamellék szenved a Styriából jövő Rába gyakran meg-megújuló áradásai által; miután azonban a Rába magasan emelkedő árjaival úgy a Rábca, valamint a Marczal vize felett is uralodik, általános és gondos tekintetbevétele ezen körülménynél fogva szükséges.

¹⁾ Fekete Zsigmond: Magyarország vizei multjának és vízépítésének történelme a magyarok beköltözéséig. Budapest, 1882. 50. l. V. ö. u. o. 101. és 187. ll.

6. §. A magyarországi alsó-síkság, vagyis az u. n. Alföld.

I. Ez a Kárpátok aljától az alphavasok déli nyulványát tévő hegysorig, tehát Ung-, Bereg- és Ugocsától Tolna- és Fehérmegyéig s Zempléntől Aradig terül el. Hosszusága 60, szélessége 30 mértföld, úgy hogy közel: 1,700 □ mértföldet foglal magában. Átlagos emelkedése a tenger színe felett 300 lábat tesz.

A mennyiben hazánknak ezen nagy síksága a Duna jobb partjára esik, túlnyomólag az éppen jelzett kisebb dunai síkság jellemében osztozik; míg a Duna és az erdélyi hegyek közt fekvő terület egészen más természettel bír. Különben Magyarország ezen tulajdonképen u. n. Alföldje két egyenlőtlen nagyságú táblának tekinthető; melyek közül a nagyobbik a Tisza bal partján, a kisebbik annak jobb partján fekszik. Azonkívül megjegyzendő: 1. hogy ezen síkságnak felső része a Mátra és az éjszaki erdélyi hegyek közé szorúlva, alsó részétől több tekintetben nevezetesen eltér; 2. hogy a Duna és a Tisza közt Vácztól a Bácskába Zomborig fővényes, buczkás térség vonul; 3. hogy a Tisza bal partján szintén homokos, sőt helyenként tiszta futóhomokos vidék terül el Debreczenig és a 70 □ mfnyi Nyírségig; — s 4. hogy a bő termékenységéről régóta híres Alföld tulajdonképen csak innen tovább délre kezdődik; s annak világhírű dúsgazdag és mélyfenekű talajára itt csaknem fátlan és követlen síkságon találunk.

II. Nem lehet itt feladatomban a magyar Alföldnek különben igen érdekes geognostikus formációját és növényzeti viszonyait tüzetesen fejtegetni¹⁾. A ki mindazonáltal csak Budapesten állapodik meg, már itt is könnyen észlelheti, hogy földje váltakozva tengerfenék, száraz, édesvízdús tenger és édesvízi tó volt²⁾; s hogy ennek megfelelőleg terül el innen kelet és dél felé a nagy medence. Ebben a legalsó réteg mindenütt homok,

¹⁾ Lásd Szabó József: Adalék az Alföld geológiai vázlatához (Budapesti Szemle IV. köt. Pest, 1858. 450. sk. II.); — továbbá: A magyar Alföld alakulása — és: Egy continentális emelkedés és süllyedés — című munkáit.

²⁾ Ugyanaz, Budapest területének földtani fejlődése (1856. június 5-ki Akad. előadás az 1856-ki Értesítőben VI. sz. 326. l.); — és Budapest környékének földtani leírása. Pest, 1858.

ezt pedig sárga agyag borítja, és televény fedi ¹⁾). A mint t. i. az aldunai zárnál a lefolyás fokonyként alacsonyabb lett, a medenczének szélei is kimerültek, és a parti növényzet mindig több tért foglalt el befelé; míg elvégre — évenként többször vízzel és iszappal elárasztatván, és közben korhanyunyal összekeveredvén — televényynyé lett, s alkalmat szolgáltatott azon fel-séges talajképződésre, mely az Alföld szélén, és különösen a dél-keleti részen a Bácskában, az előbb u. n. Bánságban, s Arad-, Békés- és Csanádmegyékben stb. oly buja tengéletet eszközöl. Ellenben az Alföld közepének legalantabb helyein a talaj ásványos részei végkép elmállva, a legfinomabb osztatú állapotban és a vegyváltozásoknak csaknem egészen lejárt állapotában hordódtak össze, s képezik jelenleg a sziket és a szikes talajokat ²⁾)

E mellett az Alföld nyugati és déli részén lévő dunaszigetek is említendők, melyeknek összes számát Komáromtól Orsováig Ortvay 370-re teszi ³⁾), és melyek közül 33 a szentendrei, a soroksári, a baracskai és az osztrovoi ágakban fekszik. Köztök az esztergami, a Budapest melletti szent Margiti, de kiválólag a Csepelsziget nevezetese, mely utóbbi éppen ellentétes képét tünteti fel a Csallóköznek. Mert felső része azon kő- és dombsorban, — mely Budapest alatt a Duna útját mintegy keresztben állja, úgy hogy vize szabadon csaphat át ugyan rajta, azonban folyásában nem csekély ellentállást tapasztal — fennállásának biztos és szilárd alapját bírván, többi részében, mely amannak tulajdonkép csak járuléka, a víz szétfolyásának nem enged alkalmat, mint a Csallóköz ⁴⁾)

III. A magyar gazdaságnak tulajdonképeni térköre az itt szóban lévő Alföld, s ez kölcsönzi neki sajátságos jellegét is.

Magában véve ugyanis mind fekvésénél s hydrographiai és orographiai viszonyainál, mind virányánál és faunájánál

¹⁾ Szabó József: Adalék az Alföld geologiai vázlatához 455. l.; — és A magyar Alföld alakulása 55. l.

²⁾ U. o.

³⁾ A magyarországi Dunaszigetek. Budapest, 1880. 26. sk. 11.

⁴⁾ Salamon Ferencz: Buda-Pest története. I. rész. Budapest, 1878. 63. sk. 11.

fogva, egy elzárt és határozott jellemű egészet képez, melynek párját bárhol is másutt Európában találni nem igen lehet ¹⁾).

Ezek szerint tehát »a mi a valódi magyar mezőgazdaságnak minden mással szemben említett egészen sajátos jelleget kölcsönöz, az főkép az országnak fátlan és követlen síkságára szorítkozik. Csak itt van a dúsgazdag mélyfenekű talaj felhalmozva, itt uralkodik mindenek felett a szélsőséges szárazföldi éghajlat, s a magyar mezőgazdaságnak valamenynyí gyönyörűsége és fogyatkozása itt van legélesebben kifejtve. Ámbár a hegyes vidékek csaknem mindenütt főfoglalkozásképen üzik a mezőgazdaságot, a voltaképi magyar mezőgazdaság csak a rónán van otthon, a hegység- s erdőtől elfordul. Ennél fogva a magyar (azaz a nagy síksági) mezőgazdaság nem terjed a Kárpátok vizválasztójáig, nem hatol Erdély hegyei, sem Tót- s Horvátország csererdői közé, s a voltaképi Magyarország kellő közepén elvonuló Bakony és Vértes hegyláncolatai közt sem találja magát odahaza« ²⁾.

A sors azonban úgy hozta magával, hogy az itteni mezőgazdaság történeti előzményeire vonatkozó közvetlen tudósításokból alig jutott valami korunkra; úgy hogy az Alföld egykori állapotáról csupán általános felfogás szerint, és csak

¹⁾ »Planities inferior sive magna Hungarica, quae aequoris instar extenditur e Pesthim in Transsylvaniam usque, et quae respectu caloris aestivalis suae in tanta amplitudine parem nullam habere videtur in tota Europa, ne quidem in Italia et Hispania stb. Haec planities, per quam flumen Tibiscus diagonaliter permeat, tam aequa est, ut ne colliculus ibi observetur, et qua talis adhuc sese extendit inter montes Matra et Tokay, ubi iamnunc tam depressa est ac Pesthinum (128 pedes supra mare), nisi forte depressior est. Dein iuxta flumen Hernad pone calidam et viniferam illam regionem montanam Hegyallya dictam procedit, et ibi adhuc magnam amplitudinem acquirit, nec non ad Hidas-Némethi juxta Hernadum tantum 300 pedum elevationem, itaque 120 pedes depressior planitie superiori ad Freystadt. Ulterius porrigitur inter montium series ad Cassoviam, ubi Hernadus 530 pedes supra mare elevatus est vel altitudine aequat Observatorium Viennense. Exinde tantum restant 8 milliaria Germanica ad planitiem illam infra Carpathicam Scepu-siensem stb.« Wahlenberg Flora Carpathicorum Principalium XXXII. és XXXIII. 1.

²⁾ Ditz Henrik: Die ungarische Landwirthschaft. Lipse, 1867. 1. 1.; — magyarra fordítva Halász Gábor által. Budapest, 1874. 1. 1.

annyiban van tudomásunk, a mennyiben arról a köztörténetnek néhány kútfeje tesz említést, vagy annak, a mi évszázadok előtt ott volt vagy történt, némi nyoma napjainkig fennmaradt.

7. §. A természetnek azon jelenségei, melyeknek a magyarországi mezőgazdaság történetében fontosságot tulajdonítanunk szükséges. I. Az éghajlat. ¹⁾

I. Magyarországnak éghajlata sok változatosságot mutat. Egészben véve continentalis jellegű ugyan; mert az adriai tenger, mely különben is az országnak csak igen csekély részét mossa, a haza mezőgazdaságára jelentékeny befolyással nem bírhat. A meleg fokozatára, a lég nedvességére és szárazságára, valamint a szelek erejére és irányára, a légcsapadéokra stb. nézve nemcsak a hegyes és síkvidékek térnek el nagyon egymástól, hanem a hegyes és a síkvidékek magok közt is. S e mellett a magyar és a hason geographiai fekvésű nyugati és északkeuropai vidékek égalji viszonyai közt is nagy különbség forog fenn. Mindezek Magyarország mezőgazdaságának történetében annál nagyobb figyelmet érdemelnek, mivel az éghajlat a növényvilág fokozatos fejlesztésére és az állattenyésztés kedvező eredményére határozó befolyást gyakorol.

Kitetszik ebből, hogy mily fontos a mezőgazdaság szempontjából is azon tényezőket alaposan tanulmányozni és ismerni, a melyek az éghajlatra döntő hatással vannak. Az ezen feladat nagyszerűségénél, s az eddig annak megfejtésére használható volt eszközök nem minden tekintetben elégséges biztonságánál fogva azonban nem csoda, hogy az eddigi eredmények többnyire még csak igen töredékesek és határozatlanok, s hogy a meteorologiai és földdelejtességi magyar királyi intézet, mely nálunk az ide tartozó tanulmányok és vizsgálódások főtámasza, a tudomány terén működésének kellő méltatását és elismerését találja ugyan; azonban a gyakorlati mezőgazdaságra, melynek álláspontja inkább a konkrét észleleteket, mintsem az abstract tudományosság vívmányait keresi, mélyebb befolyást nyerni még nem volt képes. S tény, hogy gaz-

¹⁾ Ditz Henrik: ül. m. 31. sk. 11.

dáink combinatióikban és működésökben csakugyan inkább azon concret tapasztalatokra és adatokra szeretnek támaszkodni, melyeket közvetlenül a gyakorlati élet nyújt; ha bevalani kénytelenek is, hogy ezek a tudományos vizsgálódás eredményeit nem pótolhatják ¹⁾)

¹⁾ Szabadjon itt Magyarország éghajlatára vonatkozó néhány, a magyar mezőgazdaság szempontjából is figyelemre méltó tudományos munkát kiemelni.

Wahlenberg György ugyan is századunk második évtizedében a kárpátok főtörzsének virányát egy igen érdekes munkában megismerttén (*Flora Carpatorum principalium. Göttingae 1814.*), ezen alkalonival nemcsak párbuzamot tesz a magyarországi kárpátok, és a svajczi és laponiai hegyek viránya közt, hanem az itteni növényzet több sajátját Magyarországon éghajlatából megmagyarázni is igyekszik. Névszerint a lég minőségéről, a szelek irányáról, a kárpátok idomzatáról, az esőzés hatásáról stb. értekezvén, olyat is mond, a mi nemcsak a fűvészt, hanem a mezőgazdát is érdekli. Azért lesz alkalmunk nézeteire itt is gyakrabban hivatkozni.

Nem kevésbé érdekesek azon észleletek és fejtegetések, melyeket *dr. Kerner Antal* 1859. a Magyar-Alföld virányzati viszonyairól a »Wiener-Zeitung«-ban tett közzé, s melyek később egy különös munkába egybefoglalva adattak ki. (*Das Pflanzenleben der Donauländer. Innsbruck, 1863.*) A jelzett újságcikkek 1859. magyar fordításban a Budapesti Hírlapban (19. sk. sz.) is megjelentek; ennek 202. 203. és 205. számaiban mindazonáltal Szolnokból egy több helyreigazítást tartalmazó válaszra adtak alkalmat. Ezek közül itt különösen azt emelem ki, hogy Kerner a Magyar-Alföldre vonatkozólag sivatag (Steppen) növényzetről szólott; a mi a szolnoki levelezőt azon figyelmeztetésre készítette, hogy a Magyar-Alföld, mint »Tiefland« sajátos éghajlattal és sajátos viránnyal bír ugyan; hogy azonban ez nem sivatag, mint a milyen névszerint déli Oroszország viránya, »a hol fa nemcsak nem terem, de a föld talajánál fogva nem is teremhet«; — továbbá, hogy »a Hortobágy és Kis-Kunság sziksós térei, melyeken nagy esőzések után jön elő egy kevés fű, átmenetet képeznek a sivatagra«, — s hogy a Magyar-Alföldet e szó »mezőség« jellemzi.

Említett munkájában (105. sk. 11.) Kerner a Bihar hegyről is részletesen értekezik, melyről különben *Schmidl Adolf* egy önálló munkát is írt: (*Das Bihar-Gebirge. Bécs, 1863.*), mely itt hasonlólag tekintetbe veendő.

Végre a magyar irodalomban a magyar orvosok és természetvizsgálóknak időnként hazánk más és más vidékein tartott gyűléseiről szóló közlemények; s úgyszintén a természettudományi és az erdészeti folyóiratok a hazai éghajlatra vonatkozólag szintén érdekes fejtegetéseket és adatokat tartalmaznak.

II. Különben megjegyzendő, hogy hazánknak éghajlatát — habár az előrebocsátottak szerint sokféle színben tűnik fel — anyagi érdekeink szempontjából mégis egy egésznek kell vennünk. E tekintetben figyelmen kívül nem hagyhatjuk, hogy a hegyes vidékek, s a felső és az alsó síkságok ezen egésznek csak három, mintegy külön álló elemét képezik, melyekben a városi és a mezői élet alakulásának és fejlődésének is különböző jelleme van; úgy mindazonáltal, hogy kölcsönösen pótolják és kiegészítik egymást. Magában világos, hogy az egymástól annyira különböző elemek közt egy közvetítő magasabb intelligentiának működése szükséges. S ezen magasabb intelligentiát képezni névszerint a mezőgazdaságra nézve az országos központi és a vidéki gazdasági egyesületek, s a több helyen működő gazdasági tanintézetek vannak hivatva. Ezeknek feladata — nézetem szerint — nemcsak az, hogy a termelést támogassák és mintegy vezessék; hanem oda kell hatniok, hogy gazdaságunknak tevékenysége kellő arányban mindazon czikkekre kiterjesszék, melyek éghajlatunk alatt, és egyéb termelési körülmények mellett nem kevésbé a közérdek, mint a magánhaszon tekintetéből előállíthatók ¹⁾

8. §. 2. A nevezetesebb folyók, s főkép a Dunának iránya.

I. Mikor a főmedenceze lecsapolódása vagyis az Alföld alakulása után hazánk orographiai viszonyai jelen alakzatukat nyerték volt, folyóink még sokáig határozott irány és meder nélkül hullámozottak, és folyton folyva okoztak új meg új elöntéseket. Folyásuk állandó irányt és maradandó medert csak huzamosabb idő után nyer:

Hogy úgy a Duna, valamint többi folyóink magukra hagyva, ebben tisztán mechanikus szabályokat követtek és követnek, az magában világos, úgy, hogy minden további magyarázat szóvesztegetésnél egyéb nem volna ²⁾.

¹⁾ E tekintetben figyelemre méltók p. o. Kubinyi Lajos szavai a Gazdasági Lapokban 1868. 15. l.; — s úgy szintén Utasy Béla értekezése »A növények nemesítési módjáról« u. o. 1871. 654. l.

²⁾ Szabó József: Adalék az Alföld geológiai vázlatához 457. sk. II.

A Duna és Tisza mellékfolyóinak iránya völgyek által van meghatározva, hol a víz mindenütt a völgy legalsóbb részét kereste és keresi, s — ha valamely akadály nem gördül elébe — medrét ott mossa ki.

Azonban másképp áll a dolog a nagyobb folyóknál, névszerént a Dunánál, sőt némileg a Tiszánál is.

Csak vagy félszázada annak, hogy Baer Károly Ernő szentpétervári akadémikus, és a magyar tudományos akadémiának is tagja, Siberia folyóinál tette azon észleletet, hogy a nagyobb folyók irányának kiszámításánál a föld keringésének hatását is tekintetbe kelljen venni.

Ezen theoriát Suess Eduard 1861. óta a Dunára is alkalmaztatja, s azt tartja, hogy annak alaposságáról — főképp mi a Duna folyását hazánk két medenczájén át illeti — mindenkit már a földabrosznak egyszerű figyelmetes megtekintése meggyőzhet¹⁾. S a Tisza folyásának iránya ugyanazon szabályt követi.

II. E mellett azonban nem szabad tekinteten kívül hagynunk, hogy a folyók irányának meghatározására számos és sokféle más tényezőnek (névszerint esések csekélységének) is lehet hatása; — valamint azt sem, hogy a mezei gazdaság szempontjából ezen irány meghatározásának fontos következményei is lehetnek.

9. §. 3. A Duna számos szigetei és azoknak csoportosulása.

A folyók természetrajzi, gazdasági, jogi és politikai jelentőségének meghatározásánál, azoknak szigetei is számba vevendők; s ez különösen a Dunára nézve áll, mely szigeteinek nagy számánál fogva az európai folyók közt bizonyos nevezetességgel bír.

A magyarországi dunaszigetek számát, képződését, alakját, irányát és földrajzi csoportosulását újabb időben Ortvay Tivadar tette részletes és alapos tanulmányozás tárgyává. Egyediségek szerint összesen 667 ilyen szigetet ismert meg, melyeknek területnagyságát — miután kataszterileg vannak

¹⁾ Lásd Peters Károly Ferdinánd munkáját: Die Donau und ihr Gebiet. Eine geologische Skizze. Lipcse, 1876. 349. sk. II.

felmérve = 296,183.₄₆₆₃ hektárban, vagyis 514,689 (1600 □ öles) holdban és 1571 ölből állapítja meg. Azon kívül még vagy 200 kataszterileg fel nem mért sziget, zátony és homokpad is van, úgy, hogy ezeket is számba véve, a magyarországi dunaszigetek összes arealját kerek számban 316,503 hektárra vagyis 550,000 holdra becsülhetjük ¹⁾).

Nem szükséges bebizonyítanom, hogy ezen nagy szigetterületeknek mezőgazdasági fontossága is van, és pedig nemcsak a Csallóköz, a Csepel és más nagy szigeteknél; hanem névszerint kisebbeknél is. Itteni álláspontomnál fogva azonban egyszermind a szigetek történeti jelentősége is figyelembe veendő.

10. §. 4. A talajalatti vagyis u. n. fenékvíz (Grundwasser) hatása.

Pettenkoffer Miksa Németországban, és Delesse Franciaországban újabb időben a talajalatti víz kérdését indították meg; s ezt a Duna közelebbi megismertetése céljából a mi hydrographiai viszonyainkra Suess Eduard szintén alkalmaztatta. Ezen, a magyarországi mezőgazdaságra nézve igen fontos vizsgálódások eredményei leginkább annak constatalásában pontosúlnak össze, hogy magában a folyók medrében, vizök mennyiségének alig két-harmada foglaltatik, míg a többi a fenéken és a parton a talaj alatt terjed el, s a környéket látja el nedvességgel, más-más hatással a körülményekhez képest.

Az ezen vizsgálódásoknak alapúl szolgáló tények és észleletek Magyarországon is ismeretesek, hol a fenékvizet tájsozjárás szerint hol vadvíznek, hol alapvíznek, vagy földárnak is nevezik, s főkép a pozsonyi medenczének hydrographiai viszonyainál kísértetnek figyelemmel már rég óta a kérdéses alapvíz emelkedése, apadása és hullámozásai. Érdekes jelenség volt p. o. az, hogy a Fertő vize 1854. óta folyton folyva apadt,

²⁾ A magyarországi Dunaszigetek alakja és iránya, területnagysága és partmagassági viszonyai. Budapest, 1878. (a Magy. Tud. Akadémia matematikai és természettudományi közleményei közt XV. köt.); — és: A magyarországi Dunaszigetek földirati csoportosulása s képződésük tényezői. Budapest, 1880.

és 1867-ben egészen kiszáradt, újabb időben pedig ismét előbbi színe szerint helyre állt. Maga a számos dunaszigetek képződése és alakulása, s az ezen alakulással összefüggő jelenségek és változások is ide tartoznak.

11. §. 5. A futó-homok. ¹⁾

A mezőgazdaságnak sok helyen egyik legnyomasztóbb csapása, különösen hazánkban is, a *futó-homok*, mely nagyobb mérvben terjedve, itt-ott egész vidékeket elborít, s midőn egyes helyeken a virányzatot elfojtja, gyakran a legtermékenyebb földet hasznavethetlenné, sőt valódi pusztasággá is teszi (például Mezopotámiát és Egyiptomot említem).

A futóhomok általán véve kétféle módon szokott keletkezni, vagy t. i. helyi viszonyokkal, és illetőleg egyes vidékek talajminőségével áll összefüggésben, vagy a hegyek közete a fedező növényzettől (névszerint erdőktől és gyeptől) megfosztatván, s a léggel közvetlen érintkezésbe jövén, geognostikai minőségéhez képest (p. o. a meszes közetnél másféle bátrányok is szoktak beállni) az időjárásnak befolyása alatt szétmállik és porrá lesz, melyet azután erősebb szelek magokkal hordanak, s uralkodó irányuk szerint a völgyekbe és síkságokra terjedelmesen leraknak.

II. A futóhomok első keletkezésére már a magas Tátra közvetlen környékében találunk, a nélkül azonban, hogy itt teljes átalakulására s a havasi vizeknek tavakká összefolyására a helyi viszonyok elégséges tért engedtek volna ²⁾. A két sík-

¹⁾ Wessely József: Der europaeische Flugsand und seine Kultur. Bécs, 1873.

²⁾ »Carpati centrales Tatra monte constituti ab utroque latere circumcinguntur planiciebus propriis elevatis vel potius convallibus in planities insignes dilatatis, quae ex omni parte mirum in modum fere eandem elevationem habent. Carpati has planities fundamentales sibi sine dubio formarunt ingenti illa copia sabuli et lapidum, quam per saecula saevientibus tempestatibus dejecerunt et dispergerunt (így). Totae quantae hae planities constant e deposita terra et sabulo sine ullis rupibus; itaque lacus nullos formarunt, sed aquas libere et cito defluere sinunt. Maior pars sabuli terraeque se deposuit propius ad radices Carpati; adeo ut planities convallares semper extrorsum inclinentur, qua inclinatione aquae ad oram exteriorem ducuntur, et ibi flumina gignunt.

ság egyes vidékein azonban már nagy tereket foglal el, és néhol valóságos calamitássá lett.

A nagy síkságon már a honfoglaló magyarok találtak futó homokot ¹⁾; s ez időnek folytával annyira elterjedt, hogy Vácztól lefelé Alpárig, s általán véve Pest-Pilis-Solt-Kis-Kunság vármegyében, valamint Bács-Bodrogh megyében a Ferencz-csatornáig egész vidékeket borított el; Debreczentől az ecsedi mocsárig pedig az u. n. Nyírség (főleg a Nagy-Kálló és Nagy-Károly közti terület) csaknem homoktengernek mondható. Déli-Magyarországban az Illancsai és Alibunári mocsárok s a Duna közti vidék hasonlóképen csaknem egészen futó homokkal van elárasztva.

A kis síkságon a Győr és Komárom közti Dunától dél felé a hegyek irányában és mentében Zala megyéig szintén terjedelmes futó homok van ²⁾).

III. A futó homokot, mint a magyarországi mezőgazdaság javulásának és emelkedésének sok helyütt nevezetes akadályát, újabb időben a törvényhozás és a kormány is különös gondoskodásuk tárgyává tették ³⁾, s elfojtása iránt névszerint az 1844 : 10. (2. §.) 1868 : 55. (1. §.) 1875 : 14. (6. §.) és az 1881 : 41. (1. §.) törvénycikkek intézkedtek.

12. §. 6. A vizek szabályozásának szüksége.

I. Azon időből, mikor Magyarország folyóhálózata még csak alakulófélben volt, a dolog természeténél fogva vízszabá-

Sic Vagus se applicat montibus meridionalibus Liptoviae versus Comitatum Zolniensem, Popradus montibus exterioribus versus Comitatum Sarosiensem, Dunajetz montibus retro Neoforum sitis stb. Cum tamen Carpati centrales in longum extensi sint ab oriente versus occidentem, et eadem directione adponantur montibus humilioribus, sequitur planitiem Carpatos circumcingentem quodammodo dividi in planitiem septentrionalem et meridionalem stb.« Wahlenberg Flora Carpatorum Principalium XXXIII. és XXXIV. II.

¹⁾ » — — de herbis sabulorum Olpar; — »de herbis melioribus sabulorum Olpar;« — »in sabulo Olpar«. Anonymus Belae R. Notarius 14. 16. és 30. fej.

²⁾ Már XIII. századi okmányokban is emlittetik p. o. 1222. » — — colles élő homokok.« Hazai Okmánytár I. köt. 5. l.

³⁾ Ploetz (Érkövy) Adolf: Homok-törés. Buda, 1846.

lyozásról nincs tudomásunk. Az Alföldön, sőt az arra kinyúló hegyeinkben is az első benépesedéskor a völgyeknek csak csekély része volt lakható; mert a fő medence lecsapolódása után folyóink még sokáig határozott irány és meder nélkül barangoltak s meg-megújuló elöntéseket okoztak ¹⁾. S így volt ez később is, mikor a rómaiak Pannoniának hydrographiai viszonyait rendezték, s a vizek sok nehézségeivel voltak kénytelenek küzdeni ²⁾.

A magyar honfoglalás után, midőn a birtokviszonyok biztosításáról kellett gondoskodni, a vizek hasonlóképen nem csekély bajt okoztak, s erre nézve még Werbőczy Hármaskönyve is érdekes példát közöl ³⁾. Ezen időben egyébiránt a vizek az emberi munka eredményeit sokkal nagyobb veszéllyel fenyegették, semhogy ilyen kisszerű felfogás által a dolgon segíteni lehetett volna. P. o. a Duna és Tisza egyesülését Ammianus Marcellinus a IV. századra nézve a Tiszának számos kanyargása miatt igen szabályozatlannak jelzi ⁴⁾; s hasonló feljegyzésünk van még a XV. századból is, mely szerint 1433. nyarán Belgrádból Budára a Duna kiöntéseinél fogva rendes irányban utazni nem lehetett, hanem Pancsován, Becskereken, Verseczen és Szegeden át kellett oda jutni ⁵⁾.

II. A szabálytalan vizek a közlekedésnek és a mezőgazdaság emelkedésének mindig igen nevezetes akadályai voltak s nemcsak a Duna és Tisza, hanem a kisebb folyók és vizek is.

¹⁾ Fekete Zsigmond: Magyarország vizei multjának és vízépitkezésének történelme a magyarok beköltözéséig. Budapest, 1882. 41. sk. 11.

²⁾ U. o. 46. sk. 11.

³⁾ Hk. I. 87.

⁴⁾ Has terras Parthiscus (a Tisza) irruens obliquatis meatibus Istro miscetur. Sed cum solus licentius fluit, spatia longa et lata sensim prae-terlabens, et ea coargtans prope exitum in angustias, accolas ab impetu Romanorum alveo Danubii defendit, a barbaricis vero excursibus suis tutos praestat obstaculo: ubi pleraque humilioris soli natura et incrementis fluminum redundantia, stagnosa, et referta salicibus, ideoque invia nisi perquam gnaris; et super his ansularem amfractum aditu Parthisci paene contignum amnis potior ambiens, terrae consortio separavit. Ammianus Marcellinus XVII. könyv 13. fej. 4. szak.

⁵⁾ Bertrand de la Brocquière, Voyage d'Outremer et retour de Jerusalem. (Hatvani Mihály. Brüsseli Okmánytár IV. köt. Pest, 1858. 309. sk. 11.)

Ezen akadályokat legyőzni az egyes megyék gyakran nem voltak képesek s még akkor sem, ha e célból szövetkeztek, p. o. a Rába és Marczal szabályozása céljából Győr, Sopron és Veszprém vármegyék. Az országos baj ellen sikerrel csak a kellőleg szervezett országos erő küzdhet.

Mindamellett arra, hogy ebben országos álláspontra emelkedjenek, évszázadokon át nálunk sem a kormány, sem a vízszabályozásban érdeklett magánosok nem tudták magokat elhatározni. I. Rákóczy György erdélyi fejedelem, ki uralkodása alatt Magyarországnak egy részét birta, az első volt, ki Tokajtól lefelé a Tisza mellett az ottani mocsarak lecsapolása végett hollandi és velencei mérnökök által vízi építményeket készíttetett, melyeknek sikere is volt; ezek azonban II. Rákóczy Ferencz parancsára 1705. a háború alatt védelmi tekintetknél fogva ismét leromboltattak. Jobb sikere volt a gróf Mercy Florimund Claudius tábornok által 1722—1732. az akkor u. n. Bánságban elrendelt Béga szabályozásának, a mi egy 16 mértföldnyi hosszú csatorna által eszközöltetett; valamint az Illanca-Alibunári mocsárnak kiszárítása is, mely 1745. rendeltetett el, s Fermant németalföldi mérnök vezetése alatt 1759. óta vitetvén keresztül, maradandó sikerrel járt.

A tulajdonképi és általánosabb vízszabályozás magasabb szempontból Magyarországbán csak 1771. kezdődik az akkor Budán felállított királyi »Directio Hydraulica Aedilis«-sel. Ezen technikai hivatalnak szorgalmáról és buzgóságáról a Baja, Batta és Mohács mellett levő dunaszabályozási munkálatok, 1793—1802. a Ferenczcsatorna építése, 1799—1801. a Szávának hajókázhatóvá tétele, 1811—1827. a Sárviznek s 1821—1835. a Kapos és Siónak a Nádor és a Zichy-csatornák által történt szabályozása, 1805. a Pestet és Szegedet összekötendő csatorna tervének elkészítése, és számos más vízszabályozások, vagy ilyenekre vonatkozó előkészítések és illetőleg tervezetek megannyi világos bizonytságot tesznek. A harminczas és negyvenes években ezen munkálatok gróf Széchenyi István vezetése és Vásárhelyi Pál műigazgatása mellett oly örvendetes sikerről dicsekedhettek, hogy nem csak magokban véve, hanem következményeikben is ezen két férfiú nevének örök emlékét hagyták hátra. Különben a

vizek szabályozása 1856. az országos kormánysszékek teendői közé soroztatott; egyszersmind azouban Budán a központi felügyelőség (Central Inspectorat) is felállított. Végre a céljának már meg nem felelő 1840 : 10. tcz. helyett az 1871 : 39. tcz. s különösen Szegedre vonatkozólag az 1879 : 19. tcz. a vízszabályozási társulatokat állapították meg.

13. §. Visszapillantás eddigi fejtegetésünkre.

I. A mezőgazdaságnak kedvező eredménye az által van feltételezve, hogy a talaj minősége azon foglalkozások kívánalmainak megfelelően, melyek a gazdaság egyes ágaiban szükségesek; hogy a termelő azt jól ismerje, és munkájára helyesen használja; hogy az éghajlathoz kellőleg alkalmazkodjék; s hogy a termelés tényezőit természetökhöz képest hasznára fordítsa, és azokra önkényszerű hatalmat gyakorolni ne kíváncsion.

S ezen tekintetek bizonyítják egyszersmind a mezőgazdaság történetének fontosságát is.

Első sorban t. i. az egyes termelőnek tárgyavatott körültekintése szükséges; másod sorban pedig nem kevésbbé azon körülmény is fontolóra veendő, hogy a munkásnak ne csak ökszerű ügyessége, hanem kellő tapasztalása is legyen. S ha ezeket szem előtt tartva, a mezőgazdaságról a közgazdaság magasabb álláspontjából akarunk szólni, nekünk annak története is fontos támpontot fog nyújtani, mint a mely az egyeseknek biztos útbaigazító irányadásul szolgál, s a gazdaság egészének előzményei által jelzett körét olyformán határozza meg, hogy javításoknak és reformoknak nagy jelentőségét tünteti ugyan fel, egyszersmind azonban azon határokat is kijelöli, melyeket túllépni rendes viszonyok közt nem tanácsos.

II. A dolog természetében fekszik, hogy mindezeket itteni feladatomhoz képest az előbbi §§-okban csak egész általánosságban fejthettem ki, s hogy némi felvilágosításul még csupán néhány töredékes megjegyzésre szorítkozom.

1. Mindenek előtt szabadjon arra figyelmeztetnem, hogy nemcsak a gyakorlati mezőgazdaság, hanem egészben véve az összes társadalmi gazdaság fejlődése is a természetnek folytonos és döntő behatása alatt áll. A természet lekötve tartja

minden egyesnek működését; s a ki a természetet czélszerű és alapos tanulmányok útján behatóbban megismerte, erősít és törvényeit a viszonyokhoz képest hasznára fordíthatja ugyan, de felettök uralmat nem fog nyerni soha. S ez névszerint a mezőgazdasági javításoknak és reformoknak is valódi értelme; mert ezekre nézve a mezőgazdaság a jelzett korlátok közt sokat, igen sokat tanulhat; sőt — lehet mondani, hogy a mezőgazdaságnak újabb nagyszerű emelkedése túlnyomólag azon óriási haladásnak következése, melyet a természet és mechanikai tudományok az utóbbi századokban és kiválólag korunkban tettek.

2. Az emberi munka, mely a mezőgazdaságnak másik, nem kevésbé lényeges tényezője, itt objectiv felfogás szerint veendő tekintetbe, s mennyiségileg és minőségileg sokféle lehet.

A mennyiségileg vett munkáról nem sok mondani valónk van. Magában világos, hogy céljához képest elegendőnek kell lennie, vagyis hogy annyi hatással birjon, mely feladatának megfeleljen. Több munkának természetesen nagyobb a hatása; azon munka pedig, mely feladatára való tekintettel mennyiségileg nem elegendő, a mezőgazdaság céljainak sem felelhet meg. Főfontosságú kérdés itt csak az, hogy lehet-e, és — ha igen — mi módon az emberi munka hatását fokozni? — S erre a felelet az, hogy ilyen fokozás nemcsak a munkások számának szaporítása, hanem helyes szerszámok alkalmazása, és állatoknak segítségül vétele által is elérhető. Újabb időben az emberi munkaerő fokozása és alkalomszerű helyettesítése céljából a mezőgazdaságnál is gépeket szoktak használni, melyeket a körülményekhez képest gőzerővel hajtának. Ezek azonban itt, hol a mai mezőgazdaságnak csak történeti előzményeiről van szó, tekintetbe nem jönnek.

Sokkal fontosabb a munkának, vagy — szorosabban szólva — az emberi munkának minőség szerinti felosztása. S itt nem csak azon különbség veendő szemügyre, mely a szellemi és anyagi munka közt fennáll, s mely mindkettő a mezőgazdaságnál ma már minél tökéletesebb fejlettségéhez képest alkalmazandó; hanem a szabad és nem-szabad, s az alku és a kényszer szerinti munka jelentősége külön-külön is. Általában pedig mindenesetre az szükséges, hogy a munka szorgalmas,

pontos, okszerűen alkalmazott, céljának megfelelő, s egyszóval olyan is legyen, hogy az abban nem érdekelt harmadik személyeknek hátrányával vagy kárával ne járjon.

3. A talaj kérdése ¹⁾ a földművelésnél minden időben a legfontosabb előkérdések közé tartozott; mert minden művelési ágra más és másnemű talaj szükséges, és ritkán találni oly talajt, mely csupán egy alkatelemből állana. A mezőgazdaság tudománya több móddal ismertet meg, mely szerint a talaj különféle nemét (agyag, homok, mész, televény stb.) vegyíteni, s trágya segítségével javítani és illetőleg használatra alkalmasabbá lehet tenni. A vegyítésnek sikere mindazonáltal bizonyos feltételekhez van kötve, s a trágyázásnak eredménye is csak a természet változhatatlan törvényei által szabott korlátok közt lehet előnyünkre; míg másrésről u. n. zöld trágyázás útján gyakran a természet maga is javítja a több évig vagy évtizedig magára hagyott talajt. S mivel a gazdaság szabályai nem abszolút, hanem csak viszonylagos jelentőségűek; minden balfogás csak árthat annak, ki azt akár tapasztalatlanságból, akár könnyelműségből elköveti.

4. A talaj kérdésével legszorosabban függ össze a földterületnek a vegetatio tekintetei szerint való felosztása ²⁾. Növényzet tekintetében t. i. a föld hármassal fő formációt mutat, s névszerint az erdőségek, a mezőségek, a folyó s álló vizek virányának formációját; melyek mindegyikének ismét több alformációja van. — Erdőséget háromfélet kell megkülönböztetni, t. i. az ősi erdőt, az emberi művelés által átalakított erdőt, s az ismét elhagyott és mintegy elvadult erdőt. — A mezőség kétféle, vagy ősi és eredeti (p. o. a magyar Alföldön), vagy az emberek gazdasági és művelési küzdelme által az erdőségek szűkebb térre szorítása által nyert mezőség. — Végre az álló és folyó vizek hatása a virányra is kétféle, vagy közvetlen, a mennyiben ilyenmű vizek avagy vizenyős vidékek

¹⁾ *Sporzon Pál*: Gazdasági talajisme. Buda, 1865.; — Ugyanaz: Az okszerű talajművelés elvei és szabályai. Pest, 1871. — Ugyanaz: A talajnevek, azoknak tulajdonságai, munkáltatása és javítási módja. (Gazdasági Lapok 1865. 51. 65. 77. 89. 99. 115. 125. számai).

²⁾ *Reissek S.*: Einst und Jetzt der Vegetation Oesterreichs. (Oesterreichische Revue 1863. I. köt. 265. sk. II.)

növényeiről van szó, vagy közvetített, ha az emberek vízszabályozó és termelő működésének gazdasági következményeit vesszük szemügyre.

Ehhez képest a mezőgazdaság különös figyelmét a földterület vegetációjának azon jelenségeire fordítja, a melyek működésének kifejtésére módot nyújtanak, s alkalmat szolgáltatnak különösen arra, hogy körükben a munka gazdasági céljának megfelelő tárgyakat találjon. Csak kettőről nem szabad semmi feltétel alatt megfejtkezni. Az egyik az, hogy a vizek szabályozásánál vagy másnemű hasznosításánál azoknak éltető hatása a körülfekvő vidékek vegetációjára hátrányos változást ne szenvedjen; a másik pedig, hogy az erdőségek irtása azoknak természetszerű rendeltetésén csorbát ne ejtsen; mert nincs emberi hatalom, mely — ha névszerint az őserdő termelő ereje megtöretett — azt ismét visszaállítani képes volna.

5. Hazánk mezőgazdaságának szempontjából különösen az orographiai viszonyok birnak érdekl, leginkább az Alföldre való tekintettel; — mert az ország egyéb részei itt ily behatóbb figyelembevételt nem tesznek szükségessé.

Az Alföldön a levegőnek kiválólag két sajátságát kell szemügyre vennünk; t. i. magas hőmérsékletét (temperatura) és nagy szárazságát. Az előbbi az éghajlatnak közvetlen következménye, az ottani talajképződéssel áll szoros összefüggésben, s — mivel hideg szelek befolyásának nincs igen kitéve — rendkívül hatályos. A növényzet fejlődése rendszerint korán kezdődik, mindjárt a hó olvadása után, többnyire már márczius hó végén. A mocsaras vizek kigőzölgése a vegetációt gyorsan érleli, úgy, hogy június hó kezdetén már teljesen kifejlett, tartós esőzést azonban csak ritkán közvetít, mert az uralkodó szelek (keletről és éjszakkeletről) nedvességet nem igen hordanak magokkal. Ehhez képest a korai aratást a gyümölcsérés nyomban követi, s ez névszerint a görögdynyékre és különféle más ilynemű növényekre is kiterjed. A napok és éjek temperaturája közt a különbség nagy szokott lenni; s míg az éjjeli fagyok többnyire csak május havában szűnnek meg; ősszel nem ritkán már szeptember vége felé ismét beállnak. A levegőnek mindezeknél fogva száraz minősége az Alföld virányának határozott jellemet ad, s az innen

az éjszaki Kárpátok és a Dunavölgyön felfelé tartó szelek útján az ottani éghajlatra is áthat ¹⁾). A magas Tátra körül kelet felé elterülő fensíkokra az Alföldről jövő szeleknek egészben véve kedvező hatásuk van, s minthogy az itteni a Tátrát a magyarországi észak-keleti Kárpátokkal összekötő hegyek (a Wahlenberg elnevezése szerint ²⁾) »Alpes accessoriae Scepusienses«-nek folytatása), melyek a fekete és a balti tenger folyórendszereit egymástól elválasztják, a tenger színe fölé alig 1860 lábnyi magasságra emelkednek, az ott találkozó déli és

¹⁾ »Ille ventus orientalis, qui Danubii vallem sequens Austriam invadit et exsiccatur, adhuc magis siccus et penetrans est in Hungaria. Quando in utraque terra per unum diem nulla pluvia cecidit, mox omnes viae plateaeque pulvere tam fumant, ut oculos vix conservare liceat, — et medici satis experiuntur, quam valde morbi oculorum et pulmonum ibi grassantur stb. Mihi videtur, hoc aliaque phaenomena similia derivanda ab aëris huius terrae speciali vi humiditatem arripiendi et dissolvendi. In terris a mari Atlantico longe remotis aër non potest non magna siccitate laborare; et quidem praecipue in Hungaria, ad quam advenit ventus praevalens auster stb. Illud aër placidum, et — uti videtur — ob modicam et aequaliter assimilatum humiditatem fere dulce, quod regnat in terris maritimis saltem septentrionis, ibi omnino ignotum est. Omnes in Austria et Hungaria de aëre acre conqueruntur, quo longe aliud intelligunt, quam aër frigidum. Pernotum quoque est, in Austria et Hungaria cum pluvia quacunque semper sequi temperaturam valde imminutam, ob quam vestes multiplices vix unquam omittere licet. Tales pluviae tepidae aestivales, quales septentrionem tam placidum faciunt, omnino ignotae sunt stb. Hoc ita explicandum est, quod evaporatio ob aër siccum semper tanta est, ut per eam lege necessaria physica calor consumatur et figatur. Aer quam maxime acre esse primo vere omnes conqueruntur, et quidem antequam humiditatem modicam iterum acquirere potuit post hyemem omnes terras praecipue orientali-septentrionales nivibus tegentem, e quibus nulla humiditas rigida tempestate accipi potest. Omnes qui in Arabia peregrinati sunt adseverant, aër post siccissimos et calidissimos dies rorem uberrimam ibi deponere, qua frigus valde incommodum sentiunt animalia. Hoc pari fere modo observatur in Hungaria campestri; itaque homines semper summa aestate coguntur vestes pelliceas secum ferre, et semper de permagnis vicissitudinibus temperaturae conqueruntur. Has circumstantias eo magis sensibiles fieri, quantum vento penetranti junguntur, per se patet. — Animalibus multis modis nocivum esse videtur aër Hungaricum, sed vegetationi mirum in modum favens.« Wahlenberg, Flora Carpatorum Principium XCVII. sk. II.

²⁾ U. o. LVI. l.

éjszaki szeleknek összeütközése sajátos meteorológiai tünetekkel is jár, melyeknek hatása a felső Tiszavölgy vidékeinek éghajlatára is kiterjed¹⁾. — A Dunavölgyön felfelé tartó alföldi szelek az ország határáig éjszokról a Kárpátok által, az azokon túli szelektől teljesen el vannak zárva; Ausztriában mindazonáltal a nyugati és a Moravamezőről (Marchfeld) jövő szelekkel érintkezésbe jövén, azon éghajlatnak egyik főtenyezőjét képezik, melyet bécsi éghajlatnak szokás nevezni²⁾.

6. E mellett különösen az Alföldre nézve, a hydrographiai viszonyoknak a török uralom korában kedvezőtlen átalakulását sem szabad tekinteten kívül hagynunk. A török uralom előtt ugyanis a magyarországi Alföld népesebb volt, mint azóta, a miről számos régi község romja vagy legalább emléke tanuskodik. A török ott is, hol nem pusztított, gondatlansága vagy léhasága által azt okozta, hogy a lakosaiktól elhagyott helységek megszállva többé nem lettek, egész határok elpusztultak, az erdők kiirtattak, a szükségletekhez képest rendezett vizek minden szabályon túltettek, a társadalom fennállásának emberi munka útján létesült feltételei eltűntek s a vidékek elvadultak.³⁾

A Duna és Tisza közti 15 mfnyi széles térséget ma bejárhatjuk, a nélkül, hogy csermelyre bukkannánk, s ép így nem akadni a Maros és Fejér-Körös közt, Aradtól Csabáig folyó vizre; valamint a Nyírségben sem. Csak hatalmas, nagy áramú folyamokra vagy végtelen rónára találunk, csermely és folyó

¹⁾ U. o. XXXIII. 1.

²⁾ U. o. XCVII. sk. II. V. ö. Peters K. F.: Die Donau und ihr Gebiet. Lipcse, 1876. 217. sk. II. — Kerner A.: Das Pflanzenleben der Donauländer. Innsbruck, 1863. 149. sk. II.

³⁾ P. o. A mai Hód-Mező-Vásárhely határában egykor 17 elpusztult helység létezett, melyeknek lakosai a törökök elől oda menekültek, hol a két falu Hód-Mező és Vásárhely a Hód tava melletti dombon mocsárok közt feküdt, és nekik biztosabb lakhelyet nyújtott. Maga Vásárhely is régenten túl a Hód taván, Makó felől állott; s itt még vagy 80 évvel ezelőtt a templom alapkövei, a mellette lévő sírbolttal és előtte fekvő kúttal, láthatók voltak; — *Szentesnek* és *Makónak* határain szintén több, már elpusztult helység feküdt, melyeknek templomfalai még fennállanak stb.

nélkül, legfelebb egy gyöngye ér rajta¹⁾; s míg p. o. a Mosztonga még a XV. század végén szép, Bács várát a Dunával összekötő folyó volt²⁾, jelenleg mocsárnál nem egyéb, úgy hogy régi irányviszonyaira (Zombor alatt veszi eredetét és Bukinnál foly a Dunába) kanyarulatain csak nehezen lehet már reá ismerni.

Hogy Alföldünkre az erdők hajdan mélyebben benyomultak, azt a Nyírség buczkáin s a Cserhátnak Kecskemétig és Peszérig nyúló erdőmaradványaiból látjuk; s az Alföldön sok helyen a homokdombokon látható fák és fás helyek, melyek több vidéken, névszerint Budapest és Czegléd, Kecskemét és Nagy-Kőrös, Debreczen és Nagy-Várad közt stb. formászerű erdőkké csoportosulnak, azt bizonyítják, hogy az éghajlat a fantenyésztésnek itt sem volt kedvezőtlen. A fasorok, melyek a Maros, Kőrös és más folyók partjainak felső részét ékítik, talán tovább is terjeszthetők; s az emberi szorgalomnak talán az is sikerülhetne, hogy fűz, jegenye-, tölgy- és akáczfákon kívül nemesebb fanemek is volnának nagyobb mennyiségben és jó eredménnyel oda ültethetők. S mivel minden jelenség oda mutat, hogy Alföldünknek viránya a török világ alatt nevezetesen változott, hogy ne mondjam degenerálódott: nem hiú a remény, hogy a népesség szaporodásával és kulturájával, s a vizek helyes szabályozásával ismét kedvezőbb fordulat fog beállni. Azon nézetet pedig, hogy Magyarország Alföldje egy sivatag természetével bírna, alaptalannak és tévesnek tartom³⁾.

¹⁾ Ditz Henrik: A magyar mezőgazdaság (ford.: Halász Gábor). Budapest, 1874. 57. l.

²⁾ Katona István: Historia Metropolitanae Colocensis Ecclesiae, I. köt. Kalocsa, 1799. 499. l. — Wagner Károly: Petri de Warda Colocensis stb. Archiepiscopi Epistolae. Pozsony et Kassa, 1776. 76. l.

³⁾ Ezen tekintetben szabadjon itt a temesvári ipar- és kereskedelmi kamara 1853—1856-ki jelentésére is hivatkoznom: »Alle Nachrichten — mond ez többi közt — über die frühere Beschaffenheit des Landes stimmen darin überein, dass — wo jetzt Holzmangel herrscht — früher bedeutende Waldungen standen. Die Ufer der Donau waren mit Fichten bewachsen, und gaben dem Volke der Peuciner ihren Namen. Die Bewaldung der Bácska datirt aus der ersten Hälfte des 16-ten Jahrhunderts. Wo kam dieser Waldreichthum hin? Der in der Banater Militärgränze gelegene Bieloberdo (Ager Romanorum) ist heute eine Sand-

III. Végre megjegyzendő még, hogy a kulturai növények és házi állatok terjedését tárgyzó újabb önálló vizsgálódások, a magyarországi mezőgazdaság történetének szempontjából is, érdekes eredményekhez vezettek. Mert ezek által constatálva van, hogy az emberi nem őskorában a legfontosabb kulturai növények és házi állatok Ázsiának azon részéből, mely Indiának északi vidékeit, Perzsiát, Armeniát és Kis-Ázsiát foglalja magába, nyugat felé Görögthonba, és innen tovább Európa egyes vidékeibe, éjszak felé pedig a Kaspi tenger és az Aral tó keleti vidékeibe terjedtek; — hogy ezen növény és állatvándorlás a későbbi időben folyton folyva észlelhető; — hogy a keresztes háborúk története hasonló vándorlásnak részben igen érdekes jelenségeit mutatja fel; — s hogy a XV. századnak vége óta Amerika felfedezése Európa lakosait ismét új meg új kulturai növényekkel és különféle állatokkal ismertette meg ¹⁾. Európának később legelőkelőbb részei, — melyek eredetileg őserdőkkel és szabályozás nélküli vizekkel voltak elborítva, s ennek megfelelő nedves és zordon éghajlattal bírtak, ezen utakon emeltettek egyes népek beköltözése, szellemi fejlettsége, s a vad természet ellen küzdő és magasra törekvő szorgalma és munkássága által a nemesebb cultura színvonalára. Görögország, Italia és a gallusok történetében ennek félreismerhetlen jelenségeire találunk; úgy, hogy ebben a házi állatok a miveltebb népek segédei, a kulturai növények terjedése pedig működésöknek szintúgy előmozdítója és lényeges támasza volt. Az eredményt ezen népek szellemi és anyagi emelkedésében és felvirágzásában látjuk.

Hazánk geographiai viszonyai úgy hozták magokkal, hogy földje hasonlóképen ezen kulturai mozzanat körébe vonatott. A mint hogy azt nemcsak a Dunavölgy alsó része Görög-

wüste; während diese vor kaum einem Jahrhunderte mit Wald bedeckt war. Die noch jetzt zuweilen ausgegrabenen Baumstürzen deuten auf die hier geschehene Verwüstung hin.« Jahresbericht der Temesvárer Gewerbe- und Handelskammer 1853—1856. Temesvár, 1858. 14. l.

¹⁾ Volz K. M.: Der Einfluss des Menschen auf die Verbreitung der Hausthiere und Kulturpflanzen. Lipce, 1852. — Hehn Viktor: Kulturpflanzen und Hausthiere in ihrem Übergang aus Asien nach Griechenland und Italien, so wie in das übrige Europa. Berlin, 1870. — 2. kiad. 1883.

országgal és a rómaiak által könnyített közlekedés Itáliával hozta közelebbi érintkezésbe; hanem arra a Közép-Ázsiából ide irányzott összeköttetések sem maradhattak kulturailag meddők, mert az ó világ scythái, valamint a nagy népvándorlásnak ide költözködő lovas népei is, Közép-Ázsiai lakhelyeiken folyton folyva India, Perzsia és Armenia kulturai behatása alatt állottak; mikor pedig a Caspitenger éjszakján elterülő földtől nyugat felé vonultak, a náluk már meghonosult, és az útközben talált kulturai növényeket, s házi és gazdasági állatokat is magokkal hozták ¹⁾.

A magyar mezőgazdaság története tehát mindezeket számba véve, hármias külső befolyást van hivatva kellőleg méltányolni: t. i. *nyugatról* az olasz és a frank, — *délről* a görög, — s *északkeletről* a scythia és scythának nevezett befolyást, — melyek egyaránt támogatták és mozdították elő az ország belső gazdasági életét a maga alakulásában és fejlődésében.

II.

A magyar honfoglalás előtti mezőgazdasági
vívmányok és fejlemények.

14. §. A rómaiak előtti állapotok ²⁾.

I. Az emberiség e vidéki történetének kezdetét sűrű homály fedi. Minden jelenségek egybefoglalásának alapján csak azt mondhatjuk valószínűnek, hogy Krisztus előtt a XV. szá-

¹⁾ Figyelemre méltó e tekintetben is Hampel József intése, hogy »tulságos színben szoktuk látni a bevándorló barbárokat, mintegy a classikus népek elfogult álláspontjáról nézzük az imperium felé tóduló néptömegeket; pedig kézzel fogható bizonyítékok miatt fel kell hagynunk ez állásponttal.« »A Nagy-Szent-Miklós kincs« czimű értekezésében (Archaeologiai Értesítő, új folyam IV. köt. 1884. 139. l.)

²⁾ Goos Károly: Skizzen zur vorrömischen Culturgeschichte der mittleren Donaugegenden (Archiv des Vereins für siebenbürgischen Landeskunde. Új folyam XIII. köt. Nagy-Szeben, 1877. füz. és XIV. köt. 1. füzet). — Zippel A.: Die Römische Herrschaft in Illyrien bis auf Augustus. Lipcae 1877.

zadban, mikor a phoeniciusoknak még terjedelmes kereskedése, és a Pontus Euxinus partján számos coloniái voltak, tehát az itteni beltengeren is talán az ő hajóik mintájára hajók építettek, már ezen tengeren hajókázás és kereskedelem volt, — s hogy hazánk hegyes vidékeinek akkor már szintén volt lakossága, mely — ha nem is mint ma gabonát — de kölest legalább is termesztett, úgy hogy ez és talán még más csekélyebb jelentőségű cikkek nagyobb kereskedésnek tárgyai lehettek ¹⁾).

¹⁾ Ezen időre Cotta Bernát tudósítása vetett némi világosságot, melyet az 1856. Bécsben tartott orvosok és természetvizsgálók 32-ik gyűlésének ásvány és földtani szakosztályában terjesztett elé, s mely szerint Zimonymál egy 120 lábnyi magas függélyes agyagfalban, melynek alsó vörös színű fele felett, hol csupa kihalt őszállatok csontjai voltak, 60 lábbal magasabb sárgás-barna színű részében most élő állatok csontjai és édesvízi csigák maradványai közt, cserépdarabokra talált; a mi annak világos bizonyosságául szolgál, hogy a magyarországi nagy medencze még akkor, mikor jobbspartján már emberek laktak, tehát a történelmi időben, 120 lábbal mélyebben állott. Az említett gyűlés hivatalos jelentésében (Bécs, 1858.) Cotta tudósítása nem találtatik ugyan; azonban a 12. lap szerint a szakosztály 6-ik ülésében »Postdiluvialgebilde in Ungarn« címje alatt volt róla szó. — Cotta tudósítása a szaktudósok közt nagy figyelmet gerjesztett, s ezek közül Kerner Antal ugyan csak egyszerűen hivatkozik reá. (Das Pflanzenleben der Donauländer 72. l.) Szabó József azonban oly fontosnak találta, hogy a helyszínére sietett, s miután a rétegeket megvizsgálta, s a tudósítást valónak találta, a nemcsak ott, hanem más helyütt is tett hasonló észleletek alapján azt következtette, hogy itt a diluviál-ember nem tanyázott, s nem tanyázott a kőkori sem; ellenben a bronce-korban és vas-korban már ember hatott ide, s tanúja volt a lecsapolódásnak. (Egy continen-tális emelkedésről és süllyedésről 15. és 79. ll.)

S Cotta és Szabónak ezen nézete érdekes megerősítést nyer egy Majdán nevű faluban Torontál megyében 1839. megesett más történelmi lelemény által, melyről akkor a napi sajtóban sok szó volt. Egy ottani lakos, t. i. kutat ásván, 6 ölnyi mélységben egy régi nagy hajó előrészének maradványaira akadt. A fa már egészen elrothadt volt, s az egy lábnyi hosszú szegeknek is alig látszott már nyoma. A hajó azonban kölessel volt megrakva, s ennek belseje még részben ép állapotban találtatott. Akkori szaktudósaink a hajóban egy régi phoeniciai kereskedelmi hajót ismertek fel, mely nyilván ezen helyen lett meglepve a természet azon katastrófája által, mely a magyarországi Alföldön létezett tenger lefolyását eredményezte, a mely tehát a víznek hirtelen lepadását, s annak folytán a hajónak iszap- és földdel való elborítását vonta maga

II. Későbbi időből, de részben még a görög történet hőskorából, már több adat van, mely ezen vidékek régi lakosairól határozottabb tudósításokat tartalmaz.

Közvetlenül ugyan csak mythusokra hivatkozhatunk, melyek névszerint a hyperboraekról vagyis az éjszaki vidékek lakosairól, — továbbá azon merész aegyptusi hajósokról szólnak, kik a Pontusból (fekete tengerből) az Isteren felfelé odáig jutottak, hol az — véleményök szerint — Scythia és Thracia határánál két ágra oszlott, melyeknek egyike a Pontus Euxinusba, másika az adriai tengerbe folyt; — úgy szintén a melyek az Argonauták hajózására vonatkoznak, kik a költészet színeivel festett Jásonnak vezérlete alatt Colchisba, és onnan vissza az arany gypjuval a Duna torkolatába, és onnan felfelé hatottak, úgy hogy ezen mondába Medea személye is szövődött stb. — Ezen Krisztus előtt egy évezrednél régibb mythusok fejtegetése mindazonáltal feladatomhoz nem tartozván, csak két megjegyzésre szorítkozom. Az egyik az, hogy a mythusoknak szükségképen történeti alapjuk van; — a másik pedig az, hogy a görög és később a római világ is általán véve azon felfogáshoz ragaszkodott, mintha az Isternek két torkolata volna, melyeknek egyike a Pontusba, másika pedig az adriai tengerbe szakad. Mythusunk történeti alapját nemcsak helyi elnevezések p. o. Istria és az istriaiak az Ister után, Apsorus vagy Absyrtis szigetei (a mai Cherso és Osero szigetek az adriai tenger quarneroi öblében), Absyrtus Medea testvérének neve után stb. hanem tekintélyes ó-kori írók is Jáson személyéhez kötik, mintha ő lett volna az, ki embereivel a Pontusból az Isterbe, és ezen felfelé hajózott volna, a honnan azután — mivel a folyónak másik ágát, melyen át az adriai tengerbe juthatni

után. (Türk János: Kelet Népe. I. köt. Bécs, 1856. 142. l. a jegyzet). — A lelet tényét — habár csak későbbi tudósítások szerint, és azért nem egészen híven — Orthmayer Tivadar és Szentkláray Jenő: Történelmi Adattára. Csanád Egyházmegye Hajdana és Jelenéhez (I. köt. Temesvár, 1871. 261. l.); — és ez után Miletz János a Délmagyarországi történelmi és régészeti Értesítő III. évfolyamában (Temesvár, 1877. 5. l.) is közölték, illetőleg constataáltak. — Arról egyébiránt, hogy a phoeniciaiak akkor különféle vidékeken gyarmatokat birtak, kételkedni nem lehet. Nyugat-Görögország ősi idejére nézve ezt legjobban Oberhammer Jenő bizonyította (Phoenicier in Akarnanien. München, 1882.)

remélte, nem találták — a Szávából a hajókat vállakon vitték oda ¹⁾. Azon körülmény, hogy Corneille francia költő »Médée« című tragoediájának színhelyét Corinthusba teszi, a történettudomány szempontjából irrelevans, és itt tekintetbe nem vehető.

Különben akárminth legyen ez, az Isterről és annak partlakosairól világos említés van téve ezen elbeszélésben; s ugyanazt találjuk más szempontból Herodotusnál is ²⁾; a nélkül azonban, hogy egyéb határozott tudósításunk volna, mint az, hogy ezen partlakosok a Szávától dél felé laktak, s talán illyr eredetű népek voltak. Mindaz, mit ezen kívül mondani lehetne, csak hypothesis ³⁾.

¹⁾ P. o. Justinus »Istrorum gentem fama est originem a Colchis ducere, missis ab Aeüta rege ad Argonautas, raptoreque filiae persequendos: qui ut a Ponto intraverunt Istrum, alveo Savi fluminis penitus invecti, vestigia Argonautarum insequentes, naves suas humeris per iugamontium usque ad litus Hadriatici maris transtulerunt, cognito quod Argonautae idem propter magnitudinem navis priores fecissent; quos ut avectos Colchi non reperiunt, sive metu regis, sive taedio longae navigationis, iuxta Aquileiam consedere, Istrique ex vocabulo amnis, quo a mari concesserant, appellati« stb. Historiarum XXXII. könyv 3. fej.

²⁾ II. könyv 34. fej.

³⁾ A lehetetlent megfejtteni Goos Károly vállalta magára. A magyarországi síkvidékekről azt ugyan helyesen mondja: »Den grössten Theil der Donaubecken erfüllten grossartige Süßwasserseen, welche stellenweise Niederschläge von mehreren Hundert Fuss. Dicke hinterlassen haben. Selbst nach dem theilweisen Zurücktreten dieser wusste das undurchdringliche Rohrdickicht und der Sumpfboden, welcher die höhergelegenen urwaldbedeckten Terrainfalten von allen Seiten umgab, für geraume Zeit unwohnlich machen«; — azt adván hozzá, hogy: »selbst als die einzelnen Zweige des arischen Stammes (Kelten, Germanen und Slaven) aus der asiatischen Heimat einwanderten, scheint der Mittellauf der Donau durch ödes Sumpfland geflossen zu sein.« Mindamellett ő azt találja, hogy: »beim ersten Dämmerchein der Geschichte fünf grosse der arischen Völkerfamilie angehörige Stämme um das Gebiet der mittleren Donau gelagert«; t. i. germánok, szlávok, trákok, illyrek és az alphavasoknak akár liguriai, akár etrusk eredetű őslakosai (Archiv des Vereins für siebenbürgische Landeskunde; új folyam XIII. köt. 431. és 432. II.) Mi Goosnak ezen állításai bővebb kifejtésére fordított szorgalmát méltatjuk ugyan; a mennyiben mindazonáltal a tudomány mostani színvonalára az által igyekszik emelkedni, hogy a német irodalomban a praehistorikus kőkorszakról és czöveképítményekről, s az ari népek tör-

III. Még későbbi, már egészen történeti időre vonatkoznak azon tudósítások, melyek I. vagyis Histaspes Darius perzsa királynak, nagy Sándor macedoniai királynak, és vezérének Lysimachusnak korából jutottak reánk az alsó dunavidekek lakosairól. Ezekre vonatkozólag általában az jegyzendő meg, hogy akkor hazánk nyugati részeiben kelták, Erdélyben és az ország keleti részeiben pedig dákok vagyis gétek laktak; a mennyiben tehát ezen tudósítások Magyarország akkori lakosaira is vonatkoznak, ezek alatt keltákat és géteket kell érteni. T. i.:

1. Midőn Herodotus Hystaspes Darius hadjáratát a scythák ellen elbeszéli, többi közt arról is tudósít, hogy — mikor a perzsák egy különösen ezen célra épített hidon, az Isteren átkeltek — ezen vidékeknek minden irányban lakosaik voltak, kik közül névszerint a géteket emeli ki (Kr. e. 493.)¹⁾. Az egész esemény minket csak ezen népek miatt érdekel, s a tudósítás annyiban fontos, a mennyiben azt bizonyítja, hogy ezek rendezett polgári társaságban éltek; s hogy a géteknél — mint alább látni fogjuk — a mezőgazdaság már kifejlett állapotban volt.

2. A nagy Sándor történetéről korunkra jutott tudósításokban kétszer említettnek a Közép- és az Al-Duna partlakosai.

Először ugyanis Kr. e. 335. Sándor mindjárt uralkodása kezdetén a Haemusban (Balkán) lakó népek és a triballok királya ellen volt kénytelen hadat indítani²⁾. Fegyvereinek sze-

téneti jelentőségéről divatozó nézeteknek hazai viszonyaink fejtegetését feltétlenül alárendeli, holott ezek egészen más jelenségektől abstraháltak; nézeteit szintén csak meddő hypothesiseknek tekinthetjük, a melyeket egyedül nevezetes megszorításokkal fogadhatunk el. Mert valamilyen a németek méltán kívánhatják, sőt kívánják is, hogy egy francia, angol vagy más idegen íróban, ha német dolgokról — habár saját nyelvén is — irodalmi eredménynyel kíván írni, legyen meg a kellő felfogás és képesítettség is, úgy, hogy tárgyról ne subjectív nézetéhez, hanem annak objectív minőségéhez képest szólhasson: mi magyarok azoktól, kik idegen nyelven magyarországi dolgokról akarnak írni, ugyanazt teljes joggal szintén kívánhatjuk.

¹⁾ Histor. V. 13.

²⁾ *Flathe Lajos*: Geschichte Macedoniens. I. k. Lipcse, 1832.

rencsés eredményei közben a Pannoniában lakó kelták által követséggel tiszteltetett meg; mikor pedig az Isteren átkelt, a gétekkel is érintkezésbe jött ¹⁾. Mind a pannoniai keltákat, mind a géteket tehát ez alkalommal rendezett államokban találjuk.

Tíz esztendővel később, mikor a gaugomelai győzelem után Sándor visszatért, s Susában Kr. e. 325. diadalát ünnepelte ²⁾; a nyugati népek, s ezek közt a pannoniai kelták szerencsekívánó követségeit is fogadta ³⁾.

3. Végre fel kell még említenem Lysimachust, nagy Sándor halála után thraciai királyt, és háboruját a gétek királyával Dromichaetessel. Mikor t. i. a nagy macedoniai birodalom szétdarabolása alkalmával Thracia jutott Lysimachusnak osztályrészül, ez a gétek országát akarván elfoglalni, legyőzetett és ellenséges fogságba esett ⁴⁾. Ezen esemény is csak annyiban érdekel minket, a mennyiben a gétek országának politikai hatalmáról és gazdasági fejlettségéről tanuskodik.

IV. Ha fentebbi fejtegetésünkre visszatekintünk, a magyarországi mezőgazdaság történetének szempontjából azon érdekes észleletet tehetjük, hogy a Közép- és Alduna-vidéken, tehát hazánkban is, a mezőgazdaság első kezdeményeiből kiindulva, fokenkénti haladás útján Krisztus előtt az V. században már azon tökélyig emelkedett, melyet akkor a társadalomnak fejlettebb viszonyai közt csak rendezett államok érhettek el. A kelták és dákok országainak közelebbi tekintetbevétele az eredményeket határozottabb színben fogja mutatni.

15. §. Folytatás. Kelták és dákok.

I. A keltákról és dákokról, kik egykor hazánkban laktak, már a rómaiaktól jutottak ránk tudósítások; úgy, hogy ezeknek mind köz- mind kulturai történetéről nemcsak biztosabban,

254. l.; — *Droysen János Gusztáv*: *Geschichte Alexanders des Grossen*. Hamburg, 1833. 65. l.

¹⁾ Plutarchus: *Vita Alexandri*; — Strabo VII. könyve.

²⁾ Flathé id. m. 415. l.; — Droysen id. m. 497. sk. II.

³⁾ Arrianus I. 4. és VII. 15.; — Diodorus Siculus XVII. 111.; — Plutarchus: *Vita Alexandri*; — Justinus Hist. XII. 13.

⁴⁾ Strabo VII. könyve.

hanem körülményesebben is vagyunk értesítve, mint az előbbi §-ban ismertetett lakosságról. S azonkívül Muchar Albert is, a grätzi tud. egyetemnek egykor híres tanára, nagy szorgalommal gyűjtötte és dolgozta fel kellő objectivitással történelmi czélokra a kelta-vándorlásról és a Noricumban letelepedett keltákról meglévő tudósításokat; úgy, hogy munkája ¹⁾ reánk nézve még ma is annyival inkább haszonvehető, mert kelták nemcsak a régi Noricumban, hanem Pannoniában, sőt tovább kelet felé Galatiáig is voltak letelepedve, s nemzeti életökre és szokásaikra nézve lényegesen nem különböztek egymástól. Az újabb kelta kutatások — bármily számosak is — túlnyomólag inkább nyelvészeti kérdésekkel foglalkoztak, mintsem a népélettel s így czélunkhoz képest nem igen fontosak. — A dák régiségekről, ha nem is oly alapos, de szintén eléggé körülményes tudomással birunk.

A többi népek, melyek egykor hazánk területén még laktak, névszerint egyes germán népek (markomannok, quádok stb.) itteni feladatunk körében sokkal csekélyebb jelentőséggel birnak, semhogy rólok tűzetesen szólni szükséges volna. Csak a jazyges metanastae nevezetesek annyiban, a mennyiben az elsők voltak, kik a magyar nagy síkság, vagyis a mai Alföldünk talaját nomád életökhöz képest mívelhető állapotba hozták.

II. A kelta kivándorlás Galliából mintegy 400 esztendővel Krisztus születése előtt indult meg; s névszerint Sigo-vesus a hercyniai erdőn, Bellovesus pedig Itálián keresztül vezette embereit azon vidékekre, hol később Norikum és Pannonia keletkezett. A kelta népek közül, melyek ezen úton hazánk területére jutottak, legnevezetesebbek a bójok, a skordiskok és a tauriskok; a kiken kívül azonban a japodok, aravisok, tektosagok, sennonok, voturok és mások is említendők; — mert hazánk nyugati és délnyugati részeiben ezeknek is nagyobb-kisebb töredékei telepedtek le.

Az éppen jelzett norikumi és pannoniai keltákra nézve általán véve azt jegyezhetjük meg, hogy Galliában fennállott

¹⁾ Das altceltische Norikum (az 1821. megindult »Steyermärkische Zeitschrift« első négy kötetében); — Zippel G.: Die römische Herrschaft in Illyrikum. Lipcse, 1877. 31. sk. II.

intézményeikhez és szokásaikhoz itt is híven ragaszkodtak; hogy állandó lakhelyeik voltak; — s hogy több későbbi városunk általuk alapítottatott. Különben nem zárt, hanem nyílt helységeekben laktak ¹⁾, erdők vagy folyók közelében ²⁾, s mindenkinék háza gazdasági készülékével volt körülvéve. A földművelés náluk annyira ki volt fejlődve, hogy mesterséges trágyázást is használtak ³⁾. Az állattenyésztésben ⁴⁾ pedig, mind a szarvas barom ⁵⁾, mind a ló ⁶⁾, juh ⁷⁾, sertés ⁸⁾, sőt még a méhtenyésztés körében ⁹⁾ is híresek voltak.

Epochalis esemény volt a pannoniai keltákra nézve a bójok háborúja a gétekkel, melyről azonnal szólni fogok.

III. A dákokról feladatunkra nézve kevesebbet tudunk, mint a keltákról ¹⁰⁾; mert a dákok története csak az által bontakozik ki a görög mondakörből, hogy a rómaiakkal jöven érintkezésbe, a római történetben is bizonyos szerepet vittek. Noha tehát kétségtküi, hogy a dákok hazánk délkeleti részeiben már régóta laktak; azért ezen időből mégis csak határozatlan tudomásunk van róluk. Itteni feladatunkhoz képest csak küzdelmököt a bójokkal és a rómaiakkal vesszük szemügyre.

Boerobist királyuk alatt t. i., Krisztus előtt körülbelöl az 50. évben, keltek át a befagyott Dunán, s kezdtek (nem tu-

¹⁾ »Villas habitant nullis septas moenibus.« Polybius III. k.

²⁾ »Domicilia Gallorum, qui vitandi aestus causa plerumque sylvarum ac fluminum petunt propinquitatem.« Caesar de bello Gallico IV. 22.

³⁾ »(Galli) agros stercorant candida fossicia creta.« Varro de re rustica lib. I. 7.

⁴⁾ Caesar de bello Gallico IV. 22.

⁵⁾ »Galli appositissimi maxime ad jumenta.« Varro de re rustica lib. II. 10.

⁶⁾ Lovasaikról szól Caesar de bello Gallico I. 18.

⁷⁾ Vergilius Georgicon I. III. v. 474.

⁸⁾ Varro id. m. lib. II. 4.

⁹⁾ Varro id. m. lib. III. 16.

¹⁰⁾ *Hene Ferencz*: Beiträge zur dacischen Geschichte. Nagyszeben, 1836.; — *Schmidt Vilmos*: Die Geten und Daken (a nagyszebeni kath. gymnasium, 1857-ki értesítvényében); — *Rösler E.*: Das vorrömische Dacien. Bécs, 1864. (a bécsi cs. akadémia: »Sitzungsberichten« XLV. köt.)

datik mi oknál fogva) véres háborút a bójok ellen. A küzdelem erős volt, s a bójok megsemmisítésével, és azzal végződött, hogy igyekeztek ezeknek lakhelyeit birtokukhoz csatolni; azonban ezt megtartani képesek nem voltak. A föld e közben tökéletesen elpusztult; s e miatt neveztetett a mai Szombathely körüli vidék még évszázadok után is »deserta Boiorum«-nak.

Ugyanazon Böerobist király kísérlette meg Julius Caesar korában Róma ügyeibe is beavatkozni, s mint látszik — azon célból, hogy az ott való zavarokat a maga részére felhasználja; Augustus által azonban nagy veszteséggel visszaveretvén, kénytelen volt hazájába visszavonulni. Ezen időtől fogva a dákok a rómaiakkal folytonos háborúban voltak; míg vitéz királyuk Decebalus Traján által teljesen legyőztetvén, Dacia római tartománnyá lett.

Különben sajátos kultúrával bírtak. A földet művelték; s tudjuk azt is, hogy nálok az egy évi váltógazdaság divatozott²⁾. Hegyes vidékőkön állattenyésztéssel is foglalkoztak, s a tej kedvencz italuk volt, az aludttejet pedig lóvérrel vegyítve különösen szerették³⁾. Mindenek felett azonban híres bányászatuk emelendő ki.

16. §. A rómaiak uralma Pannoniában és Dáciában.⁴⁾

I. Helyesen jegyzi meg Salamon Ferencz, hogy — miután a rómaiak az akkori világ legműveltebb orszárait, Görögországot (a hova Macedonia és Dalmatia is számíttatott) és Carthágót meghódították (Kr. e. 148—144.) melyekhez Ró-

¹⁾ Hene id. m. 24. l.

²⁾ — — — Vivunt et rigidi Getae :

Immetata quibus iugera, liberas

Fruges et Cererem ferunt :

Nec cultura placet longior annua

Defunctusque laboribus

Aequali recreat sorte vicarius stb.

Horátz Od. III. 23.

³⁾ » — — (ovile pecus) quibusdam nationibus — — — victum commodat, ex quo nomadum *Getarumque* plurimi *γαλακτοπότα* dicuntur.« Columella de re rustica lib. VII. 2.

⁴⁾ A római hódítás Magyarországbán. Budapesti Szemle XV. köt. 1877. 331. l.

mából csak tengeri úton lehetett jutni — belső szükségesség-nél fogva azon kellett lenniök, hogy Görögország és Italia közt oly utat is nyerjenek, melyen a becses hódítmánynyal száraz-földi közlekedés eszközölthessék ¹⁾. S ez volt oka a folytonos 30 évnél hosszabb háborúknak, a melyek eredménye Pannoniá-nak római provinciává való alakulása lett.

Az említett háborúk végévének Kr. e. 9. tekintetik; s ehhez képest Pannoniának meghódítása Augusztus császár korába esik. Mert a dalmátok és pannonoknál Kr. e. 6. esztendőben kitört lázadás — bár a rómaiak erejének csak nagy megfeszí-tésével győzetett le — csupán az előbbi állapotok visszaállítása-val végződött. Hogy pedig ezen hódítást már a kortársak mily fontosnak tekintették, az kitetszik Horatiusnak ama szép ver-seiből, melyekben az Istert vagyis Pannoniának főfolyamát az aegyptusi Nilussal és a mezopotamiai Tigrissel téve párhuzamba, következőleg szól Augusztushoz:

»Te fontium qui celat origines
Nilus, et Ister, et rapidus Tigris
— — venerantur.« stb. ²⁾

De Pannonia megszerzését maga Augusztus is egyik legnevezetesebb tetteként említi fel végrendeletében.

Mommsen által újabb időben támasztott azon kérdést, ha vajjon Pannonia akkor mindjárt egész későbbi területét, avagy annak csak déli, dél-keleti és nyugati részét, az éjszak-keleti részek nélkül foglalta-e magában, úgy, hogy keleti hatá-rát a Duna nem képezte? — itt annál inkább mellőzöm; mert Pannonia minket leginkább csak virágzásának korában érdekel; ekkor pedig keleti határa kétségtelenül a Duna volt.

Érdekesebbnek tartom Salamonnak figyelmeztetését, mely szerint »egész Pannoniában, kivéve néhány közbelső állo-

¹⁾ Katanchich Péter Mátyás: *Commentarius in Caii Plinii Secundi Pannoniam*. Buda, 1829.; — Kenner Frigyes: *Noricum und Pannonia*. Bécs, 1870.; — Desjardin Ernő és Romer Flóris: *A magyar Múzeum feliratos emlékei*. Budapest, 1873. — A berlini Akadémia: »*Corpus Inscripticnum Latinarum*«-ja III. köt. 4. része. Berlin, 1873.; — Hampel József: *Aquincum történetének vázlata*. Budapest, 1872.

²⁾ Od. IV. 16.

mást, nincs telepítvény, melynek római eredetű neve volna¹⁾. Ezen figyelmeztetés teljes összhangzásban van azon körülménnyel, hogy Pannoniának számos különböző, és pedig túlnyomólag illyr és kelta eredetű lakosai voltak, kik különálló vidékeket birtak és hol magok közt, hol kezdetben a rómaiakkal szövetséges viszonyban álltak. Így írja le Pannoniát még Plinius is. Később, mikor Pannonia római tartományként virágzott, ezek mind háttérbe szorítottak, és valamennyi lakos az egy általános pannoniai név alatt, római provincialistává lett.

17. §. Folytatás.

II. A mezőgazdaság szempontjából Pannonia történetét három korszakra kell osztanunk. Az első ugyanis az első császárok idejét foglalja magában; — a második ezen időtől nagy Konstantin családjának kihaltáig terjed; a harmadik pedig azon időtartamat foglalja magában, mely Julián császár, az említett család utolsó tagjának halálától a nyugati római birodalom elenyészéig lefolyt. S ezen három korszak egyszersmind Pannonia kulturai történetének is három korszaka.

1. Az első korszakban — mint látszik — Pannoniának csak déli része, és Noricummal való határa a Dunáig volt kultúrailag nevezetes. Az u. n. »deserta Boiorum«, melyeket a bójoknak legyőzete után a dákok által, a Duna balpartján lakó quádok és marcomannok foglaltak el, ezek — a rómaiaknak előnyomulása miatt — kénytelenek voltak ismét oda hagyni. A majdnem 40 éves háború pedig ezen vidékeket csaknem végkép kipusztította úgy, hogy az előbb már szép virágzásnak indult kelta cultura úgy szólván semmivé lett.

A rómaiak — miután a pannonokat legyőzték (Kr. e. 6) — hogy további ellentállásra képtelenné tegyék, a fiatal-ságot, és mindazokat, kikben erre még elégséges erőt sejtettek, rabszolgáknak más vidékekbe hurczolták²⁾. A vidéket tehát,

¹⁾ A római hódítás Magyarországon. 344. l.

²⁾ Ezen események részleteire nézve a római történelemnek minden bővebb kézikönyve nyújt felvilágosítást. Pannonia történelmének megírása ezen szempont alatt s a tudomány mai követelményeinek megfelelőleg az irodalmi munkásságnak egyébiránt szintén méltó feladata volna.

melyet ezek után pusztaságban találtak, újból művelt állapotba hozni voltak kénytelenek, — a mint hogy már Claudius császár idejében a »deserta Boiorum«-ban két római colonia keletkezett is, t. i. a Colonia Claudia Savariensis (Sabaria, Szombathely) és Scarabantia (Sopron). Az elszélyedt bójok maradványait községekké alakították, melyek egy római praefectus alatt álltak. A Dunának ide közeledő részében szintén már Claudius korában egy római hajórajt is találunk.

2. Magában álló provinciává azonban Pannonia csak Traján császár korában alakítottatott. S a vidéknek római befolyás alatti művelődése tulajdonképen ezen idővel kezdődik.

A provincia élén egy »Legatus Augusti pro praetore« állott mint római helytartó, s egyszersmind mint a Pannoniában állomásozó legiók parancsnoka. A tartomány lakosai igen sokáig vidékeik szerint voltak megkülönböztetve; hová a legiók »castrum stativum«-ai, és a római coloniák voltak beékelve. Az utóbbiak az itáliai befolyásnak voltak közvetítői; az előbbieket pedig kétféle irányban birtak fontos hatással. Midőn t. i. Pannonia is a nagy római út-hálózatba vonatott be, a pannoniai utaknak mindannyi összekötő nyugpontjául szolgáltak. De ennél fontosabb volt azon körülmény, hogy a »castrum stativum«-ok a körülöttök fekvő vidékeken új községek alakulására folytak be hatályosan. A »castrum stativum«-ok ez által lassanként valóságos városokká alakultak, s Pannoniának egyik sajátossága lett, hogy — főleg a Duna mentében — a városok (Carnuntum, Bregetium, Aquincum stb.) községi szervezete mindig katonai intézmények alapján fejlődött, sőt azoktól később is némi függésben maradt. Az ezen keretben alakult és igen gyorsan emelkedett culturának részleteibe bocsátkoznom nem szükséges; röviden csak arra hivatkozom, hogy Henszlmann Pannoniáról kellő indokolással azt mondja, hogy mindinkább népesedett és műveltetett, s az egész birodalomnak egyik legnevezetesebb tartományává lett, mely a hadseregnek a legtöbb és legügyesebb katonát szolgáltatatta, és több római császárnak (Decius, Gratianus, Aurelianus, Joviánus, Probus) szülőföldje is volt ¹⁾.

¹⁾ Székesfehérvári ásatások eredménye. Pest, 1864. 126. l.

3. Midőn azonban a birodalom hanyatlásának világos jelei már a IV. századnak második felében mutatkozni kezdtek, a dolgok Paunniában is rosszabbra fordultak. A *Notitia Dignitatum*-ban (408. körül) felemlítették még ugyan, és pedig mint a nyugati birodalomnak része ¹⁾. De figyelemre méltó Salamonnak észrevétele, mely szerint a IV. században a császárok politikája olyan volt, mint a veszni indultaké szokott lenni ²⁾. III. Valentinián nyugati császár azután Pannoniát, Aetius közbenjárására, II. Theodosius keleti császárnak engedte át; s nem csoda, hogy ilyen politikával szemben a barbarok fellépése is mindinkább veszélyesebb lett; s hogy ezek elvégre a római határvonalat — a nélkül, hogy megtámadták volna — lépték át. Sirmium ostromáról már Priscus Rhetor szól ³⁾; hanem azért ezen város túlélte a népvándorlás rohamát, és még szent István magyar király korában is fennállott. Aquincumra vonatkozólag a legkésőbbi római felirat, melyben említetik, 377-ből való ⁴⁾; Sidonius Apollináris azonban még 458., tehát a nagy hun király Ethele halála, sőt még a hun birodalom szétbomlása után is említi Pannoniát, hol ama hősies Acincum virágzik ⁵⁾. S valamint ennek, úgy általán véve a pannoniái városoknak végleges bukását jelezni csaknem lehetetlen. Nagy ütközeteknek következése — mint látszik — aligha volt; hanem mikor a barbar népek a tartományt elárasztották, a római uralom — 400 éves tartam után — itt magától szűnt meg.

18. §. Mezőgazdasági állapotok Pannoniában a római uralom alatt.

I. Pannonia éghajlata a római foglalás idején kedvező nem volt; azonban időnek folytával igen javult. A vidék éj-

¹⁾ *Notitia Dignitatum in partibus Orientis et Occidentis*, kiadta Böcking Eduard, II. köt. Bonn, 1853. 90. sk. 11.

²⁾ A rómaiság elenyészte Pannoniában, s különösen Aquincum vidékén. Századok, 1881. 654. l.

³⁾ Bonni kiadás 1829, 186. sk. 11. (magyar fordítása Szabó Károly által az Új Magyar Muzeumban I. köt. Pest, 1850. 562. sk. 11.)

⁴⁾ A rómaiság elenyészte Pannoniában 651. l.

⁵⁾ » — — *Pannoniae, qua Martia pollet Acincus* stb. U. o. 669.

szaki és keleti részét erdők és mocsarak borították; s az Italia szelid éghajlatához szokott rómaiak különösen attól iszonyodtak el, hogy itt a telet erős hideg és sűrű köd csaknem kiállhatlanná tette ¹⁾; s hogy a Duna majdnem minden évben anyyira befagyott, hogy megterhelt szekerek kelhettek át rajta ²⁾. S ennek felelnek meg azon adatok is, melyek ezen időből a tartomány termékeiről korunkra jutottak. Dio Cassius csak árpáról és kölesről szól; az itt-ott termesztett bort igen silánynak találja; s az olajfát sajnálattal nélkülözi ³⁾. A még nagyon primitív földművelés mellett csak a baromtenyésztés, a vadászat és a halászat voltak jelentékenyek. Arról, hogy a lakosok nemzetségek szerint szegény falvakban tartózkodtak, s hogy nevezetesebb helységek keletkezése a cultura emelkedésével a »Castrum Stativum«-okból indultak ki, már fentebb volt szó.

II. Minden római provincia, tehát Paunonia is, a birodalom szervezése szerint a fundus publicushoz tartozott, s e tekintetben »possessio Imperatoria« volt; azonban a »res privatae Principis«, és a »praedia Principis«-tól különbözött; s így sajátos természetéhez képest az »ager vectigalis«-hoz számíttatott. Az uralkodó hatalom ennél fogva érdekelve volt abban, hogy kellőleg műveltessék, s ennek következtében a közadót és a közterheket annál könnyebben viselhesse. Ezen értelemben a törvény a császárnak adta a hatalmat, hogy a provinciálisták közteherviselését szabályozza ⁴⁾, s gondoskodjék egyszersmind arról is, hogy az alól senki, még császári kiváltság alapján se vonhassa ki magát ⁵⁾, de hogy másfelől se a

¹⁾ Strabo (VII. könyv 317. l.); Vellejus Paterculus (II. 113. 3.); Dio Cassius (XLIX. 37. és LV. 32.); Appianus Illyricus (XXII.); Sextus Aurelius Victor (De Caesaribus XL. és Epitome XLI.). Arra, mit Herodianus (I. 6. 1.) mond, nagy súlyt nem fektetek.

²⁾ »In silicis modum« mond még Jordanes (Get. 55. fej.)

³⁾ XLIX. 47.

⁴⁾ »Possessores nihil plus debent, quam quod nostro arbitrio, nostrae perennitatis, et magnificae Sedis tuae dispositione per annos singulos iubentur inferre« Imp. Honorius et Theodosius AA. Aureliano P. Pr. (415.) 4. Cod. Theod. VII. 7.

⁵⁾ 9. Cod. Theod. I. 2.

közhivatalnokok, se a katonaság által túlságosan ¹⁾ ne terhel-
tessék.

Ennek aztán az lett következtése, hogy a császárok gondoskodása alatt Pannoniának lakossága ismét szaporodott, a lakosok pedig, ha egyszerű provinciálisták voltak is, a törvény oltalmában részesültek.

19. §. Folytatás.

III. A császároknak első gondjuk az volt, hogy Pannoniában az elpusztult földeket ismét művelhetőkké tegyék. S ez kiválólag a mocsarak kiszáritása és az erdők kiirtása által történt; úgy, hogy ezen eljárás még Galerius császár alatt is határozottan említették ²⁾).

Az így nyert földek új művelőknek osztattak ki. Elsők ezek közt a veteránok voltak ³⁾), kiknek eziránti jogosítványa több törvény által is biztosított ⁴⁾). Azonban mások is nyertek a császároktól telkeket ⁵⁾). Az átengedett földek felmérés útján határoltattak el ⁶⁾). S így keletkezett Pannoniában is a

¹⁾ 1. 6. 7. Cod. Theod. VII. 8.

²⁾ »Caesis immanibus sylvis atque emissio in Danubium lacu Pel-sone.« Sextus Aurelius Victor, De Caesaribus XL.

³⁾ Higyni Grammatici, De limitibus constituendis (Goesii Wil-
elmi, Rei Agrariae auctores legesque variae. Amsterdam, 1674. 209. l.;
— Blume, Lachmann és Rudolf: Die Schriften der Römischen Feldmes-
ser. I. köt. Berlin, 1848. 121. l.

⁴⁾ A Codex Theodosianus VII. könyvének 6. czimjének alapján
3. 6. Cod. Theod. VII., 20. és 1. 2. 9. 10. 11. ibid. VII. 22. — V. ö. Cod.
Justin. II. 61.

⁵⁾ P. o. Tiberius korában Vannius a suévek királya Pannoniában.
Tacitus Annales XII. könyve szerint; — Marcus Aurelius korában szá-
mos quád részint Pannoniában és Daciában, részint Mysiában, sőt Itá-
liában is, stb.; Dio Cassius LXXI. könyve szerint —; Claudius császár
korában a gothok feletti thraciai győzelem után az egész dunai limes
hosszában számos góth mint földművelő telepedett le, s »impletae bar-
baris servis senibusque cultoribus Romanae provinciae; factus est miles
barbarus et colonus ex Gotho.« Trebell. Pollio in D. Claudio stb. De
tudva van, hogy a későbbi császárok alatt, kiválólag Probus óta, ezen
úton a barbaroknak forma szerű áttelepedési rendszere alakult.

⁶⁾ »Nuper ecce quidam Augusti, vir militaris disciplinae, profes-
sionis quoque nostrae capacissimus, cum in Pannonia agros veteranis ex
voluntate et liberalitate Imperatoris Traiani Augusti Germanici assigna-

birtokosoknak több osztálya; névszerint a »latifundium«-ok birtokosai (*nagybirtokosok*); továbbá a *középbirtokosok*, kik többnyire a városok vagyonosabb lakosai voltak; s végre azok, kiknek csekélyebb telkeik voltak (*kisbirtokosok*).

A *nagybirtokosok* érdekes példáját Vanniusban a suévek előbbi királyában látjuk, ki — mikor népe ellene fellázadt — híveivel a rómaiakhoz menekült, s befogadtatván, Pannoniában nevezetes földbirtokot nyert ¹⁾. Különben a római köfeliratokban több nagy birtokost találunk felemlítve ²⁾.

A *középbirtokosok* osztálya azóta, hogy a társadalmi hanyatlás a IV. század kezdete óta minden irányban mutatkozni kezdett, szembetűnőleg meggyöngült, s ezzel járt le a decuriók rendjének vagyonszáma is, kik csaknem kizárólag ezen osztályhoz tartoztak ³⁾. A középbirtokosok némelyikét a községi terhek juttatták koldúsbotra s tették proletáriusokká; számosan mindazonáltal meggazdagodtak, s az úri osztályba emelkedtek; míg elvégre lassanként a földbirtok kevés nagy úr kezébe pontosult össze, s a közép- és kisbirtok teljesen elenyészett ⁴⁾.

A *kisbirtokoknak* több neme volt ⁵⁾. Kisbirtokosok a na-

ret, in aere id est in formis non tantum modum, quem assignabat, adscripsit aut notavit, sed et extrema linea uniuscuiusque modum comprehendit; uti acta est mensura adsignationis, ita inscripsit longitudinis et latitudinis modum; quo facto nullae inter veteranos lites contentiones ex his terris nasci potuerunt.« Hyginus id. h.

¹⁾ Vannius »ad classem in Danubio operientem perfugit. Secuti mox clientes, et acceptis agris in Pannonia locati sunt.« Tacitus Annales XII. könyv.

²⁾ P. o. Schönvitzner Sabaria 32. sk. II.; — a berlini Akadémia által közzé tett Corpus Inscriptionum Latinarum 3288. sz.

³⁾ Salamon: Budapest története I. köt. Budapest. 1878. 335. 358. II.

⁴⁾ U. o. 353. I.

⁵⁾ »Agri autem vectigales multas habent constitutiones. In quibusdam provinciis fructus partem constitutam praestant, alii quintas, alii septimas, nunc multi pecunia, et hoc per soli aestimationem. Certa enim pretia agris constituta sunt, ut in Pannonia arvi primi, arvi secundi, pratis, sylvae glaudiferae, sylvae vulgaris pascuae. His omnibus agris vectigal ad modum ubertatis per singula jugera constitutum.« Hyginus id. m. (Goesiusnál id. h. 198. I. Blume stb. id. h. 115. I.)

gyon megfogyott régibb lakosok maradékain kívül, nagyobb részt a földekkel megadományozott veteránok voltak. S mint-hogy 25 évi szolgálat a legiók segédhadaiban a provincialistát, sőt a barbárt is római polgár állására és jogaira emelte; ezeknek száma mindinkább szaporodott. A régi római köfelírások ilynemű földadományoknak több példájáról tanúskodnak. Így több veteranusnak, kik »in classe Flavia Moesica« szolgáltak, Pannoniában Domitián császár adományozott földeket ¹⁾. Traján császár több a legiókban szolgált veteránust Felső-Pannoniában hasonló földadománynyal jutalmazott ²⁾. Vespasián császár oly veteránusoknak, kik a ravennai hajórajban katonáskodtak, »qui sunt deducti in Pannoniam« szintoly birtokot adományozott ³⁾ stb. Az u. n. »litterae honestae missionis« ily eseteket tüzetesen tartalmaznak ⁴⁾. Így történt, hogy Pannonia kisbirtokosai közt — mint láttuk — még a régibb császárok korában is suévekre, quadokra, góthokra stb. egyaránt találunk.

20. §. Folytatás.

IV. Pannóniában a mezőgazdaságnak következő ágait találjuk:

1. A *földművelést*, melynek tárgya az első császárok alatt árpánál és kölesnél egyéb alig volt ⁵⁾, mely azonban később, miután a sűrű erdők kiirtattak és a nagy mocsarak kiszárítottak, nevezetesen emelkedett ⁶⁾, olyannyira, hogy Pannonia gabonatermelése és kivitele még a termékeny Rhaetia irigységét is magára vonta ⁷⁾. A termelt árpából a pan-

¹⁾ Gruter J.: *Inscriptiones antiquae totius Orbis Rom.* 575. l. 1. sz.

²⁾ Schönbizner: *Antiqu. et Hist. Sabarienses* 101. l.

³⁾ Gruter id. m. 573. l. 1. sz.

⁴⁾ Horvát István: *Tud. Gyűjt.* 1833. I. köt. 41. sk. 11.; — Arneth Józsa: *Zwölf Römische Militär-Diplome.* Bécs, 1843.

⁵⁾ Katanesich i. m. 85. l.

⁶⁾ Salamon: *A római hódítás Magyarországon.* Budapesti Szemle, 3877. XV. k. 354. l.

⁷⁾ »Frumentum Pannoniae, quod non severant, vendiderunt, et faecunda Rhaetia fertilitatis suae novit invidiam.« Ambrosius in libello ad Imperatorem Valentinianum III. contra relationem Q. Aurelii Symachi (Epistolae ad diversos.) Nápoly, 1617. 478. l.

nok többi közt a sör módjára szeszes italt is készítettek, melyet »sabaiá«-nak neveztek ¹⁾).

2. A szőlőművelést, kezdetben ugyan silány eredménnyel ²⁾; míg Probus császár a bortermelést kiválólag Sirmium környékén oly virágzóvá tette, hogy a szerémi bornak jeles minősége jó hírét a későbbi századokban is megtartotta ³⁾. Ezen kívül a Scarabantia (Sopron) vidékén termelt bor szintén nagy hírben állt ⁴⁾. S valószínű az is, hogy a Bakony erdőkoszorúzta kiágazásain már a rómaiak kezdeményezték a szőlőművelést ⁵⁾.

¹⁾ Muchar: Das Römische Noricum I. köt. Grätz, 1825. 340. l. — Dio Cassius XLIX. k.; — Ammianus Marcellinus XXVI. 8. — sz. Jeromos Ezaiás ellen XIX. fejt. — ezen italt a paunonoknak tulajdonítják.

²⁾ Dio Cassius XLIX. könyve; Strabo VII. könyve 317. l.

³⁾ Probusról Vopiscus azt mondja: »e Pannonia oriundus civitate Sirmiensi« (Scriptores Historiae Augustae. Berlin, 1864. II. k. 186. l.); — és »cum Sirmium venisset, ac solum patrium effecundari cuperet et dilatari, ad siccandam quandam paludem multa simul milia militum posuit ingentem parans fossam, quae deiectis in salum navibus loca Sirmiensibus profutura siccaret. Hoc permoti milites confugientem eum in turrem ferratam, quam ipse speculae causa editissimam exaedificaverat, interemerunt« (U. o. 199. l.) — »(Probus) vineas Gallos et Pannoneos habere permisit, opere militari Almam montem apud Sirmium et Aureum apud Moesiam Superiorem vineis conseruit, et provincialibus colendas dedit« (Eutropius Breviarium Historiae Romanae IX. 17.) — »(Probus) Galliam Pannoniosque et Moesorum colles vineis replevit postea sane, quam Barbarorum attritae gentes sunt.« (S. Aurelius Victor, De Caesaribus cap. 37.); — és »Probus opere militari Almam montem apud Sirmium et Aureum apud Moesiam Superiorem vineis conseruit. Hic Sirmio in turri ferrata occiditur« (U. a. De vita et moribus Imperatorum Romanorum cap. 37.) — V. ö. Bél Mátyás: Prodrömus Hungariae Antiquae et Modernae. Nürnberg, 1723. — és Szirmay Antal: Notitia Montium et locorum viniferorum Comitatus Zempleniensis. Kassa, 1798. 25. l.

⁴⁾ Erre vonatkozólag dr. Toepler Károly a magyar orvosok és természetvizsgálóknak 1847. Sopronban tartott gyűlésén azt mondhatta, hogy »nekik (a rómaiaknak) köszönik e vidék halmái a rajtok diszló szőlőket és gesztenyéket.« (1847. augusztus 11-én; l. A magyar orvosok és természetvizsgálók ezen gyűlésének vázlatait és munkálatait. Pest, 1863. 29. l.) — Ezen szempontból Vidák Öse értekezése Sopron római és magyar régiségeiről is figyelembe veendő, u. o. 135. l. — V. ö. Szirmay id. m. 26. l.

⁵⁾ Villányi Szaniszló: Győrmege és város műveltségtörténete. 19. l.

3. A *kertészetet*, melyet főleg Septimius Severus mozdított elő, midőn Pannoniában proconsul volt ¹⁾, s mely ezen időtől fogva indult nevezetesebb virágzásnak. S ide lehet számítani azon növényeket is, melyek gyógyerejük vagy más házi szükségletek tekintetéből műveltettek p. o. saliuncat (nárdisfű, Páriz Pápay szerint spikiuard, Narde), melyet Pannoniára nézve Plinius említ fel különös dicsérettel ²⁾.

4. A *gyümölcsstenyésztést*, mely a kertészet fejlődésével tartott lépést. Az egykori erdők és mocsarak helyén az Antoninusok óta a tekintélyes városoknak egész sorozata épült (Pannonia Superiorban 26, Pannonia Inferiorban 25 város) hol gyümölcsstermeléssel foglalkoztak. Sőt mikor Galerius császár a IV. században a tartománynak legszebb és legműveltebb részét neje Valeria császárné tiszteletére »Pannonia Valeria« neve alatt önállóvá alakította, alig lehet kétség, hogy ebben a gyümölcsstenyésztés is különösen ne virágzott volna ³⁾.

5. Az *erdészetet*, mely kiválóan nevezetes volt. Plinius Pannoniát makktermelőnek jellemzi (»Glandifera Pannonia«) ⁴⁾; a miből az tetszik ki, hogy jó erdei fában bővelkedett. Erről egyébiránt az is tanuskodik, hogy számos erdeinek kiirtása után is Italiával mindig fontos fakeskedése volt ⁵⁾.

6. Az *állattenyésztést*, mely Pannoniában — mint láttuk — már a kelták korában is nevezetes volt. S ha Varro ezeket dicsérőleg különösen kiemeli ⁶⁾, méltán lehet következtetni, hogy ló-, marha-, és juh-tenyésztések a rómaiaknak is javára volt, kik Pannoniát utánok bírták. Ugyanazt lehet tar-

¹⁾ Aelius Spartacus: Severus életében, a Scriptores Historiae Augustae I. kötetében. Berlin, 1869. 122. l.

²⁾ »Pannonia hanc (saliuncam) gignit« stb. Plinius XXI. 7. 20.

³⁾ S. Aurelius Victor: De Caesaribus 40. V. ö. Ammianus Marcellinust XVI. 10. 20. és XXVIII. 3. 3. — »Valószínű — mond Győr vidékére nézve Villányi — hogy a római uralomnak köszöni vidékünk sok hasznos déli és ázsiai növény meghonosítását is, pl. az alma- és körtefát, szilvát, cseresznyét, őszi barackot stb. Győr-megye és város anyagi műveltség-története 18. l.

⁴⁾ Hist. Nat. III. 28. (25.) — Katanchich Comment. in Plin. Pann. 88. l.

⁵⁾ J. Solinus: Rerum Memorabilium 22. fejt.

⁶⁾ De re rustica II. k. 10. fejt.

tani a sertéstenyésztésről is; mert a mit Varro a kelták ezen iránybani jelességéről mond ¹⁾, azt Pannoniának terjedelmes tölgy és bükkerdőségeire való tekintettel a provincia későbbi lakosaira is lehet alkalmazni.

7. A *madarászatot*, mely a rómaiaknak különösen két kedves madár-fajára irányult, t. i. a »catta« nevű madarakra, melyeket Martiális magasztal ²⁾, melyeket azonban nem vagyunk képesek meghatározni (vannak olyak is, kik ezeket a nyestre magyarázzák); — s az u. n. »tetraka«-kra, melyek Katanchich magyarázata szerint a tűzokok lennének ³⁾.

Strabo tudósításaiból azt látjuk, hogy a méhészet is virágzott Pannoniában ⁴⁾.

8. A *halászatot*, névszerint a Dunán, melynek halakban való bősége s jelessége a régieknél nagy hírben állott. Csaknem mesés, ha oly halakat, melyek ma csak a tengerben találhatnának, előkelő ó-kori íróknál mint dunai halakat látunk említve p. o. a tinnhalat (thynnus, Thunfisch)⁵⁾, az ajókát (trichia, Sardelle vagy Sardine)⁶⁾ stb. Ezekről, valamint a sürgéről (perca, Barsch)⁷⁾, s egy másik »antacaeus« (viza) nevű halról azt mondja Aelianus, hogy — mikor a Duna be van fagyva — a tört jégen át fogatnak ⁸⁾. Mint a Duna egyik nevezetes halmeme a silurus⁹⁾ és a coracinus¹⁰⁾ is híresek voltak. A mustellát (mint lát-szik töveshalat, Lamprete) is dunai hálnak magasztalták ¹¹⁾. Sőt a dunai halak ezen híre még az V. században is fennállott, és oly

¹⁾ U. o. II. k. 4. fejt.

²⁾ »Pannonicas nobis nunquam dedit Umbria cattas.«

Epigr. XIII. 69.

³⁾ Commentarius in C. Plinii Secundi Pannoniam. Buda, 1829. 87. l.

⁴⁾ Strabo IV. könyv 202. l.

⁵⁾ Plinius IX. 8.

⁶⁾ »Trichiae Istrum amnem subeunt, ex eo subterraneis ejus venis in Adriaticum mare defluunt.« Plinius IX. 20. V. ö. a Karassó folyóra vonatkozólag Katanchich Comment. 88. l.

⁷⁾ Plinius IX. 24.

⁸⁾ Aelianus Historia animalium I. XIV. c. 26.

⁹⁾ Plinius IX. 17.

¹⁰⁾ Katanchich id. m. 88. l.

¹¹⁾ Ausonius Carmina: Edyllium, párizsi kiad. 1730. 305. l.

nagy volt, hogy Pannoniát halai után méltán nevezetesnek mondhatjuk ¹⁾).

Vége 9. a *vadászatra* nézve Pannoniának szintén nagy híre volt; mert terjedelmes erdeiben számos és ma itt már ritka vadak tartózkodtak. E tekintetben azt, mit Julius Caesar a hercyniai erdőről mond ²⁾), sokan — legalább részben — pannoniai erdőkre is alkalmazzák. Annyi bizonyos, hogy Caracalla császár, mikor a dunai vidékeken utazott, vadászatot nagy gyönyörrel folytatott ³⁾). S ezen előzményekkel teljes összhangzásban van az is, hogy a pannoniai vadászkutyák az ó-korban szintén híresek voltak ⁴⁾). A vadak közül pedig Pannoniában a vadökrök különféle nemei említetnek, névszerint a bölény ⁵⁾), az u. n. »bisontes« (hátpúpos vad ökrök) ⁶⁾), s az u. n. »bonasus« (sörényes bika) ⁷⁾).

V. Claudianus munkáinak egyik helyén képét nyújtja annak, hogy Pannonia lakosai mi módon mívelték a földet ⁸⁾).

¹⁾ » — — Detinet carpat Danubius« Cassiodorus Variorum I. XII. ep. 4.

²⁾ De bello Gallico VI. 21—28.

³⁾ »Italia decedens ad ripas Danubii pervenit, ac partes Imperii Romani septemptrioni subiectas. Ibi autem corpus exercebat aurigando, caedendisque cominus omne genus bellicis« Herodianus. Lib. IV. 215. sk. II. Páris, 1700.

⁴⁾ » — — Divisa Britannia mittit

Veloces, nostrique orbis venatibus aptos (canes)

Nec tibi Pannonicae Stirpis temnatur origo« stb.

Nemesianus Cynegetica (leydeni kiadás 259. l.)

V. ü. Plinius VIII. 61. (40.) — Gratianus Faliscus Cynegetica 73. s.

⁵⁾ Strabo VII. 292. l.

⁶⁾ Plinius VIII. 15.

⁷⁾ Plinius VIII. 16.

⁸⁾ » — — — Hinc obsidione solutus

Pannonius potorque Savi qui clausa tot annis

Oppida laxatis ausus iam pandere portis.

Rursum cote novat nigras rubigine falces

Exesosque situ cogit splendere ligones,

Agnoscitque casas, et collibus oscula notis

Figit, et impresso glebis non credit aratro

Exsectis, inculta glebis non credit aratro

Restituit terras, et opacum vitibus Istrum

Ebből azt látjuk, hogy a földművelésben általán véve azon módot követték, melyet a római u. n. *scriptores rei rusticae* (Cato, Varro, Columella és Palladius) fejtettek ki részletesen.

A földművelés számára nagyobb birtokokon a városokon kívül mindenféle gazdasági épületek emeltettek; kisebb gazdaságok számára pedig szalmával vagy náddal fedett házikókból álló falvak (*vici*) keletkeztek. Amazokban az uraságnak gazdasági cselédsége lakott; az istálókban a lovak, ígás marhák (*jumenta*), szamarak stb. tartattak; a raktárakban és készlet-tárakban pedig a gazdasághoz tartozó készleteket és szerszámokat helyezték el. A gazdasági szerszámok, melyek használatban voltak, névszerint az eke (*aratrum*)¹⁾, a borona (*vomer*), a két ágú kapa (*rastrum*), a cséplő szekér (*tribulum*), a kapa (*ligo*), a vasvella, a kasza (*falx*), a rosta (*vannus*) stb.; mindannyian természetesen a tökély azon nemében, a mint az ó-kor szellemének megfelelt. S mind ezeket, valamint a módot is, mely szerint a mezőgazdaságnál alkalmaztattak, s azon állatokat, melyek ebben a földművelőnek segítségére voltak, tüzetesen a jelzett mezőgazdasági írók ismertették meg²⁾; kiknek munkái

Conserit, et patrium vectigal solvere gaudet
Immunis qui clade fuit* stb.

Claudianus De laudibus Stiliconis l. II.

¹⁾ 1870. Gyimóthon a Rábameder szélén elvonuló és római leletekben bővelkedő homokmagaslatok egyikén kapálás alkalmával egy római ekevasat találtak. L. *Archaeologiai Értesítő* II. köt. Pest, 1870. 47. l.

²⁾ Egybegyűjtve Gesner János Mátyás által ezen cím alatt: »*Scriptores rei rusticae veteres Latini*«, két kötetben tette közzé Lipcsében, 1735., második kiadás 1773. — A jelen munkának feladata nem a mezőgazdaságnak kifejtése a történetben, hanem a történetnek kifejtése a mezőgazdaságban lévén (1. §.); a régi Pannonia egykori mezőgazdaságáról csak annyiban szóltam, a mennyiben adataimra nézve határozott kütfői tudósításokra hivatkozhattam. Azok, kik ebben más szempontból indulnak ki, fejtegetéseknek alapjául ezen írók munkáit közvetlenül szokták venni, s itt kiválólág Villányi Szaniszlónak érdekes és figyelemreméltó értekezését említem fel: »Györmegye és város művelt ség-története«, ki névszerint Varro és Columella a mezőgazdaságot tárgyzó munkáit használta alapúl, miután Pannonia lakosai is ezekhez tartották magokat. Forbiger Albert: »*Hellas und Rom*« című munkájának I. kötetében (Lipcsében, 1871.) 235. sk. 11. a római mezőgazdaság viszonyairól szintén igen tanulságos népszerű képet nyújt.

reánk nézve annnyival fontosabbak, mert tanulmányozásuk a frankoknál és a byzantinusoknál magát fentartván, ezen úton az egész középkorra áthatottak, s a XV. század végeig hazánk mezőgazdaságára is befolyást gyakoroltak.

21. §. Folytatás.

VI. *Daciára* nézve nem vagyunk képesek a mezőgazdaság és birtokviszonyok tárgyában oly tüzetes és részletes adatokat összeállítani, mint ezt Pannoniára vonatkozólag tettük. Mert Traján után a későbbi császárok nem részesítették már Dáciát különös gondoskodásban ¹⁾, hol különben is a római uralom nem igen tartott sokkal tovább másfél századnál (106—274). Azon kívül a gazdaságnak fősúlypontja ezen idő alatt is nem a földművelésben, hanem az arany-, só- és vasbányászatban feküdt ²⁾; s noha ennek eredményei nagyszerűek és olyanok voltak, hogy a közgazdaság más ágainak kedvező fejlődését föltételezték; sőt habár az Erdélyben talált római viasztablák tanúsága szerint az ottani jogélet is élénk lehetett, azért itteni álláspontunkhoz képest Dáciáról mégis csak igen keveset mondhatunk. Mindenek előtt az jegyzendő meg, hogy azon helységek nagy száma, melyek Dáciában a »*jus Italicum*«-ot birták ³⁾; a tartománynak előkelő állásáról és előnyös kedvezményeiről tanúskodik. Dáciára nézve általában a coloniák kérdése igen fontos ⁴⁾; s a római feliratok, melyek Erdélynek csaknem minden részében rendkívüli mennyiségben találhatnák ⁵⁾; ezeknek egykori vagyonosságáról és virágzó

¹⁾ »Die Entwürfe — így szól egy előkelő német történetíró — die Trajanus bei der Gründung Daciens in der Seele getragen haben mag, sind nicht zur Ausführung gekommen, und Dacien hat dem Reiche weder Ruhm noch Heil gebracht.« Luden Henrik: Geschichte des deutschen Volkes. II. kötet. Gotha, 1826. 16. l.

²⁾ Vass József: Erdély a rómaiak alatt. Kolozsvár, 1863. 134. sk. ll.

³⁾ C. I. (§. 8.) Dig. L. 15.

⁴⁾ Ackner M. J.: Die Colonien und militärische Standlager der Römer in Dacien. (Jahrbuch der k. k. Central Commission zur Erforschung und Erhaltung der Baudenkmale. II. köt. Bécs, 1857. 63. sk. ll. — Torma Károly: Rómaiak nyoma Erdély éjszaki részeiben. (Az erdélyi Múzeum-Egylet Fvkönyve I. köt. Kolozsvár, 1861. 27. sk. ll.)

⁵⁾ Neugebauer J. F.: Dacien aus den Überresten des klassischen Alterthums. Brassó, 1851.

állapotáról tesznek bizonyosságot. Midőn pedig ezek egyszersmind a római civilizációnak hatása által keletkeztek és álltak fenn: méltán azt következtethetjük, hogy ezen civilizatio, valamint másutt, úgy itt is a mezőgazdaság különféle ágainak (földművelés, állattenyésztés, stb.) emelésére és felvirágzására is előmozdítólag hatott. Csak hogy ez mind már 274-ben megszűnt, a mikor Auréliánus császár a római legiókat Daciából visszavonta, s ezzel ott a római administratio és társadalmi élet véget ért.

VII. Különben a rómaiak culturája akkorban *Pannonia* és *Dacia* határán túl közvetlenül alig hatott, s azért egészen más szempont alá esik azon körülmény, hogy a magyarországi nagy síkságnak Duna és Tisza közti részén a mezőgazdaságot nem ezek, hanem a »Jazyges Metanastae« kezdeményezték¹⁾; — s hogy az ország éjszaki hegyein és völgyeiben nem rómaiak, hanem barbar népek (quadok, markomannok, stb.) voltak a mezőgazdaság rendezésének első alapítói.

22. §. Teljesen megszűnt-e a római világ utóhatása az V—IX. századokban?

I. Bármit tartunk is azon nézetről, mely szerint Magyarországra nézve nagy hátrány, hogy nem volt oly közvetlen örököse Pannoniának és Daciának, mint Olasz- és Franciaország Itáliának és Galliának²⁾; — annyi bizonyos, hogy abból hasznavehető következtetést vonni nem lehet. A rómaiak után Pannoniát és Daciát a hunok birták; ezek után pedig a római provinciális életnek még körvonala is elmosódott; s következett különféle nép, melyeknek itteni tartózkodása különös érdekekkel nem járt; úgy, hogy csak az avarok, a szláv és bolgár népek s a frankok vehetők tekintetbe, mint a kik ezen hazának egyes részeit közvetlenül a magyar honfoglalás előtt birták. A kérdés tehát csak az lehet, ha vajjon megszűnt-e a

¹⁾ Lásd ezekről p. o. Katona István: *Historia Metropolitanae Collocensis Ecclesiae*. I. köt. Kalocsán, 1800. 24. l. — Hornyik János: *Kecskemét története*. I. köt. Kecskemét, 1860. 3. sk. ll.

²⁾ Salamon: *A római hódítás Magyarországbán*. Budapesti Szemle. XV. köt. 1877. 362. l.

IV. század óta Pannoniában és Daciában ezen idő alatt a római culturának hatása, névszerint a mezőgazdaságra nézve?

II. A *hunok* elfoglalták ugyan Pannoniát és Daciát, de — mint látszik — a fennálló közviszonyok szervezésében lényeges változtatást nem igen tettek. S ugyanez mondható a társadalmi viszonyokra nézve is; melyekre a csaknem folytonos háborúk sokféle módon zavarólag hatottak ugyan; oly pusztításokat azonban nem idéztek elő, hogy felforgatták volna azokat. Ethele királyi hatalmának fényében világhírű birodalma felett nem romok közt, hanem virágzó vidékeken uralkodott ¹⁾).

III. Ethele király birodalmának szétbomlása után hazánkat a sors sok csapása érte; s azért nem csoda, hogy midőn az *avarok* 200 évig fennállott hatalmuknak középpontjává tettek, annak védelméről és megerősítéséről is gondoskodtak. Ez eredete az u. »hring«-eknek, vagyis györöknek Ring = (gyűrű vagy györ), s számos más földből készült erősítésnek ²⁾), a melyeknek — habár gyöngé — maradványai még ma is láthatók.

Az avarok történetét újabb időben Pulszky Ferencz és Fekete Zsigmond, a németek közül pedig Büdinger Miksa és Dümmler Ernő tették tüzetes tanulmányuk tárgyává. Az eredmény a mi feladatunkat illetőleg az, hogy bármi nagy tereket is foglaltak el az említett »hring«-ek és egyéb megerősítések; azért az előbbi cultura hatásának sikerét nem semmisíthették meg. Egyenes tudósításokra e tekintetben ugyan nem hivatkozhatunk; de bizonyosságul szolgál erre hazánknak színe, mi-

¹⁾ P. o. az 1818-ki »Steyermärkischer National Kalender« azon tudósításához, hogy Radkersburg mellett Kapellenben e felírást találták volna: »Ad Capelam in Eremo Cozian (az ottani Katzianhegy, vagyis u. n. Katzianerberg) Attila castra metatus est 442.«; — Muchar a következő helyes megjegyzést teszi: »Wie soll Attila in einer Wüste, oder leidentlichen gesagt, in einer Einöde sein Lager aufgeschlagen haben? Er, der König unermesslicher Völkerhorden (?) und der Führer eines zahllosen Heeres, soll mitten im fruchtbarsten Theile des oberen Pannoniens stb. da in einer Wüste sein Lager aufgeschlagen haben, wo römisch — inschriftliche Antiken wohlbewohntes und bebautes Land erweisen?« Das römische Norikum I. köt. Grätz, 1825. 342. l.

²⁾ Lásd ezekről a »Monachus Sancti Galli«-t, ki egy szemtanú tudósítását közli. Monumenta Germaniae, Scriptores II. köt. 748. l.

kor ezt a IX. század végén a magyarok elfoglalták. Szent István reformjai feltételezték, hogy az ország pusztaság nem volt.

23. §. Folytatás.

IV. Az avar hatalomnak a VIII. század végén beállt megbukása után *három* uj elem jutott hazánkban a viszonyok előterére; t. i. a *morva* és a *dél-keleti szlávok*, a *frankok*, s a *Tisza mentében és az erdélyi hegyek közt lakó népkeverék* ¹⁾.

A *szlávok*, kik gazdasági tevékenységöket még az avarok uralma alatt fejtették ki, úgy akkor, valamint azon időben is, mikor hazánkban nagy részét már a frank királyok bírták, csak az alsó gazdasági munkát, a gazdaságnak u. n. mechanikumát végezték. Az urak — valamint előbb az avarok — úgy most a frankok voltak, s a mezőgazdaság egészéről mint ilyenek ezek intézkedtek és kezelték magasabb szempontból annak felsőbb teendőit is. Ebből két fontos következmény folyt:

a) A *frank birodalomban*, melynek egyik részét a későbbi Magyarország nyugati és dél-nyugati vidékei is képezték, nagy Károlynak ideje óta már rendezett mezőgazdasági állapotok voltak; a mint ez iránt nagy Károly törvényeiből értesülünk. S ez így maradt nagy Károly után is ²⁾. Nincs tehát

¹⁾ Hunfalvy Pál: Magyarország ethnographiai képe a frank-német uralkodás korában. (Századok, 1876. 357. sk. II.)

²⁾ Nem lehet itt feladatomban a frank birodalomnak a mai Magyarország földjén egykori terjedését részletesen fejtegetni. Annyi bizonyos, hogy nagy Károly győzelmei következtében a frankok a dunavidékeket, s az ország dél-keleti vidékeinek nem csekély részét foglalták el; hogy a régi Pannoniában nevezetes gyarmathelyeik és telepítvényeik voltak; s hogy ennek következtében a frank törvények is érvénnyel bírtak. A salzburgi és a passauai egyházi megyék így terjeszkedtek hazánk dunántúli részeire, sőt a Duna bal partján fekvő több más vidékére is. Koch-Sternfeld J. E. az események fejlődését ekképen jellemzi, hogy »Es ist dieses im Mittelalter die erste Periode eines wohlgeordneten und grossartigen, d. h. eines christlichen Colonisationssystems vom Westen her.« (Abhandlungen des historischen Classe der L. bayerischen Akademie d. Wissensch. III. köt. I. rész. München, 1841. 152. l.) — Chabert Ágost azt constatólja, hogy már 750. az ausztriai birodalom német tartományokban és nagy részben közel az akkori avar határhoz, 140-nél több királyi kamarai jószág mutatható ki (Bruchstücke einer Staats- und Rechtsgeschichte der deutsch-östrerr. Länder, a bécsi Akadémia

kétség, hogy mikor a honfoglalás történt, a magyarok a Duna két partján bizonyos rend szerint idomított és annak értelmében kezelt mezőgazdasági állapotokra találtak, melyeknek befolyása nem csekély volt, kivált szent István óta, a későbbi magyarországi mezőgazdaságra is. Ezen gazdasági rend szorosan véve ugyanaz, melyet a régi római classicusoknál (Varro, Columella stb.) kifejtve találunk, és melyet csak a germánok szokásai és intézményei módosítottak némiképen. A régi panonniai gazdaságtól tehát lényegesen azért sem tért el, mert annak a maga eredeti minőségében fentartásáról az egyház, és névszerint ennek szerzetesei is gondoskodtak.

Denkschriften-jeiben III. köt. 1852. 2. r. 143. l.) Az avarok legyőzése után ezek az újonnan elfoglalt vidékekre is kiterjeszkedtek. Kiválólag Arno salzburgi érsek ezen frank colonisatióban nagy buzgóságot fejtett ki: a frank királyok pedig itt úgy egyházoknak (p. o. az alsó-altachi kolostor számára 821. és 860. l. Monumenta Boica XI. köt. 103. és 119. ll. — Fejér Cod. Dipl. Hung. I. köt. 162. és 183. ll.) — mint világiaknak (l. p. o. Koch-Sternfeld id. m. 159. l.) egyaránt osztogattak nevezetes adományokat.

Ennek folytán Koch-Sternfeld ekkép nyilatkozik: »Die Erinnerung an viele solche Schenkungen, mag mit den Urkunden verloren gegangen sein weiset jedoch bedeutsam auf die nunmehrigen sichern Fortschritte der Cultur, und auf die Nachhaltigkeit des Markenbannes hin.« (u. o.) S érdekes jelenség, hogy a X. századnak közepe táján hazánk dunántúli részeiben tekintélyes városok említetnek, melyek a frank birodalomnak akkor itt jelentőségéről világosan tanúskodnak; mint »Sabaria civitas« (a mai vasmegyei Szombathely). »Quinque Basilicae« (Pécs), »sicca Sabaria« (a Pannonhegyen Szent-Márton), »Salaburgum« (Zalavár), — mely utóbbiakat még Arnulf császár 875. a salzburgi egyház számára megerősített (Fejér id. m. I. köt. 193. l.). A frank birodalomhoz akkor mai hazánk déli vidékein tartozott részéről nincs ugyan hasonló körülményes, közvetlen értesítésünk; azonban a frank eredetű »Francovilla« nevű városról és annak környékét képezett »Frankochorion« vidékről még a XI. századból jutott ránk tudósítás; a mint ezt Nicetas Choniata határozottan constatálja (bonni kiadás 1835. 25. l.); sőt egy »Laurentius de Frankavilla« nevű hazánkfa egy 1224-ki okmányban is említetik (Hazai Okmánytár VI. köt. 17. l. V. ö. Lözsardt Nándor értekezését »Francovilla és Frankochorion« (a délmagyarországi történelmi és régészeti társulat Értesítőjében I. köt. Temesvár, 1875. 127. sk. ll.)

Különben említés nélkül nem hagyhatjuk, hogy az avarok legyőzése után a frankoknak a morvai szlávokkal és a bolgárokkal gyűlt meg a bajuk; úgy hogy az ebből következett convolutióknak csak a magyar honfoglalás a IX. századnak utolsó évtizedében vetett véget.

b) A *szlávok* mezőgazdaságának köre, miként az a frankok uralma alatt a fent jelzett korlátok közt határozott formákká alakult, ezen minőségben a magyar honfoglalás után is megmaradt. Mert habár a honfoglaló magyarok a mezőgazdaság terén nem csak járatlanok nem voltak, hanem ellenkezőleg annak egyes ágaiban bizonyos ügyességgel is bírtak; mint jövevények mégis tanácsosabbnak tartották, ha az új hazában az itt talált gazdasági viszonyokban nevezetes változtatást vagy módosítást nem tesznek, s ha a földművelést kedvezőbb eredményre elérése céljából az új éghajlat alatt és az új talajon mindenütt, a hol az előzmények sikert biztosítottak, az ott eddig használt eszközöket és szerszámokat, és az addig szokásos művelésmódot továbbra is megtartják. Így történt, hogy a mezőgazdaságnál a magyar nyelvben számos szláv szó is megbonosult, a nélkül, hogy abból azért azt lehetne következtetni, hogy a honfoglaló magyarok p. o. a paraszt, barázda, szalma, széna, abrak, taliga, deszka stb. szónak megfelelő fogalmakat csak itteni letelepedésük után az előbbi szláv lakosoktól tanulták volna el¹⁾. Alább lesz alkalmunk erről tüzetesen szólhatni, s itt csak azon megjegyzésre szorítkozom, hogy ezen elnevezések mind többnyire csak a földművelés módjaira és eszközeire; egyik vagy másik terményre pedig csak kivételképpen vonatkoznak.

c) Az ország keleti részében, azaz a Tisza mentében és az erdélyi hegyek közt lakó néptöredékek közül a legnevezetesebbek a *bolgárok* voltak²⁾, kik az Al-Duna jobb partján elte-

Erre vonatkozólag szabadjon megjegyeznünk, hogy a keleti-frank és a bajor történelmi kútfőkkel szemben (I. Dümmler Ernő: Geschichte des Ost-fränkischen Reichs. 2. kötet. Berlin, 1865. — és Riezler Zsigmond: Geschichte Baierns. I. köt. Gotha, 1878. 175—309. II.); — a jelen munka álláspontjából mi annak, mit Safarik Pál József (Slowansko Starozsitnosti. Prága, 1837. 793. l. és a Mosing-féle német fordítás II. köt. 451. sk. II.), és utána Jirecsek Hermengild (Panonijs u IX. stoljecur, a zág-rábi Knjizsevnikben III. köt. 1866. 87. sk. II.), Szaszinek Ferencz (Dejiny drevnych národov na uzemi teraj-jeho Uhorska. Szokolcza, 1867. 110. sk. II.) és az egykori »Letopis Matice Slovenskej« munkatársai és pártolói a mai Magyarország IX. századi állapotáról mondanak, nagy jelentőséget nem tulajdonítunk.

¹⁾ Vámbéry Ármin: A magyarok eredete. Budapest, 1882. 392. l.

²⁾ Czirbusz Géza: A délmagyarországi bolgárok. Temesvár, 1882.

rülő Bolgárországnak, s ezzel együtt Konstantinápolynak mint az akkori görög cultura középpontjának túlnyomó befolyása alatt állottak. Habár a hazai történet ezen részéről csak töredékes és igen határozatlan tudomásunk van; azért egészben véve mégis alig lehet kétség az iránt, hogy ezen az úton a görög művelődés részint közvetlenül, részint közvetve a bolgárok által hazánk földjére is elhatott. A honfoglalás ebben az által tett változtatást, hogy az ujonan alapított Magyarhonban egy önálló hatalmat állított fel, mely annak területén a jelzett behatást háttérbe szorította. Hogy teljesen meg nem szüntette, azt még a XI. században a Dunán-túli részekben fennállott viseigrádi férfi-, és veszprémvölgyi női görög kolostorok mutatják. Hogy pedig a Tisza vidékein is voltak görög, s illetőleg bolgár-görög kolostorok, annak példáját a Morisena városban Keresztelő szent János tiszteletére fennállott görög kolostorban látjuk, mely szent István királyunk korában az Achtum-féle háborúban is birt bizonyos jelentőséggel.

Minthogy pedig Konstantinápolynak befolyása ezen vidékeken nemcsak az egyházi ügyekre, hanem még nagyobb mérvben a kereskedelemre és a mezőgazdaságra is hatott: érdekes, hogy közvetlenül a magyar honfoglalás után Bassus Cassián scholasticus készítette Porphyrogeneta Konstantin császár meghagyásából ¹⁾ Γεωπονικα czimű munkáját, mely a mezőgazdaságnál akkor Keleti-Európában irányadásúl szolgáló ismereteket és szabályokat tartalmazza ²⁾. Ezen munka húsz könyvben a mezőgazdaságra és annak egyes ágaira vonatkozólag, a régibb római és az akkor nevezetesebb gazdasági

¹⁾ A munka bevezetése Konstantin császárhoz szól, minden melékjelzés nélkül. Azonban már Vossius János, Valesius Henrik és több más előkelő philologus bizonyították, hogy ez alatt porphyrogeneta Konstantint kell érteni. Az ez ellen felhozott érvek mitsem bizonyítanak.

²⁾ A munkának egykori elterjedéséről az tanúskodik, hogy csupán a nyugat könyvtáraiban 10 kézírata találtatik, s hogy latin, francia és olaszra fordítottatott. Kiadva gyakran ezen cím alatt lett: Γεωπονικα, Geopondrorum sive de re rustica libro XX. először Velenczében, 1538., azután legújabbán Needham Péter által; kinek kiadását alapúl véve, a munkát Niclas János Miklós tette közzé Lipcsében, 1781. négy kötetben.

írók (összesen 31)¹⁾ munkáiból okszerű compilatio módjára összeállítja mind azt, a mi azon idő viszonyainak és gazdasági szükségleteinek megfelelni látszott. S midőn egészben véve ugyanazon alapelveket követi, melyek akkor a nyugaton is irányadásul szolgáltak; és e mellett egyes tárgyakra és kérdésekre nézve a görög írók nézeteit és tanácsát is közli, kétségtelenül tanulságos azon gazdasági állapotokra nézve, melyek az akkori Bolgárországban és hazánk keleti vidékein a magyar honfoglalás előtt fennállottak.

ELSŐ KORSZAK.

A magyar honalapítástól szent István király uralkodásáig.

24. §. A honalapítás jelentősége a magyarországi mezőgazdaságra nézve.

A IX. századnak utolsó évtizedében történt magyar honalapítás csak részben nyit meg új korszakot hazánk mezőgazdaságának történetében.

Magának a földnek művelése — mint láttuk — már a honfoglalás idejében is teljesen kifejtett társadalmi foglalkozás volt. A honfoglaló magyarok tehát nem kezdeményezték, hanem azt, a mit találtak, csak nemzeti életök alapirányához képest átalakították, és új rendezés mellett folytatták.

Hogy pedig a magyarok activ föllépésével a mezőgazdaság fejlődése hazánkban több tekintetben új, az előbbtől eltérő irányt kezdett követni, annak leginkább két oka volt. Az egyik ok a honfoglaló magyarok társadalmi és gazdasági életének uralkodó formái, a melyekkel a meglévő mezőgazdasági állapotok összeegyeztethetők nem voltak, tehát nevezetes módosítást, és egyben-másban változást is tapasztaltak. A másik pedig abban állt, hogy a honfoglalásnak következtében alakult közrend új szükségletek és érdekek keletkezésére szolgált alapul, melyek a mezőgazdaságra csak oly befolyással voltak, mint a népeletnek más ágaira.

¹⁾ Az első könyv bevezetésében egyenként vannak megnevezve.

Ezen fordulat tulajdonképen csak szent István ideje óta mutatta teljes hatását; félreismerhetetlen kezdő jeleit azonban már a vezérek korában is feltűntette.

25. §. A honfoglaló ősök általános gazdasági jellemzése.

I. Csaknem általános a nézet, hogy honfoglaló őseink, hadi hivatásukon kívül, nomád nép voltak, mely gazdasági tekintetben csupán állattenyésztéssel foglalkozott, s hogy a szántás-vetés náluk nem divatozott.

Ezen nézet megérdemli, hogy itt mélyebb vizsgálat alá vétessék, mert szoros összefüggésben van honfoglaló őseink kulturai állapotáról alkotott véleményünkkel.

Különben nem arról van itt szó, hogy állattenyésztéssel foglalkoztak-e vagy sem, és pedig túlnyomólag-e avagy nagyobb-kisebb előszeretettel? — hanem arról, hogy birtak-e oly mérvű szellemi képzettséggel, melynélfogva az elfoglalt hazában a földművelés fontosságát is felfogták, és arról, hogy szükségleteik fedezéséről okszerűen gondoskodtak? s hogy — a mennyiben a haza régibb lakosai a földet művelték — ezeknek foglalkozását kellőleg méltatták-e?

II. Ha még annyira hajlandók volnánk is a honfoglaló magyarokat tisztán nomádoknak tekinteni; — mindenekelőtt mégis az veendő figyelembe, hogy azon vidékeken, honnan a magyar régiségek buvárainak összhangzatos nézete szerint új hazát keresni indultak, földművelés van és volt rég idők óta; nem ugyan mint a lakosok főfoglalkozása, hanem — ha igen egyszerű módon is — de mindenesetre annyira kifejtve, hogy — mikor közgazdaságukról van szó — az mint ennek egyik ága szintén méltatandó. A szántást talán csak tökéletlen szerszámmal végezték; az általok ekének használt készülék talán a nevét sem érdemelte meg, s talán az aratás is hasonló primitív módon történt. Mindamellet árpat, zabot, rozsot, hajdinát és a földművelés néhány más termékét azért mégis produkálták¹⁾. S általán véve korunk felfogása a nomád élet

¹⁾ A mult századra nézve erről Pallas Péter Simon tudósít: *Reisen durch verschiedene Provinzen des Russischen Reiches.* (Pétervárott, 1771—1776.) II. köt. 50. sk. 365. sk. 369. sk. II., III. köt. 6. sk. II.

lényegét is már nem az állattenyésztéssel való kizárólagos foglalkozásban, hanem abban találja, hogy más gazdasági foglalkozások azzal szemben csak mellékes jelentőséggel bírnak. De az is tekintetbe veendő, hogy őseink részben kedvezőbb fekvésű vidékeken laktak, s oly népek szomszédságában tartózkodtak, kiknél a földművelés virágzó volt.

Ily körülmények közt azt hiszem, feltennünk sem lehet, hogy honfoglaló őseink a földműveléstől formászerűen idegenkedtek, s nem méltatták volna azon népek mezeigazdaságát, kik itt a földműveléssel túlnyomólag foglalkoztak ¹⁾.

III. E mellett, bármennyire 'tökéletlenek és gyöngék még a magyar nyelv körében azon tanulmányok, melyek némi történeti fölvilágosítást közvetítenek; — azon pontra azért mégis felemelkedtek már, hogy a magyarok ősi gazdasági állapotaira nézve positiv adatokat is nyújtanak. Méltán hivatkozhatunk e tekintetben Vámbéry Ármin vizsgálódásaira, ki az összehasonlító nyelvtudomány alapján az ősmagyarokat illetőleg a házi és hasznavehető állatok, s az állattenyésztés kérdését szép világosságba helyezte. A magyarok már régen, mielőtt felkerekedtek, hogy délnyugat felé vonuljanak, nemcsak a ló, hanem a szarvasmarha és a juhtenyésztéssel is foglalkoztak ²⁾. A növényországból előttünk fekvő példák vizsgálásából szintén azon meggyőződésre jutunk, hogy a régi magyarok a földművelés első kísérleteit nem mai hazájokban való letelepedésök után, nem is a szlávoktól oktatva tették meg, mint eddig általában hitték; hanem hogy némely búzafajt, sőt éppen a legfontosabbakat, már Ázsiában, régi lakhelyeiken jól ismertek; minthogy a búzát, árpát és darát még ma is azon a néven hívják, melyen e búzafajok az ázsiai pusztaság belsejében régóta ismeretesek. Ibn-Daszta X. századi arabs író, a magyarokról, mielőtt e hazát elfoglalták volna, határozottan említi, hogy földműveléssel is foglalkoztak ³⁾. Azonban mind ezt mellőzve, a bármennyire megcsontosodott nomád is ott, a hol a körülmények megengedik, s névszerint ha elégséges öntözés eszközei

¹⁾ Bartal György: *Commentariorum ad historiam Status Jurisque Publici Hungariae Medii Aevi libri XV.* I. köt. Pozsony, 1847. 155. sk. 11.

²⁾ A magyarok eredete. Budapest, 1882. 283. és 391. sk. 11.

³⁾ Edelsbacher Antal a Századokban, 1871. 476. l.

támogatják, általán véve minden időben egy kevés földműveléssel is foglalkozott, s már csak azért is, hogy lótakarmányra, hüvelyes-veteményekre és több effélére szert tegyen. Így kellett tehát ennek lenni a régi magyaroknál is; s ha arról lehetne szó, hogy a szlávok őket valamire tanították, az csak az ide vágó munkakör tökélesbítésére, s illetőleg tágitására vonatkozhatott. A fák és gyümölcs-fajok közül az almának és a körtének a törökkel közös neve van a magyarban; míg a szilvát szláv szóval jelölik meg. Szóval azon emberek, a kiknek a kender, kendertiloló, szövés stb. fogalmára eredeti szavok volt, s a kik a bor és sör készítéséhez értettek, és az erre való szókat is saját nyelvökből képezték, valamivel mégis csak különbek lehettek, mint azok a borzasztó, minden békés és okszerű gazdálkodástól idegenkedő szörnyek, a melyeknek a régi magyarok olykor-olykor leirattak ¹⁾).

26. §. A honfoglaló ősök, mint új társadalmi élet alapítói.

I. A honfoglaló ősök egyszersmind honalapítók is voltak, azaz a hazában nemcsak letelepedtek, hanem azt újonnan szervezték, s úgy társadalmi, mint politikai irányban rendezték is. A dolog természetében feküdt tehát, hogy alkotó hatásuk az ország régibb lakosainak gazdasági állapotaira is kiterjedt, s hogy — midőn ezeknek mezőgazdaságát is átalakították — egy új gazdasági rendszer keletkezett, melylyel azután a tulajdonképeni magyarországi mezőgazdaság-története kezdetét vette.

A honfoglalás t. i. oly időben történt, melyben — úgy nálunk, mint másutt is — a fegyveres erő tartott igényt arra, hogy jogot és rendet teremtsen. S minthogy a békés élethivatás és foglalkozás akkor még nem részesült azon méltatásban, mely őt a későbbi századok véleménye és korunk felfogása szerint megilleti: azon tényezők, melyek a mezőgazdaság körében működnek és annak emelését közvetítik, akkor közvetlen és túlnyomó hatással még nem bírtak.

II. Láttuk fentebb, hogy valamint a Dunán-túli részekben a kelták, és később sokkal fényesebb eredménynyel a ró-

¹⁾ Vámbéry id. m. 294. sk. 392. 400. II.

maiak — úgy Erdélyben a dákok, és ezek után szintén a rómaiak; — a Duna-Tisza-közben a jazyges metanastae; — s a felföld hegyes vidékein kelta és germán népek, mindegyik a maga módja szerint, alakítottak határozott gazdasági rendszereket. Láttuk továbbá, hogy a népvándorlás alatt, mikor a hunok és avarok birodalmuk középpontjává hazánkat tették, s ezek után frankok, szláv népek és bolgárok annak egyes részeit hatalmukba kerítették, a föld régi művelése hanyatlásnak indult ugyan, de egészen meg nem szűnt. Természetes, hogy ezen előzmények után a honfoglaló magyarok a hazát meghódítván, újjá alkotván, és így új társadalmi rendet alapítván, azon maradványokat is felhasználták, melyek a régibb századokból reájok jutottak.

Ha a jelzett maradványokat kicsinyleni nem is akarjuk, annyi tény, hogy őseink ezen alkalommal csupa törmelékkal és rommal álltak szemben; — hogy tehát ezekből kellett új rendet alkotni.

III. Hogy ebben már megállapított nemzeti intézményeik szellemében jártak el, s ennél fogva az új politikai és társadalmi rendben is harcziás nemzeti szellemök lett az irányadó elem — az a dolog természetében feküdt.

Harcziás intézmények voltak tehát az új rendnek mintegy alaposzlopai; s a nyolcz törzs, és az azokban foglalt ősi nemzetségek adtak életet és erőt a most keletkezett köz- és magánlétnak.

A viszonyok úgy hozták magokkal, hogy őseink ezen néhez munkában egészen más irányt és módot követtek, mint a germán népek, mikor nyugaton az elenyészett római birodalom romjain a magok államait alkották. Itt nem voltak más nemzeteknek utódjai, kiknek hasonló igényeik lehettek volna, mint ott a római birodalom maradványainak. S azért, hazánk új rendezésében nem volt alkalom s még kevésbbé ok arra, hogy a honfoglaló magyarok, úgy, mint a germán népek, az új országok római eredetű alattvalói érdekében, a jognak és rendnek azon dualismusát emeljék érvényre, mely a nyugati germán államoknak egyik lényeges eredeti jellemvonása volt.

Ennek következtében a honalapító magyarok csak egy és egységes nemzeti rendet alkottak, melynek azok is alá vet-

tettek, kik az ország régibb lakosaitól származtak; s ezek közt az elbánásra nézve különbséget csak azon körülmény tett, ha fegyveres erővel ellentálltak és legyőzettek, mely esetben szolgákká lettek ¹⁾; — vagy ha barátságos indulattal fogadták a honfoglalókat, s az új rend megállapításában segítségökre voltak, mely esetben a nemzet kebelébe fölvetettek, és teljes szabadságukat megtartották ²⁾; — vagy végre ha a honfoglalást elő sem is segítették, annak azonban ellent nem álltak, s így lakhelyeiken meghagyattak és az új rendezésbe ekként vonattak be ³⁾. Hogy ezen elbánással az országnak meghódított lakosai elégtelenek nem voltak, — azt azon körülményből látjuk, mert az ő részőkről az ellenszegülésnek vagy fellázadásnak legcsekélyebb jelenségét sem találjuk.

IV. A politikai és társadalmi rendnek újjáalakítása a mezőgazdaságra is nevezetes befolyással volt. Mert habár a honfoglaló magyarok — mint láttuk — tanácsosnak tartották itt, az új éghajlat alatt és az új talajon, a talált földművelés módjában lényeges változtatást nem tenni; azért gazdasági rendszerök egészben véve mégis sok újítással járt. S e mellett tekintetbe veendő társadalmi életök egységes szokások szerinti szervezése is, mely a X. század alatt mindinkább megszilárdult; később a kereszténység általános elterjedésében, és szent István intézményeiben, új, erős támaszokat nyervén, a mezőgazdaság alapviszonyainak is egygyéalakulását hatalmasan segítette elő.

¹⁾ P. o. Anonymus *Belae R. Notarius* 15., 16., 17., 21., 40., 41., 47. fejezet.

²⁾ »Et vicinae nationes confluebant ad Ducem Arpad, et pura fide serviebant ei sub magna cura, et plurimi hospites facti sunt domestici.« U. o. 43. fej. — »Hospitibus secum morantibus Dux Arpad terras et possessiones magnas dabat. Et hoc audito multi hospites confluebant ad eum, et ovantes morabantur cum eo.« 46. fej. — »Audita pietate sua multi hospites confluebant ad eum ex diversis nationibus.« 57. fej. V. ö. 51. fej.

³⁾ »Fere omnes habitatores terrae se sua sponte eis subiugaverunt.« U. o. 20. fej. — »Habitatores terrae videntes mortem domini sui, sua propria voluntate dexteram dantes, dominum sibi elegerunt.« U. o. 27. fej. Különben vesd össze a 37. fejezetet is.

27. §. Mezőgazdaság a magyarok földjén a X. században.

I. Birtokviszonyok. a) Általában.

Porphyrogeneta Konstantin szerint a nyolcz törzs, melyeknek egyesüléséből a magyar nemzet keletkezett, és melyek a hazát közös erővel foglalták el, azt a X. században felosztva és egymástól függetlenül birták ¹⁾. Mindenik törzsnek a maga főnöke (αρχων) vagyis vezére volt, ki a fővezérnek (μηγας αρχων) volt alávetve; de egység a nemzetben akkor csak annyiban állt fenn, a mennyiben kölcsönös egyezkedés minden törzset egyaránt kötelezett, hogy veszély idején a többinek segítségére legyen; a mennyiben továbbá közös népgyűlésen (Pusztaszeren) közös főbírákat (γυλας és καρχας) választottak, kiknek illetékessége az összes nyolcz törzsre kiterjedt, s a mennyiben végre a hadi és büntető jog körében bizonyos törvényeket együttesen állapítottak meg, melyek mindnyájára nézve egyformán birtak kötelező erővel.

E tudósításokat az azonkorú görög és latin írók munkáiból részletesen kifejtteni, oly irányban, a mint ezt a mezőgazdaság történetének kútfői kívánják -- lehetetlen. E czélnek némileg csak Béla király u. n. Névtelen Jegyzője, tehát XI. vagy XII. századi hazai írónk elbeszélései felelnek meg ²⁾.

Az Anonymus mindenek előtt porhyrogeneta Konstantinnak azon adatát, hol a törzsek neveit közli, az által egészíti ki, hogy ezen törzsek főnökeit megnevezi. Feltéve, hogy az Anonymus — mint van okunk hinni — ezen nevekben ugyanazon rendet követi, mint a melyet Konstantin a törzsek megnevezésében; ebből egyszersmind azt is tudjuk, hogy ezek közül ki melyik törzsnek volt a főnöke. Midőn pedig Almoson kívül a

¹⁾ A hét magyar törzs neveit elferdítve következőleg közli porphyrogeneta Konstantin: Neke, Megere, Kurtugermati, Tariani, Genach, Kare, Kase (de administrando Imperio 40. fejj.) Ezekhez számítja nyolczadiknak a khazar eredetű Kabar törzset. (U. o.)

²⁾ Béla király névtelen jegyzőjének munkájáról helyesen jegyzi meg Pauler Gyula, hogy »vannak részei, melyeket feltétlenül el kell fogadnunk; és ezek a honfoglalás hőseinek nevei, a genealogiai adatok és a birtokfoglalások. Századok, 1877. 381. l.

főnökök nemzetségeit is megnevezi ¹⁾, ez ismét arra nyújt módot, mely szerint meghatározhatjuk, hogy ezen nemzetségeknek hol voltak szállásaik, tehát a törzsek telepedéseinek főhelyei. Szóval e munka tartalma által módot nyerünk arra, hogy a byzanci írók, és a későbbi hazai kútfők közt fenforgó hézagot áthidalhatjuk.

Ezen az úton általán véve a *nagy birtok* keletkezését ismerjük meg hazánkban. Mert azok, kik főemberek voltak a honfoglalásban, tehát a törzsek főnökei, és a többi előkelő vezérek, a legnagyobb birtokot nyerték; — a többiek pedig, kiknek birtokuk nemzetségenként jutott, kik tehát a nemzetségi szállásoknak csak részbirtokosai voltak, a *köznemességnek* lettek alapítói; s itt mint *középbirtokosok* veendők szemügyre.

Hogy a haza régibb lakosainak maradékai a X. században a honlakosoknak szintén tekintélyes osztályát képezték, az kétségtelen. Szabadok azonban csak részben voltak; s ha voltak is, azért még sem voltak részesei a pusztaszeri gyűlésen megállapított törvényeknek. A *kisbirtokosok* leginkább ezektől származtak.

S ez körülbelül az, a mit régi történelmünk kútfőiből határozottan tudunk.

28. §. b) Részletesen.

A mondottakból mindazonáltal több fontos következtést bizton vonhatunk le. Névszerint:

1. Hogy a nyolcz törzsnek főnökei ott nyerték birtokukat, hol törzsük letelepedett. *Árpád* a Turul nemzetségből származván ²⁾, a dunai nagy szigeten (Csepel) és a későbbi Fehér vármegye területén telepedett meg ³⁾. Fia *Zoltán*, mikor Marót leányát vette nőül, annak kezével Bihar vidékének birtokát nyerte ⁴⁾. — *Előd* a Saar nemzetség alapítója, a Vértes vidé-

¹⁾ T. i. Álmos, Eleud, Cundu, Ound, Tosu, Huba és Tuhutum. Anonymus Belae R. Notarius 6. fejt.

²⁾ Horvát István: Magyarország gyökeres régi nemzetségeiről. Pest, 1820. 62. l.

³⁾ Pauler Gyula: A magyarok megtelepedéséről. (Századok, 1877. 391. l.)

⁴⁾ Anonymus Belae R. Notarius 51. fejt.

kén telepedett meg; fia *Szabolcs* pedig az utána nevezett Szabolcs várát építé; — *Kund* Buda környékét foglalta el; — *Ound* a Kalan és Kolson nemzetségek alapítója, a Tisza vidékén nyert birtokot a Sajó mentében és a mai Csongrád megyében; — *Tas* a későbbi Bodroghmegye területén és a Szamos mentében telepedett meg; — *Huba* a Zemere nemzetségből a Zsitva melléket szállta meg; — s végre a Mogloud nemzetiség alapítója *Tuhutumnak* törzse, a mai Erdélyhen telepedett meg ¹⁾).

A nyolczadik vagyis Khazar törzsre nézve megjegyzendő, hogy porphyrogeneta Konstantin szerint eredetileg három khazar törzs egyesüléséből keletkezett ²⁾. Ennek, a khazar nemzet történeti előzményeinél fogva, sajátos szervezése volt, és Pauler Gyula nem kevésbé ³⁾, mint Gyárfás István (ki ezen törzs tagjait az anonymus kúnjaival azonosítja, és őket kúnoknak tekinti) ⁴⁾, — megtelepedési viszonyairól külön szólnak. Ezen felfogás szerint vezérei szintén nevezetes birtokot nyertek, és pedig *Ed* és *Edumen* a Hegyalján, a Takta folyó mellett és a Mátrában, *Ond Scery* (Szer) vidékén Szeged és Kecskemét közt, *Bunger* a Tapolcza és Sajó közt, *Ousad* a mai Borsod megye területén, és *Ketel* a későbbi Zemplén megyében, a Sátorhalomtól a Tolcsva folyóig és azon vidéken, hol a Vág a Dunába ömlik ⁵⁾).

2. Hogy azok, a kik a honfoglalás alkalmával magokat mint vezérek kitüntették, vitézségök elismerésül nemzetségekkel szállásukat ott nyerték, a hol a foglalást tették. Hogy ez hol történt, az a XI. és XII. századokban még tudva volt; s különösen az Anon. R. R. Notariusnak, mint királyi jegyzőnek volt módjában annak tudomására authenticus uton jutni. Foltint illeti az érdem, hogy a Zazty-i apátság alapítólevelének magyarázata által az Aba nemzetségre vonatkozólag példáját mutatta annak, hogy mily intézkedések történtek ilyen alka-

¹⁾ Mindezekről részletes tudósításokat közöl az Anonymus B. R. Notarius.

²⁾ De administrando Imperio 39. fej.

³⁾ Pauler Gyula id. m. 385. sk. 11.

⁴⁾ A jász-kúnok története II. köt. Kecskemét, 1873. 29. sk. 11.

⁵⁾ Az Anonymus B. R. Notarius elbeszélései szerint.

lommal¹⁾. Ezen alapon az Anonymus több főúri család alapítóját említi fel; névszerint Bungert (31. fej.) és fiát Borsot (18. és 31. fej.), Usubot (19. 48. 51. sk. fej.), Veleket (19. 51. sk. fej.), Huhotot (28. fej.), Huleket és fiait Zuardot és Kadisát (34. sk. fej.); Bulsot (39. fej.); Kulpunt és fiát Botondot (41. fej.) Euset (48. fej.) stb.

3. Hogy a vérszerződés 2. pontjánál fogva a honfoglaló nemzetségek közül (Kézai Simon számukat 108-ban állapítja meg) a maga szállását mindegyik kikapta, s ez ösztulajdona volt mind azoknak, kik a nemzetséghez tartoztak; később pedig, midőn tagjai közt felosztatott, a birtok ősisége keletkezésének lett alapja.

4. Hogy mikor a nemzetségek szállásai alakítottak, Árpád és a törzsek főnökei az elfoglalt hon területén talált, vagy mindjárt az elfoglalás után épített várakat, mint a haza védelmének fokhelyeit, a nemzet közérdekének tekintetéből fentartották. Ezek tehát nem örökbirtokul adattak nekik; hanem csak gondviselésök és védelmök alá helyeztetek; s általán sajtáságos szempont alá esnek. Ehhez képest a jelzett várak őrizete nem a honfoglaló ősökre, hanem leginkább az ország régibb lakosai azon részére bízott, mely szolgaságba nem jutott, s így fegyvert viselni jogosítva maradt. A várakhoz pedig földek tartoztak, melyek — a közvetlen szükségletek fedezésén kívül — az azok védelmére s általában a vezérek parancsára teendő fegyveres szolgálatokra kötelezetteknek adattak birtoklásba és használatra. S így keletkezett a birtoknak még egy neme, mely nem volt ugyan szabad birtok; de úri hatalom alatt sem állott. A később u. n. várjobbágyok ezen földek birtokosai voltak.

5. Hogy tekintetbeveendők azon népségek is, melyek mint ugyanazon népáramlatnak tagjai, mely a magyarokat keletről mai hazájokba hozta, részint már előttök itt voltak, részint velök együtt, vagy utánok ide telepedtek. Ilyenek a székelyek, a khazarok, a kunok, a bessenyők és az oroszok, kik a mai Magyarországra a magyarok társaságában jöttek. Ezek részben a honfoglaló magyarokkal egybeolvadtak, p. o. a khazarok

¹⁾ A zaszty-i apátság. Írta: Foltin János. Eger, 1883.

és azon kunok, kik Kiew alatt a magyarokkal egyesültek; — részint ősi lakhelyeiken ősi intézményeiket tartották meg p. o. a székelyek¹⁾; — részint hol nagyobb tömegben, hol kisebb számmal az ország egyes vidékein telepedtek le.

Azok, kik nyugatról beköltöztek és vendégeknek (hospites) neveztettek, más szempont alá esnek. Történetileg nevezeteseik azonban csak a királyság alapításával és a királyi hatalom kifejtésével, tehát második korszakunkban kezdenek lenni.

Az itt szóban lévő népek számos tagja idők folytán a nemesek rendjébe vétetett fel, sőt egyesek közlők főúri rangra is emelkedtek, és *nagybirtokosokká* lettek; mint ilyenek azonban saját nemzeti jellemökből kivetköztek, s az ország többi nemeseivel és főuraival azonos jogi és társadalmi állást nyertek. A többiek általában *kisbirtokosok* lettek, és csak kivételképen *középbirtokosok*, s ezen állásukban szintúgy, mint az ország régibb lakosai, eredeti nemzetiségök mellett maradtak.

29. §. 1. A várrendszer alakulásának kezdete²⁾.

Várbirtok. Várföldek.

I. A várrendszer alakulása még a vezérek korában kezdődik. Mert honfoglaló ősünk a hazának birtokba vett földjén több várat találván; másokat pedig mindjárt akkor a viszonyokhoz képest, ott, a hol szükség volt, építvén: ilykép az országban a váraknak formaszzerű rendszere keletkezett, melynek a közügy szempontjából, szintúgy mint a birtokviszonyok tekintetében is, nagy fontossága volt.

II. A váraknak közvetlenül honvédelmi rendeltetése volt. A vezérek korában mindazonáltal a törzsszervezetnek intézmé-

¹⁾ Gr. Kemény József: »Ob man die Szekler in ihren dermaligen Wohnsitzen schon in das IX. oder erst in das XII. Jahrhundert versetzen müsst (Kurz Antal: Magazin für Geschichte stb. Siebenbürgens II. köt. Brassó, 1846. 255. sk. II.) — Balássy Ferencz: A székelyek alapszerződése. Budapest, 1873.

²⁾ Horváth Mihály: A magyar honvédelem történeti vázlata (a Magyar Tud. Akadémia Évkönyve. Buda, 1845. VI. Értekezések 298. sk. II. — Pesty Frigyes: A magyarországi várispánságok története. Budapest, 1882.

nyei közé tartoztak, s a törzs-főnökök *birtokában* voltak. Mint-hogy pedig a várak felszerelése, fentartása és védelme nemzeti ügynek tekintetett, mely az egész országot illette; de más részről a közállapotok alapját a törzsszerkezet képezte: felette nehéz volt ezen két különböző természetű elem közt az összhangzást helyre állítani; míg végre Géza fővezér és szent István király korában a várak és az azokhoz tartozó földek a törzsbeli kötelékből kibontakoztak, és a király kezében egyesültek, és az ő hatalmának főtámaszaivá lettek ¹⁾).

Ezen felette érdekes átalakulást, mely közjogunk történetének egyik főfontosságú tárgya, tüzetesen fejtegetni itt nem feladatom; azonban a várföldek kérdése reánk nézve is különös fontossággal bír.

III. A *várföldek* már a vezérek korában a várrendszer egyik lényeges alkatrészét képezték, s mindazon fekvőségeket magokban foglalták, melyeknek rendeltetése az volt, hogy a várak fentartására mód nyújtassék, tehát azoknak mindenemű szükségletei fedeztessenek, s az őrséghez tartozó népeknek és egyéb szolgáló embereknek lakás és élelem nyújtassék. Azon időben, mikor egész Európában a közgazdaságnak alapja a közönséges természetmények voltak; várrendszerünkben a várakhoz csatolt földek terményeinek beszerzéséről kellett gondoskodni. E földek akkor általános szabály szerint rendezve még nem lehettek; hanem a fennállott rend inkább a viszonyok és tények hatalmának volt eredménye. Az mindazonáltal a dolog természetében feküdt, hogy a mezőgazdaság itt nemcsak először alakult konkrét formákká, hanem hogy a legintenzívebb erővel is gyakoroltatott ²⁾). A földnek művelése, az állattenyésztés és a gazdaság egyéb ágai a várak népeire voltak bízva, kik foglalkozásaik szerint több osztályt képeztek, úgy hogy munkájuk a vár gazdasági felügyelőjének intézkedéseitől függött. Az ezek által beszolgáltatott természetmények a várban gyűjtettek össze, és ennek más emberei által dolgoztattak fel a fenforgó szükségletekhez képest. E szerint a várak — főrendeltetésök mellett — egyszersmind mindannyi gazda-

¹⁾ Pauler Gyula: Szent István és alkotmánya. Századok, 1879. 9. sk. 11.

²⁾ Pauler id. m. 7. 1.

sági központok is voltak, s mint ilyenek, azon tökéletesebb gazdasági állapotot készítették elő, mely a királyok korában a várispánságok egyforma szabályok szerint való alakulásával vette kezdetét.

30. §. 2. A nemzetségi szállások gazdasági rendezése.

I. Itt mindennek előtt az veendő szemügyre, hogy a honfoglalás alkalmával minden egyes nemzetségnek különös szállásbirtok (descensus) jutott, mely a nemzetségnek sajátja volt, úgy, hogy ösztulajdonát képezte. E nemzetségi szállások a régi germanok »Markgenossenschaft«-jaihoz némileg hasonlítottak; csak hogy ezeknél terjedelmesebbek voltak, s hogy rendezésök kérdésében a régibb lakosokat és kulturai állapotukat is szükséges számbavennünk.

Minket itt kiválólag a szállások gazdasági rendezése érdekel.

II. Az e tekintetben korunkra jutott hiteles tudósítások nagy szegénysége mellett mégis ténynek fogadhatjuk el, hogy a szállások gazdasági rendezésénél az akkor divatozó és a földnek hasznosítását tárgyazó nézetek és szokások szolgáltak zsinórmértékül, s hogy — mikor a köz- és magánviszonyok fejlődésével, és a gazdaság emelkedésével az ösztulajdonnak nagy része osztály útján a nemzetség egyes tagjainak különulajdonává alakult — sokkal nagyobb része azon túl is közös maradt, s p. o. mint közös erdő, közlegelő stb. közös használatban maradt.

Ehhez képest a nemzetségi szállások gazdasági rendezésének történetében két időszakot kell megkülönböztetni, t. i. az osztályozások előtt, és az ezek utáni időszakot.

Míg a szállásnak egész területe az együtt táborozó nemzetségnek ösztulajdona volt, a nemzetség egy egésznek tűnt fel, s ennek tagjai azt közösen használták. Nem volt ok, melynél fogva a közös táborozást megszüntették volna, s ha a nemzetség felette elszaporodott, vagy ha a szállás fekvése tanácsosnak bizonyította, a főtáboron kívül egy vagy több fióktábor alakítottak. Különben a táboroknak nemcsak erősítéséről, hanem állandósításáról és nagyobb kényelméről is gondos-

kodtak, s e célból a sátrakat nagyobb terjedelemre és tartósabb anyagból készítették, s végre valóságos lakházakká is alakították át. Mind ez a dolog természetéből folyt; mert egyébről, mint a közbiztosságról és az egyesek kényelméről gondoskodni nem igen volt szükséges. A táboron kívül legfeljebb gyűlések, közünnepélyek, fegyverjátékok, vadászat stb. számára kellett még alkalmas helyiségeket fentartani és rendeltetésökhöz képest felszerelni. A gazdasági foglalkozások a szolgálakra voltak bízva, kiknek eltartása az akkori viszonyok közt sok gondba nem került.

Nevezetes változás akkor állott be, midőn a nemzetség szállásából egyes tagjainak különhasználás végett előbb ideiglenesen, és később maradandólag bizonyos területek szakítottak ki; s az utóbbi esetben formászerű osztály útján. Mint-hogy az így — többnyire gazdasági célból — ideiglenes különbirtokban, vagy maradandó különtulajdonban részesített nemzeti tag rövidebb-hosszabb időig gyakran a köztáboron kívül, a helyszínén, volt kénytelen tartózkodni, személye és családja számára előbb a mai tanyák módjára tartózkodási helyeket kezdtek készíteni, később pedig állandó háztartásokat alapítani; a hol a készített építmények mindannyi középpontokká lettek, melyek körül a cselédek és szolgálak gyűltek össze, s hol nem ritkán történt, hogy a sátrak házakká, s ezek ismét nagyobb helyiségekké, a külépítmények pedig kisebb lakhelyekké lettek.

31. §. Közös és egyéni birtok.

I. A várrendszernek első kezdeményei, s a nemzeti szállások rendezése a honalapítás intézményeivel állott kapcsolatban. Ezek mellett azonban a birtok alakulásának fejlődését s a birt föld művelését és annak eredményeit is szemügyre kell vennünk. Általános szempontból erre nézve a következőket jegyezzük meg:

1. Eredetileg a honfoglalás elve szerint minden birtok közös volt. Mit a honfoglaló magyarok közös erővel foglaltak el, az az egész nemzet közös birtoka volt; úgy, hogy minden törzsnek saját része abból jutott. A törzsek azonban nemzet-

ségekből álltak, melyeknek mindenike a maga szállásában telepedett meg. ¹⁾

2. A fővezér a nemzet, a törzsvezérek az egyes törzsek, a nemzetségek fejei pedig ezeknek közös birtokát kezelték és hasznosították; azonban nem mint önálló birtokosok, hanem nevében, mint azok főnökei és képviselői. A várak tartozékaikkal együtt a nemzetnek közös birtokai voltak és maradtak később is. Azonkívül a dolog természetében feküdt, hogy a mit a nemzetségek szállásaik számára el nem foglaltak, az a törzsek közös birtoka maradt; úgy, hogy az országnak nagy része a nemzet és a törzsek közös birtokává lett, — minek jelentősége különösen akkor mutatkozott, mikor sz. István a királyságot alkotta, s az ezen alkalommal megszűnt törzsek birtokát a királyi hatalomhoz kötötte.

3. Hogy pedig terjedelmes földek is gyakran a nemzetségyen szállásaiba nem vonattak, annak többféle oka volt. Sok hegek ezt a vidékek természetes minősége indokolta, p. o. mikor terjedelme sűrű erdőségek, milyenek akkor az országban nagy számmal voltak, a nemzetségekre nézve hasznot nem hoztak. Gyakran a vizek rendezetlen állapota hason eredményt okozott. Másutt meg a várak fentartásáról az által kellett gondoskodni, hogy ezen célból a szükséges földek mint tartozékok hasíttattak ki. Itt azonban az ország amaz előbbi lakosainak birtoka érdemel különös figyelmet, kik szabadságuktól meg nem fosztatván, földeiknek is szabad használásában hagyattak. Mert ezek — minthogy személyök szerint oly társadalmi formákban nem éltek, melyeknél fogva a törzsekhez számíthatók lettek volna — a nemzetségek szállásaitól birtokukra nézve is külön álltak.

4. Látjuk egyszersmind, hogy a nemzet és a törzsek jelzett közös birtokától, az egyes nemzetségek szintén közösnek nevezendő birtoka lényegesen különbözött, sőt hogy annak mintegy ellentétét képezte. Mert ennél a nemzetségek minden tagja valóságos tulajdonának volt részese; s a közös elnevezés csak annak következtében alkalmazandó, mivel közösen (osztatlanul) használtatott. Itt tehát szorosán véve nem a birtok,

¹⁾ Pauler Gyula : A magyarok megtelepedéséről. (Századok, 1877.)

hanem a használás volt közös, mely a gazdaság fejlődésével nevezetes változást tapasztalt.

Feladatunkhoz képest *csak az utóbbi értelemben vett közös birtokról* szólunk.

II. A gazdaság szempontjából, t. i. a dolog természetében fekszik, hogy ott, hol állandó földművelés honosul, belső szükségességnél fogva egyéni birtoknak kell keletkezni. A vadászat, a halászat, és úgy szintén a pásztoréletnek minden ága is közös birtokviszonyokat tételeznek fel, s bizonyos állandóan kijelölt helyiségek rendezését csupán a szükséges foglalkozások összpontosítása tekintetéből kívánják meg; mihelyt azonban a föld művelése kezdődik, ennek alapját is a művelés módjához és intenciójához képest csak egyéni birtokviszonyok képezhetik. A földművelés felvirágzásával pedig az egyéni birtoknak jelentősége is mindinkább emelkedik; a nélkül azonban, hogy az egész tért elfoglalná, azaz a közös birtokot mellőzni és annak helyébe kizárólag lépni képes volna.

Azon jelenségekből, melyekre első királyaink alatt találunk, azt következtethetjük, hogy az egyéni birtok már a vezérek korában kezdett kifejlenni, ha nem is egyformán az ország minden részében. Arra különben nemcsak a lakosok gazdasági foglalkozásai, hanem az ország geographiai tényezői is hatottak; s a fejlődés különféleségének végletei kiválólag azon ellentétben mutatkoztak, mely gazdasági tekintetben az Alföld és az országnak egykor római, később frank uralom alatt volt dunántúli részei közt fennállt. A hegyes vidékeken a gazdaság a birtokviszonyok geographiai momentumaihoz képest külön-külön, szintén sajátos módon fejlődött. E mellett a vezérek korában még nem volt oly szellemi vagy társadalmi erő, mely a mindenfelé mutatkozó egyenlőtlenségeket megszüntetni, vagy ilyen kiegyenlítésnek szükségességét vagy fontosságát csak fel-fogni és kellőleg méltatni is képes lett volna.

III. Csak mellékesen említem még, hogy azon írók, kik a régi magyar nemzetségek rendezésében u. n. századosságokat is akarnak felismerni, a melyek p. o. az egykori germánok »Markgenossenschaft«-jaiban, sőt az egyes »Gau«-nevű vidékek szervezésében is, a társadalmi rendnek igen fontos alkatrészét képezték, — ezen századosság természetét félreismerik.

Mert a germánok »centenae«-i (Hundredae, Hundertschaften) eredetileg hadi szervezésökben gyökeröztek, s őstörténetök befolyása mellett nyerték fejlődésüket és későbbi alakulásukat. Az ősmagyarok hadi szervezésében hasonló intézet szintén állhatott fenn; a mint ezt a nemzetségek 108-as számából látjuk, melyet valamennyi magyar krónika említ. Ezeknek azonban sajátos rendezésök volt, mely itt annyival inkább tekinteten kívül marad, mert a mezőgazdaságra nézve semmi jelentőséggel nem bírt. Tulajdonképeni századokra és századosokra (»centuriae, centuriones«) csak a várispánságok szervezésében találunk.

32. §. A határok kérdése.

I. Azon kizárólagosság, mely a birtok fogalmának egyik lényeges momentuma volt, azt hozta magával, hogy a birtok, és pedig nemcsak az egyéni, hanem a közös birtok kérdésével is, a határok kérdése is szoros összefüggésben állt. A határoknál pedig a határvonalok és határpontok külön szempont alá esnek.

Magyarország gazdasági történetében a határok megállapítására és pontos körvonalozására rég idők óta mindig nagy figyelem fordított; a mint erről minden időből számos okmány tanúskodik. A birtoknak általán véve változatos és állandó határait lehet megkülönböztetni; — megjegyeztetvén, hogy állandó határok megállapításának útjába maga a természet gyakran csaknem legyőzhetetlen nehézségeket állít; p. o. magas hegyeket, sebes folyók partjait stb; s hogy ezek a vezérek korában sokkal nagyobb jelentőséggel bírtak, mint később, mikor hazánk belállapotai már rendezettebb formát nyertek.

De tekintetbeveendő itt a birtok-osztályoknak hatása is; mert mikor nagyobb birtokok osztály útján kisebb részekre külön alakulnak, ez a határoknak hol átalakítását, hol változását is teszi szükségessé.

II. Különös érdekléssel bír egyébiránt azon esküforma is, mely nálunk ősi időben határperekben tanúskodások alkalmával használatban volt ¹⁾. Grimm Jakab ennek oly nagy jelentő-

¹⁾ Olvasható a Corpus Juris Hungarici újabb kiadásainak függelékében a »Juris jurandi Formulae: közt 8-ik helyen.

séget tulajdonított, — hogy noha a régi germánokhoz semmiféle viszonyban nem állott, azt — Német Jogrégiségek című munkájában nemcsak felemlíti, hanem arra az akkori cultura szempontjából különös súlyt is fektet¹⁾. A magyarországi mezőgazdaságra való tekintettel pedig bizvást azt mondhatjuk, hogy az már régi időben és, — mint látszik — már a vezérek korában is használatban lehetett.

33. §. 3. Lakhelyek. A községi életnek első kezdetei.

I. Mikor Magyarországon a nép állandó lakhelyeinek és a községi életnek alakulásáról van szó, sem a honfoglaló ősök hadi táborait, sem mindjárt a honfoglalás után keletkezett várakat ide számítani nem lehet²⁾. Mert a hadi táborok nem megtelepedés, hanem háború alatt bizonyos helyen való tartózkodás céljából készültek; a váraknak pedig tüzetesen honvédelmi rendeltetésök volt. Azonban valamint az avarok lakhelyei erősítéseikkel voltak összekapcsolva, s p. o. »bring«-eik kerítésén belül egész falvak feküdtek (22. §. III.); úgy a honalapító magyarok táboraiból és váraiból is valóságos lakhelyek fejlődtek akkép, hogy leginkább gazdasági (földművelési, állattenyésztési stb.) célból a táboron kívül sátrak tartattak, melyek idővel tanyákká, s ezek ismét állandó lakházakká változtak; oly eredménnyel, hogy nem ritkán magára a táborra is visszahatottak, s mikor a hadakozást békességesebb viszonyok váltották fel, erősebb anyagból készült formászerű helységekké alakultak át (28. §. 4). De másrésről a várak közelében rendszerint azok, kik a vár szolgálatában álltak, vagy szükségleteit fedezték, szintén állandó lakásokban szoktak volt tartózkodni, s időfolytával ezekből is ugyancsak valóságos házak és utóbb helységek lettek.

Ezek mellett az ország előbbi lakosainak maradékai is többnyire ott maradtak elődeiknek el nem pusztult, vagy esetleg újból felépült régi helységeiben. Hogy pedig ezeknek száma

¹⁾ Deutsche Rechtsalterthümer 2. kiad. Göttinga, 1854. 120. l. Különben Grimm nem a szabályra hivatkozik, hanem egy 1360-ki jogesetre, melyben alkalmaztatott.

²⁾ P. o. Béla kir. névt. jegyzője 17. fejt. — Ellenben a 44. fejezetben említett »curiá«-k, »villá«-k és »domus ducales« már ide számítandók.

csekély nem volt, névszerint a régi Pannonia területén, de az ország néhány más részében is; arról a tatárjárás előtti időből reánk maradt számos okmány tanúskodik.

Itt mindazonáltal a lakházakról és lakhelyekről nem a jelzett minőség szerint lévén szó, hanem csak annyiban, a mennyiben munkások által, vagy számukra közvetlenül a mezőgazdaság céljából készültek és annak mintegy tartozékát képezték; az urak, azaz a nagy- és középbirtokosok lakásai tekinteten kívül maradnak, és csak azoknak lakhelyeit vesszük szemügyre, kik munkaerejüket a mezőgazdaságnak szentelték.

II. S ezen szempontból a *községek* kérdését sem mellőzhetjük. Mert noha a vezérek korában nem vagyunk képesek hazánkban jogilag szervezett községi életet felmutatni: azért ezen időben oly helységekre mégis találunk, melyek a X. századra vonatkozólag fennálló európai felfogás szerint a községekben megkívánt feltételeknek tényleg megfeleltek. E tekintetben a következő megjegyzések szolgáljanak felvilágosításul:

1. A honfoglaló ősök harczias szelleménél, és azon kor folytonos háborús mozgalmainál fogva, a nyolcz törzs, és az egyes nemzetségek kebelében községi élet nem keletkezhetett. Mert ennek alapját nem fegyveres tettek és hadi fegyelem, hanem békés foglalkozások képezik; a testületi szellem pedig, mely életelemét képezi, nálunk sem létezett még a vezérek korában.

2. Azon földeken, melyek nagybirtokosok uralma alatt álltak, akár eredetileg képezték magánbirtokukat, akár csak később lettek ilyenné, azon feltételek, melyek községek alakulására szükségesek, rendszerint hiányoztak. Mert ha kivételképen itt-ott mutatkoztak is egyes gyöngye előzmények, melyek községek későbbi keletkezésének alapúl szolgáltak; azért a földek művelése és kezelése mégis csaknem kizárólag szolgákra volt bízva; ezek pedig azt tartoztak tenni és teljesíteni, a mit uruk vagy annak sáfárja parancsolt.

3. Oly régibb honlakosok azonban, kik a honfoglaláskor nagyobb-kisebb helységeekben együtt laktak, s kik közt némi községi kapocs állott fenn (23. §.), ez a honfoglalás következtében szükségképen meg nem szűnt, hanem bizonyos korlátok közt tovább is érvényben maradhatott. Ennek egyik követke-

zése az lett, hogy a hazában már első királyaink korában léteztek, és pedig nem csekély számú tekintélyesebb helységek, melyek »civitas«-ok vagy »villá«-k nevezete alatt annak társadalmi fejlődésében mindjárt akkor fontosak voltak. S ezeknek kebelében kell keresni hazánk községi életének első kezdeteit; a mire különben a »villicus«-ok is mutatnak, kik szent István törvényeiben említetnek, s kiket a községek első képviselőinek lehet tekinteni ¹⁾.

II. A gazdasági munka.

34. §. Általán véve.

A honfoglalás által őseink a haza összes területét vetették alá hatalmuknak, úgy hogy azon — ennek elismerése és helyeslése nélkül — önálló magánbirtok sem állhatott fenn. A birtok azonban magában véve hasznót még nem hozott volna; mert a földnek műveltetnie kellett, a mire mezőgazdasági munka volt szükséges. Kérdés tehát az, hogy kik végezték ezen munkát? — és hogy volt az szervezve?

Itt általán véve *kétféle* munkát kell megkülönböztetni, t. i. a *szabadmunkát* és a *szolgait*.

A mezei gazdasági munkát első korszakunk alatt rendszerint, sőt lehet mondani — rendes viszonyok közt csaknem kizárólag *szolgák* végezték; s *szabadmunkára* csak kivételképen találunk. Azért előbb a szolgai munkáról fogok szólni, és csak azután a szabadról; harmadik helyen pedig a munkának mezőgazdasági célokra való szervezését és alkalmaztatását fogom fejtegetni.

35. §. 1. Szolgaság és szolgai munka.

I. Szolgaság eredetileg a régi magyaroknál nem létezett ²⁾. Keletkezhett azonban már a honfoglalás előtt két oknál fogva u. m. birói ítélet és hadi fogság következtében. S ehhez járult

¹⁾ Szent István király I. végzeményének 9. fejt. (A Corpus Jurisban II. 8.)

²⁾ »Vitla et excessus unum Hungarum ab alio separavit; alias cum unus pater et una mater omnes Hungaros procreaverit, quomodo unus nobilis, alter ignobilis diceretur, nisi victus per tales casus, communis

a honfoglalás után az ország azon előbbi lakosainak szolgálata, kik fegyveres erővel legyőzettek, és azon idegenek szolgálata, kik mint szolgák, bármi oknál fogva ide kerültek.

II. A régi magyarok hadi és büntető jogánál fogva azok, kik hadi köteleességeket vagy nem teljesítették, vagy annak teljesítésében vastag hanyagságot tanúsítottak, szolgaságra ítéltettek ¹⁾. S azonkívül a súlyosabb büntettek büntetése is a szolgaság volt ²⁾. A szolgaságnak ezen neme azonban a nemzet törvényei által volt meghatározva, azok szerint lett alkalmaztatva, s a gazdaság körében gyakorlati jelentőséggel legfeljebb annyiban birt, a mennyiben jogsértések esetében a sértő személye ellenfelének szolgálól lett oda ítélve, s ennél fogva bármi munkára, tehát gazdaságira is szoríttathatott ³⁾.

III. A hadifoglyok, ha ki nem váltattak, vagy fontos közokoknál fogva különös bánásmódban nem részesültek, nemcsak a régi magyaroknál, hanem más akkori népeknél is annak szolgálói lettek, ki őket elfogta ⁴⁾, és mint szolgákat kénye-kedve szerint, tehát gazdasági munkára is alkalmazhatta ⁵⁾.

IV. Legfontosabbak voltak azonban az ország előbbi *legyőzött* lakói, kiknek munkaerejét a honfoglaló magyarok saját érdekében hasznosítani igyekeztek. Ezek a föld tartozékának tekintettek, s ezért annak szolgálói lettek, ki a földet

diceretur. Kézai Simon krónikája. I. k. 2. fej. (ed. Horányi 37. l., ed. Podhraczký 17. l., ed. Endlicher 89. l., ed. Mátyás 58. l.) V. ö. Werbőczy Hármaskönyvét I. 3. (5. §.)

¹⁾ U. o.

²⁾ Anonymus Belae R. Notarius 40. fej.

³⁾ E régi szabály későbbi jogfejlésünknek maradt alapja, Werbőczynél így találtatik (I. 39.) s bizonyos bántalmaknál legalább elvben fennállt 1848-ig; névszerint az álорczaságnál (larva) és a vértagadásnál (proditio fraterni sanguinis).

⁴⁾ L. Grimm Jakab: Deutsche Rechtsalterthümer. Göttinga 1854. 320. l.

⁵⁾ »Factum est, quod cum Hungari possessa Pannonia Christianos, more gentium, quosdam captivos occiderent resistentes, aliquos ex captivis virtuosos ad proelium deducentes secum, aliquam ipsis portionem de spoliis erogarent, quosdam vero diversis servitiis mancipando in proprietatem circa sua tabernacula solerent conservare, iidem captivi ex fructu animalium et preda sola habebant vitam suam, ut Cumani.« Kézai Simon függeléke: »De udwornicis.«

birta ¹⁾). A nemzet törvényeinek oltalma alatt nem álltak ugyan, s azon nézetek és szabályok, melyek szerint viszonyaik rendezettek, inkább szokáson alapultak, s megfeleltek a honalapítás általános elveinek is. Azonban igen sujtók még sem lehettek, mert különben nem volna megmagyarázható, hogy — mint fentebb kiemeltém — a meghódítottak részéről az elégtelenségnek még legcsekélyebb jele sem mutatkozott. (26. §. III.) — S azonkívül a benszületett szolgák, valamint a hadi foglyok felszabadulása sem járt nagy nehézséggel. Különben e szolgák munkája nem emelkedett a tökély nevezetes fokára; s az ország és az egyesek gazdaságában általában a természet maradt a termelésnek főtényezője. De oly idegenek munkájának sem lehetett nagy gazdasági jelentősége, kik máshonnan, mint szolgák, békés módon kerültek ide ²⁾).

36. §. 2. Szabad munka.

Szabad gazdasági munkáról — a X. századra vonatkozólag — szorosan véve csak ott lehet szó, a hol nemcsak a birtokos szabad, hanem családja tagjaival szabad birtokának művelését is saját belátása szerint eszközli. Ez mindazonáltal ki nem zárja, hogy alsóbb rendű vagyis közönséges munkához egyes szolgák is ne alkalmaztassanak, s a szolgáknak használása csak annyiban korlátoztassék, a mennyiben oly fokozatúnak vagy terjedelműnek lennie nem szabad, hogy ez által a birtok művelésének jelleme is megváltozzék.

¹⁾ Anon. Belae R. Notarius c. 15. (»— — totam terram cum habitatoribus suis«), — c. 16. (»— — cum habitatoribus suis terram concessit«), — c. 17. (»— — dedit terras multas diversorum locorum cum suis habitatoribus«) — c. 40. (»— — condonavit diversa loca cum omnibus habitatoribus suis«) — c. 41. (»— — dedit terram magnam cum omnibus habitatoribus suis«) — c. 47. (»— — dedit terram magnam cum populo non numerato«). — V. ö. u. o. c. 21.

²⁾ P. o. Bratislaus cseh herczeg még 1039. ezt rendeli: »Si coniux virum, aut vir coniugem spreverit, et rixae inter eos usque ad dissidium efferverint: nolo ut secundum consuetudinem terrae in servitutem redigantur; sed per huius decreti angariam redigantur in Hungariam, quaecumque sit persona, nec liceat, ut precio se redimat, aut in hanc terram redeat.« Annalista Saxo ad a. 1039. (Perz Monumenta Germaniae, Scriptores VI. köt. 183. l.)

Ez értelemben nálunk első korszakunk alatt szabad gazdasági munkára többnyire csak akkor találunk, ha kis vagy középbirtokosok vagy családbeliek segítségével magok művelték birtokukat, vagy művelését vezetvén, e tekintetben túlnyomó befolyást gyakoroltak.

Részletes tudósítások e tárgyra vonatkozólag korunkra nem jutottak; s így eleget tesznek hivatásomnak, ha általában azon tényt constatálom, hogy a vezérek korában a haza mezőgazdaságánál szabad munkának is volt helye.

37. §. 3. A munka mezőgazdasági célokra való szervezése és alkalmaztatása.

I. A mezőgazdaságnál az ember a természettel folytonos küzdelemben áll, oly célból, hogy az neki adományait átengedje s számára újakat állítson elő. Ezen küzdelem hol könnyebb, midőn csupán nyers termények gyűjtéséről és őrzéséről van szó; hol nehezebb, mikor a termelés emberi munka alkalmaztatása által tökélyesbítettik és előmozdítatik. Legsúlyosabb a küzdelem akkor, mikor a munka által maga a talaj teendő alkalmatossá a termelésre; p. o. mocsárok kiszáritása vagy őserdők kiirtása által. Ehhez képest a halászat vagy vadászat a legkönnyebb, sőt még mulatság gyanánt is üzetik; a pásztorélet már több bajjal jár, mert az állattenyésztés sikere különös gond és körületekintéstől függ; — legtöbb képesítettséget és fáradságot pedig a tulajdonképeni földművelés s kiválólág az u. n. cerealiák termelése igényel.

E mellett a viszonyok rendes alakulásában fekszik, hogy kisebb birtok művelésénél kisebb munka-erőnek alkalmaztatása is elégséges, a mi egy vagy néhány munkástól is kitelik; — míg a birtoknak nagyobb terjedelme aránylag nagyobb művelési erőt is igényel; — s hogy a nagy birtokok, hol többnemű terményeknek nyerése a kitűzött cél, nem ritkán nagy erőmegfeszítést és a termények sajátságainak megfelelő különféle művelési módokat is tesznek szükségessé. A természet pedig mind ezekkel szemben a maga változhatlan törvényeit követi, úgy, hogy a művelőnek munkásságát nemcsak nem nehezíti, hanem még elő is segíti, ha törvényeihez alkalmazkodik és azokat saját érde-

kében hasznosítja; vagyis ha a munkát okszerűen alkalmazza s czélszerű szervezés mellett a nyers munkát szellemi munkával támogatja.

II. A magyarországi mezőgazdaság történetében a vezérek korára nézve a munkásságnak kettős elemét kell megkülönböztetni; az egyik az, mely a honfoglaló magyaroktól indult ki, a másik pedig az, melyet az ország előbbi lakosainak gazdaságánál találtak.

Az *előbbi* a bécsi képes vagyis Mark-féle krónika 7. és 21. levelein található két régi kép által nyer némi felvilágosítást, melyeket Schwandtner Scriptorum Rerum Hungaricarum (I. köt. 56. és 80. ll.) reprodukál, s hol a honfoglaló magyarok kíséretében nemcsak lovakat, hanem szolgákat és háziállatokat (névszerint szarvasmarhákat és tevéket) is látunk. Ezeket egyébiránt a nomád élet jelvényeinek is lehet tekinteni. Midőn azonban honfoglaló őseink gazdaságát néhány általános vonásban fentebb már jellemeztem, (25. §.) kimutattam, hogy a földművelés iránt is bizonyos hajlammal viseltettek, s hogy annak társadalmi jelentőségét is kellőleg méltányolták; tehát ennél a velök hozott állatokat is használták.

A *haza előbbi lakosainak* mezőgazdasági tevékenységéről fentebb már szintén szoltam (23. §.).

III. A mezőgazdaság szervezésének és gyakorlásának szempontjából a munkások által használt *szerszámok* és *egyéb segédszerek* is tekintetbe volnának veendőek. Minthogy azonban — kivéve a frankokat, kikről korunkra egyikét kútfői adat jutott — a mezőgazdaságnál használt szerszámokra nézve semmi biztos tudósítással nem birunk; csupán általános kombinációkban és etymologicus szóelemzésekben volnánk kénytelenek megállapodni, a miknek nagy hitelt adni nem lehet. A többi segédszerekre vonatkozólag, az éppen említett két képben a gazdaságnál is használható házi állatokon kívül, szekereket is látunk, tehát annyit következtethetünk, hogy egyéb segédszereik is voltak, melyeknek a mezei gazdaságnál hasznát vették.

A mi pedig a mezőgazdasági munkának — főkép nagyobb birtokokban — szervezését egészben véve illeti, erre nézve általában némi útbaigazítást a szolgai munka ismertetésénél

kiemelt azon körülmény adhat, mely szerint a nagybirtokok gazdaságánál valószínűleg szolgák, azaz nem-szabadok voltak alkalmazásban (35. §.), kiknek munkássága a viszonyokhoz képest rendeztetett.

38. §. III. Gazdaság-történeti eredmények.

1. Általában.

I. Mikor ezer év előtt a honfoglalás történt, hazánk csak részben volt még népesítve, s területének nagy részét sűrű erdők és terjedelmes mocsárok borították el. Amott sajátságos, de nem kedvezőtlen kulturai jelenségek mutatkoztak; csak-hogy a történelmi előzmények úgy hozták magokkal, hogy a társadalmi fejlődésben bizonyos szakadozottság uralkodott; s hogy — miután a területnek azon egységes egészsze alakulása, melyet egykor a hunok, és 200 esztendővel később az avarok létesítettek — ismét szétbomlásnak indult vala, az egyes vidékek külön álltak, s lakosaik semmi összefüggésben nem voltak egymással. Az erdős és mocsáros vidékeken pedig azon küzdelem, melyet Pannóniában a rómaiak a természet nyers elemei ellen kezdtek, és mely ezen tartományban a legkedvezőbb kulturai fejleményekhez vezetett, most egészen megszűnt. Csak a vadászat és halászat voltak oly foglalkozások, melyeket mindenütt, a hol csak alkalmas tér nyílt, a lakosok egyenlő erélylyel űztek, a keleti és nyugati Kárpátokon, s a Bakonyban és Vértesen szintűgy, mint a két síkságon.

II. A honfoglalással közvetlen kapcsolatban állt ősi nemzeti mondáink közül a legszebbek egyike az, mely szerint különös követség kívánatára az itteni fejedelem birtokát Árpádnak néhány göröngy, néhány marok fű és néhány korsó (Duna vagy Tisza) víz jelképe alatt engedte át. Ezen mondat, melyet valamennyi régibb frónk ismétel ¹⁾, legérdekesebb formában a bécsi képes krónika közli, magában foglalván egy-szersmind a Szvatopluk fejedelem és Árpád követei közti igen jellemző párbeszédet is. Látjuk ebből, hogy mennyire nem volt képes Szvatopluk a követség célját elérteni, s hogy másrész-

¹⁾ Anonymus Belae R. Notar. 14. fej. — Bécsi kép. krónika ed. Mátyás Fl. II. 13. 124. l. — Thuroczy krónikája, — budai krónika.

ról a magyarok első fellépése e hazában teljesen megfelelt azon kulturai és társadalmi jellemzésnek, melyet rólok fentebb adtunk.

Köztörténetünk ezen monda egyszerű közlésében rendszerint megállapodik, s azt legfeljebb őseink nemzeti jellemzésének tekintetéből teszi egyik vagy másik megjegyzés tárgyává. A mezőgazdaság történetének szempontjából mindazonáltal arra is kell legalább figyelmeztetni, hogy azzal néhány nem érdeknélküli kérdés áll kapcsolatban, p. o. miért nem kívánták a követek Szvatopluktól a fűvön kívül a cerealék néhány kalászatát is? miért nem tettek említést az erdőkről is, melyek a használás különféle nemeire, névszerint vadászatra, faczikkék készítésére nyújtottak alkalmat? stb. Olyatén felelet, hogy a honfoglaló magyarok vándor- és pásztornép voltak, mely effélékben nem vala érdekelve, oly felületes felfogásra mutatna, mely figyelmet már ezért sem érdemel.

III. Különben ha hazánk XI. századi okirati apparatúsát vesszük szemügyre, szintén azt találjuk, hogy szent István uralkodásának kezdetén a mezőgazdaságnak valamennyi nevezetes ága a lakosságnál már rendezett foglalkozás tárgya volt. Ebből azt lehet alaposan következtetni, hogy a népvándorlás pusztításai után a honfoglaló magyarok hazánkat oly állapotban találták, mely a gazdasági élet minden ága előtt még kedvező tért nyitott, s hogy hazánk mezőgazdasága már a vezérek korában a fejlettség azon pontján állott, melynél fogva eredményeivel későbbi kedvezőbb alakulásnak alapul és kiindulási pontul szolgálhatott.

Mindamellett tévedés volna, ha azon kor mezőgazdasági állapotait oly tökéleteseknek akarnók tekinteni, hogy magokban véve a tovább fejlődést kívánatosnak, sőt szükségesnek nem tették volna. Ha az ország egyes részeiben itt-ott a lakosokat ki is elégítették; másutt azért a rendezett és céljának megfelelő művelés hiánya mégis nagyon érezhető volt. Terjedelmes vidékeken homok, vagy a földnek kedvezőtlen fekvése tette a talajt csak nehezen avagy alig haszonvehetővé. S ehhez járult a lakosok arányban csekély száma; kik ezen oknál fogva magokból annyi munkaerőt sem voltak képesek kifejteni, mely által a külső természettől való függésből kibontakozhattak,

és a mezőgazdaságot nagyobb felvirágzás színvonalára emelhették volna.

Ilyen tényeknek reánk nézve természetes következése az, hogy az akkori mezőgazdaságának eredményeit a haza népesített vidékein se vagyunk képesek egy országos és egységes szempont alatt egybefoglalni. Mert ehhez nemcsak elégséges közvetlen kútfői tudósítások hiányoznak; hanem még azon adatok és észleletek is, melyek közvetve némi felvilágosítást nyújtanak, inkább arról tanúskodnak, hogy a X. században az országnak egyes részeiben a mezőgazdasági állapotok tetemesen különböztek egymástól.

IV. Azon vidékek, melyeket akkor az ország különféle részeiben sűrű erdők foglaltak el, vagy terjedelmes mocsárok haszonvehetlenekké tettek, egészen sajátságos tekintetbevételt igényelnek.

Az erdők egykor az ország egész területét elborították, még az Alföldet is, hol az egykori erdőségek nyomaira még jelenleg is találunk, nemcsak a folyók partjain, hanem sok más helyen is. Már fentebb említettem, mily nagy hiba, alföldi mezőségünket sivatagnak (Steppe) jelezni. (7. §. jegyz. 13. §. II. 6.) Ezek egykor őserdők voltak, melyek tehát az őserdőknek egész természetét és minőségét mutatták. A vidék nagyobb hasznosítása tekintetéből a vidékek legrégibb lakosai ezen erdőket irtani kezdték, a minek következtében legelőkké, rétekké, szántóföldekké, szőlőkké stb. kezdtek átalakulni. Ebben mindazonáltal gyakran nem kellő vigyázattal és körültekintéssel jártak el; s a következés az volt, hogy erdős hegyek helyén kopár kősziklák, erdős rónaságok helyén pedig futó-homok támadtak. A mai gazdaság szempontjából az erdők kérdése a legfontosabbaknak egyike, s azért azt a mezőgazdaság történetében is nagy figyelemre kell méltatni.

De hasonló jelentőséggel bírtak az állóvizek és mocsarak is, melyek nemcsak ártalmasak lehettek, hanem a körülményekhez képest még többféle hasznót is hozhattak a vidékre. Annyi bizonyos, hogy a mocsaraknak módnélküli kiszáritása, és a vizeknek okszerűtlen szabályozása a környéknek nagy kárára lehet.

A XI. század kezdetétől fogva az erdők kérdése és az

erdőségek irtása hazánk mezőgazdaságában igen fontos; mi eléggé indokolja, hogy a vezérek korára vonatkozólag e tárgynak szintén pár szót szenteljünk.

V. Legczélszerűbbnek látszik, ha a vezérek korának mezőgazdasági eredményeit itt négyes szempont alatt hozzuk szóba, s megismerkedünk 1. azon vidékek állapotával, melyek egykor a frank birodalomhoz voltak kapcsolva; 2. az Alföld és az ország déli részei, és 3. az ország északi és keleti részeinek fejleményeivel. Ezekhez járuland az erdők kérdése, a mennyiben azoknak ezen időtől fogva mezőgazdaságunk történetében fontosságuk volt.

39. §. 1. A frank birodalomhoz egykor kapcsolt vidékeken.

I. A Dunántúli részekben, melyek a IX. században a frank birodalomhoz voltak kapcsolva, a X. században pedig — a honfoglalás alkalmával — nem szenvedtek oly pusztítást, hogy itt a régi rómaiak korában oly nevezetes pannoniai culturának a frankok által újított formában fentartott maradványai eltűntek volna: a mezőgazdaság főfigyelmet érdemel. A frank törvények és intézetek ide is kihatottak, s névszerint Nagy Károly-nak 800 körül megállapított híres *capitulareja de villis*, és néhány azt bőven kifejtő intézkedés itt szintén birtak érvénnyel ¹⁾.

Ezekből s az ezen kor állapotait felvilágosító későbbi okmányi tudósításokból azt látjuk, hogy itt általános gazdasági rendezés létezett, hogy ez akkor nemcsak a frank király, hanem magánosok birtokára is kiterjedt, s hogy a honfoglaló magyarok itt megtelepedvén, ehhez képest rendezett gazdasági állapotokra találtak.

II. Nagy Károly gazdasági intézkedései szerint minden királyi birtoknak (uradalomnak) egy főhelye volt, hol a gazdaság vezetője és a többi gazdasági tiszt lakott ²⁾, s melylyel

¹⁾ Lásd a Capitularek gyűjteményeit, névszerint Walter Ferdinándnál. (Corpus Juris Germanici antiqui II. köt. 132. sk. II.) és a Monumenta Germaniae (Leges I. köt.)

²⁾ Anton Károly Theophil: Geschichte der deutschen Landwirthschaft. Görlitz, 1799. 308. sk. II.

a gazdasági és majorsági épületek közvetlen kapcsolatban álltak ¹⁾, melyek együttvéve az udvart, vagyis u. n. »curtes«-t vették körül. Újabb időben Kaemmel Ottó bebizonyította, hogy a frankok korában a mai Bécs melletti Badenban egy ilyen királyi uradalom főhelye volt ²⁾; s talán mi sem tévedünk, ha a Dunántúli Magyarországon a mai Nyerges-Újfalura ³⁾ és Zirczre nézve ⁴⁾ ugyanazt állítjuk. Ezek például szolgálhatnak arra nézve, hogy a nagybirtokosok már a vezérek korában gazdaságukat ezen vidékeken másutt is mi módon rendezték.

A jelzett gazdasági épületekben a cselédek és szolgák ⁵⁾ és pedig a férfi és nőcselédek ⁶⁾ külön-külön laktak; innen indult ki a gazdasági tevékenység, itt pontosultak össze a foglalkozások, s itt őriztetett a raktárakban a gazdasági készlet és szerszám ⁷⁾. A gazdasági foglalkozások lényegileg a föld- ⁸⁾ és szőlők-mívelésére ⁹⁾, a kertészetre ¹⁰⁾ és az erdészetre ¹¹⁾ ter-

¹⁾ Capitulare de villis 41. fej.

²⁾ A dresda-újvárosi gymnasium 1877. husvéti Értesítvényében 36. l.; bővebben kifejtve ugyanazon szerző munkájában: »Die Anfänge deutschen Lebens in Oesterreich bis zum Ausgange des Karolingerzeit.« Lipcse, 1879. 238. sk. ll. — A »Blätter des Vereines für Landeskunde von Niederösterreich XI. évf. Bécs, 1877. 385. lapján egy névtelen ezt — azonban eredmény nélkül — megczáfolni igyekszik.

³⁾ Ez a »curtis quae vocatur Cortou« a pannonhalmi főapátság 1001-ki alapító levelében mint Gánóczi által bőven bizonyíttatik. (Libellus castigatus adv. dipl. S. Stephani stb. Nagy-Várad, 1779. 137. l.; németre fordítva Miller Jakab Ferdinánd által: Gestraftes Büchelchen od. Wiederlegung der Spitzfindigkeiten wider die Stiftungsurkunde der Erz-Abtey zu Martinsberg. Nagy-Várad, 1780. 139. l.) — L. Katanchich Mátyás: Commentarius in C. Plinii Pannoniam. Buda, 1829. 63. l.

⁴⁾ Lásd a bécsi képes krónikát, kiadva Mátyás Flóris által. Pécs, 1883. 165. l. — A budai és a Turóczi-féle krónikák (II. k. 44. fej.) ugyanazon tudósítást reprodukálják.

⁵⁾ Capitulare de villis 2., 3., 10., 23., 30., 42., 54., 57. fej.; — s ezen capituläre 1. és 2. függeléke vagyis a Stefanswerthi (Staphinsere) és Anapiumi brevium.

⁶⁾ A Cap. d. vill. 31., 43. és 49. fej.

⁷⁾ U. o. 36., 38., 40., 45., 62., 64. fej.

⁸⁾ U. o. 5., 20., 32., 37., 51., 62. fej.

⁹⁾ U. o. 8., 22., 48. fej.

¹⁰⁾ U. o. 45. 70. fej.

¹¹⁾ U. o. 36., 46. fej.

jedtek ki, azonban házi állatok, u. m. kutyák ¹⁾, baromfi ²⁾ stb. eltartására; nem különben lovak ³⁾, szarvasmarhák ⁴⁾, disznók ⁵⁾ és juhok ⁶⁾ tenyésztésére; valamint kecskék ⁷⁾ és méhek ⁸⁾ tartására is vonatkoztak. A capitulare de villis és az azt kiegészítő szabályok (az u. n. breviáriumok), azonkívül a gazdaság külviszonyait is igyekeztek emelni; és p. o. az erdőségek czélszerű irtására nézve formászerű rendszert léptettek életbe ⁹⁾; valamint a halászatot ¹⁰⁾ és vadászatot ¹¹⁾, s a rétek művelését és használatát ¹²⁾ is határozott szabályok szerint rendezték.

III. Különben a »capitulare de villis«-be s az azt kiegészítő u. n. »breviáriumok«-ba kettős oknál fogva különös súlyt fektetünk: 1. Mert az okszerű európai mezőgazdaság történetében fontos helyet foglalnak el; úgy, hogy a külföld gazdaságát, melynek már a középkorban több alkalommal volt befolyása hazánk viszonyaira; s úgyszintén ama gazdasági rendszereket, melyek szerint hazai gazdaságunkat a XVII. század óta javítani iparkodtunk, azoknak kellő tekintetbe vétele nélkül alaposan érteni képesek nem vagyunk, s rég lejárt már azon idő is, mikor ez előtt két évszázaddal az akkor híres Conring a »capitulare de villes«-t — mivel tartalma jelentéktelen és nyelve barbár — figyelembe veendőnek nem tartotta; a mint hogy azt a mezőgazdaság újabb tudománya már több méltánylattal és elismeréssel bírálja; — és 2. mert közvetlenül a magyarországi mezőgazdaság történetét illetőleg — mikor a délnémetek és névszerint a bajorok és ausz-

¹⁾ U. o. 11. fej.

²⁾ U. o. 18., 19., 38., 39., 40. fej.

³⁾ U. o. 6., 10., 13., 14., 15., 23., 30. 50. fej.

⁴⁾ U. o. 14., 23., 35. fej.

⁵⁾ U. o. 23., 25., 28., 35. fej.

⁶⁾ U. o. 35. fej.

⁷⁾ U. o. 66. fej.

⁸⁾ U. o. 17., 34., 59. fej.

⁹⁾ U. o. 36. fej. Akkor keletkezett az a német példabeszéd is, hogy a bárd a sarlónak, s a sarló a kaszának helyt enged. (Die Axt weicht der Sichel, die Sichel weicht der Sense.)

¹⁰⁾ U. o. 21., 65. fej.

¹¹⁾ U. o. 26., 47. fej.

¹²⁾ U. o. 37. fej.

trialiak a IX. század óta gazdaságukat rendezték, feltétlenül ahhoz tartották magokat; mikor pedig a XI. században a magyarországi kolostorok alapítása által, hazánk mezőgazdaságában a szellemi munka is jelentőségre emelkedett, e végre döntő befolyást nyert. — Így számos érintkezési pont támadt, melyeken ezen kettős úton az említett szomszédainknál érvényben lévő s a »capitulare de villis«-ben gyökeredző mezőgazdasági szabályok nálunk is mindinkább nagyobb elismerésben részesültek.

40. §. 2. Az Alföld.

Másképp álltak a dolgok az ország keleti részeiben, s névszerint az Alföldön, hol a honfoglaló magyarok oly teljesen kifejtett és részletesen rendezett mezőgazdasági állapotokat nem találtak, mint ott, hol a frankok után léptek az uralomba. Itt a küzdelmet a természettel közvetlenül kellett kivívniok; s ebben magokra hagyatva lévén, más tényezők által pedig csak gyöngén segítettvén, a gazdaságot egészen saját felfogásuk és nemzeti szokásaikhoz képest rendezték. A bolgárok és közvetve Konstantinápoly által erre csak csekély befolyás gyakoroltatott.

Így keletkezett az Alföldön a gazdálkodásnak azon módja, mely lényeges vonásaiban még ma is fennáll, melyről korunk egyik előkelő mezőgazdasági írója: Ditz Henrik azt tartja, hogy a magyarok megtelepedése óta folyton folyvást ugyanígy üzetett, s melyet ő ennek következtében egyszerűen *magyar mezőgazdaságnak* nevez¹⁾. Ditz ezen nézetének kifejtésében Csaplovics János tekintélyére hivatkozik, ki ezen gazdálkodási módot reánk nézve nem éppen hízelgő szavakkal; a nyugati Európában és hazánknak több részében divatozó mezőgazdasággal helyezi ellentétbe, s míg ezt európainak jelzi, a nálunk a két síkságon és kiválólág az Alföldön gyakorolt gazdaságot ázsziainak nevezi²⁾.

¹⁾ Ditz Henrik: Die ungarische Landwirthschaft. Lipcse, 1867.; — magyarra fordítva Halász Gábor által. Budapest, 1874.

²⁾ »Zweierlei Hauptarten der Landwirthschaft existiren in Ungarn; eine asiatische und eine europäische. Die erstere ist dem eigentlichen Magyarern eigen, wird aber auch von andern in der Nachbarschaft

Erre azt vélem megjegyzendőnek, hogy Csaplovics Jánosnak csak igen felületes ismeretei voltak a magyar történetről, s hogy különösen az Alföldnek a török világ előtti állapotairól igen keveset tudott. Lesz alkalmunk kimutatni, hogy a török uralom előtti időben az Alföldnek sokkal virágzóbb állapota volt, mint a törökök kiűzetése óta. Azonkívül azt is tekintetbe kell venni, hogy a földművelésnek általa u. n. ázsiai módja kedvező körülmények közt tökéletesebb kifejtésre is al-

der Magyaren und in gleichen Boden-Verhältnissen wohnenden Völkerschaften ausgeübt; die letztere treiben die Slovaken, die Deutschen, die Croaten, ja selbst ein grosser Theil der Magyaren. Die ganze Wirthschaft des Magyaren geht unter freiem Himmel vor sich. Er häuft alle seine Feldbau-Producte bloss unter freiem Himmel auf; seine Cerealien, sein Heu, sein Stroh kommen unter kein Dach. Im Békéscher und Csongrader Comitath wird alle Strohfrucht gemäht, und nicht in Garben gebunden; sondern nur in konische Haufen, wie das Heu gelegt; dann werden solche Haufen an einer Schleppkette fortgeschleuft. Dass dabei viel von Körnern verloren wird, ist leicht zu begreifen. Die Dreschtanne, oder vielmehr den Tretplatz bereitet er sich auf dem Acker selbst, indem er einen verhältnissmässigen Fleck desselben ebnet und mit Lehm ausstampft. Ja selbst, wenn er auch einige Strohdächer in der Nähe hat, u. seine Strohfrüchte darunter aufhebt, verrichtet er doch das Austreten unter freiem Himmel. Diese Gewohnheit mag er wohl aus Asien herübergebracht haben, wo um die Zeit der Ernte ein Regenwetter unerhört ist. In Ungern ist's freilich anders; allein der Magyare ist doch auch hier kein sonderlicher Liebhaber der Scheunen, denn er hält sie für Mäuse-nester, u. verwendet auch nicht gerne die dazu nöthigen Baukosten, kann zum Theil aber auch sie nicht verwenden, weil seine Wirtschaftsgebäude ungeheuer gross und weitläufig sein müssten, wenn sie seine ganze Fechsung fassen sollten. Wo aber diese am ergiebigsten ist, dort fehlt es gewöhnlich weit und breit an Baumaterialien stb. Das Austreten der Körner ist gleichfalls asiatisch. Seit Jahrhunderten (!) sieht der Magyare zu, mit welcher Sorgfalt der Slovak und der Deutsche seine Strohfrüchte drischt; er sieht es ein, dass das dreschen zweckmässiger ist, und dass die Körner dadurch genauer ausgeschlagen werden; aber er ahmt es nur in so weit nach, als er ungetretenes Stroh zur Bedachung seines Hauses und zum Hächseln schneiden braucht. Er treibt Pferde auf seinem Strohfrüchten herum u. lässt auf diese für seine Persönlichkeit leichtere Weise die Körner durch die Pferdhufen austreten. Hat er keine Pferde, so müssen seine Ochsen den nemlichen Dienst thun, woran zum Theil auch Mangel an Menschenhänden Schuld ist. Die vom Wohnhause, ja selbst vom Wohnorte entfernte Niederlage der Strohfrucht-Fechsung ist nicht minder asiatisch, und aus mehr als einer Ursache der entgegengesetzten

kalmás. Például csak azt említem, hogy ő egész általánosságban halmokba rakott gabonáról szól, holott minden gazda, az ország azon részeiben is, hol szerinte európai földművelés divatozik, p. o. Vas- vagy Sopronmegyében, az ilyen rakványok közti különbséget szintén ismeri p. o. a petrencze, a boglya, a vontató, a kazal stb. közt, mely különbséget nemcsak a nagyság, hanem a belső elrendezés is feltételezi. S másrésről tény az is, hogy az ottani mezőgazdaság egyes sajátja, p. o. a gabonának vermekben őrzése — ugyanazon vidékeken már az ó-korban divatozott¹⁾. Az Alföld földművelésének egyébiránt nem egy fogása és szokása terjedt el az ország többi részeibe is.

41. §. Néhány szó az itteni állattenyésztésről ; névszerint a ló- és szarvasmarhatenyésztésről.

I. Mikor a magyarok mai hazájokba költözködtek, seregöknek egyik különösen érdekes alkatelemét azon házi állatok nyájai képezték, melyek őket kísérték. A bécsi képes krónikának képe a költözködést ábrázolván, azon állatokat is feltünteteti, melyek a harczos csapatokat követték, s névszerint lova-

Art der Slovaken und der Deutschen, ihre Strohfrüchte nächst ihren Wohnungen in Scheunen aufzubewahren, vorzuziehen stb. Auch das Aufheben in Fruchtgruben schreibt sich aus Asien her stb. Diese Fruchtgruben haben bei aller ihrer Mangelhaftigkeit dennoch auch ihr Gutes. Denn es kann darin eine bedeutende Quantität Frucht ohne viele Kosten, und ohne im Ganzen zu verderben, aufbewahrt werden ; weil durch das Ausbrennen die innere Luft verdünnt und durch das Vollschrütten beinahe ganz hinausgetrieben wird, folglich im luftleeren Raume keine Gährung und kein Verderben der Luft, mithin auch keine Entwicklung des hier so häufigen weissen und schwarzen Kornwurmes stattfinden kann« stb. (Csaplovics János : Gemälde von Ungern. II. köt. Pest, 1829. 10—13. ll.) Csaplovics objectív leírásában sok igazat és figyelemre méltót mond. Annnyiban is méltányos, hogy a még Ázsiában lakott magyarokat nomád életök mellett földművelő népnek is tekinti. Hibát követett el mindazonáltal abban, hogy azt, mi az éghajlat és a talaj minőségének következtése, a nemzetiség kérdésével kapcsolja össze. A sík vidékek földművelésének sajátosságait, nem a földművelő nép nemzetiségéből, hanem a helyi körülményekből és a történeti előzményekből kell megmagyarázni.

¹⁾ Ez névszerint a régi dákoknál volt szokásban, l. Roesler E. : Das vorrömische Dacien 57. l.

kat, szarvasmarhákat és tevéket ¹⁾). Juhokat és kutyákat nem látunk, noha fel lehet tenni, hogy ilyenek is voltak kíséretökben. Disznók szintén nem találhatnák ezen állatok közt; mert ezekre nézve alapos okok vannak, melyek csaknem bizonyossá teszik, hogy a honfoglaló ősök a disznót előbb nem ismerték és nem tartották ²⁾).

II. Különben történeti szempontból az Alföldön az állattenyésztésnek akkor nagyobb jelentősége volt, mint a földművelésnek; minthogy itt — mint spalatói Tamás mondja — a honfoglaló ősöknek egy része azért telepedett meg különös előszeretettel, mivel a síkság emberek által csak gyéren lakotván, helyt engedett a baromtenyésztésnek; pedig a sokaság leginkább ebből nyerte élelmét ³⁾); úgy szabadok, mint szolgák is ⁴⁾). Bölcs Leo bizanczi császár, ki a régi magyarokat közéről ismerte, azt mondja rólok, hogy: nagy csapat jószág, lovak és teherhordó barmok követték őket, részint hogy élelmet s italukra tejet szolgáltatassanak, részint, hogy azzal is többnek látszassanak ⁵⁾). Az általok ellenségekre rótt hadi sarcnál gyak-

¹⁾ Bécsi képes krónika 7. és 21. lev. — Közölve Schwandtner-től is, *Scriptores Rerum Hung.* (egészr. kiad.) I. köt. 56. és 80. ll. — V. ö. Anon. B. r. jegyzőjét 14. fejj., s Kubinyi Ferencz értekezését: »A tevé és ló« (*M. A. Értes. M. és Term. osztály*, 1859. 457. l.)

²⁾ Azért a magyar nemzet ősi nomád jellemének nem felelt meg az 1820. szeptember 29-én a Szent-Lőrinczi pusztán, Budapest mellett tartott azon ünnepély, melylyel az akkor itt jelen volt I. Ferencz király és Mária Karolina királyné tiszteletére előtök Magyarország állattenyésztésének történeti jelességét akarták feltüntetni, s melynek alkalmával (a részleteket l. Csaplovicsnál id. m. II. köt. 16. sk. ll.) négy kitűnő szépségű nyáját, t. i. egy gulyát, egy magyar juhnyáját, egy disznónyáját és egy lónyáját hajtottak ki. Ezen ünnepély tehát azért nem nyújtotta a régi nemzeti pásztorkodásnak hű történeti képét, mert a honfoglaló magyarok ősi hazájokban a disznót még nem ismerték, s azzal csak új hazájokban ismerkedtek meg.

³⁾ »Pars gentis totam Pannoniam ex utraque parte Danubii occupavit; — — posuerunt se in planicie illa; quia propter raritatem hominum habilis erat animalibus alendis, ex quibus maxime multitudo ipsa victum habebat.« *Hist. Salonit.* c. 14.

⁴⁾ »Captivi ex fructu animalium habebant vitam suam.« Kézai Simon krónikájának függeléke: »de udvornicis.«

⁵⁾ Leo császár Taktikája XVIII. fejj. 52. és 62. §§. Szabó Károly által magyarra fordítva (*Új Magyar Múzeum* 1851/2. I. köt. 304. l.)

ran lovak és szarvasmarhák is említetnek ¹⁾; s Kézai Simon azt is kiemeli, hogy Bulgáriából egész állatnyájakat (armenta infinita) hajtottak haza zsákmányul ²⁾. Végre a magyarok lótenyésztésének virágzásáról az orosz évkönyvek tesznek tanúságot, melyek szerint Szvjatoslaw fejedelem Perejaslawez a bolgárok fővárosának jelentőségét az által is jellemzi, hogy oda a csehek és magyarok földjéről sok ezüst és ló is szállittatik ³⁾.

42. §. Lótenyésztés.

I. »A magyar története — mond egy újabb jeles mezőgazdasági író ⁴⁾ — szoros kapcsolatban áll lovával. Középkori harci babérait nem kis részben ennek köszöni; villámsebes lova segélyével vitte ki a mai Magyarország elfoglalását, oltalmazta fennállását, s Nyugateurópa rémületének oka talán jó részben a magyar lovas megközelíthetlenségében fektött. E fontos politikai szerepnek, melyet a magyar ló az elmúlt időkben játszott, alakja nem egészen felel meg. A magyar ló kicsi és igénytelen. De származása nemes, mint a magyaré: ázsiai, az arabssal közel rokon fajú. Makra növése mellett is erős, feszes inú és ruganyos izomzatú s kitartása rendkívüli. Testalkata s aránylag széles szügye, a hatalmas tüdő egészséges kifejlését segíti elő, s ebben, valamint csikókorától fogva folytatott gyakorlásában rejlik rendkívüli gyorsaságának s futásbeli szívósságának oka, mely az idegent bámulatra ragadja.« — Hasonlólag nyilatkozik Kubinyi Ferencz: »Az erdélyi magyar, oláh és moldva lófaj kicsiny, de igen erős, tartós, futó, győző, egyaránt állja ki a forróságot, hideget, éhséget és szomjúságot, mely tulajdonainál fogva keleti származásra mutat ⁵⁾.

¹⁾ P. o. Béla király névtelen jegyzőjénél 10. és 11. fej.

²⁾ II. könyv 1. fej. 13. §.

³⁾ »Iz Cseh, iz Ugor szrebro i komoni,« ad an. 6477 = 969. Polnoe Szobranie ruszkich ljetopizej, kiadja az orosz archaeographiai bizottság I. köt. Szent-Pétervár, 1846. a lavrentijj évkönyvek 28. l.

⁴⁾ Ditz Henrik: A magyar mezőgazdaság. (Halász Gábor fordítása). Budapest, 1874. 247. l.

⁵⁾ A teve és ló 1858 ^o/₁₂. Akad. Ért. (M. Akad. Értesítő, mathem. és termtud. osztály 1859. 420. l.)

Ilyenek voltak a magyarok lovai, melyek a IX. század végén és a X. század első felében világtörténeti hírt nyertek. A magyarok elesett lovainak patkói és kengyelvasai, melyek külföldön több helyen találtattak, kicsiségöknél fogva feltűntek, azonban megmagyarázhatlanok voltak, míg az újabb időben magyar lovak maradványainak ismertetvén fel, jelenleg történeti nevezetességet képeznek ¹⁾.

II. Béla király névtelen jegyzője azt beszéli, hogy Árpád fővezér Csepel szigetét megszállván, a hosszú útban megfáradt lovait ide vitette be, s itt parancsolta legeltetni, lovászainak pedig mesterül egy Csepel nevezetű értelmes kún embert rendelt, kitől a sziget is nevét nyerte ²⁾. Kétségtelen, hogy a többi vezérek és főemberek ezen példát követve, más helyeken hasonló méneseket rendeztek, s hogy a nemzetnek egyéb fegyveresei lovaik tartásában és tenyésztésében őket szintén utánozták. S ez által bizonyítva van, hogy a honalapító ősök lovaik tenyésztésére nagy gondot fordítottak. A mai csikósok gazdálkodása hagyományos úton a nemzet megtelepedése korának e tárgyban kifejtett szokásait fentartván, egyszersmind módot nyújt, hogy — egyéb kútfői adatok hiányában — első korszakunk lótenyésztését részletesen megismerhetjük.

III. Ezen alkalommal felemlítendő még, hogy a még nem keresztény magyarok a lóhúst eledelnek s a lótejet italnak is használták; a mi a régi magyar lótenyésztést ezen oldalról is jelentékenyen bizonyítja.

¹⁾ P. o. 955. augusztus 10-ki Augsburg melletti ütközetre vonatkozólag b. Hormayr József ezeket mondja: »Das Lechfeld birgt unzählige, noch allzu wenig untersuchte Grabbügel. Waffen wurden nur wenige gefunden; desto mehr Hufeisen, weder von römischer, noch germanischer Form, sondern insgesamt für kleine Pferde, dergleichen die ungarischen.« — Továbbá említi: »Die in so grosser Anzahl im Landgerichte Buchlos in alter und neuer Zeit gefundenen Hufeisen und Steigbügel.« Herzog Luitpold. München, 1831. 13. l. — Egyébiránt nem csak a történeti és archaeologiai, hanem a gazdasági tudománynak érdekében volna; ha régi előkelő magyar harcosok sírjainak lelete alkalmával hazánkban is, az akkori szokás szerint, velök eltemetett lovak tetemei is gondos és többoldalú szakvizsgálat alá vettetnének.

²⁾ Anonym. B. R. Notar. 44. fej.

43. §. Marhatenyésztés stb.

I. A fent jelzett gazdasági író a magyar szarvasmarháról azt mondja, hogy »magas és erős alkatával tűnik ki. Azért oly kiválólag igavonásra való. Lépte gyors, és magas növésénél fogva nagy. Színe fehér egész a deres színig. Czimere roppant nagy, úgy hogy egy férfi kiterjesztett karokkal nem mindig éri el egy felnőtt ökör mindkét szarva végét«. Megjegyzi azonban, hogy »bár magában véve nagy, teste végtagjaihoz mérve mégis elmaradt«; mi talán a fajnak sajátsága ¹⁾). E tekintetben Kubinyi Ferencz is azt jegyzi meg, hogy »a magyar eredeti marhafaj, valamint a ló is, ezen országba kétségkívül gazdájával jött, és hogy a mostani fehér és daruszinű magyar szarvasmarha és magyar ló a magyarokkal bevándorlott szarvasmarhának és lónak ivadéka« ²⁾).

II. A régi magyar marhatenyésztésről hiányoznak minden biztos, közvetlen tudósítások. Tehát csupán a tudva lévő körülmények alapján kell feltennünk, hogy a magyarok a gazdaságnak ezen ágára különös gondot fordítottak. »Századok előtt — mond szintén Kubinyi — a ló- és szarvasmarhatenyésztést gazdasági főágnak tekintették apáink, és ezen házi állatok nélkül nem élhettek« ³⁾).

A marhákat leginkább szekerek vontatására alkalmazták, de husukat eledelnek és a tehenek tejét italtak, s mindkettőt különféle ételek készítésére is használták. Egyébiránt a bivalok teje is kedves volt előtők.

III. Említendők még a *tevék*, a *bivalok* és a *juhok*.

a) A *tevék* leginkább teherhordásra használtattak a vezérek korában és régibb királyaink alatt ⁴⁾). Azonban úgy látszik, a XIII. században, a házi állatok köréből már mindinkább eltűntek.

¹⁾ Ditz id. m. 254. l.

²⁾ Kubinyi id. m. 444. l.

³⁾ U. o. 437. l.

⁴⁾ Corner Ármin krónikájában I. Frigyes keresztes seregének Magyarországon keresztül 1189. vonulásáról szólván, itt tartott tevéket említ. »Ad Morava fluvium Rex Ungariae (III. Béla) valedicens Imperatori, dedit ei quatuor camelos pretiosis muneribus oneratos.« Eccard György, Corpus Historicum Aevi Medii. II. köt. Lipcse, 1723. 785. l.

b) A *bivalok* először a hunok és a magyarok kíséretében jöttek Európába ¹⁾. Különösen szekerek vontatására alkalmaztattak, s a bivaltehenek teje — valamint Erdélyben és az országnak keleti részeiben még ma is — úgy akkor is kedves italnak használtatott.

c) Ámbár kétségtelen, hogy a honfoglaló magyarok házi állatai közt *sok juh és kecske* is volt; azért a juhtenyésztés az Alföldön, első korszakunk alatt, nevezetes még sem lehetett ²⁾. Mint különös gazdasági ág, a juhtenyésztés hegyeken szokott nagyobb jelentőségre emelkedni, s azért azt mi is hazánk hegyes vidékeinek attributumául fogjuk tekinteni.

Végre Kubinyi Ferencz megjegyzését is felemlítendőnek tartjuk, mely szerint nálunk »az eredeti nomád élet vonásai sok tekintetben tapasztalhatók a pásztorokban; a gulyások, csikósok, sőt a juhászok is nagyobb kiterjedésű pusztákon valóságos nomád életet élnek. A tanyai gazdaság sem ment a nomádszerű állapotoktól« ³⁾.

44. §. 3. Az ország éjszaki és keleti hegyes vidékein.

I. Ezen vidékek mezőgazdasági állapotairól a vezérek korából közvetlen és határozott tudósítás nem maradt reánk; csak a viszonyok általános combinációjából vonhatunk néhány következtetést. Névszerint:

1. Az ország hegyes részei a sík vidékekkel nem ugyanazon szempont alá helyezhetők; sőt a két síkság, és az ezeket körül vevő hegyek és völgyek közt a különbség mindig nagy volt. Erre nemcsak a talaj és az éghajlat sajátosságai szolgáltak okúl, hanem talán még nagyobb mérvben a különféle lakosok hajlama.

¹⁾ Volz id. m. 149. l.

²⁾ Később is, »noha a birkák szaporításával a ló- és szarvasmarhatenyésztés sok tekintetben megszorítottatott, mégis Magyarország rónái Európa azon térei közé számíthatók, melyek nemcsak házi szükségre, de katonák, kivált könnyű lovasok alá nagy számú alkalmas lovakat és a külföld élelmére kövér marhákat nagy mennyiségben szolgáltatnak.« Kubinyi id. m. 437. l.

³⁾ U. o.

2. A honfoglaló magyarok az ország egész területén széledtek ugyan el; azonban kedvencz foglalkozásuk t. i. az állattenyésztés számára leginkább a síkságok s kiválólág az Alföld nyújtott alkalmas tért. Természetes volt tehát, hogy túlnyomólag a róna vidékeket szállották meg, míg a hegyes vidékeken azon különféle népek töredékei telepedtek meg, melyek a nagy népvándorlás irtó és pusztító háborúi elől itt menedéket voltak kénytelenek keresni.

3. A Dunamellék hegyeinek lakosai, ha nem voltak is a frank birodalom által meghódítva; kulturai és gazdasági viszonyaikban ennek befolyását mégis sokféle irányban tapasztalták. S ennek hatása — mint látszik — különösen a Duna balpartján a Morvaország felé fekvő vidékeken volt érezhető; noha a honfoglaló magyarok ide is terjedvén, befolyásukat itt is döntővé tették.

4. Különös tekintetbevételt igényel az ország éjszaki és keleti hegyes vidékeinek állattenyésztése, mely az Alföld állattenyésztésétől lényegesen eltérő szempont alá esik, s a Kárpátokon való u. n. havasi gazdálkodásnak képezte mindig lényeges részét. S habár ezen hegyek a vezérek korában túlnyomólag még sűrű erdőkkel voltak befedve, s az ottani vidékek gazdasági jellegöket csak később, az időszakonként támadott irtások által nyerték; azért magoknak a hegyeknek configuratiója és sajátos viránya meg volt már akkor is, és azon nevezetes különbséget tünteti fel, mely e tekintetben a magyarországi Kárpátok, és más európai hegységek, névszerint a svájcz és tirolis alphavasok közt fennáll. E különbségnek kiválólág az állattenyésztésre vonatkozó gazdasági jelentőségéről és eredményeiről Wahlenberg tüzetes tanulmányokat tett ¹⁾.

II. A Kárpátok havasi gazdálkodásának fő tárgya a juh-tenyésztés és a juhsajt készítése; s ez egyedüli oka annak, hogy nyáron a havasokon a pásztorok számára kunyhók készülnek, melyeket téli időben ismét oda hagynak. Ama súrlodások, melyek a svájcz alphavasokon — hol a hegységek bizonyos magasságáig földművelésre, onnan tovább pedig állattenyésztésre használatnak, — a földművelők és pásztorok közt a nekik járó

¹⁾ Flora Carpatorum Principalium című munkájának többször idézett bevezetésében.

terekért nem ritkán nagy ingerültséggel folynak, nálunk ismeretlenek. S így volt ez az előbbi századokban is. A Kárpátok havasai, ott hol a földművelés végződik, csak juhtenyésztésre használtatnak; mert a szarvasmarhát nálunk csak a síkságon, vagy az ehhez közeli alacsonyabb hegyeken tenyésztik ¹⁾. A havasokon tehát a juhnyájak pásztorai vagy juhászok csak az erdőkkel jöhetnek ellenséges állásba, s ez is többnyire más oknál fogva, mint a tulajdonképeni juhtenyésztésből folyólag. Azon jelenségek tehát, melyek itt különös tekintetbe veendőek — a vadászaton kívül — kizárólag a juhászok gazdaságával függnek össze; s fogjuk látni, hogy ezekből nem fontosság nélküli események fejlődtek.

A Kárpátokra nézve mindazonáltal a vezérek korából a juhtenyésztésről is elégséges hiteles tudósítások hiányoznak; s így e helyütt arról még nem szólhatunk.

45. §. A népvándorlásnak, és névszerint a magyar honfoglalásnak gazdasági előnye.

Ezen alkalommal azt sem szabad tekinteten kívül hagynunk, hogy valamint a Közép-Ázsiából Európába terjedt hunskytha népek általában — úgy névszerint a magyarok is, Európának gazdasági viszonyaira több irányban kedvező befolyást is gyakoroltak. Kiválólag nevezetes az, hogy a kisératokban volt állatok által nemcsak ezen vidékek állattenyésztésének, sőt egész faunájának is formázierő regenerációját idézték elő; hanem oly növényeket is hoztak magokkal, melyek azóta kulturai növényeknek vannak elismerve, és mint ilyenek több erópai vidékeken termeltetnek ²⁾.

¹⁾ Wahlenberg *Flora Carpatorum Principalium* CI. és CII. II.

²⁾ E tekintetben Volz K. W. következőleg nyilatkozik: »Nicht bloß zerstörend wirkte die Völkerwanderung auf die Kultur von Europa, sondern auch bereichernd. Es konnte nicht fehlen, dass bei dem Wandern so vieler Volksstämme neue Pflanzen, welche Menschen und Vieh zur Nahrung dienten, in die südlichen und westlichen Länder Europas kamen. So sollen mit den slavischen Einwanderern (az V. század második felében a hun birodalomnak szétbomlása után) Roggen und Buchweizen nach Griechenland, der Hopfen im Gefolge der Gothen nach Europa und Deutschland, und die Büffel durch Attilas Heerden nach Ungarn gekommen sein; so wie man erst nach der Völkerwanderung in den Küchen

46. §. Különösen az erdők jelentősége ezen kor gazdasági viszonyai közt.

I. Mezőgazdaságunk történetének szempontjából különös figyelembe veendő az azon terjedelmes erdők is, melyek a vezérek korában hazánk nagy részét még elfoglalták. A legnevezetesebbek ezek közt az *őserdők* voltak, melyek Beregtől kelet felé a Tisza jobb partját Máramaros magaslatai-ig borították el. Ellentétét ezeknek a Dráván- és Száván-túli erdők képezték, melyek a Dalmátiába és Istriába vezető utak közt terültek el. Ide számítandók a magas Tátra körül fekvő szepesi és árvai, valamint a Garam jobb partján lévő gömör-zólyomi sűrű erdők is. Végre Erdélynek őserdei négy irányban terültek el t. i. a Szamos, Körös, Maros és Olt, s ezek mellékfolyóinak felső partjain.

Az ország többi erdői még háromfélék voltak t. i. magaserdők (Hochwaldungen), középerdők (Mittelwaldungen) és kiserdők (Niederwälden), melyek a fák magassága szerint különböztek egymástól, s így az egyes vidékeken nem egyforma bánásmódban részesültek. Közös jellemök az volt, hogy az őserdők primitív természetes erejével már nem bírtak, hanem az emberek kulturai küzdelmei által szűkebb térre szorítva, ekképen szolgáltak a különféle szükségletek kielégítésére.

II. Őserdőnek csupán az nevezhető, mely még eredeti épségében és primitív erejének teljes birtokában áll fenn.¹⁾ Mihelyt a vidék, a hol létezik, benépesítettik, a lakosok részéről azonnal különféle megtámadásoknak van kitéve; midőn a talaját képező földet saját céljaikra használni óhajtván, irtásához fognak, s ebben ahhoz képest a mint az erdő részéről több vagy kevesebb akadályt s illetőleg ellenállást tapasztalnak, hosszabb vagy rövidebb idő múlva sikert érnek. Az eredmény az, hogy

der südlichen Länder Spinat (*Spinacia oleracea*), Gartenmelde (*Atriplex hortensis*), Kaisersalat (*Artemisia dracunculus*) findet.« Der Einfluss des Menschen auf die Verbreitung der Haustiere und der Kulturpflanzen
Lipsee, 1852. 148. és 149. ll.

¹⁾ Az őserdőknek jellemére nézve lásd Reissek S. értekezését: »Einst und Jetzt der Vegetation Oesterreichs.« Oesterreichische Revue, 1863. I. köt. 267. sk. és 272. sk. ll.

az őserdőt a maga eredeti erejéből és mintegy független fenállásából kivetköztetik s a kulturai élet különféle céljainak alárendeltik.

Hazánk erdős vidékei ehhez képest a vezérek korában két osztályt képeztek. Ama vidékek t. i. hol az erdők az előbbi lakosok által a legrégibb időktől fogva — a mennyiben kiirtva nem voltak — életszükségleteik kielégítésére más módon tétettek alkalmasokká, mintegy a társadalom kulturai céljainak meglettek hódítva. Itt tehát az erdők ősi minőségöktől már meg voltak fosztva. S ilyen vidékektől lényegesen különböztek azok, hol az őserdők még fennálltak, s hol ezeket életszükségleteikhez képest hasznosítani, honfoglaló őseinknek jutott feladatúl. Ezek mindazonáltal az őserdőknek egyéb hasznát alig vették, mint hogy azokat stratégiai tekintetben a haza védelmének céljaira rendezték, s hogy bennök vadásztak, és — a mennyiben más erdők erre a szükséges fát nem szolgáltatták — fáikat különféle faczikkek készítésére, s talán némileg faizásra is fordították.

III. S itt különösen az erdők irtásáról is kell még pár szót mondanunk, a mennyiben ez csaknem mindenütt a tulajdonképeni mezőgazdaságnak kezdete volt, és sok helyen később is alkalmaztatott, sőt itt ott mint mívelhető jó föld nyerésének módja még a múlt században is ajánlatott.

Erdőirtás szükségességének akkor van helye, mikor egy vidéknek, mely erdőkkel van borítva, emberek számára lakható állapotba való átváltoztatása vétetik célba. A feladat az, hogy azon tér, melyen eddig vagy semmi, vagy csekély hasznót hozó fák álltak, irtás által haszonvehetőbbé tétessék, s így rendezett mezőgazdaság számára elfoglalható legyen. Magától értetik, hogy ezen irtásnak okszerűnek kell lenni.

Az erdők kiirtása kétféle módon történhetik: rendes irtási módon, és az erdők kiégetése által; — s úgy látszik, hazánkban mind a két mód alkalmaztatva volt. A rendes kiirtási munkát már nagy Károly frank király szabályozta ¹⁾, mely szabály a Dunai részekben szolgált zsinórmértékül. A Tisza-vidékek erdőirtására nézve az Anonymus tudósítása méltó figye-

¹⁾ »Ut silvae vel forestes nostrae bene sint custoditae; et ubi locus fuerit ad stirpandum stirpare faciant (t. i. a gazdaság vezetői) et campos de silva increocere non permittant.« Capit. de villis 36. fej.

lemre, mely szerint a halicsi vezér Álmos, a honkereső magyarok fővezérének 3000 parasztot parancsolt előljáróba, kik neki a havasi erdön át útát készítsenek az ungi határszélig ¹⁾. Ezen esemény arról tanúskodik, hogy az erdő irtása útkészítés céljából történt, s ebből ismét azt lehet következtetni, hogy a mezőgazdaság érdeke arra még inkább szolgáltatott okot. Csak az lehet kétely, ha vajjon ilyenkor az erdőt rendes módon, avagy tűzzel irtották-e? Az eredmény mindkét esetben új szántóföldek voltak, melyek »novale-eknek, orotványoknak, irtványoknak« (Neuland, Neubruch) neveztettek. Az erdőnek kiégetése sokkal kevesebb munkát kívánt, mint rendes kiirtása, gyakran azonban nevezetes veszélylyel járt, és egész erdőségeknek pusztulását vonta maga után. Arról, hogy hazánk észak-keleti és keleti hegyein, s az ezeknek aljától a Duna és a Tisza felé elterülő vidékeken az egykor ott létezett erdők mi módon irtattak ki, biztos tudósítások hiányoznak ugyan ²⁾, azonban a vidékek mostani állapota a nem okszerű módon történt kiirtásra s az ezen célból használt tűzalkalmaztatására mutat. A hegyek magaslatain, melyek az éghajlat befolyása ellen az erdők által többé nem védelmeztettek, s ennek következtében az egykori talajt képezett földtől megfosztattak, futóhomok támadt, mely más vidékeket is messze elborít ³⁾; — a síkságon pedig a régenten ott állott erdők sok helyütt annyira eltűntek, hogy még nyomukra is csak nehezen lehet már reá ismerni.

¹⁾ Anon. B. R. Notarius 12. fej.

²⁾ A Beregszásztól felfelé a XIII. században történt nagyszzerű erdő-irtásokra vonatkozik IV. Béla királynak 1247-ki privilegiuma (Fejér Cod. Dipl. Hung. IV. köt. I. r. 456. l.); a Bodrog folyam mentében mindazonáltal akkor erdőcsüszők említetnek ugyan még, azonban csak kis erdők találtattak, s így az erdők őrzésére szükség már nem lévén, a »custodes silvarum« földjei is a királyoktól eladományoztattak. P. o. II. Endre »terram de villa Ysdan, quae ad custodes silvarum nostrarum pertinebat, ad culturam unius aratri intra Tyciam et Budrug existentem, et partem silvulae ad eandem terram pertinentem« 1224. eladományozta. Hazai Okmt. VI. köt. 18. l.

³⁾ E tekintetben szabadjon itt Reissek szavaira hivatkoznom »Der Wald wird wieder kommen, denkt der Mensch, wenn er ihn aus-holtzt im schroffen Gebirge; hier hat ja immer Wald gestanden, der Boden taugt nur für Wald, und Keime sind ja reichlich vorhanden, auch führt der Wind neue herbei, so dass sich die ursprüngliche Holzung wie-

47. §. Egy-két megjegyzés a mai mezőgazdasági tudomány szempontjából.

E tekintetben a következőket tartjuk kiemelendőeknek:

1. Hazánk gazdasági állapotai egészben véve még igen fejletlen *alakot* mutattak. Mert országos álláspont, mely alatt az egyes vidékek gazdasági fejleményeit közösen egybefoglalni lehetett volna, akkor még nem létezett. Általános jellem tehát a szakadozottság volt. Ha *anyagilag* az egyik vagy másik vidéken a mezőgazdaság valamelyik ága némi eredményhez jutott is, az más vidékekre ki nem hatott. S különben is a mezőgazdasági munkásságnak nagy fontosság még nem tulajdonítatván, az ennek körében mutatkozott haladás társadalmilag jelentékeny következt sem igen vonhatott maga után.

2. *Szellemi* munka, mely egyeseknek mezőgazdasági törekvését nagyobb jelentőségre emelte és másokat azoknak utánzására buzdított, vagy oly álláspontot alapított volna meg, mely a divatozó gazdálkodási módra általánosabb kedvező hatással bírt volna, — még az egykor a frank birodalomhoz tartozott vidékeken sem mutatkozott. Szent Istvánt illeti az érdem, hogy intézményei által a nemzetben azon öntudatot ébresztette, a mely szerint hazánk anyagi érdekeiben a szellemi munka jelentőségét felfogni és méltányolni kezdte.

3. Minthogy az ország összes, mezőgazdaságilag haszonvehető területe nagyjában szántóföldekre, legelőkre, erdőségekre és szőlőkre (Äcker- Waide-, Wald- und Weinland) oszlott; nem csekély hiány volt, hogy ezeknek egymáshoz való kölcsönös viszonya semmi általánosabb figyelemben nem részesült.

4. A földművelés, melynek ma két módszerét szokták megkülönböztetni t. i. az extensiv és az intensiv földművelést, — akkor csak az extensiv módszer szerint volt méltatva.

der einstellen wird. Der Mensch harrt, der Wald kommt aber nicht; der Boden wird öd, und zusehend öder, die Züge der Gebirges versteinern, es liegt als Leiche in dem blühenden Gau zu seinen Füßen. So hält es die Natur, sie hat ihr Gesetz, lange bevor der Wald hier stand.* Oesterr. Revue id. h. 266. l.

Azok kik szántóföldjeiken a termést emelni akarták, az addig legelőnek használt földet vonták azok körébe, vagy erdőket irtottak. Annak, hogy a földet megtrágyázták, vagy annak termő erejét másképen pótolták vagy mozdították volna elő, nyomára sem találunk. Trágyakép legfeljebb a földön netalán előbb legelt állatok maradt ganaját, vagy az ott termett fűvek maradványait (u. n. fűtrágyázás) avagy az irtott erdőségek hamuját vagy hamuszirját lehet tekinteni. Ezek mindazonáltal a szántóföldeknek valóságos és tulajdonképeni trágyázás által való oly javítását nem képezték, melynél fogva magát a földművelést intensívnek, azaz olyannak lehetne nevezni, mely magát a szántóföld termő erejének emelését tekinti feladatának.

5. A Dunántuli részekben a frank uralom alatt a hármas forgási gazdaság (Dreifelderwirthschaft) ¹⁾ honosult meg, s — mint látszik — a magyar vezérek korára örökségül maradt ²⁾, úgy hogy magát ekkép szent István idejéig tartotta fenn, s gazdaságunkban ez után is általános irányadásul szolgált.

6. Az ország többi részeiben a földművelésnél az u. n. ősi mezősegi gazdálkodás (wilde Feldgrasswirthschaft) divatozott, mely a fütermelő mezőségnek egy részét, és pedig rendszerint azt, mely a lakás vagy tartózkodási helyiséghez legközelebb fekszik, primitív módon gabonával beveti, a többit pedig továbbra is állattenyésztésnek engedi át. A gazdálkodás ezen módja főleg azért is nyerhetett rendszerinti alkalmaztatást, mert a bevetett föld helyett a következő évben volt más eke alá vonható, s mert ezen az úton messzebb fekvő földek is használhatókká lettek, ha t. i. a külső helyiség tanyával láttatott el. E gazdálkodási módot, melynek legprimitívabb alkalmazása más nomád népeknél is szokásos, őseink nyilván Ázsiából hozták magokkal, s később különösen az Alföldön tartották fenn gyakorlatban.

Ellenben az okszerű mezőgazdasági rendszer (t. i. a tökéletesebb u. n. Feldgrasswirthschaft), mely szerint a földnek

¹⁾ Anton K. G.: Geschichte der deutschen Landwirthschaft. I. köt. 190. l. — Inama Sternegg K. T.: Deutsche Wirthschaftsgeschichte bis zum Schluss der Karolinger periode. Leipzig, 1879. 402. sk. II.

²⁾ Villányi Szaniszló: Győrmegeye és város anyagi műveltségtörténete. 115. l.

gabonával bevetése nem évenként történik, hanem csak évek multával a fű termelésével váltogatva, mely terjedelmesebb legelőknél fenhagyását kizárja, és ott alkalmaztatik, hol a föld lassanként s maradandólag vonatik eke alá p. o. nagyobb erdők kiirtása következtében, — ezen időben — mint látszik — még hegyes vidékeinken sem volt divatos, hanem ott is csak később alkalmaztatott.

7. Végre a »tőke« kérdése, azon értelemben, a mint annak a földművelésre nézve a gazdasági irodalomban újabb időben fontosság tulajdonítatik, úgy, hogy a mezőgazdaság előmozdításának és emelésének egyik lényeges tényezőjekép szerepel: nálunk a vezérek korában fontossággal szintén nem bírt. Az akkori idők viszonyait tekintve mindazonáltal a mezei munka szerszámai, a gazdaságnak egyéb meglevő segédszerei, a földművelés utáni termésből fennmaradt készlet stb. de kiválólag a munkás nép eltartása céljából tett intézkedések és behúrázások a tőke szempontja alá estek.

48. §. A hazai mezőgazdaság kedvezőbb fordulatának kezdeményei.

I. Azon események, melyek a X. századnak második felében a magyar néppel mindinkább éreztették, hogy Európában magasabb és nemesebb rendeltetése van, mint bármi okból kiindult harczai és hadjáratai által más népek nyugalma és békés létét háborítani, egyszersmind mezőgazdaságára nézve is kedvezőbb fordulatot kezdeményeztek.

Ide tartozik mindennek előtt a pusztaszeri gyűlés, mely — midőn a honfoglalást honalapítássá változtatta — a honfoglaló magyarokban egyszersmind azon öntudatot ébresztette, hogy egy közös hazát bírnak, és egy közös nemzetiség érzete által egygyé fűzetnek, tehát nyolcz törzs formájában egy nemzetet képeznek.

Ezen öntudat a bekövetkezett események alatt oly gyakorlati erőre emelkedett, hogy számukra szerencsében új örömnél, szerencsétlen conjuncturák közt pedig új vigasznak forrása lett. S mikor Árpád halála után a folytonos hadjáratok csakugyan mindinkább kalandok természetét öltvén, egyesek-

nek hoztak ugyan nyereséget, de a nép egészének előnyére már csak ritkán voltak; elvégre a 934-ki merseburgi és a 955-ki augusburgi csaták szerencsétlen kimenetele minden mélyebb gondolkozású és messzebb látó hazafit arról győzött meg, hogy azon tér, melyen a magyar nemzet kedvezőbb jövőt nyerni és biztosítani hivatva van, már nem a harczmező, hanem a békés művelődés.

II. Ez azon álláspont, melyből Géza vezér korában történt azon újítások veendőik szemügyre, melyek szent István reformjait mintegy előkészítették, tehát az akkor beállt fordulatot közvetlenül jelzik. A honfoglaló magyarok nemzeti szellemében történt ezen fordulatnak egyik következése az volt, hogy a haza régibb lakosainak azon utódjai, kik a honfoglalás után is szabadságukat megtartották, a nemzet társadalmi életében mindinkább jelentékenyebbek lettek. S ezekhez járult számos különféle állású jövevény, kik nyugatról bevándoroltak, itt a magyarok közt letelepedtek, s így szintén alkalmúl szolgáltak arra, hogy a társadalomnak egy új alkateleme keletkezzék s a különben is már nagyon elgyöngült törzsi és nemzetségi szervezés eredeti jelentőségéből sokat veszítsen. A törzsi szervezésnél a szétbomlásnak jelei főképp abban kezdtek mutatkozni, hogy egyes törzsfőnökök inkább azt találták érdekökben, ha az újjáalakulásnak indult általános egy nemzetnek előkelő dynastáivá lesznek, hogy sem az uralkodásra emelkedő új nemzeti áramlatnak ellenálljanak, vagy attól eltérő irányt kövessenek. Ellenben a nemzetségi szervezés — mivel a földbirtokkal szoros összefüggésben volt, és az egyes nemzetségek minden tagját a szállásra nézve megillető örökösödési jogban birta fennállásának támaszát, de különben is a szükségessé lett politikai és társadalmi reformmal összeegyeztethetőnek látszott — nem csak folytatta legalább főintézményeiben előbbi létezését, hanem bizonyos módosításokkal azon új formává is fejlődött, melynek útján kitünőbb állású jövevények az újjáalakult nemzet kebelébe felvételtek. Az ellentétezés, mely ennél fogva az ősi gyökeres és a jövevény nemzetségek közt keletkezett, az utolsó árpádkirályok alatt jogi jelentőséggel már nem bírt, és csak külsőleg az elnevezésben nyilvánult. Magyarországnak XI. századi története mindazonáltal azt tanúsítja, hogy akkor-

ban állott fenn nagyobb határozottsággal. A mi természetes is volt. Mert általa a lakosok nem csak felső, hanem alsó osztályainak egymáshoz való állása és viszonyai is nevezetesen megváltoztak; sőt ezen változás a szolgák állására is kihatott, midőn az előbbi kemény bánásmód alól kibontakoztak, s jobb sors részeséivé lettek; a mint ezt az uralomra jutott szelídebb és békésebb közszellem magával hozta.

III. A közviszonyok újjáalakulásának leghatalmasabb tényezője azonban azon időben már a kereszténység volt, mely a magyarok közt is mindinkább nagyobb és nagyobb dimenziók szerint kezdett terjeszkedni, úgy hogy lassanként az egész társadalmi élet átídomítására is hatott. Tudva van, hogy első korszakunk alatt nyugatról is (szent Volfgang, Pilgrin passau-i püspök), keletről is (Hierotheus) jöttek keresztény hittérítők hazánkba, s hogy az egyházi és az országos köztörténet fellépéseket egyaránt mint olyat méltatja, mely szent István működésének az utat mintegy előkészítette. A mezőgazdaság történetének szempontjából azt kell kiemelni, hogy a társadalmi cultura ez által nevezetes lendületet nyert, s hogy névszerint a földművelés és a gazdaság nemesebb ágai az egyházi élet kifejtésével és az európai szokások meghonosulásával örövendesebb felvirágzásnak indultak. Habár első korszakunkban ennek csak első kezdeményeire találunk.

MÁSODIK KORSZAK.

Szent István reformjaitól az Anjou királyok uralkodásáig.

49. §. Szent István államalkotása és egyházi alapításai.

I. Szent István államalkotása és egyházi alapításai Magyarország mezőgazdaságára nézve epochális jelentőséggel bírtak. Ugyanis:

1. Az által, hogy a törzsek rendszere közjogi fontosságából határozottan kivetkőztetett, a régi nemesség kizárólagos és döntő jelentősége a földbirtok körében is megszűnt. A király hatalma, valamint a középkor más monarchiáiban, úgy

Magyarországban is valódi legfelsőbb országos hatalommá lett; nem ugyan a nyugat feudális államainak módjára, hanem azon értelemben, hogy az ország ügyei legfelsőbb fokozatban a királytól függtek, s hogy az országnak földje felett, mely a nemzetségek birtokában nem volt, a király intézkedett. Így keletkezett a »Jus Regium«, mely nemcsak a királynak a fennálló birtokkal szemben gyakorolt főhatalmát jelentette; hanem időnek folytával csaknem az összes magánbirtoknak jogi alapja lett.

2. A föld, mely felett — a várak területén kívül — szent István rendelkezhetett, igen terjedelmes volt, és pedig az országnak minden részében. Ebből fedezte az ország szükségleteit; ebből látta el fekvő birtokkal az általa alapított püspökségeket, apátságokat, és más felső egyházi javadalmakat, s ebből jutalmazta azokat, kik neki híven szolgáltak, és a haza ügyeiben magoknak érdemeket szereztek.

3. Különösen fontos volt az esztergami érsekség és a régi 10 püspökség, melyeket szent István alapított ¹⁾, s melyekhez idővel még a nyitrai, zágrábi, szerémi és boszniai, s a XIII. században a milkovi püspökségek is járultak. Szent István ezeknek alapításában és eredeti szervezésében önálló és nemzeti szempontot követett, mely a magyar egyházat mind a frank és német egyháztól függetlenné tette, mind a morva cyrillos-methodius-féle aspiratiókat határozottan kizárta. Az alapítás módját illetőleg hasonló irányban járt el, mint egykor a frank királyok. S ez különösen a dunántúli részekben fekvő püspökségekről áll, melyek egykor a frank birodalomhoz tartozott vidékeken alapíttatván, hasonló módon, mint a régi frank püspökségek, szintén fekvő jószágok birtokával láttattak el.

S ugyanaz áll az első magyar apátságokról is ²⁾, melyeknek nagyobb része (a pannonhegyi, bakonybéli, pécsváradi és zalavári) hasonlólag a Dunán-túl keletkezett. A többi kolostorok az ország más vidékén a későbbi Árpádkirályok által oly

¹⁾ Legenda S. Stephani maior 8. fej. — Hartvici Vita S. Stephani 8. fej. — V. ö. Lányi Károly: Magyar Egyháztörténelme; átdolg. Knauz Nándor. I. köt. Esztergam, 1866. 299. sk. 11.

²⁾ Lányi id. m. I. köt. 501. sk. 11.

időben alapítottattak, mikor a szent István által kezdeményezett alapítási mód már nemzeti rendszerré alakult volt.

A jelen munka álláspontjából szent István ezen alapításaira annál nagyobb súlyt kell fektetnünk, mivel a keresztény egyház akkori időben egyszersmind a nemesebb társadalmi culturának terjesztője volt.

4. Nevezetes még az, hogy a várak rendszere, melynek kezdetére már a vezérek korában találtunk (29. §.), szent István alatt a várispánságok alakulásához vezetett; s hogy ez ismét később a vármegye-rendszernek lett alapja. Minden várnak élén az ispán állott, kinek tiszte és hatalma azon földekre is kiterjedt, melyek a váraknak tartozékai voltak.

II. Ezen új intézkedéseknek a mezőgazdaságra annyiban volt nevezetes hatása, hogy a gazdaság körében az előbb irányadásul szolgált rendezést határozottabb formába szorította. A Dunán-túl divatban volt művelési mód országos jelentőségre emelkedett, azonban a nemzet szokásai által mindenütt bizonyos módosítást is szenvedett. A hegyes vidékeken a gazdálkodás ennek mintájára idomítottatott. A nagy síkságon vagyis az Alföldön ez csak nevezetes megszorításokkal történhetett, mert itt a talajnak természete szükségessé tette, hogy művelése is ahhoz alkalmazkodjék. S a művelésnek ebből következő sajátága nemcsak második korszakunk alatt mutatkozott igen fontosnak, hanem a későbbi századokra is áthatott. Még egy XIX. századi előkelő gazdasági író is, ki a nálunk szokásos földművelési módot figyelemmel tanulmányozta, s így saját tapasztalásából ismerte, az Alföldnek gazdaságát határozott ellentétbe helyezi azzal, mely az ország más részeiben alkalmaztatik ¹⁾

Ezen ellentétet, melyről alább tüzetesen fogok szólni, itt még tekinteten kívül hagyom; s eleve csak azt jegyzem meg, hogy az u. n. *királyi jog* (Jus Regium), mint a későbbi összes fekvőbirtok jogi alapja, hazai jogrendszerünkben a királyi méltósággal együtt szorosan véve már szent István alatt állapítottatott meg, s hogy a mezőgazdaságnak hármassal osztályozása, melynek az újabb nemzetgazdasági tudomány nagy jelen-

¹⁾ Ditz Henrik id. m.

tőséget tulajdonít, s melyről a vezérek korára vonatkozólag már szóltam (27. §.), t. i. a *nagy*-, a *közép*- és a *kisbirtok*, idomított formában szintén már szent Istvánnak ideje óta áll fenn gyakorlatilag hazánk gazdasági viszonyaiban. Országos történetünk fejlődése azonkívül úgy hozza magával, hogy a gazdasági munka kérdése ezen időtől fogva új szempont alá esik, s hogy ehhez képest mezőgazdaságunk eredményei is más tekintetek szerint veendők szemügyre.

I. A földbirtok.

50. §. A királyi jog.

I. *Királyi jog* (Jus Regium), a miként az szent István idejétől fogva 1848-ig jogrendszerünk egyik fő- és mintegy alapintézménye volt, a királynak az országban lévő minden földbirtok feletti főhatalmát jelentette, mely összes birtokjogunkat, és kiválólág a nemesi birtokra vonatkozó királyi adományozásoknak jogi alapját képezte. IV. Béla korában az országos korona eszméjével kapcsoltatván össze, általános szabályok szerint idomíttatott; s az Anjou királyok alatt azon határozott formát nyerte, mely szerint Werbőczy azt az ország szent koronája hatóságának nevezte, melynél fogva a nálunk fennálló összes földbirtokot képviselte, közvetlenül pedig minden magánbirtoknak alapúl szolgált ¹⁾. Megjegyzendő azonban, hogy mindamellett a legújabb időkig nem koronai, hanem királyi jognak neveztetett; hogy az ősi nemzetségeknek szervezése alapján keletkezett előbbi birtokot nem szüntette meg; s hogy ezt csak annyiban idomította át, a mennyiben egyes birtokosok — birtoklási joguk nagyobb biztonsága tekintetéből — arra, mi őket régebb jogunknál fogva mint örök birtok illette, királyi adományt is kértek és nyertek.

II. A királyi jogtól eredetileg különbözött: 1. A királynak jogosítványa saját családi birtokára nézve, melynél fogva a nagybirtokosok közé tartozott; — 2. Azon földbirtok, mely közjogi tekinteteből, az akkori közigazdasági irányelvekhez képest közczélokra volt szánva, p. o. a várföldek; — 3. Minden fekvő birtok, mely másképp mint királyi adományozás vagy

¹⁾ Hármaskönyv I : 24.

királyi privilegiumok útján lett magántulajdonnak tárgya, p. o. mindazon fekvő birtok, melyet egyesek, községek vagy testületek magánosoktól bármi jogcímen szereztek; —

4. A székely birtoknak jogosítványa.

III. A királyi jognak hatása azon jogot eredményezte, melynél fogva a király a birtokosra a fekvőség birtoklását vagy tulajdonát ruházta. Eredetileg azon körülmény, hogy ez örök cím alatt történjék, nem volt éppen szükséges; később azonban az adományrendszer értelmében a királyi jog szabály szerint csak örök időre ruháztatott át¹⁾, s alapúl szolgált akár a nagy- akár a középbirtoknak, sőt esetleg a kisbirtoknak is. A használási módra nézve megszorítással a mezőgazdaság tekintetében csak annyiban járt, a mennyiben ez törvény rendeletéből vagy külön kikötésből folyt.

51. §. Nagybirtok, középbirtok és kisbirtok Magyarországon a tatárjárás előtt.

I. *Nagybirtokosok* ezen időben Magyarország területén voltak:

1. A *király és családja*, melynek — valamint a többi, nemzetségekből alakult főúri családoknak szintén terjedelmes családi birtoka volt. Az intézkedés ez iránt a királyt, mint magán nagybirtokost illette.

2. A *főpapok*, t. i. az érsekek, püspökök, apátok és prépostok, kiknek az egyházi javadalmak alapítása és szaporításánál fogva szintén nagy terjedelmű birtokaik voltak.

3. A *főurak és főúri családok*, kik t. i. részint az ősi, részint a jövevény nemzetségek kötelékéből egyéniségök szerint kiemelkedvén, hol előkelő országos tisztségek és méltóságuknál fogva, hol adományul nyert birtokaik által a többi nemesek között magasabb állást foglaltak el, és nagybirtokosokká lettek.

II. *Középbirtokosok* a köznemesek vagyis u. u. »servientes Regales« voltak. Ezek közé mindenek előtt a nemzetségek tagjai tartoztak, kik magasabb főúri állásra nem emelkedtek; valamint azok, kik érdemeik következtében a királytól saját és

¹⁾ P. o. Fejér Cod. Dipl. Hung. II. köt. 81. l. — Hazai Okmánytár VI. köt. 3. l.

utódjaik számára közép terjedelmű fekvőségeket nyertek adományúl. A városok lakosait ide számítani csak akkor lehetett, ha a városokon kívül birtak fekvőségeket, melyek alapján középirtokosoknak jelezhetők voltak, s ennél fogva nemeseeknek is tartattak. Magok a városok eredeti szervezésöknél fogva egészen külön szempont alá esnek. Ellenben oly közönségek, p. o. a székelyek, kúnok, szepesi és erdélyi szászok stb. kebelében, melyek terjedelmes földeket birtak, és külön voltak jogilag szervezve, a közép birtok gyakran előkelő tekintélyt adott.

III. *Kisbirtokosok* azon időben lényegileg azok voltak, kiknek birtoka annyit tett, hogy általok és a családbeliek által műveltetvén, a családok fentartási szükségleteinek megfelelt. Ezek természetesen sokfélék lehettek, s minthogy a mezőgazdasági munkának súlypontja bennök feküdt, rólok alább részletesebben is fogok szólni. Itt általában csak azt jegyzem meg, hogy főleg két osztályukat kell megkülönböztetni ahhoz képest, a mint személyök szerint szabadok voltak avagy a nagy vagy a középirtokosok szolgálatában álltak.

IV. A *nagy- és középirtokosok*, minthogy élethivatásuk az volt, hogy az ország ügyeit kezeljék, s szabály szerint a haza védelmére és érdekében hadi szolgálatokat teljesítsenek, — itt csak birtokuk után véendők szemügyre. Ellenben a *kisbirtokosok*, miután rendeltetésök lényegileg az volt, hogy munkájokkal az ország és a társadalom számára tüzetesen a mezőgazdaságot lássák el s emeljék jelentőségre, s necsak magánhasznuk érdekében, hanem közhaszon czéljából is; — úgy személyökre, mint birtokukra nézve egyaránt fejtegetésünk tárgyát képezik.

52. §. Egyházi birtok, várföldek, magánbirtok.

1. Általában.

Szent István törvénye a birtoknak ezen három neme közt határozott különbséget tesz ¹⁾). S noha ezen megkülönböztetés

¹⁾ »Concessimus petitioni totius Senatus, ut unusquisque propriorum simul et donorum Regis dominetur, dum vivit; excepto quod ad Episcopatum pertinet et Comitatum stb.« Sz. István II. végzeménye 2. fejezete (az admont-codex szerint, a Corpus Jurisban II. végz. 35. fejt.)

közvetlenül és szorosan véve csak a birtokosnak intézkedési jogára vonatkozik : azért azon kornak gazdasági viszonyai mégis úgy hozták magokkal, hogy közvetve a birtoklás módjára, s a mezőgazdasági hasznosítására is kihatott.

Különben a dolog természetében feküdt, hogy a különbség jelentősége kiválólag a nagybirtoknál mutatkozott fontosnak. Mert a középbirtok létviszonyai nem voltak olyanok, hogy a birtokos személyes állása a birtok gazdálkodásának módjára nevezetes befolyást gyakorolt volna ; a kisbirtok pedig ezen megkülönböztetés szempontjától csaknem egészen független volt.

II. Ennek következtében a nagyobb egyházi javadalmakhoz, és a királyi várakhoz tartozó javakra nézve csak két általános megjegyzést teszünk :

1. Hogy rendeltetésöknél fogva a birtokos intézkedési joga reájok nézve sok és különféle megszorításoknak volt alávetve, melyek a magánbirtok tekintetében fenn nem álltak ; és

2. Hogy az egyes egyházi javadalmak és az egyes várak birtokát képező földek és haszonvételek csak ritkán voltak egy tagban összpontosítva, hanem gyakran több helyen, sőt nem ritkán az országnak többféle, egyes esetekben messze egymástól távol eső vidékein feküdtek vagy voltak kijelölve.

53. §. Névszerint. 2. Egyházi birtok.

I. Midőn szent István a magyar egyházat alkotta, első sorban a keresztény vallásnak Magyarországra terjesztése és az ország lakosainak megtérítése volt célja. Azonkívül mindazonáltal az egyház kulturai missiója indította őt arra, hogy működését hatályosan elősegíteni és intézményeit biztos alapra fektetni igyekezett.

A mezőgazdaság történetének szempontjából különösen az fontos, hogy ő a kor általános felfogását, és más nemzetek, kiválólag a frankok példáját követve, a magyarországi püspökségeket és kolostorokat is fekvő birtokkal és terjedelmes javakkal látta el ; a mi kettős társadalmi célnak felelt meg. Mert ez által az egyházat erősebb kapcsolatokkal fűzte a hazához és annak érdekeihez. E mellett pedig közvetlenül a hazai mezőgazdasá-

got is az által mozditotta elő, hogy nemcsak anyagi munkarejét emelte, hanem — a mi akkor főfontossággal birt — a nemzet gazdasági életének számára oly *szellemi tényezőt* is teremtet, mely azon időben, a mikor az egyház minden magasabb értelmiséget magában összpontosított, hazánk anyagi érdekeire annál sikeresebben hatott, a mennyiben annak történeti előzményei és geographiai viszonyai a föld okszerű művelését feltétlenül szükségessé tették, s ennek kedvező eredményére csak úgy nyujtottak kilátást, ha — a helyi körülmények kellő tekintetbevétele mellett — minden rendelkezésre álló és szellemi combináció által megállapított segédszerek czélszerűleg alkalmaztatnak.

II. Minthogy szent István egyházi alapításairól általános szempontból már fentebb szóltam (49. §. I. 3.), itt különösen még csak azt emelem ki, hogy a püspökségek és az első kolostorok alapítására és rendezésére vonatkozó okirati apparatus az akkori mezőgazdasági állapotok és eredmények megismerésére is a legbiztosabb módot képezi.

A püspökségek közt első helyen a *veszprémi püspökséget* említem fel, melynek 1009-körül kiadott alapító levele, több más fontos oklevelével együtt korunkra jutott¹⁾. Ezekből azt látjuk, hogy a veszprémi püspökség szent István alapítványából a Dunán-túli részekben négy »civitas«-t és hét »villa«-t tartozékaikkal együtt birt, mely birtokot sz. László 1080-ban több más »villa«-val »praedium«-mal, földekkel stb. bővített²⁾. Az *esztergami érsekség* alapító levelének még szövege is elveszett, terjedelmes birtokáról azonban már alapításánál fogva sem lehet kétségünk, s ez idővel folyton folyva szaporodott, mert a királyok, kik az esztergami érsek által megkoronáztattak, soha sem mulasztották el neki a koronázás után némi adománynyal kedveskedni³⁾. Ezen birtoknak nagyobb része a Dunának bal partján feküdt. — A *többi püspökség* birtokviszonyairól csak azt jegyzem meg,

¹⁾ Fejér: Cod. Dipl. Hung. I. köt. 289. l. — Hazai Okmánytár IV. köt. 1. l., VI. köt. 1. l.

²⁾ Fejér id. m. I. köt. 448. l. — VI. köt. 2. r. 350. l.

³⁾ Knauz Ferd.: Monumenta Ecclesiae Strigoniensis. I. köt. Esztergam, 1874.

hogy az *egri* püspökségnek alapítása ¹⁾ a felső Tiszavölgyre és azon vidékekre nézve, melyek e folyó bal partján terülnek el, fontos esemény, jelentőségének emelkedése pedig egyszersmind a nehéz munkának fővivmánya volt, mely által névszerint az ország éjszaki hegyein létezett s minden társadalmi fejlődést akadályozó sűrű erdők irtattak ki. — Hasonló kulturai missiót teljesített a *várad*i püspökség a Bihar hegyes vidékeire, a *nyitrai* püspökség a magas Kárpátok nyugati oldalán, a Vág völgyét képező vidékekre, s később a *gyulafehérvári* püspökség Erdélyre nézve. Az Alföldről külön kell szólnom.

A püspökségek kulturai működését a társas káptalanok (Székes-Fehérvár, Vasvár) s közvetlen vonatkozással a mezőgazdaságra — a kolostorok támogatták. Mert szent Benedeknek az akkor egész nyugaton fennálló szerzeti szabályai szerint a szerzeteseknek a mezőgazdaságot előmozdítani és kézi munkával is elősegíteni szintén kötelességökben állott ²⁾.

Az első kolostor, mely Magyarországon keletkezett, a pannonhalmi szent-mártoni apátság volt ³⁾, mely a Dunán túl épült, s terjedelmes fekvő javakra volt alapítva. Ugyanazon szempont alá esnek a bakonybéli, pécsvárad, zalavári, tihanyi, szegszárdi, lébenyi, zirczi és somogyvári apátságok, mindannyian a Dunántúli részekben, — valamint a Duna bal partján a Garam melletti sz.-benedeki apátság, nem különben a felső Tiszavidéken a zaszty-i apátság, s a jászói és leleszi prépostságok; Várad felé a szentjogi apátság és több más szerzetsház; a Vág völgyében a szkalkai és a deáky-i s Erdélyben a kolosmonostori és a kertzi apátságok stb. stb.

III. Különös szempont alá esik az Alföld, mely — mind fentebb láttuk (6. §.) — a Dunavidéknek csaknem formaszzerű ellentétét képezte. Itt a *bácsi* és *csanádi* püspökségek, a *titeli* és *orodi* társas káptalanok, s az *egresi*, *szüregi* és más apátságok társadalmi emelkedésekben sok akadálylyal voltak kényte-

¹⁾ Fejér id. m. IV. köt. 3. r. 36. sk. 11.

²⁾ Sz. Benedek 48. szabálya.

³⁾ Sz. István a pannonhalmi apátságra vonatkozólag annak 1001-ki alapítólevelében azt mondja, hogy akkor: »necdum Episcopatus et Abbatiae, praeter ipsum locum in Regno Vngarico sitae erant.« Fejér id. m. I. köt. 281. l.

lenek küzdeni. Ezen akadályok közt a legfontosabb a talaj minősége volt; melyet a bolgár-görög befolyás és még azon körülmény is emelt, hogy a nemzet nomád szokásai legerősebb támaszra itt találtak. Vata lázadása is itt tört ki. Mindamellett — habár hiteles kútfői tudósítások hiányában ezen vidékeknek birtokviszonyairól részletes adatokat fel nem hozhatunk — Rogeriusnak a tatárjárásról írt munkája 37. fejezetéből mégis azt lehet következtetni, hogy a tatárjárás idejében gazdasági fejlettsége nem csekély volt, hogy tehát ennek pusztításai itt is sok kárt tettek. S ehhez járult, hogy a tatárpusztítás után a Duna és Tisza közt, s a Tiszán-túl a Kőrös, Maros és Temes mentében kúnok telepedtek le ¹⁾, kik akkor még pogányok voltak s szintén hatalmas befolyást gyakoroltak, hogy e vidékeken az európai civilisatiót előmozdító nagybirtokosok osztálya ne keletkezhesék.

IV. Végre említés nélkül nem hagyhatom, hogy a birtokviszonyoknak szent István intézményei értelmében való rendezése nevezetes szellemi küzdelemmel is járt azon befolyás ellen, melyet azon időben a görög-bolgár elem hazánk társadalmi viszonyaira gyakorolt. Ez mintegy utóhangja volt azon körülménynek, hogy Gyula erdélyi vezér és Bulch — kinek a Balaton környékén nagy birtoka volt — Konstantinápolyban keresztelkedett ki, a honnan Gyula Hierotheust hozta magával, kit a konstantinápolyi patriacha Theophylaktus a magyarok püspökének szentelt fel. Noha pedig ezen befolyás magában véve ellenséges nem lehetett, mert a nyugati és a keleti egyházak közti szakadás csak később tört ki, s szent István (kinek anyja Sarolta az említett Gyula vezérnek leánya volt) a Konstantinápolyba utazó és kereskedő magyarok számára ott szállóházat is építtetett, sőt Irene császárné, Komnenus János császárnak neje, szent László magyar királynak leánya volt; úgy hogy a görögök és magyarok közt netaláni ellenséges érzületről szó sem lehetett; — azért ezen görög-bolgár befolyás szent István intézményeivel összhangzásban még sem volt. A vesztprémvölgyi görög apácák s a visegrádi sz.-andrási görög monostor esetei ugyan azt mutatják, hogy a Dunán-túli részek-

¹⁾ Fejér: Cod. Dipl. Hung. V. köt. 2. r. 512. l. — Gyárfás István: A jász-kúnok története. II. köt. 438. l.

ben a nehézségek könnyen elintézhetők voltak; azonban a Tisza alvidékein s — mint látszik sajtóságos okoknál fogva — Erdélyben is formaszzerű ellenszegülés támadt, melyet fegyveres erővel kellett legyőzni. Arról, hogy ennek következtében Erdélyben közvetlenül minő conjuncturák keletkeztek, részletes és hiteles tudósításaink nincsenek. De annál érdekesebb az a mit a Tisza alvidékein azonnal beállt fordulatról tudunk meg. Ezen vidék Achtum birtokában volt, a ki titokban a byzanci császárhoz szíttott, a keleti egyház szokásait és intézményeit követte, igen terjedelmes birtokú volt s többek közt Morisenában a Maros folyó melletti székvárosában keresztelő szent János tiszteletére egy görög szertartású kolostort is építtetett. Mint-hogy pedig szent István királynak engedelmeskedni vonakodott, ez ellene Csanád vezér alatt sereget küldött, mely által legyőzetett és életét is veszté. A győzelem következése az lett, hogy Morisena városának neve Csanádra változott, és az új csanádi püspököknek szent Gellértnek is székhelye lett; s hogy ugyanott szent György tiszteletére egy római katolikus kolostor épült mely Pannonhalmáról, Bakonybélről, Pécsváradról és Zalavárról kapta első szerzeteseit. Ezen az úton az a szellem, mely a Dunán-túli részekben már meghonosult volt, a Tisza vidékére is kiterjedt, habár a morisenai görög kolostor meg nem szüntettetett s csak Oroszlánosra helyzetetett át ¹⁾).

54. §. 3. Királyi várbirtok és várföldek.

I. Láttuk fentebb, hogy a vezérek korában fennállott várrendszerrel mi nevezetes változás állott be szent István uralkodása alatt. A király hatalmában összpontosult várak az újonnán rendezett várispánságoknak lettek főhelyei ²⁾, s ezeknek élére a király várispánokat nevezett ki. Ezen várispánságok szervezése fejtegetésem köréhez nem tartozik, azonban az azokkal összekapcsolt várbirtok és várföldek tüzetesen veendők tekintetbe.

¹⁾ Vita Sancti Gerardi 10. sk. fejj.

²⁾ Pesty Frigyes: A magyarországi várispánságok története. Budapest, 1882.

II. Minden egyes várnak sajátos és többé-kevésbé terjedelmes fekvő birtoka volt, melynek tulajdona a királyt illette ugyan, de minthogy határozott célja volt, t. i. a várnak fentartása és szükségleteinek fedezése, a fent jelzett »Jus Regium«-nak (50. §.) tárgya nem volt, s így tehát szabad magánbirtoknak sem volt eladományozható, hanem saját és családjaik használatára azoknak engedtetett át, kik a vár-ispánságoknak szolgálatában állottak. Szent István halála után a beállt nyugtalanságok úgy hozták ugyan magokkal, hogy egyes királyok az ezen váraktól, e szerint elidegeníthetetlen birtokot is itt-ott eladományozni kezdték. Ilyen adományok mindazonáltal a vár-ispánságok rendszerével össze nem fértek; s a törvények által ismételve és ismételve semmiseknek nyilvánítottak; az eladományozott várjavak pedig a királyok által eredeti rendeltetésök alapján azon magánosoktól, kiknek kezén voltak, a várak számára ismét reclamáltattak¹⁾. Csak IV. Béla idejétől kezdve szűnt meg úgy a vár-ispánságok, valamint a várbirtok és várföldek jelentősége²⁾, s míg amazok a vármegye-rendszernek lettek alapja; ezek hol közép- hol kis-birtokká alakultak, mely részint a nemesi állásra emelt várjobbágyságok és családok tulajdonában maradt, részint közönséges paraszti birtokká lett.

III. Várbirtok és várföldek az ország minden részében szerte-szét különféle vidékeken találtattak; úgy, hogy a várak tartozékaikkal együtt csak ritkán képeztek kerekded és magokban elzárt területeket, hanem a várral, melyhez tartoztak, gyakran minden helyi összefüggés nélkül voltak; sőt attól távol messze is feküdtek³⁾. A várjobbágyságok és várnépek házai pedig magokban véve vagy másokkal együtt helységeket képeztek, melyek mindössze a várispán alatt álltak s századokra osztattak; úgy, hogy minden század különös századosnak volt alárendelve⁴⁾.

¹⁾ U. o. 28. sk. II.

²⁾ U. o. 34. l.

³⁾ U. o. 11., 149. sk. II.

⁴⁾ U. o. 105. sk. II.

55. §. Fekvő magánbirtok.

I. Ez sokféle volt, s fogalma csak azt tételte fel, hogy magánszemélyeknél, a magánjognak valamely érvényes címén és bizonyos jogalkotó alapon oly módon legyen, hogy a birtokos azt saját érdekében mezőgazdaságilag művelhette és hasznosíthatta.

Zsinórmértékül tehát a hazánkban akkor divatozott magánjog elvei és szabályai szolgáltak, melyek a ma érvényben lévőktől lényegesen különböztek. Mert a XI—XIII-ik századoknak társadalmi a személyekre és azok vagyonára nézve a törvényelőtti egyenlőség elvét még nem követte; sőt maga a fennállott magánjog is nem annyira törvények, mint inkább szokás által volt szabályozva, mely a királyok privilegiumaiban és az ország felső bíróságainak ítéleteiben birta gyakorlati nyilatkoztatásának módját.

II. A fekvő magánbirtoknak ehhez képest leginkább következő neveit kellett megkülönböztetni:

1. Az ősi nemzetségek szállásainak osztályából keletkezett birtok, mely részint nagy-, részint középbirtok volt. Különbösen itt összbirtoknak is lehetett helye, azonban csak annyiban, a mennyiben a nemzetségi szállások osztály alá még nem kerültek.

2. A *királyi adományozásokon* alapuló fekvő birtok, melynek forrása a királyi jog volt, vagy *közvetlenül* vagy *közvetve*. *Közvetlenül*, midőn a birtokos birtokát a királytól nyerte; nem ugyan hűbéri formák szerint — mert a hűbéri jog erre nézve nálunk nem volt érvényben, — hanem olyan módon, mely tulajdont alapított, vagyis — mint mondatott — örök joggal (*jure haereditario*) avagy szállási jogosítvánnyal (*jure descensus*). Ezen az úton különösen az új tulajdonosok, s névszerint a beköltözött és itt főúri állásban részesült idegenek lettek birtokosokká. S *közvetve*, midőn egyesek, kik a régi nemzetségi szállásoknak felosztása következtében jószágokat birtak, tanácsosabbnak tartották azokra nézve nemzetségi jogosítványukról azon feltétel alatt lemondani, hogy tulajdonuk királyi adományozásra alapíttassék. Az u. n. *új adományok* később ebből keletkeztek.

3. Azon fekvőségek, melyeket a tulajdonosok egészben vagy részben tulajdonúl, avagy a birtoklás és használás más czíme alatt másoknak átengedtek; a miben birtokosaink a hűber formái által nem voltak kötve. Miután pedig emberi munkaerőre nagy szükség volt, ennek megszerzése céljából nemcsak a jelzett módon történtek, különféle föltételek alatt, gyakran birtokátruházások, hanem egyes esetekben már haszonbéri viszonyok keletkezésére is találunk.

4. Azon belső és külső telkek, melyek oly területekből keletkeztek, a melyeket szabad községek, s névszerint a városok, birtak tulajdonúl. Az előbbiek nem tartoznak a jelen munka köréhez; de igenis az utóbbiak, mert nagy részben szintén mezőgazdaságilag hasznosítottak.

5. Azon birtok, mely a honlakosok ama részének kezén volt, kiknek elődei már a honfoglalás előtt is itt voltak és kiknek földje szintén az országhoz kapcsoltatott s különbirtokukban hagyatott (p. o. az erdélyi székelyek); vagy pedig a kik költözködés közben a magyarokhoz csatlakoztak, és az országban lakhelyeiket különbirtok formájában nyerték (a jászok, bessenyők, oroszok), avagy nyugatról nagyobb-kisebb csapatokban bevándoroltak, és hazánk egyes vidékein letelepedtek (szepesi és erdélyi szászok). Mindezeknek területi jogosítványai többnyire királyi privilegiumok által voltak szabályozva és megerősítve, s azért is nem csekély érdekekkel bírnak, mert sajátságos minőségökhöz képest más és másféle birtok keletkezésének szolgáltak alapúl.

6. Végre az u. n. *paraszi* birtok, mely magában véve ugyan kisbirtok volt, azonban sajátságos körülményei és tényezőinél fogva különös társadalmi és mezőgazdasági jelentőséggel bírt, s mely — miután gyakorlati fontossága leginkább abban mutatkozott, hogy rengeteg erdők kiirtása és szabálytalan mocsárvizek megszorítása vagy kiszárítása után az azok helyén maradt és emberi tartózkodásra nem alkalmas helyiségeket terményföldré sőt gyakran virágzó vidékekké változtatta át: a mezőgazdaság történetének szempontjából is különös figyelembevételt igényel. Különben főleg második korszakunk alatt kiválólag érdekes. Mert, habár az előtért csak azért sem foglalhatta el, mivel akkor a fekvő tu-

lajdon általán véve rendszerint hadi érdemeknek volt jutalma, s így a paraszti birtok többnyire csak mások földjén keletkezett és műveltetett: azért az emberi munka társadalmi jelentőségét még is először tüntette fel eleven színekben. S ezen oknál fogva tőle sem lehetett bizonyos önállóságot megtagadni; mint-hogy pedig a szolgaság a szabad munkával szemben mindinkább szűkebb korlátok közé szorítottatott, jogunk azon méltányosabb felfogásának vetette meg alapját, mely szerint a nehéz munkája által javított és művelhetővé tett földben a parasztnak is legyen magában álló jogosítványa. Ennek eredménye harmadik korszakunkban az lett, hogy a paraszt — hol másnak földjét művelte — telke után a földesúrnak bizonyos teljesítésekkel tartozott ugyan, hogy azonban, ha ezeket lerőtta, munkájának ura volt, s ezt önelhatározása szerint fejthette ki saját és családja érdekében; ha pedig telkét netalán a földesúrnak volt köteles kiadni, ettől az annak javítására és rendezésére fordított munkabérét követelhetette. A német »Leibeigenschaft« szónak a magyar nyelvben nincs megfelelő kifejezése; s az »örökös jobbágyság« mindig csak oly szó volt, mely a legmostohább időkből sem hatott vissza *jogilag* a paraszt ember személyes állására.

56. §. A birtokviszonyokban történt változás a tatárjárás után az Anjou királyok koráig.

I. Azon rettentő csapás után, mely hazánkat az 1241—1243-ik években érte, a szerencsétlen eseményeknek még egész sorozata következett, melyek az országot még félszázadnál tovább sujtották. Ide tartozott névszerint a IV. Béla és fia István ifjabb király közti meghasonlás és egyenetlenség; — nem különben III. (kún) László uralkodásának belzavarai; — a III. Endre király korában sok ügygyel bajjal létrehozott nagyon problematikus rend; — s ennek halála után a nyolcz éves interregnum, melynek véget vetni nagy nehezen csak Robert Károly királynak sikerült. Kitetszik ebből, hogy egészben véve az országnak se külső tekintélye, se belső — akár szellemi akár anyagi — érdekei virágzóak nem lehettek.

Az országnak — főleg V. István király halála óta — csaknem általános sülyedését különösen néhány nagy család emelkedése árulja el, kik felfelé a király hatalmát játék tár-

gyává tették, lefelé pedig a közép-nemesség nyomása és a köznép zsarolás által a dolgot oda vitték, hogy a bajon sem a köznemességnek erélyesebb fellépése a rákosi országgyűléseken, sem az egyháznak intervenciója nem segíthetett; s hogy elvégre az 1298-ki országgyűlésen a főurak és az ország egyéb lakosai közt formaszzerű pártszakadás állott be.

II. Azon tényt vesszük szemügyre, mely szerint a birtokviszonyok, néhány hatalmas főúrnak erőszakos fellépése és önkénye következtében, az előbbi időtől nagyon különböző alakulást mutatnak. Az elvet, hogy a főhatalom a királyt, s — az ujonnan divatoszá lett kifejezés szerint — minden felett a koronát illeti, senki kétségbe nem vonta ugyan; tényleg azonban a hatalmas főurak csaknem független állást foglaltak el, s nemcsak erőhatalommal folytonos foglalások útján terjesztették ki birtokukat; hanem magok közt pártokra is szakadván, roppant zavart és pusztulást okoztak, az ország törvényeit pedig semmibe se vették. Végre a dolgok annyira fejlődtek, hogy a Német-Újvári grófok, Albert ausztriai és styriai herczeggel, a magok kezére még valóságos háborút is kezdtek viselni, s hogy a hazai jog önkényes mellőzésével Martell Károly híveinek vallván magokat, ez őket Vas és Sopron vármegyékkel, a sicíliai törvények szerint mint formaszzerű hűbérrel adományozta meg. Mindezekkel szemben a királyi hatalom annyira el volt gyöngülve, hogy ily kísérleteket bármikép is ellensúlyozni a lehetetlenségek közé tartozott. Nem csoda tehát, ha a köznép annyira elszegényedett, hogy még szükséges marhája is kiveszett; sőt hogy mezőgazdasági erejéből csaknem egészen kifogyott¹⁾.

A birtokviszonyokra nézve kedvezőbb fordulat csak az Anjou királyok korában állott ismét be.

II. Gazdasági munka.

57. §. Általában.

A gazdasági munka tekintetében második korszakunk alatt *három* nevezetes változásra találunk: 1. *A szellemi elem-*

¹⁾ Wenzel Gusztáv: Magyar diplomacziái emlékek az Anjou-korból. I. köt. Budapest, 1874. 81. és 87. ll.

nek hatására ; — 2. a szolgai munkának szűkebb korlátok közé szorítására ; és 3. a szabad munka jelentőségének emelkedésére. A munkának utóbbi két neme a szellemivel szemben anyagi munkának jelezhető.

1. A szellemi elemnek hatása a mezőgazdasági munkára.

I. A szellemi elemnek a mezőgazdasági munkára való hatását itt nem azon értelemben vesszük, hogy a mezőgazdaság akkor mint ilyen nálunk tüzetes tudományos vizsgálódások és ezeknek megfelelő rendszeres megállapodás tárgya lett volna. Ezen, közvetlenül az élet szükségleteit célpontúl vevő, felfogás szerint a középkorban se a tudomány nem volt mivelve, se a gyakorlati foglalkozások szempontjai nem szabályoztattak szellemileg. Az, a mit a XI. századra nézve szellemi elem hatásának lehet nevezni, az az ó-kor reminiscentiáinak utóhatásában állott, a mint a gyakorlati élet uralkodó formái által közvetített.

A népvándorlás lezajlása után ugyanis a gyakorlati élet egyes viszonyaira és iránylataira vonatkozólag Közép-Európában először nagy Károly azon korra nézve universalis monarchiájának alakulása emelt bizonyos szabályokat zsinormértékül szolgáló jelentőségre, melyek a frank birodalom törvényeiben úgy a hogy formuláztattak.

Ezen birodalomnak elenyészte után pedig, tehát a IX. századnak vége felé, a keresztény egyház társadalmi missióját abban találta, hogy — az ó-kornak művelődése alapján — saját általános álláspontjához képest, minden irányban, a keresztény világ culturáját emelje, s intézményei által az egyes keresztény államokra és nemzetekre ezen értelemben hasson.

S ennek a mezőgazdaság körében is nagy fontosságā volt. Mert valamint az egyház általán véve az ó-világ, a classicai művelődésnek maradványait az által mentette meg a végveszélytől, hogy azokat saját szellemében idomította át s oly formák szerint alkotta egygyé, hogy ezek alapján a keresztény nemzetek társadalmi életét gyakorlatilag egy közös szabályozás által termékenyítette ; úgy a gazdasági állapotokra és viszonyokra sem maradhettek befolyás nélkül. Nem ugyan oly módon, mintha a régi classicus gazdasági írókat (Cato, Varro, Columella, Palladius) újból közvetlenül alkalmazhatókká tette

volna; hanem igenis azonképen, hogy saját intézményei által ezen írók munkáiból sokat azon felfogás szerint emelt ismét érvényre, mely szerint ezen új intézmények alkotásában a régi tanok lettek irányadókül véve ¹⁾).

Közvetlenül hazánk mezőgazdaságát illetőleg, már első korszakunkban láttuk, hogy a frank birodalomnak más azonkori államokhoz képest rendezettebb alkotása országunk azon részeire is kihatott, melyek előbb az említett birodalomhoz tartoztak, s ez által kedvező befolyását gazdasági viszonyaikra nézve is tapasztalták. S ennek már a honalapító magyarok is nem csekély hasznát vették. Mikor pedig a magyarok a X. és XI. századok fordulóján szintén a keresztény népcsalád tagjává lettek, és szent István Magyarországot a keresztény államok módjára alkotta, neki a keresztény egyház ebben is a leghatályosabb segítséget az által nyújtotta, hogy vele a jelzett értelemben ama szellemi erőt közölte, mely gazdasági viszonyaink újjáalakításánál az ország és az egyesek érdekében oly fontos hatással volt.

II. A gazdasági viszonyainkban ezen úton hatályossá lett *szellemi elemre*, és az ennek megfelelő mezőgazdasági munkára nézve a következőket jegyzem meg :

1. Ezen munka leginkább az egyházi szerzetekből indult ki, és pedig gyakorlati irányban Nurziai szent Benedek, az utána nevezett benedekrend alapítója, szerzetszabályzatában a kézi munkát a szerzetesek különös kötelességévé tette ²⁾; s ha ezen kötelességöket az egész szabályzat szellemében vesszük figyelembe, annak az akkori Magyarországra nézve más értel-

¹⁾ Roscher Vilmos: Geschichte der National-Oekonomik in Deutschland. München, 1874. 5. sk. II.

²⁾ Fuxhoffér Damián: Monasterologia Regni Hungariae. I. köt. Veszprém, 1803. 5. l.; — 2. kiad. (Czinár Mór által) I. köt. Pest, 1858. 3. l. — Hogy a pannonhalmi apátság könyvtárában szent Benedek szabálya »Ordo« nevezete alatt a XI. században, tehát kezdettől fogva őriztetett, azt szent László király 1093-ki okmányából látjuk (Wenzel Gusztáv: Árpád-kori Új Okmánytár. I. köt. 41. l.) — A Garam melletti sz.-benedeki apátságban a »liber regularum Sancti Benedicti« 1236. kötelező fűszabály volt. (U. o. VII. köt. 27. l.) — Az ezen szabályzatot tárgyazó irodalomra nézve l. Ipolyi Arnold: A Deákmonostori Basilika. Pest, 1860. 71. l.

met nem adhatunk, mint hogy mindenek előtt a mezőgazdaságot igyekezzenek emelni ¹⁾. Szent Benedeknek ezen szabályát szent Norbert a premontreiek ²⁾ és szent Robert a cisterciták szerzetének alapítói ³⁾ nemcsak fenntartották, hanem még erősebben sanctionálták is. Különben a nyugati keresztény egyház említett régibb szerzeteinek ez iránti érdemei olyannyira constatálva vannak, hogy nem tartom szükségesnek erről bővebben nyilatkozni ⁴⁾. Azonkívül vannak határozott tudósítások, hogy a mezőgazdaság terén más szerzetesek s névszerint a szentjánosrendűek szintén érdemesítették magokat ⁵⁾.

2. Az egyházi szerzeteknek itt jelzett szabályai azoknak minden tagját kötelezték, s általános érvényöknél fogva mindnyájokra nézve egyaránt álltak fenn, bárhol is éltek és működtek; tehát a magyarországi benczéseknek, premontreieknek és cistercitáknak csakúgy szolgáltak törvényül, mint a más országokban lévőknek. Ennek következése pedig azon fontos tény volt, hogy az említett szerzeteseknek szellemi vívmányai egy

¹⁾ L. Villányi Szaniszló: Győr megye és város anyagi műveltség-története 1000—1301. (év és hely nélkül) 113. sk. II.

²⁾ Fuxhoffer id. m. II. köt. 1. l. — (Danielik János): A Premontrefek. Eger, 1866. 95., 107. sk. II.

³⁾ Fuxhoffer id. m. II. köt. 89. sk. II. — 2. kiad. II. köt. 69. sk. II.

⁴⁾ A benczésekre nézve helyesen mondja Villányi Szaniszló: »Legtöbb kolostoraink fekvősegeinek túlnyomó részét akkoron még rengeteg erdők képezik stb. A földművelést a rengeteg rovására terjesztik, s a gazdasági élet terén kezdettől fogva fontos művelődési tényezőkül szerepelnek. Írtják a rengetegeket, művelés alá veszik a parlagon heverő földeket, lakosokat telepítenek le; míg egyrésztől a saját arcuk verejtékével is áztatott föld termékeit fokozzák, s iparszükségeiket is jó részben magok állítják elő; másrésztől példájokkal megszentelik a munkát, mely a szabad magyar szemében még mindig bectelen, szolgálai foglalkozásnak tartatott. A kolostorok e mezőgazdasági tevékenysége a mily előnyös volt magára a kolostorra, époly jótékony lön hatásaiban az országos gazdasági és társadalmi viszonyokra is.« Id. m. 114. l. — Villányi ezen alkalommal csak a Győr-vidéki kolostorokra, névszerint Pannonhalmára, Bakonybélre, Móriczhidára, Zirczre, Vértes-Sz.-Keresztúrra, Porvára, Csatkára, Pilisre, Telekre stb. hivatkozik; szavai mindazonáltal bármelyik más, és pedig nemcsak benedek-, hanem premontrei és cistercita rendi kolostorra is illenek. L. Fuxhoffer id. m. 1. kiad. 1. és 96. II. — 2. kiad. 1. és 74. II.

⁵⁾ Fejér: Cod. Dipl. Hung. III. köt. I. r. 85. l.

ország gazdaságának épen úgy hasznára voltak, mint más országok gazdasági viszonyainak, hol ugyanazon szerzetnek tagjai működtek. Általános szervezésök úgy hozta magával, hogy működésökben mindenütt szellemileg ugyanazon irányt követték.

3. Ezt Magyarországra nézve kiválólág a benedekrendiek-ről mondhatjuk. Azon benczések, kik első királyaink korában telepedtek meg hazánknak különféle részeiben, azok sorából voltak, kik Olasz- és Németországban, s Cseh- és Lengyelországban működtek. Az ő és ezen országok benczéseinek működése közt tehát alig volt különbség ¹⁾. Azonkívül ama nagy tekintélynél fogva, melylyel akkor Angliának egyházi élete az egész keresztény egyházban birt, alig van kétség, hogy a magyarországi és az angol benczések közt is állott fenn bizonyos összeköttetés ²⁾. Szent László király pedig, hogy hasonló összeköttetést eszközöljön a magyar és a franczia benczések közt, a somogyi várban szent Egyed tiszteletére apátságot alapított, s

¹⁾ Azért a XIII. században a sléziai leubusi benczés kolostor gazdasági érdemeiről készült versek a magyarországi benczésekre is nagy részben illenek:

» — — Sine cultore tellus iacuit nemorosa
Et gens Poloniae pauper fuit haud operosa
Sulcans in sabulo lignis uncis sine ferro
Et vaccisve bobus nisi scivit arare duobus,
Civitas aut opidum per terram non fuit ullum
Sed prope castra fora campestris, broca, capella,
Non sal, non ferrum, numismata, nonque metallum,
Non indumenta bona, sed neque calciamenta
Plebs habuit illa, pascebat sola jumenta.
Delicias tales monachi reperere priores.
Est tamen haec terra per eos hiis tota referta,
Adduxere quia per quos sunt cuncta reperta
Horum sudore viventes absque labore stb.

(Waltenbach Vilmos: Monumenta Lubensia. Boroszló, 1865. 15. l.)

²⁾ V. ö. Ipolyi Arnold: A deákmonostori XIII. századi román basilika. Pest, 1860. 21. l. — Különben az Anglia és Magyarország közt akkor fennállt viszonyra azon körülmény is mutat, hogy — mikor a dánok 1013-ban Angliát elfoglalták — Edmund angol-szász királynak két unokája Edmund és Eduard Magyarországon szent István királynál kerest és talált menhelyet. (Horváth István: Adversaria de filiis Eduardi Regis Angliae in Hungaria exulibus. Kézirat a m. nemzeti Múzeum könyvtárában 1468. sz. a.)

ezt francia benczéseknek adta át és a Nismes város melletti »vallis Flaviana«-ban fekvő híres apátság fiókapátságává tette ¹⁾. S úgy szintén a dolog természetében gyökeredzett, hogy a premontrei rend magyar prépostságai, és a cisterciták magyar apátságai is ugyanazon testvéri kapocsban éltek a keresztény külföld hasonállású intézeteivel ²⁾. A ki a középkor történetét ismeri, ilyenmő összeköttetéseknek nagy kulturai jelentőségét azonnal kellőleg fogja méltatni.

4. Habár ezek szerint Magyarország első szerzetesei vagy idegenek, vagy netalán oly magyarok voltak, kik külföldi szerzetházakban nevelkedtek: azért az itteni apátságok hazánkban mégis oly erős visszhangra és elismerésre találtak, hogy rövid idő alatt számos magyar is lépett a szerzetbe, s hogy azok nem sokára egészen elmagyarosodtak ³⁾; sőt, hogy rendjök hivatásához képest magyar eredetű szerzetesek külföldön is működtek.

5. Nem kevésbbé érdekes az, hogy püspökségek és monostorok az országnak minden részében alapíttatván, a mezőgazdaság szellemi munkája ezen az úton is mindenhova egyformán terjeszkedett. Azok után, a miket fentebb (54. §.) e tárgyra nézve már kifejtettem, ezt az ország nyugati részeiről ismételnem nem szükséges. Ki kell azonban még emelnem, hogy első királyaink az általok alapított monostoroknak már nemcsak Erdélyben ⁴⁾ és a Tisza vidékein ⁵⁾ rendeltek tetemes jövedel-

¹⁾ Fejér: Cod. Dipl. Hung. I. köt. 468. l. — II. köt. 13. l. — Mé-
nard: Histoire civile, ecclésiastique et littéraire de la ville de Nismes.
Paris, 1750. I. köt. Preuves 24. l.

²⁾ Így IV. Béla király, mikor a Szerémségben 1237-ben a cisterciták számára a bélakúti apátságot alapította, azt Olaszországból, névszerint Campagnából ide telepített szerzetesekkel népesítette. Lásd ezen apátság alapító okmányát Wenzelnél: Árpádkori Új Okmánytár VII. köt. 29. l.; — kivonatban Fejérnél Cod. Dipl. Hung. IV. köt. 1. r. 68. l.

³⁾ Ez p. o. a somogyvári szent Egyed apátságra nézve történt Imre király korában. Fejér id. m. II. köt. 446. l.

⁴⁾ P. o. a bakonybéli apátságnak (Wenzel Árpádk. Új Okmánytár VI. (II. 1.) 39. l.; — a demesi prépostságnak (Fejér id. m. II. köt. 104. l.); — a Garam melletti szt. benedeki apátságnak (Fejér id. m. I. köt. 437. l., II. köt. 77. l.); — az orodi prépostságnak (Wenzel id. m. I. köt. 73. l., VI. (II. 1.) köt. 85. l. — Fejér id. m. VII. köt. 4. r. 67. l.)

⁵⁾ P. o. a pannonhalmi apátság részére Wenzel: Árpádk. Új Okmt.

meket; hanem az Alföldön¹⁾ is tettek formászerű adományokat számukra; — minek következtében a szerzetesek módot nyertek, hogy munkásságukkal ezen vidékekre is hassanak. Ide tartozik névszerint az egri egyháznak különösen befolyásos állása is már ezen püspökségnek alapítása óta, melynek esperességei közül a borsovai (bereg) az ország éjszaki vidékei-ig terjedt, éppúgy mint a pankotai a déliekig²⁾. Ezeken kívül említendő a később magán az Alföldön alakult élet is³⁾, melynek befolyása az ottani culturára igen kedvező volt; úgy hogy a tatárjárás idejében névszerint gazdasági fejlettségére nézve is azon kor kivánalmainak teljesen megfelelt⁴⁾, hogy tehát ennek pusztitá-

I. köt. 131. l.; — a bakonybéli apátság részére Fejér: Cod. Dipl. Hung. I. köt. 328. l. Wenzel id. m. VI. köt. 37. l.; — a zalavári apátság részére, Fejér id. m. I. köt. 304. és 310. ll.; — Garam melletti szent-benedeki apátság részére, Fejér id. m. I. köt. 432. sk. ll., II. köt. 73. sk. ll.

¹⁾ P. o. a Garam melletti szent-benedeki apátság számára. Fejérnél Cod. Dipl. Hung. I. köt. 434. sk. ll., II. köt. 74. sk. ll.

²⁾ Fejér id. m. IV. köt. 3. r. 33. l. — V. ö. Balássy Ferencz: Az egri egyházmegye alakulása (Bartakovics Béla érsek Emlékkönyvében. Eger, 1865.) 73. l.

³⁾ A miről névszerint a régi Bács- és Csanád-egyházmegyek története tanúskodik. Ilyen történet ugyan még megírva nincsen; de van számos és többoldalu előtanulmány, melyek egyes részeire nézve szép felvilágosítást nyújtanak. — Fontos kiválság sz. Gellért legendájának (Vita S. Gerardi 11. fej.) tudósítása, mely szerint Csanádra »ad imperium Regis (S. Stephani) congregati sunt monachi de diversis Regni Monasteriis, de (Péché) Varadino duo Stephanus et Anshelmus, de Zaladino duo Conradus et Albertus, de (Bakony) Beel duo Crato et Thazlo; de Monte Pannoniae quatuor Philippus, Henricus, Leonhardus et Concius« stb. Ezek tehát azon szellemi hősök, kik a nemesebb culturát és a mezőgazdaság szellemi elemét a Dunán-túli részekből a Tisza alvidékére terjesztették.

⁴⁾ Ennek bebizonyítására elég legyen röviden Rogerius mesternek a tatárjárás pusztítását tárgyozó »Carmen Lamentabile«-jének 37. fejezetére hivatkoznom. Az ott említett *Orodra* és *Csanádra* nézve l. Ortway Tivadar és Szentkláray Jenő: Történelmi Adattárát Csanád Egyházmegye Hajdara és Jelenéhez. Temesvár, 1871. sk., I. köt. 97. sk. ll. és III. köt. 1. sk. ll.; — *Perg* tekintetében nincsenek bővebb adataink; — az *egresi* cistercita apátság (Hazai Okmt. I. köt. 21. ll.) és környékének egykori fényét és virágzását bizonyítják az újabb archaeologiai ásátások, l. az Archaeologiai Értesítő III. kötetét 58. l. és Archaeologiai Közlemények VIII. kötetét 35. l. V. ö. Oltványi Pál: A csanádi püspöki megye

sai itt is kimondhatlan kárt okoztak. Egyébiránt, hogy itt a tatárpusztítás után kedvezőtlen változás állott be, ennek oka nagy részben az is, hogy a Duna és Tisza alvidékein akkor még pogány kúnok telepedtek le. (53. §. III.)

6. Végre azt sem szabad figyelmen kívül hagyni, hogy a mezőgazdaság kebelében a keresztény egyház által meghonosított szellemi munka, az időközben fejlődésnek indult városok által támogatva, annyiban is hatalmas tényezőt képezett, a mennyiben az ország egyes részeinek mezőgazdasága közt az ellentételezéseket kiegyenlítette; úgy hogy egységes magyarországi mezőgazdaság csak azóta alakult. Előbb minden egyes vidéknek külön fejlődött mezőgazdasága volt, s ezek gazdasági tekintetben nem csak formailag álltak külön, hanem anyagilag is minden belső összefüggést nélkülöztek. Ezen időtől kezdve mindazonáltal Magyarországnak mezőgazdasága egy egészet képez, mely egyes vidékeken itt-ott több, és nem jelentéktelen sajátságot mutat ugyan; egészben véve azonban határozott jellemmel bír, úgy hogy a külön vidékek sajátságai egymást kiegyenlítik és kiegészítik, s az egygyé alakult országos gazdaság jellemének csak mindannyi alárendelt jelentőségű vonásait képezik.

58. §. A gazdasági munkának évszakok és hónapok szerinti felosztása és elrendezése.

I. A dolog természetében fekszik, hogy évszakok szerint a gazdasági munkát oly módon kell felosztani, hogy mindig a természet működésének feleljen meg, s hogy az egyes hónapok terményei művelésére megfelelő munka is alkalmaztassék. Minden nép szokásai ehhez tartják magokat; s nincs kétség az iránt, hogy a régi magyaroknál, kiknek ősvallásában a nap hold és csillagok oly nagy fontossággal bírtak ¹⁾, a természet

birtokviszonyainak rövid története. Szeged, 1867. 63. l. — Emliendőnek látszik a *titeli* prépostság is, melyre nézve l. Iváni Ede értekezését a délmagyarországi történelmi és régészeti társulat Értesítőjében III. köt. Temesvár, 1877. 108. sk. ll.

¹⁾ Lugossy József: Ósmagyar csillagismeik közlemény az Új Magyar Múzeumban, 1855. I. köt. 54. sk., 250. sk., 549. sk. ll. — V. ö. ugyanannak Akadémiai Értekezését az erdélyi szombatosoknak egy éne-

hatása a gazdasági foglalkozások rendezésére szintén döntő befolyást gyakorolt. Sajnálkozással vagyunk kénytelenek mindazonáltal bevallani, hogy e tekintetben részletes positiv tudósításaink nincsenek. Ellenben figyelemre méltó, hogy az ó-világ classikus gazdasági írói (p. o. Varro de re rustica I. könyv 27. sk. fej.) az egyes hónapok időjárásának hatásába a gazdasági munkára nagy súlyt fektetnek, sőt hogy Palladius egész munkáját (de re rustica libri XIV) ehhez képest hónapok szerint rendezte. Ennek utóhangjára, a kor viszonyai szerint átdo-mítva, a X. és XI. századokban is találunk.

II. Az ekkép jelzett szempontból azon kornak itt különösen két irodalmi maradványára vonatkozom. Az egyik egy Angliában annak akkori szász lakosainál a XI. században készült és használt mezőgazdasági naptár ¹⁾, — a másik pedig a X. században Konstantinápolyban készült Geoponika (23. §.), mely harmadik könyvében 15 fejezetet ugyanazon tárgynak szentel.

A Geoponika talán nem nyújt annyi érdekes felvilágosítást hazánk földművelési viszonyaira nézve, mint az angol gazdasági naptár; mert hazánkiai egészben véve a szerzetesek és a Dunán-túli gazdák példáját követve hajlandóbbak lehetnek, azon szorosabb összeköttetésnél fogva is, mely az akkori magyarok és angol-szászok közt fennállt ²⁾, magokat ugyanazon mezőgazdasági módhoz tartani, mely azon időben az egész nyugaton divatozott, és melynek ezen naptár csak részletes képét tünteti fel. Azonkívül a jelzett naptár a 12 hónap szerint 12 ábrát is tartalmaz, melyeken a minden egyes hónapra eső gazdasági foglalkozásokat rajzban is látjuk, és a munkások által használt szerszámmal is megismerkedünk. Azonban a Geoponikának is van két különös előnye. A szőlőművelésre nézve ugyanis, melyet a naptár egészen tekinteten kívül hagy,

kes könyvéről 1850. szept. 2. az Értesítőben 114. l. Az Új-Magyar Muzeum közlésében (XXII. l.)

¹⁾ Kiadta Strutt József következő című munkájában: »Horda Angel-cynnan, or a complet view of the manners, customs stb. of the inhabitants of England from the arrival of the Saxons« stb. 2 kötet képekkel. London, 1775. sk. — A naptár tartalmát az ahhoz tartozó képekkel együtt közli Anton Károly Gottlob: Geschichte der teutschen Landwirthschaft I. köt. Görlitz, 1799. 47. sk. II.

²⁾ Lásd az előbbi §-t II. 3. alatt.

azt a művelési módot fejtegeti, mely nyilván a byzanci császárság területén divatozott, és mely — minthogy a Szerémség, hol akkor a legnemesebb magyar bor termett, annak tözsomszédságában feküdt — a szerémi szőlők művelésénél is alkalmaztatott. De az állattenyésztésre nézve is igen valószínű, hogy a Tisza alvidékének akkori ura Achtum ugyanazon szabályokat követte, melyek a Geoponikában foglaltatnak, s noha a honfoglaló ősöknek sajátos állattenyésztése volt, melyet ősi ázsiai szokásaik és tradícióik szerint űztek, azért még sem érdeknélküli a Geoponikából is eligazodni az állattenyésztésnek azon modora iránt, mely a keleti császárságnak hozzánk legközelebb fekvő vidékein mintául tekintetett.

III. Itt tulajdonképen a gazdasági munkának hónapok szerinti felosztásáról lévén szó, csak röviden jegyzem meg, hogy az angol gazdasági naptár értelmében az első hónap (január vagy február) a nyugalomnak és társadalmi örömeknek vagyis mulatságnak — a második az irtási — a harmadik pedig a kerti munkának volt szentelve, — a negyedikben a szántást és a földművelési munkát, — az ötödikben a réti kaszás munkát, — a hatodikban az erdei munkát lombos fákon s — a hetedikben az aratást látjuk; — a nyolczadik hónapban a birkatenyésztéssel és illetőleg a juhtartással járó munkával; — a kilencedikben a gabona kicséplésével; — a tizedikben a kovács műhelyében a gazdasági szerszám készítésével és igazításával; — a tizenegyedikben a sólyom- és vadkacsavadászattal; — s a tizenkettedikben a vaddisznókra való vadászattal találkozunk.

A Geoponikában az V., VI., VII. és VIII. könyvek a szőlőműveléssel; — a X. és XI. könyvek a kertészettel és gyümölcsstenyésztéssel; — a XIV. könyv a házi madarakkal (névszerint galambokkal, baromfiakkal, pávákkal, fáczánokkal, foglyokkal stb.); — a XV. könyv a méhészetrel; — a XVI. könyv a lovakkal, szamarakkal és tevékkel; — a XVII. könyv a szarvasmarhák tenyésztésével; — a XVIII. könyv a juhokkal és kecskékkal; — a XIX. könyv a kutyákkal, vadászattal, disznókkal és vaddisznókkal; — s végre a XX. könyv a halászattal foglalkozik.

59. §. 2. A szolgai munka.

I. A szolgaság Magyarországon ezen egész korszak alatt nemcsak fennállott, hanem a népeletnek egy igen jelentékeny alkatelemét is képezte. Csakhogy általán véve a kereszténységgel összeegyeztethető már nem volt, hogy a szolgákra ama szigorú és kemény bánásmód alkalmaztassék, mely a vezérek korában dívott, és az akkor u. n. »scythia« szokásokban gyökeredzett¹⁾. Ellentétben ezzel a magyar királyok azon elvet vallották magokénak, hogy természeténél fogva minden ember szabad és hogy a szolgaság csak emberi önkény és erőszaknak eredménye²⁾. S ez általános vezérelv lett³⁾.

Oly büntetést, melynél fogva a bűnös és maradékai a nemzet társadalmi kapcsából és a törvények védelméből kizá-

¹⁾ Endlicher István: Die Gesetze des heiligen Stefan. Bécs, 1849. 63. l.

²⁾ Ennek constatalása czéljából számos okmányra lehetne hivatkozni; különösen érdekes azonban IV. László királynak következő nyilatkozata: »Nostri sancti progenitores et ceteri Catholici Principes censuerunt, omnes ab initio homines naturam naturantem pari libertate et libera parilitate mira dispositionis providentia edidisse; sed quia juris gentium *rigorosa potentia* naturae huiusmodi praeiudicans ex primae libertatis tramite quosdam in *obnoxietatem conditionis traxerat gravioris* (azaz szolgákká tette) stb. (1279-ki privilegium Fejérenél Cod. Dipl. Hung. V. köt. 2. r. 504.) — A magyar királyok az emberek szabadságára és szolgaságára nézve tehát ugyanazon szempontból indultak ki, mint a római pápák; p. o. IV. Orbán 1264-ki brevejében. Fejérenél id. m. IV. köt. 3. r. 223. l.

³⁾ »Postquam genus humanum a gaudiis paradisi expulsum, in istam peregrinationem praesentis vitae veniens, cor habens coecum et a splendore veritatis alienum, dum suo ducitur arbitrio et Divino caret consilio, in se ipso non potest consistere, sed per infinita distrahitur et discurrit; et dum variis quaestionum nexibus se immergit, vanitas ipsum recipit, curiositas deducit, cupiditas allicit, voluptas seducit, torquet invidia, turbat iracundia, cruciat tristitia, sicque miserrimis casibus involutam libertatem, quam sibi genitrix natura contulerat, sanctione juris gentium miserabiliter perdidit« stb. — — »ut quos natura ab initio liberos protulit, et jure gentium servituti sunt subiecti, animi remittentis beneficio pristinae libertati reddantur« — — »Chepanum aurea decoravimus libertate, nulla in ipso et suis heredibus in futurum macula servitutis remanente« stb. A győri káptalan 1250. Wenzelnél id. m. II. köt. 219. l.

rattak, — a szolgaság már nem képezett ¹⁾; s azoknak maradványait, kik a vezérek korában ily büntetéssel sújtva voltak, szent István már az egyház szelidebb szolgaságának ajánlotta fel ²⁾. Első királyaink törvényei ³⁾, és néhány későbbi oklevél is, több esetről szólnak ugyan, melyek büntetésül a szabadság elvesztését vonták magok után. Ilyen esetekben mindazonáltal a bűnös többnyire a sértettnek szolgája lett, s nem ritkán szabadságát megválthatta.

Egy másik forrása a szolgaságnak ezen korszak alatt is a hadi fogság maradt ⁴⁾; a nemzetközi jognak kifejtésével azonban a szolgaságnak ezen neme is szűkebb dimenziók közé szorítottatott, s — mint látszik — már a XII. században megszűnt.

II. A szolgaságnak egyik súlyosabb neme a személy szerinti szolgaság volt. A személy szerinti szolgák (mancipia) ⁵⁾ dolgoknak tekintettek ⁶⁾, s adásvevésnek ⁷⁾, zálogul lekötelezés-

¹⁾ Bizonyosságul szolgálhatnak szent István, szent László és Kálmán királyok törvényei, melyek a szolgaságra vonatkoznak, és azon korú bírák több itélete, melyekről azonnal szólni fogok.

²⁾ Chronicon Hung. Peson. kiad. Toldy Ferencz. Budán, 1852: 24. l. — Bécsi képes krónika (kiadva Mátyás Florisnál Hist. Hung. Fontes dom. Pécs, 1883. 128. l.; — Chronic. Bud. ed. Podhraczký. Budae, 1838. 49. l.; — Thuróczy krónikája II. k. 9. fej.

³⁾ Szt. István I. végz. 28., 29. fej. II. végz. 7. f. (Corp. Juris II. végz. 26., 27., 41. f.); szt. László I. végz. 2., II. végz. 1., 12., 13. fej.; III. végz. 4., 5., 6., 7. fej. — Kálmán I. végz. 59. fej. stb.

⁴⁾ »Processu temporis fide roborata potiores Regni vivere volentes otiose, habentesque captivos sine numero, non dimiserunt eos abire liberos, sed curiae suae famulantes ordinarunt ex eisdem« stb. Kézai Simon krónikájának II. függeléke »De udvornicis.«

⁵⁾ Szt. István II. végz. 5. fej. (Corp. Jur. II. végz. 38. fej.) A panonhalmi apátság 1001-ki alapító levele (Fejér Cod. Dipl. Hung. I. köt. 282. l. u. o. Fejér id. m. III. 2. r. 242. l.)

⁶⁾ Ez kitetszik szt. László III. végzeménye 13. fejezetéből.

⁷⁾ Az esztergomi 1198-ki vámtarifában említettetik: »venditor servorum et ancillarum« Fejér id. m. VII. köt. 5. r. 146. l.; — a mi még 1288-ban ismételtetik Endlichernél: Monumenta Arpadiana 612. l. (33). Még 1231-ben Gergely esztergomi érsek felhozza, hogy »emunt Saraceni mancipia Christiana« Fejér id. m. III. köt. 2. r. 242. l. — A pozsonyi káptalan is 1287. szolgák eladásáról ad ki bizonyáglevelet. Fejér id. m. V. köt. 3. r. 382. l. — V. ö. a Regestrum Varadinense 342. pontját.

nek ¹⁾, és más akkor szokásos örök vagy ideiglenes átruházásoknak is ²⁾ tárgyai voltak. Kálmán király törvénye azonban már tiltotta, hogy magyar nemzetbeli (de gente Hungarorum) vagy Magyarországbán született szolga idegen földre eladathassék ³⁾. Nem kevésbé fontos megszorítás volt szintén Kálmán király alatt az, mely szerint zsidók keresztény szolgák adásvételétől és tartásától eltiltattak ⁴⁾.

A személy szerinti szolgáknak ellentéte azok voltak, kik nem személyökkel, hanem csak munkaerejükkel voltak lekötve uraiknak. Ezek *ulvarnokoknak* hivattak; később azonban csak a királyoknak, királynéknek és egyházi nagybirtokosoknak voltak udvarnokaik, míg a világi uraknak szolgálai egyszerűen szolgáknak (servi) neveztettek ⁵⁾. Különböztetni kell megkülönböztetni; ahhoz képest, a mint olyanok voltak, kik a személy szerinti szolgák hasonlatosságára bármi nemű munkára voltak alkalmazhatók ⁶⁾, vagy pedig a munkának csak bizonyos nemére; s ezek ismét kétfélék voltak, házi, vagyis udvari és gazdasági szolgák. A munkaerejük szerint való szolgák állásában kedvező fordulat állott be az által, hogy szolgálataik nem hagyattak többé uraik határnélküli önkényé-

¹⁾ » — titulo vadimonii« Reg. Varad. 141. — A pozsonyi káptalan 1287. is azt mondja: »quandam ancillam impignoratam sibi iam dudum« Fejér id. m. V. köt. 3. r. 382. l.

²⁾ P. o. Fejér id. m. II. köt. 92. l. — V. köt. 2. r. 122. l. — VII. köt. 1. r. 310. l.; Wenzel: Árpádk. Új Okmt. I. köt. 48. l.

³⁾ I. végz. 77. fej.

⁴⁾ A Kálmán király alatt tartott első esztergomi zsinat 60. határozménye. Endlichernél id. m. 356. l.

⁵⁾ Kálmán király idejéig az urak udvaraihoz vagyis curiáihoz tartozó szolgákra általában az udvarnok elnevezése alkalmaztatott. »Hoc obsequium Kolomanni diebus, filii Regis Geichae extitit reprobatum; voluit tanrummodo huiusmodi servitia de captivis suis ipse solus obtinere, et Praelatos, quibus largitus erat de captivis suis« stb. Kézai Simon krónikájának II. függeléke.

⁶⁾ P. o. »Villa Kovadny, cuius villae homines ad omnia genera servitiorum, quae voluerit Abbas, deputentur« 1078. Fejér id. m. I. köt. 430. l.; — »Hudvordensium alia terra, et viginti domus servorum, quorum servitus, prout placuerit Abbati sit« (u. o. 431. l.) — »Servos contulit omnibus servilibus officiis deditos« 1214. Fejér id. m. III. köt. 1. r. 162. l. stb.

től való függésben, hanem határozott szabályok szerint nyertek rendezést.

Megjegyzendő, hogy szent László törvényének értelmében, mely »servi« és »lixae« közt különbséget tesz, a szolgáknak két nemét különböztetik meg; úgy, hogy a tulajdonképi szolgák a rendes házi és mezei munkát, a »lixá«-k pedig az alsóbb rendű szolgálatokat végezték ¹⁾).

Azonkívül a rendes szolgálótól az u. n. »dusenicus«-okat különböztették meg, s az utóbbiak alatt azok értetnek, kik uraik által halál esetére egyes egyházaknak lelkök üdvére hagyományoztattak; és ennek fejében többnyire csak bizonyos adakozásra voltak kötelezve ²⁾).

III. Az uraknak szolgálók eltartásáról kellvén gondoskodni, e tekintetből bizonyos telkeket nyertek, melyeknek megmunkálásából családjaikkal együtt éltek. Ezek után azonban nem-szabad kisbirtokosok voltak, s szolgálataikat birtokuk fejében tartoztak végezni.³⁾ S ezek a szolganépek azon »mansiók«, melyekről XI - XIII. századi okmányaink folyton folyva említést tesznek ⁴⁾).

¹⁾ Szt. László III. végz. 21. fej. — »Domini omnes fere agros servos inter distribuerunt, prataque solum, in quibus ministeriales infimi generis, lixae, pecora illorum pascebant« Pfahler Károly: Jus Georgicum Regni Hungariae. Keszthely, 1820. LVI. l. — A tatárjárás utáni állapotokra vonatkozik Lorand nádornak 1252-ki ítélete a demelki apátság részére: »terram cum incolis eiusdem, videlicet servitoribus ipsius Ecclesiae, ad ius et proprietatem saepedictae Ecclesiae statuimus.« Wenzel id. m. VII. (II. 2.) köt. 229. l.

²⁾ » — — perfectorum servorum genus ecclesiasticum, quos sat recte diviserimus in fundationales et testamentales. Fundationales fuerunt ii, qui aut ab Regibus, aut a privatis civibus titulo foundationis Ecclesiis et Monasteriis donabantur; testamentales autem, qui spe futurae laetioris vitae aut purgatorii poenarum metu, ultima praecipue voluntate, iisdem relinquebantur stb. Testamentales praeterea appellabantur etiam exequiales et dusenici; et exequiales quidem, quod singulis annis, die quo exequiae heri celebratae erant, certa dona Ecclesiae vel Monasterio offerre debebant« stb. Kollár Ad. Fr.: Historiae Jurisque Publici Regni Vngariae Amoenitates. II. köt. Bécs, 1783. 124. l. — Példákat lásd Wenzel id. m. I. köt. 58., 62. stb. ll.

³⁾ Wenzel id. m. I. köt. 75. l.; — Hazai Okmánytár VII. köt. 118. l.

⁴⁾ Nevezetes példát lásd Wenzel id. m. VI. (II. 1.) köt. 437., 533.,

Az uraknak szolgálók felett való hatalmát a törvények biztosították és védték. S névszerint szigorúan tiltva volt, másnak szolgáját szabaddá bocsájtani vagy neki szabadsága elcsátításában segítséget nyújtani ¹⁾, avagy másnak szökevény szolgálót befogadni vagy azoknak menhelyet adni ²⁾.

60. §. Folytatás.

IV. Minthogy a szolgálók minket itt csak annyiban érdekelnek, a mennyiben munkájok gazdasági életünknek akkor egyik főeleme volt, csak úri tartozásaikról vagyunk hivatva tüzetesen szólni, s egyéb viszonyaik részletes fejtegetését mellőzzük ³⁾.

A szolgálók általános tartozásai részint munkából, részint bizonyos dologbeli tartozásokból álltak. Nem lehet tehát mondan, hogy uraiknak testestől lelkestől le lettek volna kötve, s hogy ezek velök önkényök szerint elbánni, vagy őket és háztartásukhoz tartozó állataikat és egyéb dolgaikat a magok javára bármi módon is hasznosítani jogosítva lettek volna.

A szolgálók munka minőségileg, s — legalább a későbbi időben — mennyiségileg is meg volt határozva: s a kiszabott munkától különbözöre, vagy annál többre a szolgálókat kényszeríteni az úr jogosítva nem volt. A mit pedig a szolgáló azon felül még dolgozni képes volt, azzal más úrnak nem szolgálhatott ugyan, de saját és családja hasznát előmozdíhatta.

A dologbeli adakozások mindenféle terményekből álltak, melyeket a szolgálók uraik számára beszolgáltattak tartoztak ⁴⁾.

¹⁾ Szt. István I. végz. 21. fejt. (a Corpus Jurisban hiányzik) és II. végz. 5. fejt. (a Corpus Jurisban II. végz. 38. fejt.)

²⁾ Szt. László III. végz. 13., 21. fejt. — Kálmán I. végz. 41., 42., 43. fejt.

³⁾ Ezekre nézve I. Endlicher: Die Gesetze des heiligen Stefan. Bécs, 1849. 66—97. 11.

⁴⁾ A szolgálóknak mind személyes teljesítéseit, mind dologbeli tartozásait részletesen a legtöbb kolostor, s névszerint a pécsváradi (1015.), a zalavári (1019.), a bakonybéli (1035.), a tihanyi (1055.), a Garam melletti szent-benedeki (1075.), a bozoki (1135.), a csatári (1137.), kiválólág a dömösi (1138.); továbbá a borsmonostrai (1195.), a leleszi (1214.), a béla-kuti (1237.), a thuróczi (1252.) stb. apátságok és prépostságok alapító levelei szabályozzák, melyek számos más okirat által még bővebb felvilá-

A szolgák tartozásai az urak lakvárainak rendezésével függtek össze, s különös jog alkotásának szolgáltak alapúl, mely szolgálati és illetőleg udvartartási jognak (Dienstrecht, Hofrecht) neveztetett. Ez a nagybirtokok mezőgazdaságának szervezésénél azon korban nagy jelentőséggel bírt.

V. A nagybirtokosok jószágain a szolgák már a XI. században szolgálataikhoz képest több osztályt képeztek, s ez a korszak végeig így is maradt. Névszerint

1. A mezőgazdasági munkát tágabb értelemben *szántóvetők* (aratores), *molnárok* (molendinarii) és *sütők* (pistoires); — a *szőlőművelők* (vinitores), *kertészek* (custodes horti) és *erdőcsészők* (custodes silvarium); — továbbá a *lótenyésztésnél és lószolgáltatnál* (agazones, qui serviunt equis), a *szarvasmarhatenyésztésnél* (opiliones, bubulci), a *disznótenyésztésnél* (subulci, bojterones, bucharii, porcarii, custodes porcorum) és *juh- és birkatenyésztésnél* (pastores ovium) alkalmazott szolgák — s végre a *szekeresek* (curriferi, carpentarii), *kovácsok* (fabri), *halászok* (piscatores) és *hálókészítők* (retiferi), a *vadászok* (venatores), *kutyapecczerek* (caniferi), *madarászok* és *solymárok* (aucupes, falconarii) és a *méhészek* (apiarii) végezték.

2. A háztartásnál szükséges szolgálai munkát a *tárnokok* (tavernici), *fegyvernőkök* (armigeri, scutiferi és paratores arcuum), *harangozók* (pulsatores), *hírnőkök* (precones), *kamara- és szobaszolgák* (cubicularii), *pinczekezelők* és *pohárnokok* (pincernae, lagenarii), a *szakácsok* (coci), *étékfogók*, *tálnokok* (dapiferi), *istállószolgák* (servientes equestres), *szűcsök* (pelliparii), *vargák* (sutores) és *csajkások* (carinarii) látták el, — kiken kívül egyébiránt mások is említetnek p. o. a draucharii, a leporariferi. vagy lepriferi, a bacciniferi stb. s különösen a főpapoknál a sacriferi és a portatores capellae.

3. Vegyes munkára alkalmazott szolgákra is találunk, kik azonban a fentebbi osztályok egyikéhez sem tartoznak, hanem rendszerint mint fél szabadok, már a szabadságnak bizonyos fokát is bírták ¹⁾.

gositást nyernek. A veszprémi és az egri egyházak okiratai e tekintetben szintén igen tanulságosak. Világi nagybirtokosok jószágaira nézve ily nemű okmányok nem jutottak korunkra.

¹⁾ P. o. Fejér id. m. II. köt. 89. l.

A szolgák ezen osztályai a nagybirtokosok jószágain mindannyi szövetkezetet vagyis társulatot képeztek, s munkájokat különös főnökök, előljárók vagy udvarbirák ¹⁾ (comites, rectores, maiores, judices) vagy más tisztek (officiales) vezetése alatt végezték.

Legnevezetesebbek voltak a királyok udvarnokai és a királyi várak szolgáló népei. Amazok főmesterei (magister) és az udvarnokok főnökei (comes udvarnicorum), — ezek pedig a várispánok és századosok (centuriones) alatt álltak. Az udvarnokok főmesterei: u. m. a királyi főudvarmester, királyi főlovászmester, királyi főkamarás, királyi főtálmokmester, királyi főpohárnok stb. országos dignitáriusok és zászlós urak, a várispánok pedig a várispánságok vármegyékké alakulásával főispánokká lettek, és szintén előkelő helyet foglaltak el Magyarország államszervezetében.

A főpapok udvarnokainak s a világi nagybirtokosok szolganépeinek tisztjei közéletünkben nevezetes állással nem bírtak.

VI. Még a *szolgáknak szabaddá bocsátását* is fel kell említenem, mely kétféle lehetett, t. i. *teljes* (*libertas absoluta vagy pura* ²⁾) és *nem-teljes*.

A *nem-teljes* szabaddá-bocsátás személy szerinti szabadságot adott ugyan; úgy mindazonáltal, hogy a szabaddá bocsátott még némi szolgálati lekötöztetés alatt maradt, és bizonyos osekélyebb szolgálatokat teljesíteni tartozott ³⁾. S ide voltak

¹⁾ Rector cocorum t. i. Regis. Hazai Okmt. VI. köt. 195. l.

²⁾ P. o. » — — redemit a servitute in *absolutam libertatem*.« Váradi Regestrum 126. — » — — ancillam nomine Zema manumisit *pura libertate*« Hazai Okmt. VI. köt. 10. l. — » — — quendam nostrum vinitorem Chepanum nomine aurea decoravimus libertate.« Wenzel id. m. II. köt. 219. l. — Wenzel id. m. III. köt. 202. l. — V. ö. Hazai Okmt. V. köt. 38. l., VI. köt. 8. l.

³⁾ P. o. »Hi sunt de servitute liberati, qui annum fratribus Sancti Mauricii persolvere debent tributum«. Wenzel id. m. I. köt. 67. l. — »Item Damacham, Hovodi et Hugdi (szolgálókat) liberas esse constituo, ut nulli quidquam servitii debeant, exceptis 40 diebus, unaquaeque mulier 10 ulnis de tela, et 10 missas pro me celebrare faciant« u. o. 63. l. — »Contulit ex servili genere exemptos, quorum est officium cum Praeposito (de Lelesz) quoties necesse fuerit, vel ad Praepositi praeceptum cum fratribus, cum suo apparatu procedere, omnia litigia Ecclesiae manute-

számítandók — mint látszik — az u. n. »libertinus«-ok vagy libertusok is ¹⁾, valamint mindazok, kik u. n. feltételes (conditionalis) munkára voltak kötelezve ²⁾.

61. §. A szabad munka.

I. A szabad mezőgazdasági munkának jelentősége különösen az által emelkedett, hogy mint ilyen, országos elismerésre talált. S ebben névszerint szent István intézményei voltak hatályosak; kiválólag pedig a várispánságok és később a vármegyék, melyek fennállásuk alapját és biztosítását főképen abban bírták, hogy jobbágyaik és különféle nem-szolga népeik a honlakosoknak oly osztályát képezték, kik nemesek ugyan nem voltak, azonban különféle kedvezmények mellett a mezőgazdaságból mint szabad emberek éltek. II. Endre királynak arany bullája is fentartotta szabadságukat ³⁾. Ezen kívül a szabad munkát a mezőgazdaságnál a községi rendszernek fejlődése is nemcsak terjesztette, hanem biztosabb alapra is fektette. S ha az ezen időben a királyok pártfogása alatt az ország minden részében alakult városok a mezőgazdasági munka szabadságára közvetlenül nem hatottak is; — azért példáját mutatták annak, hogy a békés munka a haza közjavát és közérdekét emelni Magyarországon is képes; s így a közvéleményt a mezőgazdasági munka értékének felfogására közvetve fogékonnyá tették.

S mindebben a királyok példáját a hatalmasabb nagybirtokosok is utánozták, midőn egyrésztől sok szolgát hol szabadon bocsátottak, hol kedvezőbb bántásmódban részesítettek; s ezen kívül a községi életnek fejlődését a magok részéről is előmozdították.

II. Már fentebb említettem, hogy a kisbirtokosok, sőt gyakran a középbirtokosok is, saját kézzel munkálták földjüket.

nere, legationes, quo necesse fuerit, deferre, comitatus curiales, vel alias provisiones, cum eis iniunctum fuerit, absque omni contradictione, procurare.« Fejér id. m. VII. köt. 5. r. 213. l. stb.

¹⁾ P. o. Wenzel id. m. I. köt. 55. l., II. köt. 7., 24., 228. ll., III. köt. 202. l. — Fejér id. m. VII. köt. 5. r. 213. sk. ll. stb.

²⁾ P. o. Fejér id. m. IV. köt. 3. r. 418., 420. ll.; — Wenzel id. m. I. köt. 300. l., II. köt. 17. l., III. köt. 184. l. stb.

³⁾ A 13., 14., 15., 19. czikkekben

S ha be is kell ismernünk, hogy ily munkánál nem ritkán szolgák is alkalmaztattak, sőt hogy ezek éppen a legnehezebb munkát végezték; azért a szolgai munka mégis csak a nagybirtokokon birt túlnyomó jelentőséggel; s a kis- és középbirtokon leginkább szabad munkát találunk.

III. Azon birtokosok tehát, kiknek szabad munkája a mezőgazdaság történetében tekintetbe veendő, a következők voltak:

1. *A várjobbágyok* (55. §.), mind a királyok, mind a magánosok várainál. Ezek társadalmi állásukra nézve a nememes honlakosoknak első osztályát képezték. Főhivatásuk a katonáskodás, s névszerint a várak őrzése, tehát a harcz és a fegyver volt, s a nemesektől külön mint várkatonaság harczoltak. Jogukra és rangjukra nézve ¹⁾ legelőkelőbbek azon várjobbágyok voltak, kiknek elődei szabadságukat még szent Istvántól nyerték, és kik »jobagiones v. filii jobagionum, v. liberi Sancti Regis«-nek neveztettek ²⁾. A királyi várak jobbágyai közt rangfokozatos előléptetésnek is volt helye ³⁾; sőt a XIII. században nagy számú várjobbágy birtokával együtt nemesi állásra is emeltetett; a minek legnevezetesebb példáját Zág-ráb vármegyében a Turopolyai nemeseknél látjuk.

A várjobbágyok itt azért veendőek szemügyre, mert a várföldekkel mint saját birtokkal lévén ellátva, a köznemesek mellett, a középbirtokosok legnevezetesebb részét képezték.

A magán nagybirtokosok várainak jobbágyai ⁴⁾ pedig azért is vonnak magokra különös figyelmet; mert a III. kor-szakban a banderiális rendszer szerint nagy részben praedialis-tákká lettek.

2. Szabad kisbirtokosok.

Ilyenek — a várjobbágyokon kívül — már szent István

¹⁾ A várjobbágyok közti rangkülönbségre István ifjabb király egyik 1267-ki okmányában vonatkozik: »de altioribus jobagionibus Bolonduch« szólnán. Gróf Károlyi Oklevéltár I. köt. Budapest, 1882. 4. l.

²⁾ Pesty Frigyes: A magyarországi várispánságok története. Budapest, 1882. 57. l.

³⁾ U. o. 85. l.

⁴⁾ Említettnek p. o. a Regestrum de Várad 123., 156., 165., 180., 269., 282., 304., 333., 336., 350., 370., 380., 381. stb. számai alatt.

korában laktak az országban ¹⁾). Nemesek ugyan nem voltak, azonban személyes szabadságukban a törvény által védelmezettek ²⁾). Idő folytával számuk a szolgák teljes felszabadítása által szaporodott. ³⁾

Társadalmi állásukra nézve igen különfélék voltak s a mezőgazdaság szempontjából leginkább azokat kell megkülönböztetni, kik saját földet birtak, és azokat kik mások, főleg nagybirtokosok jószágain laktak.

Azok, kik saját szabad földet birtak, vagy az ország régiebb lakosainak maradékai voltak, kiknek a honfoglalás alatt személyes szabadságukat és birtokukat megtartani sikerült, vagy olyanok, kik később adásvevés útján ⁴⁾ vagy más módon ⁵⁾ szabad földnek birtokába jutottak. Ezek tehát valóságos tulajdonosok voltak s tulajdonukra nézve névszerint foglaltások és önkénykedések ellen a törvény védelme alatt álltak.

Ezekről lényegesen különböztek azon szabadok, kik másnak földjén laktak, s ezt szabad muukájokkal mívelték ⁶⁾). Ezek szerződés vagy érdemdíjazás útján megállapított feltételek alatt nyerték földjüket, mely, mivel annak teljes hasznát vették,

¹⁾ »Nemo eorum qui libero censentur nomine.« Szt. István I. végz. 29. fej. (Corp. Juris II. végz. 27. fej.) — V. ö. a Regestrum Varadiense 133. — A pécsváradi apátság 1015-ki alapító levelében említettnek a »populi tam liberi quam servi.« Fejér id. m. I. köt. 297. l. — S e szerint kell magyarázni a zalavári apátság 1036-ki alapítólevelének kitételét: »Populus eidem loco subiectus, et omnes supervenientes hospite.« U. o. 329. l.

²⁾ II. Endre arany bullája 19. cz. 1231 : 28.

³⁾ Ezekre vonatkozik Kálmán király törvénye: »Veteres coloni eiectioni, terram non habentes alibi, ad suam revertantur. Si vero terra eorum data est Monasteriis vel Ecclesiis, hoc inviolabiliter ita permaneat.« I. végz. 19. és 21. fej.

⁴⁾ Minthogy Kálmán törvénye (I. végz. 75. fej.) a zsidók jogát biztosítja, hogy földművelőkre szabad földet adásvevés útján szerezhesse, Pfahler méltán azt mondja: »Si facultas haec data est Judaeis, quibus ceterae leges non favent, quis in animum inducat, eandem colonis liberis, qui plerique omnes Christiani erant, denegatam fuisse.« Jus Geographicum LVIII. l.

⁵⁾ P. o. Wenzel id. m. I. köt. 22., 75. ll. — VI. (II. l.) köt. 97. l. — XI. (III. l.) köt. 111. l. — Hazai Okmt. I. köt. 10. l.

⁶⁾ P. o. »Abbas (Sancti Benedicti iuxta Gron) quotquot voluerit homines locare poterit.« Fejér id. m. I. köt. 430. l., III. köt. I. r. 43. l. — Wenzel id. m. III. köt. 20. l. — Hazai Okmt. VI. köt. 40. l.

»usufructuaria«-nak neveztetett. Ilyen idegen földet bizonyos feltételek mellett művelő szabad személyek közt a legnevezetesebbek az u. n. vendégek vagy »hospites« voltak.

3. Az u. n. *vendégek* vagyis »*hospites*«.

Ezek azon sajátosságos népmozgalommal állnak összefüggésben, mely a X. századnak második felétől kezdve Európának nyugatából indulva ki, keletre számos jövevényt hozott, kik vendégeknek (hospes, gost) nevezete alatt a középkorban nem csak hazánk, hanem Lengyelország és Szerbia történetében is fontos szerepet játszottak. Névszerint Magyarországon határozott ellentétét képezték azoknak, kik keletről vándoroltak be (kunok, bessenyők, bolgárok stb.); társadalmi életökben pedig négy jellemző vonást mutatnak; t. i. *a*) hogy szabadok voltak, tehát lényegesen különböztek azoktól, kik szolgákul hurczoltattak ide a nyugatról, p. o. a hadi foglyok; — *b*) hogy itt nem a houvédelem és harcz kötelességeit vállalták magokra, mint p. o. azon nyugati lovagok és vitézek; kik Géza fővezér és az első Árpádi királyok alatt jöttek az országba; hanem békés foglalkozások útján (leginkább földművelés és ipar által) mozditották elő a haza érdekeit; — *c*) hogy azon esetben, ha magyar nagy- vagy középbirtokosnak jószágain telepedtek le, a föld urainak nem munkával szolgáltak s nem terménynyel adóztak; — s *d*) hogy a földnek, melyen megtelepedtek, vagy tulajdonát nyerték, vagy ha ilyet nem szereztek, legalább szabad birtokosai voltak, kik a tulajdonosnak viszont csak bizonyos pénzösszeget fizettek (»census denarii hospitum«). Különben királyaink különös pártfogása alatt álltak; s úgy szintén a magánbirtokosok által is szívesen fogadtattak és részesítették nevezetes kedvezményekben; mert nem csak az ipart emelték, hanem a mezőgazdaság körében is nagy mérvben érdemesítették magokat p. o. erdők irtása, vagy jobb földművelési mód alkalmaztatása által.

A magyarországi »hospites« rendszerint vagy németek voltak, vagy »latin.«-ok (olaszok, vallonok), kik kisebb-nagyobb csapatokban letelepedvén, falukat és városi helységeket építettek. Szent István 1036-ban a bakonybéli apátságnak ¹⁾, szent

¹⁾ Fejér. id. m. I. köt. 329. l. — V. ö. u. o. 301. l., Wenzel id. m. I. köt. 58. l.

László pedig 1082-ben a veszprémi egyház ¹⁾ számára kiadott privilégiumokban, ezeknek több jószágán lakó vendégeket említi. A XI. századnak végén szláv ²⁾, — mint látszik cseh — eredetű ³⁾, sőt később magyar ⁴⁾ vendégekre is találunk. A XIII. század alatt pedig a magyarországi mezőgazdaság a vendégek működése által nyert nevezetes gyarapodást ⁵⁾. A »libertas hospitum« többször királyi privilégiumok ⁶⁾, sőt az arany bulla ⁷⁾ által is biztosított. Különben ezen gyarmatosításnak három nevezetes eredménye volt; t. i. Eger környékén a flandriai ⁸⁾, s a szepesi ⁹⁾ és az erdélyi szász ¹⁰⁾ telepítvények. A XII. századtól kezdve azonban a magyarországi vendégek inkább mint városok alapítói lettek nevezeteseek; s ezen időben már magyarok is szerepeltek latin és német vendégek társaságában ¹¹⁾;

¹⁾ Fejér id. m. I. köt. 448. sk. II. — Hazai Okmánytár IV. köt. 1. sk. II.

²⁾ »Liber hospes, sicut Slavi vel ceteri extranei, qui in terris laborant aliorum« stb. Kálmán király I. végz. 80. fej. V. ö. Fejér id. m. IV. köt. 1. r. 58. l. és 2. r. 463. l.

³⁾ Regestrum de Várad 367. sz.

⁴⁾ Wenzel id. m. VI. (II. 1.) köt. 572. l. — Máramarosra nézve Fejér id. m. VI. köt. 2. r. 253. l., VIII. köt. 3. r. 353. l.

⁵⁾ P. o. Fejér id. m. III. köt. 1. r. 43., 109. II. — Wenzel id. m. VI. (II. 1.) köt. 541. l. — Hazai Okmánytár VI. köt. 40. l. — Regestrum de Várad 5., 243., 253., 343. sz. stb.

⁶⁾ P. o. Wenzel id. m. III. köt. 18., 38., 120. II. — Dessewfy Okmánytár 22. l. stb.

⁷⁾ 1222 : 19. tez.

⁸⁾ Borchgrave Emil: Essai historique sur les Colonies Belges qui s'établirent en Hongrie et en Transylvanie pendant les onzième douzième et treizième siècles Brussel stb. 1871. 16. sk. II. — Schlözer A. L. Kritische Sammlungen zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen, II. dar. Göttinga, 1796. 281. sk. II.

⁹⁾ Weber S.: Zipser Geschichts- und Zeitbilder. Lőcse, 1880. 9. sk. II.

¹⁰⁾ Teutsch G. D.: Geschichte der Siebenbürger Sachsen 2. kiad. I. köt. Lipcse, 1874. 9. sk. II. — Wenzel G.: Adalék az erdélyi szászok történetéhez az Andreanum előtti időből. Budapest, 1873.

¹¹⁾ »Hospites tam Hungari quam Teutonici in suburbio Castri de Bors.« Fejér id. m. IV. köt. 1. r. 322. l. — »Hospites nostri de Máramorusio Saxones et Hungari.« VIII. köt. 8. r. 353. l. — A latinok fontos szerepet játszottak p. o. Székes-Fehérvár és Esztergom történetében.

míg a mezőgazdaság terén a soltészségek mutatkoztak jelentékenyeknek ¹⁾).

62. §. Tőke a mezőgazdaságnál a XI—XIII. századok szellemében.

I. A mezőgazdaságnak kedvező eredménye az által van feltételezve, hogy a munka alkalmaztatása még egy harmadik tényező által is támogatassék és segítessék elő, s ezt a gazdaság mai tudománya *tőkének* (Capital) nevezi ²⁾. E név alatt számos és igen sokféle tárgyak foglaltathatnak egybe, a mint t. i. általok a munka termelő hatása eszközöltetik. Mai időben e tekintetben bizonyos segédszerek, forgalmi eszközök, készülékek és készletek jönnek szóba, -- mert a munka termékenyítő hatását ezek és a szükséges beruházások által nyeri; -- általán véve pedig oly tárgyak és készülékek, melyek a jelzett cél tekintetéből közvetlenül vagy közvetve pénzen szoktak megszerzettetni. Ezzel szemben a XI—XIII. századok, a pénznek nagy szükségében lévén, nem a pénzgazdálkodást (Geldwirthschaft) alkalmaztatták, hanem olykép gondoskodtak gazdasági szükségleteiknek fedezéséről, hogy a természetényeikkel való gazdálkodás vagyis az u. n. Naturalienwirthschaft útján szerezték be azon tárgyakat, melyek akkorban a gazdasági tőkének megfeleltek.

II. A munkaerő lévén akkorban egyszersmind bizonyos értelemben a főtőke is, melylyel különösen a nagybirtokosok dolgoztak, legnagyobb gondot ennek megszerzésére, fentartására, támogatására, s a viszonyokhoz képest minden szükséglettel való ellátására kellett fordítaniok. Azért irányult a nagyobb javak birtokosainak igyekezete kiválólag arra, hogy a birtok szaporodjék, állandósíttassék, kellő szerszámokkal és egyéb segédszerekkel elláttassék és annyi földdel is birjon, hogy abból minden lakos családjával együtt megélhessen; -- midőn másrésről az uri földnek művelése s a terményeknek beszolgáltatása hasonlólag csak így volt elérhető ³⁾. A birtokos azonban

¹⁾ 1243. már soltészség említettik. Wenzel id. m. VII. (II. 1.) köt. 146. l.

²⁾ Kautz Gyula : A nemzetgazdaság általános tanai. 3. kiad. Budapest, 1875. 98. l.

³⁾ P. o. » -- 38 homines liberti, quos vulgo uhug vocant, cum

lakosait személyi és vagyoni viszonyaikban is védelmezte; úgy hogy munkaerejük, anyagi érdekeiknek ekkénti biztosítása által is emeltetvén, — ez szintén az úrnak gazdasági hasznával járt. S így növekedett azután az országnak egyes részeiben az eredetileg gyér népség mindinkább nagyobbra, s szaporodott a lakosság számával a föld használata és jövedelme is.

63. §. A kisbirtokosok és munkások lakhelyei. Mansiók és kültelkek.

I. A XI. század lefolyása alatt a honlakosok a haza minden részében állandó lakhelyeket szoktak meg ¹⁾. E tekintetben nemcsak a Dunán-túli vidékekre hivatkozhatunk, — melyeknek lakosai még a frankok korában elzárt helységekhöz tartózkodtak, úgy hogy szent István és közvetlen utódjai csak bővebben és határozottabban fejtették ki és rendezték új szabályok szerint azt, a mi már előbb megvolt, — hanem az Alföldre s az ország éjszaki és keleti részére is. Ehhez képest tehát az akkori törvények és okmányok is világos bizonyosságot adnak arról, hogy az ország lakosai második korszakunknak végén — a magasabb hegyek és havasok pásztorait kivéve — mindenütt állandó helységekhöz tartózkodtak.

A főurak és nagybirtokosok állandóan fényesebb lakházakban tartózkodtak, melyek a viszonyokhoz képest palotáknak (palatium) is neveztettek ²⁾, később pedig váraikban éltek. S hasonlóképp kényelmesebben rendezett házakban laktak a középbirtokosok is. Ezek mindazonáltal, minthogy a mezőgaz-

terra et omnibus eorum utensilibus.« Wenzel id. m. I. köt. 55. (Nyemű emberek tartozásairól már fentebb szóltam.

¹⁾ Ezt bizonyítja a Kálmán király alatt tartott második zsinatnak határozata: »Ut villa, in qua est ecclesia, ab ecclesia longius non recedat; quod si recesserit, X pensas persolvat et redeat.« Endlicher: Monum. Arpad. 374. I. (13.).

²⁾ Ezen kifejezést már Béla király névtelen jegyzője használja munkájának 46. fejezetében s díszesebb épületek megjelölésére később is a »palatium« szó alkalmaztatik, p. o. királyi »palatium« Fejér id. m. IV. köt. 2. r. 38. l. — Mikusán (Fejér id. m. III. köt. 1. r. 159. l.), a Vág völgyében (Dessewffy Okmt. 20. l.), Bihar vidékén (Fejér id. m. VII. köt. 5. r. 211. l.), a Szerémségben Péterváradon (Wenzel id. m. VII. köt. vagyis II. köt. 2. r. 29. l.) stb.

daságra semmi vonatkozással nem voltak, itt tekinteten kívül maradnak; s alább részletesebben csupán a nagybirtokosok gazdasági épületeiről fogok szólni;¹⁾ — itt pedig a kisbirtokosok és munkások lakhelyeit kell bővebb fejtegetés tárgyává tennem.

A kisbirtokosok és munkások állandó lakásának helyét a »mansio« vagy »mansus« szó fejezte ki²⁾, mely azonban a lakás módjára nézve mit sem jelez, tehát tehetősebb és szegényebb sorsú egyének lakására egyaránt vonatkozott. Az egyes mansiók építéséről³⁾ nincs tudomásunk s csak a dolog természetéből következtethetjük, hogy a mansiók a háztartás minden viszonyával és gazdasági érdekeivel összefüggésben álltak, hogy ezeknek tekintetbe vételével épültek, — hogy azonban a jobb módúak lakhelyei kényelmesebbek voltak, mint a szegényebbekéi. Úgy látszik, hogy amazokat »domus«-oknak is nevezték⁴⁾. s hogy ezekkel szemben a szegényeknek »mansio«-i

¹⁾ Szt. István (adm. kézirat I. végz. 35. fej., Corpus Jurisban II. végz. 33. fej.) és szt. László (II. végz. 10. a. illetőleg 11. fej.) törvényei. Példákat I. Wenzel id. m. I. köt. 58. l. »curia cum tribus hominibus et omni supplectili domus« és III. köt. 12. l. »cum sitibus curiarum.« — Dessewfy Okmt. 25. l. »curia, domus, vinea« stb. Hazai Okmt. VI. köt. 13. l. — »insula Porno nominata, qui locus habitationis Chepani (Bani), et per eum filii sui Stephani cum omnibus pertinentiis suis et villis« stb. Hazai Okmt. I. köt. »aedificia juniori filio meo legavi« 16. l., — s úgy szintén Fejér id. m. III. köt. 2. r. 228. l. » — — praedium ad Sanctam Crucem, ubi domum aedificaverat; cuius terra communis erit omnibus filiis meis, quia locus est specialis, quod vulgo dicitur Wduorhel; sed aedificia, vel cetera necessaria, quae super ea sunt, ut mos est in Hungaria, junior habebit.« — Ilyen díszesebb lakházak felszereléséről is van néhány tudósítás, p. o. Wenzel id. m. I. köt. 39., 62. stb. ll.

²⁾ Nálunk rendszeren a »mansio« szó használtatott: — mellette azonban a »mansus« szó is szokásban volt, p. o. szent István I. végz. 32. fej. (az adm. kézirat szerint); — a zaszty-i apátság alapító levelében (Wenzel id. m. I. köt. 24. l.); — Fejérnél id. m. IV. köt. I. r. 397. l. — Szt. István végzeményének admonti kéziratában (II. l.) a »mansus« szót olvassuk, későbbi kéziratokban és a Corpus Jurisban (II. 34.) pedig a »mansio« szót.

³⁾ Szt. István törvényében a »mansio«-k »aedificium«-oknak neveztetnek; adm. kéz. I. 32. (Corp. Jur. II. 34. l.)

⁴⁾ A »domus«-ok és »mansio«-k közti különbséget a csatári monostornak 1137-ki alapítólevele határozottan fejezi ki: »ibidem sunt duo aratra cum sex mansionibus et decem domibus.« (Fejér II. köt. 90. l.) — Mindamellett a »domus« már a XI. századtól fogva a »mansio« szó mel-

az u. n. putrikok módjára gyakran föld alatt is készültek, a mint ilyeneket vagy fél évszázad előtt még hazánk több vidékén lehetett találni. Általános csak a tűz használata volt, s ennek folytán a *füstnek* említése önálló lakhelyet jelentett ¹⁾. A sátrak állandó tartozkodási és lakhelyül nem szolgálhattak ²⁾.

II. A kisbirtokosok »mansió«-ival külső telkeik álltak kapcsolatban ³⁾. Ez kétféle módon történhetett. T. i. vagy a »mansio« — az udvart és kertet is oda számítva — tekintetett a birtok főrészenek, s ehhez mindaz, mi gazdasági czélból a kisbirtokost illette, szintúgy mint a nagy- és középbirtokosnál, csak külsőleg volt csatolva ⁴⁾; — vagy a helységek alapításá-

lett a köznép lakhelyeinek jelzésére is használtatott, p. o. szt. László I. végz. 40. fej. stb. A Garam melletti szt. Benedek apátság 1075-ki privilegiumában nem csak »sex domus civium de Borsu«, hanem »viginti domus piscatorum«, »quindecim domus servorum«, és »tres domus servorum Sancti Benedicti custodientium« is említetnek. (Fejér id. m. I. köt. 428. sk. II. és II. köt. 67. sk. II.) Kiválólag a váradi regestrum nyújt e tekintetben számos adatot.

¹⁾ P. o. » — denarii qui vulgo fumarii vocantur.« Fejér id. m. III. köt. 2. r. 68., 89., 190. II. — »füstpénz« u. o. IV. köt. I. r. 195. I. — Ezzel a háztűz nézésének régi szokása állt összefüggésben.

²⁾ Ha tehát Otto Frisingensis Magyarország lakosairól azt mondja: »toto aestatis vel autumni tempore papiliones (sátrak) inhabitant.« (De gestis Friderici I. Imperatoris 31. fej.), ezt nem lakhelyekre, hanem tanyákra kell értelmezni. A keresztes hadaknak egy másik, teljes hitelt érdemlő írója — Guibert apát — sokkal méltányosabb szavakkal írja le a magyarok lakhelyeit. (Historia Hierosolymitana lib. II. Bongarsiusnál Gesta Dei per Francos, Hanau 1611. I. köt. 482. I.) Különben a legbiztosabb tudósítást a váradi regestrum tartalmazza, melyre nézve Bunyitay Vincze a következő figyelemre méltó megjegyzést teszi: »A Regestrum Biharmegyének több mint száz községét említi. Oly tájakat is, melyek ma egészen puszták, mint Debreczen, Komádi stb. vidéke, falvakkal sűrűn megrakva mutat be; s hol ma csak egy község áll, ott kettőt, hármat is említ, jelélül annak, mit egyéb történeti forrásaink is igazolnak, hogy Biharmegye már a XII-ik század végével, ha nem volt népesebb mint most, de apróbb községei kétszerte számosabbak valának.« A váradi püspökség története I. köt. Nagyvárad, 1883. 79. I.

³⁾ P. o. »Ego Stephanus de Luchman — — unum mansum in villa Luchman situm dedi Ecclesiae Beatae Virginis de Monte Sanctae Mariae, cum omnibus ad ipsum pertinentibus, pomario, agro, et quidquid est, quod ad ipsum dignoscitur pertinere« stb. 1245. Fejér id. m. IV. köt. I. r. 397. I.

⁴⁾ P. o. Fejér id. m. II. köt. 98. I.

nál kapta ki mint egészet minden egyes gazda a közös határból a lakházakra szükséges tért, a gazdaságának szánt föld kijelölésével együtt ¹⁾. Amott tehát a lakhelynek megállapítása tekintetett főfeladatnak, s ennek a gazdasági föld csak tartozéka volt; — itt pedig a határ egésznek vétetett, s ennek a közös használatú földeken kívül, a ház- vagy lakhely nem kevésbbé mint a gazdasági föld alkatrészei voltak.

Mindkét esetben az tételeztetvén fel, hogy ugyanazon határban több kisbirtokos legyen, az előbbi esetben a gazdák lakházukat és a gazdaságnak szánt földillettéköket külön kapták ki; az utóbbiban pedig ez együttesen történt. Magára a gazdasági földre ezen különbség lényeges hatással nem volt, mert ez mindenütt kétféle volt, *közös és külön* ²⁾, — a mint t. i. az egész határbeli földből azon rész, mely az egyes gazdának művelése alá volt szánva, külön-külön osztatott ki; a többi pedig (névszerint legelő és erdők) minden gazda számára közös maradt. Csak később, mikor a művelésre már több föld lett szükséges, vétetett ez a közösből is. Külső foglalások a helység határán kívül tiltva voltak, — sőt a közrend sértésének tekintettek, és a viszonyokhoz képest büntetés alá is estek ³⁾.

III. Ehhez képest a »mansio«-knak kétféle nemét kellett megkülönböztetni, a melyekhez képest a gazdaság történetének újabb felfogása értelmében a faluk is kétfélék voltak. Azon falvakat t. i., a hol a »mansio«-k és a gazdasági földek külön keletkeztek, a német agrartudomány ma »Dorf ohne Feldgemeinschaft«-nak; azokat pedig, a hol lakhelyek az ugyanazon határban lévő gazdasági földekkel belsőleg összefüggésben egyet képeztek »Dorf mit Feldgemeinschaft«-nak nevezi ⁴⁾;

¹⁾ Így történt ez a legtöbb új telepítményeknél.

²⁾ P. o. Hazai Okmánytár VI. köt. 36. l.

³⁾ Wenzel id. m. VIII. köt. (II. 3.) 35. l.

⁴⁾ Az újabb német agrartudomány ezen megkülönböztetésre nagy súlyt fektet, s főleg az utóbbi falvak ősi szervezésének tanulmányozását találja fontosnak. A régibb német írók — Tacitusnak tudósítása alapján mely szerint az egykori germánokról azt mondja: »colunt discreti ac diversi, ut fons, ut nemus, ut campus placuit. Suam quisque domum spatio circumdat« stb. (Germania 16. fejezet), — egytől-egyig azon nézetben voltak, hogy az ottani mezőgazdaságnak kiindulási pontjai különálló lakhelyek voltak, s hogy csak később, külső tekinteteknél fogva (p. o. na-

a nélkül azonban, hogy a magyar mezőgazdaság történetének szempontjából ezen megkülönböztetésnek nagy fontosságot tulajdonítani lehetne.

Úgy szintén azon nézetet sem fogadhatjuk el, mely — tekintettel arra, hogy hazánkban, és névszerint az Alföldön, a helységek a lakhelyeknek s a külső telkek és közös földeknek belső egysége szerint alakulnak — azokat gazdasági szervezésökre nézve a német »Dörfer mit Feldgemeinschaft«-tal

gyobb biztosság tekintetéből) s leginkább a középkorban egyesültek formászerű falvakká (l. Möser Justus: Osnabrückische Geschichte I. köt. 1. szak.; — Anton Károly Gottlob: Geschichte der deutschen Landwirthschaft I. köt. Görlitz, 1799. 3. sk. II. stb.) — Ezzel szemben nevezetes ellentét állt be, mikor dán tudósok (névszerint Olufsen) hazájok gazdasági régiségeit szorgalmas tanulmányok tárgyává tévén, azon eredményhez jutottak, hogy a földművelés kezdeményezését nem egyesekben, hanem nagyobb számú családok összeségében kell keresni, mint a kik az általok elfoglalt földet közös birtok gyanánt szállták meg, melyből a közösségnek minden tagja, azaz mindenik gazda, a maga részét (sorsrészét = Loos) oly módon nyerte, hogy a falu vagyis a lakhelyek összege számára alkalmas tér (u. n. Tofte) fentartatván, ennek közelében minden egyes gazda részére egyenlő értékű művelésre való földterület (u. n. bool) jelöltetett ki, — a messzebb fekvő föld pedig mindnyájoknak közös használatára közös földnek rendeltetett. (Olufsen, Bidrag til Optysning om Danmarks indvortes Forfatning i de aeldre Tider = Adalék Dánia belső alkotmányának felvilágosításához. Kopenhága, 1821. — Öt értekezés, melyeknek elseje: »Om Boosindeelingen« = a boolok felosztásáról szól). Több »bool«-nak foglalatja »kamp«-nak neveztetett; — az egyes »bool«-ok pedig művelésökhöz képest keskeny földszalagok voltak, a mi dűlőink hasonlatosságára. Ezen egész combinatiót Olufsen a jütlandi törvény (Jützke Lov) és Schlegel a schooni törvény (Skaanske Lov lex Scaniae) határozatai szerint fejtették ki részletesebben.

E vizsgálódásokat hasonló eredménynyel német tudósok a régi germánok határainak (Mark) szervezésével hozták összeköttetésbe (l. Inama-Stenegg: Deutsche Wirthschaftsgeschichte bis zum Schluss der Karolingerperiode. Lipcse, 1870. 78., 90. és 96. ll.) — Általán véve v. ö. Hanssen György: Ansichten über das Agrarwesen der Vorzeit (Agrarhistorische Abhandlungen. Lipcse, 1880. 1—76. ll.) — s kiválólag Maurer György Lajos: Einleitung zur Geschichte der Mark-, Hof-, Dorf- und Stadtverfassung. München, 1854. — Geschichte der Markverfassung in Deutschland. Erlangen, 1856. — Geschichte der Fronhöfe, der Bauernhöfe und der Hofverfassung in Deutschland. 4 kötet. Erlangen, 1862. sk. — és Geschichte der Dorfverfassung in Deutschland. 2 kötet. Erlangen, 1865. sk. II.

ugyanazon szempont alá kívánja helyeztetni ¹⁾). Mert mellőzve azt, hogy Magyarország az Alföldön kívül más alkatrészekből és vidékekből is áll, — hazánk falusi helységei mind talajokra mind rendezésekre nézve általán véve nem olyanok, hogy azokra a német mindkét rendbeli falvak szervezéséből elvont bármi következtetéseket közvetlenül alkalmazni lehetne.

IV. Különben a kisbirtokosok, és rendszerint a munkás nép lakhelyeiben a magyarországi mezőgazdaság szempontjából szintén két alkatelemet kell megkülönböztetni, a tulajdonképeni »mansió«-t vagyis a házhelyet, és a külső telket. S ezekhez járultak az ugyanazon határban lévő *közös földek* és u. n. *közlegelő*, melyeknek használása valamennyi helybeli gazda számára közös volt ²⁾ és csak a zsellérképen ott lakó szolgákat nem illette ³⁾).

Mivel pedig ezen hármas alkatelem a régi német falvakban lévő »Haus- und Hof«-nak, »Feldmark«-nak és »Dorfmark«-nak több tekintetben, főleg a gazdasági érdekek- és

¹⁾ »Die Markverfassung bildet den Uebergang vom Nomaden-Leben zum Ackerbautreibenden; wie man dieses heute noch bei vielen Ortschaften in Ungarn sehen kann, bei denen die oft 10 bis 12 Quadrat-meilen grosse Feldmark in der Nähe unter den Pflug genommen, in den entfernteren Theilen aber zur Nomadenwirthschaft benutzt wird.« Maurer György Lajos: Einleitung zur Geschichte der Mark-, Hof-, Dorf- und Stadtverfassung. München, 1854. 5. l. — V. ö. Elsner J. G. az Ausland című folyóiratban 1841. ápril 21. (115. sz. 457. sk. 11.)

²⁾ Történelmi okmányainknak egész apparatusa világos bizonyóságot tesz azon nagy gondoskodásról, melylyel nálunk az egyes helységeket állandó határokkal és határjelekkel ellátni igyekeztek. Ezen határokon belül az egyes helységek alkatelemeiket határozottan megkülönböztették. P. o. »Ego Scines stb. praedium nomine Chutus stb. cum agris, cum pascuis, cum silvis, cum pratis, cum omnibus quae sunt in eo nostrae ditionis, secundum metas antiquitus undique congestas Beato Martino donavi« stb. 1146. Wenzel id. m. I. köt. 36. l. — » — tertiam partem Munuroud — — cum omnibus utilitatibus suis et pertinentiis universis, nec non cum sessionibus et domibus suis« stb. gr. Nádasdy Okmánytár. (Budapest, 24. l.); — » — medietatem portionis suae de terra Dursam de sessione, quam de terra arabili et campis« stb. Hazai Okmt. VIII. köt. 36. l.

³⁾ P. o. »Sex mansiones piscatorum castri, qui terram non habent, nec quantum curia et domus ipsorum possunt occupare.« Hazai Okmt. I. köt. 13. l.

kérdésekre nézve megfelelt, ezeknek áttanulmányozása is fontos hazai mezőgazdaságunk történetében; — csak hogy ennél egykori birtokviszonyaink, társadalmi rendünk és gazdasági életünk fejleményeinek sajátságait is mindig szem előtt kell tartanunk.

64. §. Községek.

I. Községeket az ugyanazon helység határán lakó gazdák-
nak összeségei képeztek (33. §.); s ezek akkor hazánkban általán véve kétfélék voltak, t. i. »villá«-k és »praedium«-ok a nélkül, hogy a meglévő kútfők a kettő közti különbségnek részletes felismerésére módot nyújtanának. Elég kiemelnem, hogy a villák-ban a községi minőség határozottabban és tökéletesebben volt kifejtve, mint a praedium-okban; s hogy a villák közt is — mint látszik — bizonyos előkelőségi különbség állott fenn ¹⁾. Különben ugyanazon helység, mely egyik alkalommal mint »villa« jeleztetik, más alkalommal »praedium«-nak is neveztetik ²⁾. A praediumoknak mindazonáltal csekélyebb jelentőségét az is bizonyítja, hogy van eset, hol csak általában, külön elnevezés nélkül említettnek ³⁾.

Azon területet, hol község létezett »terra villicata«-nak nevezték ⁴⁾, úgy hogy benne első helyet a lakházak és épületek foglaltak el ⁵⁾, azonban a külső telkek és közös földek is ezen

¹⁾ Így a XI. századra vonatkozólag, mikor I. Béla király 1062-ben Székesfehérvárott országgyűlést tartott, a hazai krónikák szerint: »Misit Rex clementissimus per totam Hungariam precones, ut de singulis villis vocarentur duo seniores facundiam habentes ad Regis consilium.« Kép. kr. ed. Mátyás 167. l., — s szintűgy a budai krón. és Turóczi krónikája.

²⁾ P. o. » — — villa dicta Sasun« (Fejér Cod. Dipl. III. köt. 1. r. 209. l., az eredeti után Weis János: Urkunden des Cistercienser Stiftes Heiligenkreutz I. köt. 50. l. Bécs, 1856.) — és » — — praedium Sassun« (Fejér id. m. IV. köt. I. r. 198. l., Weis id. m. 102. l.)

³⁾ P. o. » — — Habet Ecclesia (Veszprimiensis) alia etiam praedia, quae non sunt in hac pagina notata« (Fejér id. m. I. köt. 457. l. — Hazai Okmánytár IV. köt. 7. l.)

⁴⁾ Wenzel: Árpádk. Új Okmt. VIII. köt. (V. köt. 3. r.) 327. l. — » — — mansiones 1116, quae simul adunatae faciunt villas 41.« Fejér id. m. I. köt. 297. l.

⁵⁾ P. o. » Villa — — cum domibus et aliis super eandem constitutis aedificiorum munimentis« (Dessewfy Okmt. 9. l.) — » — — in villa

név alatt értettek ¹⁾, és pedig mint »utilitates et pertinentiae«.

Valamint azon kornak társadalmi viszonyait általában, úgy községi életét is, névszerint gazdasági tekintetben, soha alaposan nem érthetjük, hacsak az akkor divatozott természetmennyi és a mai pénzgazdálkodás közti különbséget (62. §.) szem előtt nem tartjuk; mert a kettő nemcsak magában véve, hanem következményeiben is felette különbözik egymástól. Bárminemű személyes szolgálatok fekvőségeknak feltétlen vagy bizonyos feltételek alatti átengedésével jutalmaztattak ²⁾; s valamint azokat, kik a mezőgazdaság körében mint szabad emberek szolgálatokat tettek, földesuraik nem pénzzel, hanem földekkel fizették, a melyeknek haszonvételeiből azután családjaikkal éltek ³⁾; úgy tulajdonképeni szolgálk eltartásáról is ily földek átengedésével gondoskodtak ⁴⁾. Azok pedig, kik idegen földeket saját hasznukra műveltek, az ez után járó bért szintén nem pénzben, hanem természetmennyekben vagy munkában róvták le.

S így történt, hogy ugyanazon egy községben, közös határok közt, különféle sorsú kisbirtokosok lakhattak, a kik fekvőségeiket különböző czím alatt birták, p. o. hol mint tulajdon földet, hol mint szabad földet bizonyos feltételek mellett, hol mint szolgaföldet.

II. Nemes birtokosok, ha birtokuk ugyanazon határba feküdt is, nem képeztek községet, hanem közbirtokosságot ⁵⁾. A hol tehát nemes községekre találunk, ezeknek tagjai eredet-

Morad 27 mansiones, in villa Seub et altera Seub 40 mansiones, in villa Karig sunt 25 mansiones« stb. (Wenzel id. m. I. köt. 279. l.)

¹⁾ P. o. » — pro villa sua haereditaria Werbouch sub eisdem signis et terminis, tam in terra arabili, quam in silvis et nemoribus, sicut antiquitus ab ipso nobile sunt possessa.« Fejér id. m. VII. köt. 5. r. 107. l. — Wenzel id. m. XI. köt. (III. k. 1. r.) 52. l. — Hazai Okmt. VI. köt. 5. l.

²⁾ Ezen elv az egész adomány- és inscriptionalis rendszernek volt alapja.

³⁾ P. o. Wenzel id. m. I. köt. 79. l.

⁴⁾ P. o. Wenzel id. m. I. köt. 68. l. Az egyes helységek keletkezése ezt részletesen tünteti fel.

⁵⁾ P. o. a Moront és Platna »praedium«-nál. Fejér id. m. VII. köt. 5. r. 103. l.

tileg nem voltak nemesek, hanem csak idő folytán birtokukkal együtt emeltettek nemesi rangra; a mi p. o. számos várjobbágygyal történt. Legnevezetesebb a 24 nemes turopolyai község, melyek előbb a zágrábi várhoz tartozott jobbágyközségek voltak.¹⁾

A székelyek földjüket mindig saját nemzeti szokásaik és joguk szerint rendezve bírták. Ellenben a bolgárok²⁾, besenyők³⁾, s a honfoglaló magyarokkal ide telepedett oroszok⁴⁾ kezdettől fogva községekben éltek; — a később az ország lakosai közé felvett jászok és kúnok pedig, mikor állandó lakhelyeket alapítottak, birtokos közösségeket képeztek⁵⁾. A pásztorkodó rumunok, kik a magas hegyeken nyájaitat őrizték, s általán véve a pásztorok szintén bizonyos összpontosító helyekhez voltak ugyan kötve, — ezeket azonban második korszakunk alatt községalkotó helységeknek tekinteni még nem lehet.

Sajátságos nemei a községeknek azok voltak, melyeket a nyugatról beköltözködött u. n. vendégek (hospites) alapítottak. Ezek azonban csakhamar nagyobb jelentőségre emelkedvén, városokká vagy mezővárosi községekké lettek, avagy privilégiumok alapján elzárt közönségekké alakultak. A soltészségek első kezdetét szintén a XIII. században találjuk, úgyde virágzó koruk a XIV. és XV. századokba esik, s így azokról csak III. korszakunkban fogunk tüzetesen szólni.

Végül figyelembe veendő még az is, hogy a »*dedina*« szó, melylyel felföldi tótjaink falusi községeiket jelzik, a szláv nyelvekben se nem falut, se nem községet, hanem örökséget jelent. Falut a szláv nyelvekben általán véve a »*szelo*« szó

¹⁾ Legrégibb privilegiumukat adta 1225. IV. Béla akkor ifjabb magyar király (Fejér id. m. III. köt. 2. r. 481. l.), melyet 1255. ugyan IV. Béla, 1272. V. István, 1278. IV. László, 1436. Zsigmond és 1514. II. Ulászló királyok erősítettek meg. V. ö. (Pauler Tivadar) Turmező (Athenaeum 1842. 2. félév 26. sz.) — Palugyay Imre: Megyerendszer hajdan és most. Pest, 1848. 234. sk. 11.

²⁾ P. o. Regestrum de Várad 38., 41., 192. sz. — » — villa Hismaelitarum de Opus.« Wenzel id. m. XI. (III. 1.) köt. 61. l.

³⁾ P. o. »Villa Bissenorum.« Fejér id. m. I. köt. 430. l. IV. köt. 2. r. 87. l. — IV. köt. 3. r. 262. l. — Wenzel id. m. 1. köt. 97. l.

⁴⁾ Fejér id. m. IV. köt. 1. r. 191. l. — V. köt. 2. r. 524. l.

⁵⁾ Gyárfás István: A jász-kúnok története II. köt. (Kecskemét, 1873.) 302. sk. 331. sk. 11. és III. köt. (Szolnok, 1883.) 152. sk. 11.

fejez ki. Mindamellett a »dedina« szó nyomára nálunk már a XIII. században találunk ¹⁾).

III. Az eddig mondottakhoz képest *háromféle* községet lehet megkülönböztetni: *szabad*, *szolgai* és *vegyes* községeket.

Szabad községeknek azok tekintendők, melyeknek kizárólag szabad tagjaik voltak. Ezek közt kiválólág a *várjobbágyok* és a *vendégek* községei nevezeteseek. Voltak azonban más szabad községek is, melyek mint ilyenek azon kor okleveleiben említettnek ²⁾). A szabad községek kérdése Magyarország községi rendszerének történetében főfontossággal bír. A hazai mezőgazdaság történetében a szabad községek mindazonáltal kevésbé fontosak, s főleg csak azért vonnak magokra különös figyelmet, mert a községi szabadság után a szolgai községek is kívánczotak, és ez gyakran elkeseredett sűrlődásokra és perekre is szolgáltatott alkalmat ³⁾).

A *szolgai* községek a szolgai munkának és szervezésének viszonyaival és fejlődésével állottak legszorosabb összefüggésben s ezért a mezőgazdaság történetében is ennek megfelelő figyelmet érdemelnek. Fennállásuk a mezőgazdaság érdekeitől és a munkás nép szükségleteitől volt feltételezve, melynek eltartásáról gondoskodni kellett. S azért is kiválólág nagybirtokosok jószágain találtattak, s a szabad alakulás nyomát csak annyiban mutatták, a mennyiben a szolgák munkaereje teljesen és feltétlenül nem volt uruknak lekötve, hanem a felett részben ők is intézkedhettek. Ehhez képest az ilyenmű községeknek két osztályát kell megkülönböztetni, az egyszerűen szolgai községeket (*villae serviles*) ⁴⁾ és azokat, melyek a munkának csak bizonyos nemére kötelezett népnek szolgáltak lakásúl és eltartásúl ⁵⁾).

¹⁾ Wenzel id. m. I. köt. 279. l.

²⁾ P. o. Fejér id. m. III. köt. 2. r. 121. l. — Wenzel id. m. I. köt. 64., 183. stb. II. — Hazai Okmt. V. köt. 31. l.

³⁾ P. o. Fejér id. m. II. köt. 42. l. — Wenzel id. m. I. köt. 22. l. — Hazai Okmt. VI. köt. 4. l., VII. köt. 393. l.

⁴⁾ P. o. » — villam integram cum famulis.« Fejér id. m. I. köt. 395. l. — Ezeknek lakosait lehetett mindenféle szolgai munkára szorítani. (59. §. II.)

⁵⁾ P. o. Wenzel id. m. VI. (II. l.) 437., 533., 553. II. — (60. §. V.)

Bonyadalmasabbak voltak a viszonyok a *vegyes*, azaz azon **községekben**, melyeknek lakosai részben szabadok, részben nem-szabadok és az utóbbi esetben egy vagy több úrnak népei is voltak, úgy hogy nemcsak társadalmi állásuknál, hanem birtokuknál fogva is gyakran nevezetesen különböztek egymástól¹⁾. S ezek a hazai mezőgazdaság történetében különös figyelmet azért vonnak magokra, mert az ország minden részében léteztek, s tény az is, hogy ezen községekben több gazdasági kérdés merült fel, melyek más szempont alá esnek, mint a tisztán szabad és a tisztán szolgai községekben²⁾.

Különben azon történelmi emlék, mely a tatárjárás előtti községi viszonyainkra különös világosságot áraszt, a váradi egyház tűzpróba-regestruma a községek mindhárom nemére nézve egyaránt igen tanulságos adatokat nyújt³⁾; a községi

— »Villa Wos kolnuchariorum vestrorum« t. i. »Regiorum« Kubinyi F.: Árpád-kori Oklevelek. Pest, 1867., 129. l.

¹⁾ Így p. o. Veszprém községének lakosait, kikről szent István és szent László királyok óta van tudomásunk, az ottani káptalan 1237. ékkép jellemzi, hogy azok »populi diversarum conditionum in Wesprimio existentes«, t. i. »jobagiones castri«, »populi Reginae«, »populi castri« és »populi Ducis« (Hazai Okmánytár V. köt. 17. l.) Úgy szintén a bakonybéli (Wenzel id. m. I. köt. 31. stb. 11.), a tihanyi (Fejér id. m. VII. köt. 5. r. 177. sk. 11. — Wenzel id. m. I. köt. 106. sk. 11.), a bozoki (Fejér id. m. VII. köt. 5. k. 98. sk. 11.), a csatári (Fejér id. m. II. köt. 88. sk. 11.) s más apátságok és prépostságok birtokviszonyait tárgyzó okmányokban az ilyenmű vegyes községeknek egész sorozata említettik; a mi nem ritkán »propter permixtam habitationem hominum« (Hazai Okmt. V. köt. 7. l.) surlódásokra is adott alkalmat.

²⁾ P. o. a külső telekre és a közös haszonvételekre nézve a bakonybéli apátság több jószágán lakó népeiről ezt olvassuk: »— — in omni-bus his supra dictis villis ubicunque sunt familiae Sancti Mauritiij omnes mixtim habent agros, foenum et omnia ad humanum usum competentia cum villanis unusquisque villae.« Wenzel id. m. I. köt. 34. l. — Úgy szintén II. Endre király 1211. a tihanyi apátság mortusi udvarnokairól ezt mondja: »— — colunt terram communiter cum villanis Bychachi, et sunt aequiliter participes tam in aquis, quam in silvis seu in arundinalis.« Fejér id. m. VII. köt. 5. r. 194. l. — Wenzel id. m. I. köt. 119. l.

³⁾ Szabad községeknek lehet tekinteni a Regestrum Varadienseben 13., 16., 24., 30., 42., 43., 44., 47., 48., 50., 51., 69., 76., 85., 93., 99. sk.; — szolga községeknek a 7., 17., 52., 53., 67., 74., 77., 80., 100. stb.; — vegyeseknek a 20., 21., 45., 92. stb. sz. a. említett villákat.

életben pedig azon kedvező fordulat, mely az Anjou-királyok korában újjáalakulásához vezetett¹⁾, a tatárjárás után kezdődik.

IV. A községek rendezésére nézve itt szemügyre veendő, hogy a kötelék, mely a lakosokat községgé alakította, abban állott, hogy közös határban együtt laktak, s az abban foglalt földet együtt birták és ehhez képest művelték²⁾. Ennél fogva »*convillanus*«-oknak neveztettek³⁾, s mind lakásuk mind földbirtokuk használása tekintetében egymás közt bizonyos közösséget képeztek. Első tekintetben harmadik személyekkel szemben, kik p. o. a határban megkárosodván kármentesítést követelhettek, erre nézve solidaritás szerint voltak kötelezve⁴⁾. A birtok tekintetében a községben három alkatelemet kell megkülönböztetni, t. i. a lakosok lakházait, illetőleg lakhelyeit, a művelés alatt lévő földjeiket, s azon a helység határai közt fekvő földeket, melyek a község lakosaira nézve közösök voltak (63. §. IV.).

A lakházaknak önálló tűzhelyeik voltak; s ezek, a háztartás szükségleteihez tartozó körülfekvő terekkel (udvar, házi kert) együtt, a helységnek annyi magokban álló alkatrészeit képezték, a hány gazda a községben lakott. Ujabb időben belső telkeknek neveztettek, s a tűzhelyek utáni füst szerint a földtulajdonosának füstpénzt fizettek.

A művelés alatti földek a lakosok társadalmi állásához képest különböző jogi minőséggel birtak. Osupán gazdasági szempontból azonban a súlypontot az anyagi munkaerő alkalmaztatásába és működésének eredményébe kell fektetnünk, miképen ez a mezőgazdaságnak egyes ágaihoz képest mutatkozik. Ez azon tér, mely a gazdasági szorgalomnak és ügyességnek sajátja. S minthogy ezért feladatunk azt kívánja, hogy

¹⁾ A községi szervezés az Árpád-királyok korában nálunk történt fejlődésének példáit látjuk: *Keresztúr* (1246. Fejér id. m. IV. köt. 1. r. 441. l.), *Berény* (1265. u. o. IV. köt. 3. r. 201. l.), *Cosue* (1270. u. o. V. köt. 1. r. 79. l.), *Egreh* (1279. u. o. V. köt. 2. r. 590. l.), *Görge* (1280. u. o. V. köt. 2. r. 54. l.) stb. községek rendezésében.

²⁾ Ezen viszonyt kiválólág II. Endre királynak a tihanyi apátság számára 1211-ben kiadott okmánya világosítja fel. Fejér id. m. VII. köt. 5. r. 177. sk. 11., Wenzel id. m. I. köt. 106. sk. 11.

³⁾ P. o. a Regestrum de Várad 43., 47., 52., 53., 73., 76. sk. sz.

⁴⁾ P. o. a Regestrum de Várad 46., 99. sk. sz.

akkori mezőgazdaságunknak jelzett ágairól külön és részletesen szóljunk; itt csak azon megjegyzésre szorítkozunk, hogy ezek az ország anyagi felvirágzásának s az egyesek megvagynosodásának gyökerét foglalták magokban.

A miben a községi életnek jelentősége és hatása leginkább mutatkozott, az a közös földek voltak, melyekben a község minden lakosának a maga használási joga volt ¹⁾, s a hová kiválólág a víz ²⁾, az u. n. közlegelő, a közös erdők ³⁾, s ezeken kívül más földek is tartoztak, melyeket a községek lakosai gazdasági és életcéljaikra közösen használtak.

Az ezen hármias irányra vonatkozó ügyek, mint községi ügyek, a tulajdonképeni gazdasági ügyektől különböztek, s míg ezekről minden gazda a maga jogi állásához és jó belátásához képest intézkedhetett, — a községi ügyeknek vezetése sz. István törvénye értelmében az u. n. »villicus«-ra ⁴⁾ vagyis »maior villae«-re községi (községi előljáró) volt bízva, kit szabad községekben annak tagjai választottak ⁵⁾; másféle községekben pedig — a mennyiben ez iránt tudomásunk van — a helységek

¹⁾ P. o. a yeszprémvölgyi apácák jószágain Kálmán privilegiuma szerint »terra ad ipsam villam pertinens est communis.« Fejér id. m. II. köt. 47. l. — Szerdahelyi György Alajos: Diploma Graecum S. Stephani Regis monealibus Coenobii B. M. V. datum. Buda, 1804. 37. l. — Wenzel id. m. I. köt. 50. l. — Fejér id. m. I. köt. 395. l., VII. köt. 5. r. 202. l. — »terra in communi jure cum villanis.« Fejér id. m. II. köt. 84. l.

²⁾ P. o. »In Ferteu habent praedicti fratres (t. i. a székesfehérvári keresztesek) partem, sicut servi nostri.« Fejér id. m. II. köt. 287. l.

³⁾ P. o. » — quaecunque his metis affirmantur, sive prata, sive silvae seu fructeta — —.« Wenzel id. m. I. köt. 125. l.

⁴⁾ Szent István I. végz. 9. fej. (a Corpus Juris-ban II. 8.) — Kubinyi Ferencz: Árpád-kori Oklevelek. Pest, 1867. 40. l. — A »villicus«, ki »maior villae«-nek (Endlicher Rer. Hung. Monumenta Arpadiana 470. l.), vagyis »Comes villae«-nek (p. o. Reg. Várad. 41. sz.) is nevezetett; kezdetben a városi előljárót is »maior villae«-nek czimezték, p. o. 1226. »Petrus Maior villae Soproniensis.« (Fejér id. m. III. köt. 2. r. 96. l.), valamint Kassa is még 1267. »villa«-nak hivatott. (Fejér IV. köt. 3. r. 410. l. — Wenzel id. m. VIII. (II. 3.) köt. 173. l.)

⁵⁾ »Habeant inter se villicum electum communi voluntate« (1240. Fejér id. m. IV. köt. 1. r. 195. l. — Hazai Okmt. III. köt. 5. l.) — »Villicum eligent et facient sibi inter se« (1279. Fejér id. m. V. köt. 2. r. 591. l.) — »Maiorem villae ex se eligent quem voluerint« (1246. Fejér id. m. IV. köt. 1. r. 442. l. — Endlicher: Mon. Arpad. 470. l.)

földesurainak intézkedése, és pedig vegyes községekben a lakosságnak hozzájárulásával emelt ezen állására.

65. §. Új telepítvények.

Az új telepítvények kérdése a vendégek kérdésével, melynek szent István nagy jelentőségét tulajdonított ¹⁾, közvetlen összefüggésben állt, s kiválólág a XIII. században volt fontos. A »vinum hospitum«, melyről a pannonhalmi apátság alapító levele tesz említést ²⁾, s a pécsváradi apátságnak 1015-iki okmánya, mely szerint a szent király azt mondja, hogy »liberorum denariorum tertiam partem, quae ab *advenis in terra Ecclesiae habitantibus* debentur, ad calceamenta fratrum concessimus« ³⁾; — világosan azt bizonyítja, hogy ilyen új telepítvényesek az említett apátságok jószágain már szent István korában laktak; s úgy szintén arról is van határozott tudósításunk, hogy ugyanazon időben p. o. Sopron ⁴⁾ és Szathmár megyékben ⁵⁾ telepedtek meg jövevények. Különben gyakran az is történt, hogy egyes nagybirtokosok saját népeiket egyik jószágból egy másikra telepítették át ⁶⁾. — De végre új telepek úgy is keletkezhettek, hogy köztekintetelnél fogva bokros vidékek vagy gyepek kiirtás által haszonvehetőkké tétettek ⁷⁾.

II. Az új telepítvények jelentőségét csak akkor fogjuk kellőleg méltányolni, ha tekintetbe vesszük, hogy mi nagy tért foglaltak el a XI. századnak kezdetén hazánkban az erdőségek és mocsárok, s hogy az ezekkel elborított vidékeken a birtokot haszonvehetővé tenni csak úgy lehetett, ha munkás nép telepedett oda. Már a XI. századra nézve igen tanulságos I. Géza királynak a Garam melletti szent-benedeki apátságot alapító

¹⁾ Ad Emericum filium 6. fej.

²⁾ Fejér Cod. Dipl. Hung. I. köt. 281. l.

³⁾ U. o. 301. — A zalavári apátságnak 1024-ki alapítólevelében is van szó ilyen denariusokról. U. o. 309. l. — A bakonybéli apátságnak 1036-ki alapítólevele pedig a »supervenientes hospites«-eket említi U. o. 329. l.

⁴⁾ Wenzel: Árpádk. Új Okmányt. I. köt. 22. l.

⁵⁾ Fejér: Cod. Dipl. Hung. III. köt. 2. r. 211. l.

⁶⁾ Fejér id. m. III. köt. 1. r. 161. l., VII. köt. 5. r. 213. l.

⁷⁾ Mikor a nép »ad incidendas indagine vulgo gepu« használtatott. Fejér id. m. III. k. 2. r. 69. és 191. ll.

1075-iki okmánya, melylyel az apátnak jogot ad, hogy Tisza melletti jószágait a mezőgazdaság előmozdítása tekintetéből új lakosokkal népesíthesse¹⁾), mit II. István 1124-ben megújított²⁾), ezen alkalommal határozottan azt rendelvén, hogy a telepítvény a magyarok joga szerint rendeztessék³⁾). Különben a földes uraság alatt álló községekben ennek engedelme nélkül senki le nem telepedhetett⁴⁾). S ilyen szabályok szerint már a tatárjárás előtt keletkezett számos új telep hazánkban, p. o. Sáros megyében 1209. Ujfalu II. Endre király adományából⁵⁾); az ország nyugati határánál 1217-ben azon telep, melyből később Szokolca város fejlődött⁶⁾ stb. Nagyobb jelentőséggel birtak ugyanazon időben az erdélyi telepítvények, a Barcaságban a német rend igyekezetei mellett, mely azonban később Prusziába telepedett át, és azon teutonok és latinok letelepedése, melyből idő folytával az ottani szász nemzet alakult — s kis idővel később a Szepességbn az ottani szászok állandó letelepedése stb.

A tatárjárás után az országnak csaknem általános elpusztulása szolgáltatott okot és alkalmat, hogy királyaink és hatalmasabb nagybirtokosaink birtokaikat új telepítvényesekkel iparkodtak népesíteni, s az ezek által alapított helységeket gazdaságilag emelni⁷⁾); a mihez egyébiránt a XIII. század

¹⁾ »In praedictis terris in Hungaria, scilicet in Meler, Sapi, Pelu, Sagy, Alpar, Chonu et Fyzegh, quotquot voluerit Abbas, homines cum aratris ponat; latae enim longaeque sunt, et magnae« stb. Fejér id. m. I. köt. 438. l.

²⁾ Fejér id. m. II. köt. 78. l.

³⁾ »Sint in potestate Sancti Benedicti et sui Abbatis, et secundum consuetudinem Hungarorum faciat Abbas et iudicet.« U. o.

⁴⁾ P. o. Szent István a veszprémvölgyi apácák 1025-ki privilegiumában ezeket mondja: »Do potestatem in hac eadem habitatione, ut volentes habitare in possessorio sancti monasterii absque voluntate Abbatissae et sororum, expellantur e loco etiam nolentes.« Fejér id. m. I. köt. 313. l. — »In suscipiendis aut dimittendis liberis hominibus, qui volunt terram habitare et colere, dominus Abbas huius loci (Sancti Martini) habeat potestatem« Scines nő 1146-ki végrendelete. Wenzel id. m. I. köt. 56. l. — V. ö. u. o. 58., 64. ll. stb.

⁵⁾ Fejér id. m. III. köt. I. r. 79. l.

⁶⁾ Fejér id. m. III. köt. I. r. 200. l.

⁷⁾ P. o. Hazai Okmánytár V. köt. 40. l.

második fele óta az egész Európában felvirágzásnak indult községi szabadság is járult, a mennyiben a viszonyok úgy hozták magokkal, hogy társadalmi életének ezen új lendülete hazánkra is áthatott.

III. A mezőgazdaságnak egyes ágai.

66. §. Általános tájékoztatásúl.

I. Árpádi korszakunk alatt több esemény alkalmával valóban nagyszerű képek tűnnek fel hazánk egyes vidékei gazdasági állapotainak virágzásáról.

I. Endre király korában, mikor III. Henrik császár Péter érdekében 1051-ben Magyarországot a legnagyobb erővel, de siker nélkül megtámadván, kiéhezett serege az inség legnyomasztóbb hatását szenvedte, s ekkor a létrejött fegyverszünet után a német harcosok előtt oly gazdag magyar tárházak nyíltak meg, és az élelemszereknek oly bő és sokféle mennyisége állott rendelkezésre, melyet csak egy gazdaságilag nevezetes országban lehetett találni ¹⁾.

Még érdekesebb tudósítást nyújtanak e tekintetben a három első keresztes háború alkalmával Magyarországon átvonult nyugati keresztencesapatok itineráriumai, melyeket Albert aacheni kanonok, Tyrusi Vilmos, Frisingai Otto, Chartresi Odo, Tageno passauai esperest, az u. n. Ansbert, és több azou koru krónikásnak feljegyzései juttattak korunkra, kik nagyobbbrészt mint szemtanúk szólnak. E szerint azon vidékeken, melyeket saját tapasztalás után leírtak, nemcsak számos és különböző nemű terményeket találtak, melyek a lakosok és az átvonuló sereg szükségleteit bőven fedezték, s milyeneket csak az akkori

¹⁾ »Caesar cum magna multitudine bellatorum venit in Hungariam«, azonban az I. Endre király parancsára elpusztított vidékeken »neque militibus suis invenire potuit victualia, nec equis« stb. Mikor azután a magyaroktól megveretvén, fegyverszünet kötött: »tunc Rex Andreas misit Caesari 50 corpora immensorum husonum, et 2000 lardorum, 1000 tauros ingentes; de panibus autem plus quam secum ferre poterant; oves quoque et boves seu pecudes pascuales, et vini copiam super effluentem« stb. Bécsi képes krónika ed. Mátyás 162. l.; és szint-úgy Thuróczy krónikája II. rész 43. fejj. és a budai krónika ed. Podbraczký 108. l. V. ö. Kézai Simont ed. Mátyás 84. l.

viszonyokhoz képest teljesen kifejtett mezőgazdaság adhatott, hanem oly bő termékenységet is láttak, hogy Frisingai Otto túlzásokban gyönyörködő modorában Magyarországot még földi paradicsomhoz is hasonlónak tartotta ¹⁾.

Megerősítve látván tehát ezen oldalról Béla király névtelen jegyzőjének azon büszke nyilatkozatát, mely szerint: »Felix Hungaria, cui sunt dona data varia«; ²⁾ s miután az akkori mostoha események és fordulatok daczára hazánk ezen kedvező hírét Európa-szerte a XIII. század végén is ³⁾ megtartotta, érdekes feladat volna ama korban kifejtett gazdasági viszonyainak részletes leírását megkísérteni. Ilyen feladatnak mindazonáltal teljesen megfelelni a kútfői apparatus szegénysége miatt alig lehetséges; s mindaz a mit efféle irányú vizsgálódásoktól várni lehetne, csak constatalása volna a növény- és állatvilág azon nevezetesebb terményeinek, melyek akkor hazánkban találtattak, s esetleg kiemelése néhány ténynek, melyek az azok művelésére és tartására fordított gazdasági munka tekintetében némi felvilágosítást foglalnak magokban.

S valamint a nyugati, úgy 1161. óta byzanci írók is Magyarország belső állapotairól többször szólván, ily alkalmommal termékenységet és hasznos természetményekben való bőséget említik.

II. Különben az ily célnak megfelelő történelmi kútfőknek három osztályát kell megkülönböztetni; t. i. okiratokat, melyek a mezőgazdaság szempontjából érdekes adatokról tanúskodnak; a tizedjog gyakorlásáról szóló okleveleket, és az amaz időből korunkra jutott vámtarifákat.

¹⁾ Szavai szerint: » — — planitie campi latissima, decursu fluminum et amnium conspicua, nemoribus diversarum feralum generibus plenis conserta, tam innata amoenitate faciei raeta, quam agrorum fertilitate locuples esse cognoscitur, ut tamquam Paradisus Dei vel Aegyptus spectabilis esse videatur.« De gestis Friderici I. Imperatoris I. könyv. 37. fejezet.

²⁾ A bevezetésben Endlicher kiad. 91. l., — és Monum Árpád 2. l.: — Mátyás kiad. 2. l.

³⁾ Alighieri Dante is ekkép jelzi Magyarországot: »O beata Ungheria, se non si lascia Piu malmenare!« Divina Comedia. Paradiso XIX. 142.

1. A közönséges történelmi okiratok, melyeket itt szemügyre vennünk szükséges, leginkább azok, melyek a birtokviszonyokra, a birtok fennállására s a birtokkérdéseket tárgyzó peres ügyekre vonatkoznak. Oly okiratok, melyek a birtok gazdasági használatát vagy más eféle gazdasági kérdéseket közvetlenül tárgyzának, felette ritkák.

2. Az egyházi tizedet tárgyzó középkori oklevelek igen számosak; itt azonban nem tűzetesen, hanem csak annyiban veendők tekintetbe, a mennyiben ama tárgyakat említik, melyek után tized járt ¹⁾. Általános elv lévén t. i., hogy mindennek a mit Isten ad, tehát nemcsak a föld termésének, hanem az állattenyésztés eredményének is tizedrésze az egyházat illeti; kétségtelen hogy a tized kérdése a mezőgazdaság egész körére terjeszkedett; úgy hogy azon termények, melyek okmányainkban mint az egyházi tized tárgya említettnek, az összes magyarországi mezőgazdaságnak is tárgyát képezték.

3. Végre az azonkorú vámtarifákat illetőleg az jegyzendő meg, hogy azok a mezőgazdaságnak a közforgalomra gyakorolt hatását tüntetik fel, s ehhez képest azon terményeket említik, melyek — mivel gazdaságilag a legfontosabbak valának — a kereskedésnek is tárgyai voltak. A vámjegyzékek és vámtarifák tehát mintegy tükörképet nyújtanak, melyben a kereskedés egyéb tárgyai közt, hazánk akkori mezőgazdaságának legbecselesebb terményei is találhatók.

A nevezetesebb magyarországi vámtarifák, melyekről ezen korból tudomásunk van, az *esztergami* és a *budai*. Mert e két város lévén azon időben hazai belkereskedésünknek főhelyei, vámtarifáik is nemcsak az ottani vásároknak, hanem akkori országos kereskedelmünknek és névszerint a Dunake-

¹⁾ P. o. a zalavári apátság 1019-ki alapító levelében: »decima equorum nostrorum in Insula, quae vocatur Chepel, in poledris.« Fejér id. m. I. köt. 305. l. — 1190. a pécsi egyház számára »— — de omnibus bonis stb.« U. o. II. köt. 255. l. — 1001. a pannonhalmi apátság számára: »Comitatus (Sümegiensis) decimationem de omnibus negotiis, praediis terris, vineis, segetibus, vectigalibus« stb. U. o. I. köt. 281. l.; — 1036. a bakonybéli apátság számára: »— — populus decimas suas de vino, de segetibus sive aliis nascentiis et de pecudibus vel animalibus« stb. U. o. I. köt. 329. l.; — 1271. az egri püspök számára: »de agnis, hoedis et suellis decimam« stb. U. o. V. köt. I. r. 157. l. stb. stb.

reskedésnek tárgyairól is szólnak, tehát különösen azon terményekről is, melyeket hazánk gazdasági működésének fontosabb eredményeiként lehet tekinteni.

a) Az *esztergami* tarifa már 1198-ban gyakorlatban volt¹⁾, a mikor az ottani vám még királyi vám (telonium Regium) volt²⁾, s később midőn az esztergami egyház birtokába jutott³⁾, Imre, IV. Béla és IV. (kún) László királyi privilégiumai által megtartatott⁴⁾. Az egyes kereskedelmi cikkek benne részint országos kereskedésünk, részint az ottani vásárookra való tekintettel említetnek meg, s névszerint felemlítve találunk mindenféle cerealékat, lent és kendert, gyümölcsöket, bort és sört, gulyás ökröket, sajtot, sertéseket, mindennemű halakat, ökör-, birka- és kecskebőröket, szűcsárukat stb.⁵⁾

b) A *budai* (vagyis pestujhegyi) vásár- és vámtarifát csak 1255-ből ismerjük, mikor IV. Béla király ezen vám jövedelmét a margitszigeti domokos apáczáknak adományozta⁶⁾; s atyja ezen privilégiumát V. István király 1270-ben megerősítette⁷⁾. Itt is cerealék és egyéb növények, továbbá széna, zöldek, bor, fa, lovak, szarvasmarhák, juhok, disznók, halak, méz, marhabőrök, szűcsárúk stb.⁸⁾ említetnek fel.

¹⁾ Fejér: Cod. Dipl. Hung. VII. köt. 5. r. 143. l.

²⁾ Fejér id. m. V. köt. 3. r. 413. l.

³⁾ Fejér id. m. III. köt. 1. r. 167. l., III. k. 2. r. 418. l., IV. k. 2. r. 304. és 346. ll., V. k. 1. r. 20. és 21. ll., V. k. 3. r. 403. l.

⁴⁾ IV. László 1288-ki privilegiuma szerint. U. o. Endlicher: Rerum Hungaricarum Monumenta Arpadiana 609. l.

⁵⁾ » — — pelles, — vinum — — de pellibus squirionorum (? v. signacionum), — — de leporinis pellibus — — pistores, — — tabernarii vini et cerevisiae — — de quolibet bove pascuali, — — de porcis, de quinque ovibus, — — de decem agnis, — — de minutis, utpote caseis et fructibus, — — de quolibet curru frumenti, siliginis, hordei, avenae et bladii, vel etiam piscium parvulorum, — — de singulis husonibus recentibus et salsis; de duobus sturionibus — — cutes boum — — de pellibus caprinis et ovinis» stb. Fejér id. m. VII. köt. 5. s. 143. sk. ll.

⁶⁾ Fejér id. m. IV. köt. 2. r. 310. l. V. ö. u. o. 320. és 453. ll. és ezen okmánynak IV. László által 1279-ben és Zsigmond király által 1411-ben történt még kiadatlan megerősítését.

⁷⁾ Fejér id. m. V. köt. 1. r. 65. l.

⁸⁾ » — — — de curru onerato cum frugibus, — — de curru cumulonis, — — de tunella vini, — — de curru qui portat pelles ferinas, — — de cera, — — currus qui portant pelles bovinas, — — currus qui

c) Voltak ezeken kívül még több más vámhelyeknek szóló szabályozások is, de ezek nem bírnak oly nagy fontossággal. S ilyen reánk nézve kevésbé fontos vámszabályozás p. o. az, melyet IV. Béla király a bécsi kereskedők számára 1255-ben a *győri* vámhelyre nézve megállapított ¹⁾, s melyet V. István 1270-ben megerősített.

d) Ellenben azon kérdés tekintetében, hogy mezőgazdaságunk tárgyai mennyiben szerepeltek az ország külső kereskedésében? — két régi ausztriai vámszabály ad felvilágosítást, t. i. a *hainburgi* a XI. századból, és a *stein-i* a XII. századnak végéből.

A *hainburgi* vámszabály szerint, mely azonban csak a dunai, tehát vízi kereskedelemre vonatkozik, s így másnemű kereskedésről nem szól, a magyarországi kiviteli kereskedelem tárgyát cerealék, bor, fa és fakészítmények, állatbőrök, szűcsárúk, méz és viasz, különféle halak stb. képezték ²⁾. Nevezetes, hogy valamilyen a bécsi kereskedők a győri vámhelyen részesültek bizonyos kedvezményekben, úgy viszont a győriek Hainburgban szintén kedvezőbb bánásmódot tapasztaltak. ³⁾

A *stein-i* vámszabály nemcsak a dunai, hanem a száraz-

portat tunellam mellis, — — de venditore equi, — — ab eo qui vendit pecudes, — — de tribus ovibus, — — de tribus porcis, — — de mensura cereae non purae, — — de mensura purae cereae, — — de mensura sepi, — — de carina frugum, — — de nave piscium, — — de curru magno piscium, — — de strue lignorum, — — de curru foeni, — — currus lignorum stb. Fejér id. m. IV. köt. 2. r. 310. sk. 11.

¹⁾ Endlicher id. m. 491. l. — Hormayr: Wien, seine Geschichte stb. I. köt. Bécs, 1823. Okmányok XXX. sz.

²⁾ »Daz sint di Recht von der Wazzermaut ze Haimburch« stb. — »Daz sint die recht an der Wazzermaut ze Vngern.« »Wer chol fuert, — — von eim mut lach, — — von eim nev n wagen, — — von acht phlueg redern, — — von eim fuerder wercholtz, — — von eim vaz chavfweins von Vngern, von eim Mutt traeds von Vngern, — — von eim emmer weins von Vngern, — — von eim hausen, — — von eim schiflein mit vischen — von eim vischwagen, — — hevt vnd wachs, — — von hundert Aechorn, — — von hundert heseim, — — von hundert zeizel, von hundert fuchsein, — — von hundert hermleins« stb. Rauch Adorian: Scriptores Rerum Austriacarum I. köt. Bécs, 1793., 206. stb. 11. Fejér id. m. VII. köt. 1. r. 278. sk. 11.

³⁾ Endlicher id. m. 491. l. — Rauch id. m. I. köt. 211. l.

zon folytatott kereskedést is tárgyazta; s ennek következtében oly vámczikkerekre is vonatkozott, melyek — mint p. o. szarvasmarhák, sertések, — akkor a dunai kereskedésnek nem voltak tárgyai. A steini vámtarifában a következő magyarországi terményeket találjuk: cerealékat, hüvelyes veteményeket, mákot, komlót, gyümölcsöket, fát, bort, szarvasmarhákat, juhokat, sertéseket, állatbőröket, szűcsárúkat, mézet s különféle halakat ¹⁾. Minthogy pedig Magyarországon keresztül a Dunán felfelé a keleti kereskedésnek is egyik útja vezetett, ennek czikkei, a mennyiben csak átviteli kereskedés tárgyai voltak, itt tekinteten kívül maradnak ²⁾.

e) E mellett Magyarországból a keleti római császárságba kivitt terményekre vonatkozó ott való vámszabályok is tekintetbe volnának veendőek. Mert hogy ilyenek is fennálltak, azt a hazánkból kivitt fémekre nézve már más alkalommal mutattam ki ³⁾. Mellőzve azonban, hogy a középkori keleti kereskedés részletes kérdései igen bonyadalmasak, és határozott megfejtésök felette nehéz ⁴⁾, a keleti császárság valami vám-

¹⁾ »Forma minoris mutae in Stein a Duce Leopoldo statuta.«
 » — — de centenario cerae, — — de C cutibus sive sint decalvatae sive non, — — de centenario curduani, — — de C agninis cutibus, — — de C asperioribus cutibus, — — de C leporinis pelliculis, — — de C vitulinis cutibus, — — de carrada mellis, — — de urna mellis, — — de urna medonis, — — de carrada vini, — — de carrada cervisiae, — — de modio frumenti, — — de modio tritici vel fabarum vel bisarum, et de omni genere leguminum, — — de modio papaveris, — — de bove, — — de porco, — — de berna, — — de X arvinis, — — de ovibus, — — de II vitulis, — — de capra, — — de centenario sepi, — — de pellibus merderinis vel de pellibus variis, — — de C caseis, — — de humulo, — — de haweenwampe, — — de carphonibus, — — de numero allicium qui dicitur last, — — si aliquis ducit ligna quae dicitur wit vel asseres in navibus absque vlos, de carrada lignorum, — — de C asseribus, — — de nucibus, — — de duabus metretis minorum nucum videlicet avellanarum, VI casei, III pulli« stb. Rauch id. m. II. köt. 106. sk. 11.

²⁾ Mint ilyenek a steini vámtarifában említettnek p. o. oleum, piper, species cuiuscunque sint generis, crocus stb.

³⁾ Magyarország bányászatának kritikai története. Budapest, 1880. 22. l.

⁴⁾ V. ö. e tekintetben Hüllmann Károly Detre: Geschichte des Byzantinischen Handels bis zum Ende der Kreuzzüge. Frankfurt, 1808. ... Hayd Vilmos: Die Anfänge der italienischen Handels-Colonien im by-

szabályozásáról, melynek mi itt hasznát vehetnők, semmi tudomás nem jutott korunkra. Így tehát ezen oldalról felvilágosítást nem várhatunk.

III. Ezeket előre bocsátva, ha most a részleteket vesszük szemügyre, a termények különféleségéhez képest ennek több ágát kell megkülönböztetni, melyek egybefoglaltatván, két csoportot képeznek, t. i. a *növény- és az állattermények termelésének* csoportjait.

A *növényterményekhez* képest, melyek műveltettek, a mezőgazdaságnak következő ágait különböztetjük meg: 1. az u. n. *cerealék* vagyis *gabonaneműek* termelését; — 2. a *bor* vagyis *szőlőművelést*; — 3. a *kertészetet* és *gyümölcsstermelést*; — 4. a *szénatermelést*, mely a *legelők* használásával ugyanazon szempont alá van helyezve, — és 5. az *erdőkkel* való *gazdálkodást*.

Az *állattenyésztés* köréből a mezőgazdasághoz számítandók: 6. a *lőtenyésztés*; — 7. a *szarvasmarhák tenyésztése*; — 8. a *juh- és kecsketenyésztés*; — 9. a *sertések tenyésztése*; — 10. néhány főleg kisebb *házi állat tartása*; — 11. a *méhtenyésztés* — és 12. a *haltenyésztés*.

Magától értetik, hogy ezekre nézve a XI—XIII. századnak formászerű mezőgazdasági statisztikáját, elégséges adatok hiánya miatt, nem adhatjuk, s hogy feladatunk csak azt kívánja, hogy a meglévő tudósítások alapján a mezőgazdaság egyes ágainak köréhez tartozó oly adatokat állítsunk össze, melyek például szolgáljanak, hogy azok mi módon voltak kifejtve.

1. A cerealék termelése.

67. §. Földművelés. Szántóföldek.

I. A *cerealék* vagyis *gabonafélék* ősi időtől fogva napjainkig mindenütt u. n. szántóföldeken oly módon termeltetnek,

zantinischen Reiche (Zeitschrift für die gesammte Staatswissenschaft. 1858. 652. sk. II.) — Die italienischen Handelscolonien am Schwarzen Meere. (U. o. 1862. 194. sk., 653. sk. II. és 1863. I. 162. sk. II.) — Ugyanaz: Le Colonie Commerciali degli Italiani in Oriente nel medio evo. 2 kötet. Velencze, 1866. sk. — Ugyanaz: Geschichte des Levantehandels im Mittelalter. 2 kötet. Stuttgart, 1879.

hogy a földnek bizonyos tere, művelés végett, különösen e célra rendezett és alkalmaztatott munka alá véteték. Így volt ez a történeti előzményekhez képest nálunk a vezérek korában is, azonban mezőgazdasági viszonyainknak akkor még nem eléggé határozott alakulása miatt, és mivel e tárgyra vonatkozó egyenes tudósítások azon időből hiányoznak, ott erről csak egész általánosságban, és többnyire indirect adatok alapján, szólhatunk. A XI. század óta mindazonáltal már az okiratoknak egész sorozata nyújt közvetlen, habár szintén még gyakran hiányos, felvilágosítást.

Szent István korától kezdve t. i. szántóföldek már folyton folyva, különböző körülmények közt és többféle név alatt említetnek. Leghatározottabb az »ager« elnevezés ¹⁾; többnyire azonban hol »terrae agrestes« ²⁾, »terrae arabiles« ³⁾, »terrae aratoriae« ⁴⁾ vagy »terra arata« ⁵⁾, hol »agricultura« ⁶⁾, hol egyszerűen »terrae« ⁷⁾, hol más néven is neveztetnek ⁸⁾. Azok pedig, kik a szántóföldeket művelték, okiratilag »aratores« ⁹⁾ vagy »agricolae« nevezete alatt említetnek ¹⁰⁾, úgy azonban, hogy ezen elnevezés rendszerint csak a nem-szabad földművelőkre volt alkalmaztatva.

A szántóföldnek ellentétét a mezőség vagyis u. n. »terrae

¹⁾ P. o. Fejér: Cod. Dipl. Hung. I. köt. 290., 388., 355., 453. ll. stb.

²⁾ P. o. Fejér id. m. I. köt. 451. l. — Hazai Okmánytár I. köt. 39., 51., 66., 76. ll., IV. köt. 3. l. stb.

³⁾ P. o. Fejér id. m. I. köt. 391. l. — Wenzel: Árpádk. Új Okmt. I. köt. 58. l., III. köt. 123. l. — Dessewffy-féle Okmt. 21. l. stb. — Kubinyi F. id. m. 65. l.

⁴⁾ P. o. Fejér id. m. I. köt. 450. l. — Hazai Okmt. IV. köt. 3. l. stb.

⁵⁾ P. o. Hazai Okmt. I. köt. 5. l.

⁶⁾ P. o. Fejér id. m. I. köt. 388. l.

⁷⁾ P. o. Fejér id. m. I. köt. 282., 297., 306., 317., 330., 388., 395., 428., 431., 433., 449. ll. stb. — Wenzel id. m. I. köt. 93. l. — Wenzel id. m. XI. köt. (III. l.) 109. l.

⁸⁾ P. o. »aratra« Fejér id. m. I. köt. 305. l.; — »terra ad arandum« Fejér id. m. VII. köt. 5. r. 211. l.; — a tizedek tekintetében »segetes« Fejér id. m. I. köt. 329. l.

⁹⁾ P. o. Fejér id. m. I. köt. 297., 312., 451. ll. — Wenzel id. m. I. köt. 49. l. — Hazai Okmt. IV. köt. 3. l. — »— servi qui in aratris suorum dominorum obsequuntur.« Fejér id. m. II. köt. 256.

¹⁰⁾ Fejér id. m. VII. köt. 5. r. 195. l.

campestres«¹⁾, a cserje vagyis u. n. »terra virgultuosa«²⁾ és a mocsárok vagyis u. n. »terra paludosa«³⁾ képezték. Azonkívül szokás volt különbséget tenni a művelt és nem művelt szántóföldek (»agri culti et inculti«⁴⁾, »terrae cultae et incultae«⁵⁾, s általában a lakott és nem lakott (»terra vacua«⁶⁾, »terra vacua et habitatoribus destituta«⁷⁾ földek közt.

Itt a következő kérdések fejtendők meg :

a) *Minő cerealék képezték akkor nálunk a földművelés tárgyát?*

b) *Milyen volt a szántóföldek rendezése?*

c) *Minő foglalkozásokból állott a földművelésnek munkája?*

d) *Miféle földművelési szerszámok és segédszerek használtak?*

e) *Általában — a mai gazdasági tudomány szempontjából — minő földművelési módszert követtek akkor hazánkban?*

68. §. Folytatás.

II. A cerealék, melyek második korszakunk alatt hazánkban műveltettek, és melyekről ez iránt biztos tudomásunk van⁸⁾ a következők: *buza, rozs, árpa, zab, tönköly és köles; továbbá hüvelyes vetemények, mák és len*⁹⁾. Azonban kétség-

¹⁾ Fejér id. m. I. köt. 452. l. — Hazai Okmt. I. köt. 67. l. — IV. köt. 3. l.

²⁾ Wenzel id. m. III. köt. 123. l.

³⁾ Hazai Okmt. I. köt. 40. l.

⁴⁾ Fejér id. m. I. köt. 290. l. — Hazai Okmt. VI. köt. 1. l.

⁵⁾ P. o. Fejér id. m. I. köt. 388. l. — Wenzel id. m. XI. (III. 1.) köt. 58. l.

⁶⁾ P. o. Dessewfy-féle Okmt. 43. l. — Hazai Okmt. VI. köt. 276. l. — Kubinyi: Árpádk. Okl. 36., 40. ll.

⁷⁾ Fejér id. m. IV. köt. 3. r. 113. l. — Hazai Okmt. VI. köt. 167. l.

⁸⁾ Itt leginkább az előbbi §-ban jelzett vámtarifák nyújtanak általános áttekintést.

⁹⁾ Ezek, okmányokban, hol külön, hol együtt említettnek, p. o. III. Béla királynak egy 1190-ki okmányában a pécsi egyház tizedeire vonatkozólag: — — decimas de omni frugum genere, scilicet tritico, siligine, hordeo, avena, milio, sicut horrea continent, eorumdem leguminum

telen, hogy más, hazánk éghajlatának megfelelő termények is voltak a földművelés tárgyai.

Egyszersmind megjegyzendő, hogy az ország egyes részei nem egyformán járultak ezen termények előállításához, s hogy — főleg a XI. században — a cerealék a dunán-túli vidékeken leginkább termeltettek.

III. Az egyes szántóföldek rendezése az állandó lakhelyek alakulásával és a községi viszonyok fejlődésével volt szoros összefüggésben.

Kezdetben t. i. ott, a hol csak az állandósított lakhelyek alakultak zárt községekké, az egyes birtokosok az általok birt földnek nagy bőségében lévén, azt kényök kedvök szerint ott és úgy művelték, s illetőleg használták szántóföldnek, a mint az a viszonyoknál fogva reájok nézve legelőnyösebbnek látszott. Megszorítás e tekintetben csak akkor állott be, mikor az egyes helységek területe maradandó határjelekkel vétetvén körül, ezeken belül az egyes lakosoknak jutott magánbirtok a helységek közös földjétől külön alakult, s terjedelme határozott mértékek (ekealjak — aratra, és holdak = jugera) szerint szabályoztatott és többnyire árkokkal vétetett körül. S így keletkezett azután egyes helységek határokkal ellátott területe (»terra metata«)¹⁾, melyeknek kijelölése királyi tekintély mellett történt (már a XI. században a »termini Regales« kifejezésével²⁾ találkozunk); az ezen területen belül rendezett szántóföldek pedig »terra ordinatának«³⁾ neveztettek.

prorsus nullo excepto« stb. Fejér id. m. II. k. 255. l. — Minthogy pedig a hazai külkereskedés tárgyát képezték, az akkori vámtarifákban is van rólok említés (66. §. II.)

¹⁾ Fejér id. m. VII. köt. 5. r. 193. l. — Wenzel id. m. I. köt. 118. l., XI. (III. 1.) köt. 19. l., a gr. Zichy család okmánytára I. köt. 1. l.: »— — pertransit distinctas metas terreas hotar vocatas.« Fejér III. köt. 1. r. 207. l. — »— — ibi est cumulus hoc est hotar.« Wenzel id. m. I. köt. 31. l.

²⁾ »— — terra circumquaque munita est regalibus terminis.« Fejér id. m. I. köt. 453. l. — »terram circumquaque signatam regalibus signis.« U. o. 455. l. — »quatuor aratra regalibus signis circumdata« 40., 457. ll.

³⁾ Másképp: »terra sessionalis.« Hazai Okmt. IV. köt. 13. l. — Ezen fogalom egy 1255-ki okmányban említett »terra iuxta ipsius Palatini iudicium emendata et metata« fogalmával összefüggésben állott. U. o. V. köt. 27. l.

A községi viszonyok fejlődésével a szántóföldek rendezése, úgy gazdasági, mint jogi tekintetben szintén határozottabb anyagi és alaki eredményeket mutat fel. Névszerint:

a) Az egységes mérték, mely szerint a szántóföldek rendezése történt, az aratrum vagyis ekealj, azaz oly földtér volt, melyet bizonyos számú ígás ökörrrel művelni s illetőleg egy nap alatt felszántani lehetett.

Eredetileg az »aratrum« szó az egy ígába fogott ökröket jelentette, s ezen értelemben használtatott e szó nálunk még a XII. században is¹⁾. Azonban már a XI. században egyszersmind azon földtér is »aratrum«-nak neveztetett, melynek felszántására az így egy ígában fogott ökrök használtattak²⁾; s ez utóbbinak terjedelme az ököriga és a földtér közti vonatkozás szerint határozatott meg³⁾, míg végre maga

¹⁾ P. o. »Praedium Edeel supradicto monasterio dedi cum duobus aratris boum, et quatuor familiis servorum« stb. Farkas Paznan fiának 1165. körüli végrendelete, Wenzelnél id. m. VI. köt. (II. 1.) 104. l.

²⁾ P. o. 1067. körül: »terram ad septem aratra«; — »terra ad tria aratra.« Wenzel id. m. I. köt. 25. l. — 1075. »terram nomine Sikva ad 16 aratra«; — »villam Tazzar cum terra 20 aratrorum«; — »villam Hudvordiensium Bissenorum cum terra 72 aratrorum« stb. Fejér id. m. I. köt. 429., 430., 431. l. »In aureo loco dedit 5 mansiones et terram cum 3 aratris.« U. o. 487. l. — Kubinyi: Árpádk. Okl. 1. l. stb.; — s úgy szintén még 1212. »— praedium Kenezna cum uno aratro, scilicet cum bobus ad unum aratrum.« Hazai Okmt. VI. köt. 9. l.

³⁾ P. o. egy ekealjára. Fejér id. m. I. köt. 431. l., III. köt. 1. r. 326. l.; — Wenzel id. m. III. köt. 72. l., VI. köt. (II. 1.) 39., 222., 315., 447. ll., VII. köt. (II. 2.) 60. l.; — Hazai Okmt. I. köt. 19., 26. ll.; — Dessewfy Okmt. 13. l. stb.; — 2 ekealjára. Fejér id. m. I. köt. 305. l., II. köt. 84., 89., 90. ll., III. köt. 1. r. 64., 158., 327. ll.; — Wenzel id. m. II. köt. 55. l., III. köt. 70. l., VI. köt. (II. 1.) 39., 104., 449. ll., VII. köt. (II. 2.) 8., 26., 77. ll.; — Dessewfy Okmt. 5., 48. ll.; — 2¹/₂ ekealjára. Wenzel id. m. VII. köt. (II. 2.) 66. l.; — 3 ekealjára. Fejér id. m. I. köt. 432. l., III. köt. 1. r. 326. l.; — Wenzel id. m. I. köt. 24. l., III. köt. 124. l., VI. köt. (II. 1.) 39., 222. ll.; — 4 ekealjára. Fejér id. m. I. köt. 431. l., II. köt. 89. l., III. köt. 1. r. 124. l., IV. köt. 3. r. 57., 65. ll., VII. köt. 5. r. 88. l.; — Wenzel id. m. VII. köt. (II. 2.) 104., 226. ll.; — Dessewfy Okmt. 107. l.; — 5 ekealjára. Fejér id. m. I. köt. 431., 432. ll.; — 6 ekealjára. Fejér id. m. III. köt. 1. r. 61. l., IV. köt. 1. r. 202. l.; — Dess. Okmt. 21. l.; — 7 ekealjára. Wenzel id. m. I. köt. 36. l. — 8 ekealjára. Fejér id. m. I. köt. 449. l.; — Hazai Okmt. III. köt. 3. l., VI. köt.

a földtér lett magában álló és határozott mértéknek fogalmává, mely királyi mértékkel szabályoztatott. A »aratum« mértékének ez a végleges állandósítása mindazonáltal nem egyszerre történt s nem valamely törvény vagy királyi rendeletnek következtében, hanem lassanként és mintegy önmagától s általán véve IV. Béla király alatt a tatárjárás óta vehető észre; határozott megállapítását pedig a XIV. századnak kezdetén, tehát az Arpádkirályok korszakának végén nyerte ¹⁾. Kitészik ebből, mily helyesen mondhatta Villányi Szaniszló, hogy az ekealja »a vidékek vagy a földnek minőségéhez képest« eredetileg nem egyféle volt az egész országban ²⁾, azonban kitészik egyszersmind, mily téves úton indult Foltényi János, mikor a zaszty-i apátság XI. századi alapító levelében említett »terra ad tria aratra« mértéket Werbőczynek 1514. készült Hármaskönyve szerint akarja magyarázni ³⁾.

Ezekhez képest egy »aratum« eredetileg nálunk oly földtért jelentett, melyet — miut látszik — egy nap alatt négy ígás ökörrel felszántani lehetett ⁴⁾; már állandósított

343. l.; — 10 ekealjára. Wenzel id. m. I. köt. 263. l.; — 15 ekealjára. Wenzel id. m. III. köt. 73. l.; — 16 ekealjára. Fejér id. m. I. köt. 431. l.; — 20 ekealjára. Fejér id. m. II. köt. 73. l., VII. köt. 5. r. 102. l.; — Wenzel id. m. III. köt. 173. l., VI. köt. (II. l.) 402. l.; — 40 ekealjára. Fejér id. m. I. köt. 453. l.; — 67 ekealjára. Fejér id. m. I. köt. 432. l.; — 72 ekealjára. Fejér id. m. I. köt. 431. l. stb. stb.

¹⁾ P. o. 1086. » — — VII aratra boum.« Wenzel id. m. I. köt. 36. l.; — a XII. század végén » — — boves et terram ad unum aratum.« Wenzel id. m. VI. (II. l.) köt. 222. l.; 1212. » — — cum uno aratro, scilicet cum bobus ad unum aratum.« Hazai Okmánytár VI. köt. 9. l.

²⁾ Győrmegeye és város anyagi műveltségtörténete 111. l.

³⁾ Zaszty-i apátság. Eger, 1883. 127. l.

⁴⁾ P. o. 1210. » — — aratum ad quatuor boves.« Wenzel id. m. I. köt. 105. l.; — » — — et utrique dedit quatuor boves et terram unius aratri.« Hazai Okmt. V. köt. 3. l. — A szláv obotritoknál egy »aratum« két ökör vagy egy ló volt Helmoldus szerint: »Sclavicum aratum par boum aut unus conficit equus.« Chronica Slavorum I. könyv 12. fej.; — és »de quolibet aratro, quod duobus bobus constat equis.« U. o. 14. fej. Ez a nálunk is dívott fél aratumnak felelt meg. (Fejér id. m. II. köt. 84. l., VII. köt. 5. r. 104. l.) A Villányi által értelmezett 8 ökör (id. m. 111. l.) pedig két »aratum«-ra illeti.

mértéke pedig 1268-ban 100 »jugerum«-ban vagyis holdban számíttatott ¹⁾).

Különben az ország néhány részében a szántóföldek szabályozásának egy másik mértékegységét is alkalmazták, t. i. a »laneus«-t vagy »lylynus«-t (Lehen). S ezen szabályozásra különösen német eredetű új telepítvényeken találunk ²⁾; minthogy azonban helybeli sajátságnál egyéb nem volt, arról részletesen szólnunk nem látszik szükségesnek. Elég legyen röviden egy 1295-ki oklevélre hivatkoznom, mely a »laneus« terjedelmének szabályát tartalmazza ³⁾.

b) A XI--XIII. századi ekealjának, mely magában síkmérték, elemi mértékeit fejtegetni, a jelen munka feladatához szintén nem tartozik. Tehát itt is csak röviden azt emelem ki, hogy a *holdak* vagyis »jugerum«-ok, a melyeknek bizonyos számát egy aratrumban foglalták össze ⁴⁾, már valóságos síkmértéket jelentettek, melylyel a föld területét meghatározták, ezért nemcsak szántóföldeknél, hanem más haszonvehető földeknél is alkalmaztattak ⁵⁾. A XII. századnak közepe előtt azonban nem igen voltak használatban ⁶⁾.

Hosszmértékek a »cubitus« ⁷⁾, a »funiculus« ⁸⁾ és az

¹⁾ » — — ipsam terram unius aratri, in qua esse dicuntur centum jugera arabiliū terrarum praeter foenetum.« Wenzel id. m. III. köt. 178. l. — Mindamellett 50 holdnyi »aratrum«-okra is találunk; p. o. » — — terra ad duo aratra cum L jugeribus pinguis terrae.« Wenzel id. m. VI. (II. 1.) köt. 356. l.

²⁾ Fejér id. m. V. köt. 2. r. 591. l.

³⁾ »Laneus tenet duodecim virgas, et quaelibet virga habebit sedecim ulnas et unam palmam.« Fejér id. m. VI. köt. 1. r. 374. l.

⁴⁾ L. a) alatt.

⁵⁾ P. o. » — — vinea octo jugera terrae continens.« Wenzel id. m. VII. (II. 2.) köt. 91. l.; — » — — 70 jugera in foenetis.« U. o. 33. l.; — » — — virgulta 50 jugerum.« Hazai Okmt. I. köt. 58. l.

⁶⁾ Először 1082. (Fejér id. m. I. köt. 452. l.) — 1181. (Wenzel id. m. I. köt. 75. l.)

⁷⁾ P. o. » — — quandam particulam terrae 14 cubitorum in latitudine et 120 in longitudine.« Hazai Okmt. V. köt. 18. l. — » — — longitudo cuius curiae est 70 cubitorum, qui vulgo reyf, latitudo 41 cubitus.« Wenzel id. m. VII. (II. 2.) köt. 139. l.

⁸⁾ P. o. » — — terra de 40 funiculis quod vulgo fin vocatur.« Wenzel id. m. VII. (II. 2.) köt. 278. l. — Regestrum de Várad 97. 330. sz.

»ulna«¹⁾ voltak; sőt a »jugerum«-ot is találjuk hosszúságok jelzésére alkalmaztatva²⁾).

Általában még a következők veendőik tekintetbe:

1. Hogy főkép régibb időkben a távolságok és síkterek jelzésére inkább csak határozatlanabb mértékek használtattak, p. o. a szemrevétel (visus oculorum), a nyillövés (jactus sagittae)³⁾ s hogy a szorosabban vett mértékek csak később nyertek alkalmaztatást; sőt hogy esetet találunk, hol az ekealja térsége még 1267-ben is szemmérték szerint határozottatott meg⁴⁾);

2. Hogy az ekealjak kijelölésében, főkép régebben, bizonyos ingadozás található. Kezdetben t. i. nemcsak a földtért, hanem az annak művelésére rendelt szolgálakat és ígás állatokat foglalták egybe; később azonban a földtér már csupán terjedelme szerint jelezttetett meg⁵⁾);

3. Hogy a szántóföldeknek rendezése szempontjából általán véve azon gondot is kell hangsúlyoznunk, mely a határjelek és határvonalak fentartására fordított. E tekintetben a határjárásoknál szokásos eskümintát⁶⁾, a határfák sérthetetlenségét és azon régi szokást említjük fel, melynél fogva a határjelekbe bizonyos jelző tárgyak ásattak el⁷⁾).

c) A földnek művelés végett való felosztása a helységek egyes lakosai közt azt tételezi fel, hogy a magánbirtokba ki-

¹⁾ P. o. » — — 12 ulnarum tapetum.« Wenzel id. m. I. köt. 62. l. — » — — longitudo situs villae tenet sextum dimidium funem, qui quidem funis in se continet 106 ulnas, et latitudo eiusdem excepta platea duos funes.« Gr. Zichy Okmánytár I. köt. 459. l.

²⁾ P. o. » — — terra in longitudine trium jugerum.« Wenzel VII. (II. 2.) köt. 48. l. V. ö. u. o. 271., 291. ll.

³⁾ P. o. » — — transit ad plagam meridionalem fere ed iactum duarum sagittarum.« Wenzel id. m. VII. (II. 2.) köt. 73. l.

⁴⁾ » — — terra usui 20 aratorum, sicut ex visu oculorum datur considerare sufficiens.« Wenzel id. m. III. köt. 173. l.

⁵⁾ Lásd fentebb.

⁶⁾ A magyar Corpus Juris végén a juris jurandi formulae variae közt hetedik helyen: Inramentum in metali reambulatione praestandum.

⁷⁾ P. o. » — — in qua fossa est etiam unum vitrum cum vino pro signo metali.« Wenzel id. m. I. köt. 74. l. — Teutsch G. D. és Firnhaber Fr.: Urkundenbuch zur Geschichte Siebenbürgens. I. köt. Bécs, 1857. 3. l.

osztott föld-mívelésre alkalmas is (*terra aratoria*) legyen. A mívelésre nem alkalmas föld a község tagjai közös használásának maradt tárgya s a rendezett szántóföldek közé nem soroztatott.¹⁾

d) A községi élet fejlődésével a helységek lakosainak száma szaporodván, a mívelés alá vett földet, tehát az egyesek magánbirtokát, egyre kiterjeszteni vált szükségessé. Ez csak úgy történhetett, hogy egyszersmind új telkek alakítottak, s ez által a községi külső és közös földek mindinkább összeszorultak.

e) A községek egyes tagjai — kivált eredetileg — lehetőleg egyformán lévén a mívelés alá vett földben részesítendőek; minthogy a lakhelyekhez legközelebb fekvő földek legkönnyebben és legkényelmesebben voltak mívelhetők: bizonyos belső szükségességnél fogva mindenik birtokos, mívelés céljából, a körülményekhez képest egyformán részesítettetett ezen közel eső szántóföldekben. S így keletkeztek azután azon keskeny és hosszú földszalagok, melyek dülők nevezete alatt csaknem valamennyi község szántóföldjeinek divatozó formája lettek, és melyek a viszonyokhoz képest árkokkal vagy más állandó határjelekkel kerítették be. Minthogy pedig az okok, melyek újabb időben a mívelés alatt álló földnek összesítését (commassatióját) és tagosítását indokolják, akkor még nem léteztek, a jelzett dülöket a nép többnyire meg is kedvelte.

f) Ily viszonyok közt a szántóföldek akkori rendezése még két fontos intézkedést tett szükségessé. Az egyik t. i. az, hogy a különböző gazdák birtokában lévő dülők közti határvonal minél pontosabban jelöltessék meg, — a másik pedig, hogy a lakházaktól messzebb fekvő szántóföldeknek mívelése lehetőleg könnyíttessék. Az utóbbi körülmény, főkép nagyobb községeknél, külső tanyáknak keletkezéséhez vezetett; melyek azonban, ha nagyobb számmal voltak, nem ritkán új helységek vagyis fiókfaluk alakulását vonták magok után.

1) » — — tenent terram et silvam communiter.« Fejér id. m. I. köt. 455. l. — Különben mívelésre alkalmas föld is itt-ott közös marad, p. c. — — terra communitate, quae uno colitur aratro.« Fejér id. m. I. köt. 395. l. — — terra est communis.« Fejér id. m. II. köt. 48. l.

69. §. Folytatás.

IV. Fontos kérdés itt, hogy a földművelésnek munkája minő foglalkozásokból állott?

1. Mindenek előtt arra volt szükség, hogy a rendezett szántóföld talaja művelhetésre előkészítettessék. Ott hol a felszántandó talaj önmagában jó (u. n. terra pinguis¹⁾ vagyis televény) volt, ez sok fáradságba nem került. Azonban más talajnak előkészítése arra, hogy szántható legyen, nem ritkán nevezetes munkával járt.²⁾ Annyi bizonyos, hogy a talajt trágyázás által is igyekeztek javítani³⁾; ámbár az is megtörtént, hogy a szántóföld művelésével ismét felhagytak, mikor a talaj a hasznosítására fordított munkát már nem jutalmazta (terra deserta).

2. A szántás-vetés (a tulajdonképeni »aratura«⁴⁾). Lehetek ugyan hazánkban is itt-ott oly vidékek, a hol a magokra hagyott cerealék szintúgy mint a vadon termő növények magvai általában egyszerűen a gazos földre hullottak, és kicsirázva így furakodtak be gyökereikkel a talajba, hogy táplálékhoz jutva növekedhessenek; ily esetek azonban a XI. században már csak igen ritka kivételek lehetek. S a hol földművelés létezett, egyszersmind arra is volt szükség, hogy a bevetendő terület a gáztól megtisztítva vetés előtt felszántassék; s minél mélyebb szántás által megporhanyítva termőképessé tétessék.

3. A tulajdonképeni földművelésnek egyéb teendőit az akkori felfogás a munkásságnak három csoportjához számítottta⁵⁾, t. i. az aratásnak, a kévék gyűjtésének és összeállításá-

¹⁾ Wenzel id. m. VI. köt. (II. 1.) 356. l.

²⁾ Wenzel id. m. VII. (II. 2.) köt. 22. l.

³⁾ Wenzel id. m. III. köt. 125., 127. ll. — Hazai Okmánytár I. köt. 51. l., VII. köt. 27. l. — Érdekes egy 1278-ki okmánynak helye: »— item duo jugera in *finitis*, vulgariter *újtelek nominatis*.« Hazai Okmt. IV. köt. 59. l.

⁴⁾ »— arare.« Wenzel id. m. I. köt. 34. l. — P. o. Fejér id. m. IV. k. 3. r. 113. l. — Hazai Okmányt. I. k. 5., 60. ll., VI. k. 167., 276. ll. — Dess. Okmt. 43. l. — Kubinyi Okmt. 36., 40. ll. — A XIII. századnak kezdetén említettik az »aratura quae vocatur kuen.« Wenzel id. m. VI. (II. 1.) köt. 439. l.

⁵⁾ »— in metendo, congregando et inserendo omnes segetes.« Wenzel id. m. XI. köt. (III. 1.) 111. l. — U. o. VI. (II. 1.) köt. 437. l.

nak s a termés behordásának csoportjaihoz ¹⁾). Az egyes foglalkozások részleteiről azonban kútfőink csak annyiban tudósítanak, a mennyiben alkalmilag a mezőgazdaságnál akkor teljesített munkáról, és a használt szerszámokról és segédszerekről említést tesznek.

4. A behordott termés (u. n. »segetes«) mielőtt betakarított, vagy kicsépeltetett, vagy nyomtatott. Az előbbi esetben a csürbe vitetett, hol az e célból készített szérűn ²⁾ (area tritrandi) cséplő segítségével választott el a mag a szalmától. Az utóbbi esetben pedig a mag a szintén ezen célból rendezett szérűn állatok s különösen lovak által a szalmából kinyomtatott. Az okiratokban gyakran említett csűr (horreum) azt látszik bizonyítani, hogy a XI. és az utána jött századokban a csűrök és a cséplés sokkal elterjedtebb alkalmazásban voltak, mint a jelen századnak első felében ³⁾, hol a gabonának inkább szabad ég alatt nagyobb rakványokba való gyűjtése és kinyomtatása divatozott. Különben az is tekintetbe veendő, hogy az azonkori gabonatermés a külső kereskedésnek sem volt oly nevezetes mérvben tárgya, mint napjainkban.

V. A földművelésnél használt szerszámok és egyéb segédszerek tekintetében megjegyzendő:

1. Hogy a szántóföldek művelésénél általán véve inkább

¹⁾ »segetes metere.« Fejér id. m. II. köt. 84. l. — » — — secare et metere.« Fejér id. m. VII. köt. 5. r. 102., 104. ll. — » — — arant dietas verni, autumpni et aestivi 9 dies, postea metunt, congregant in horrea, triturant, trahunt ad molendinum, inde ad monasterium« stb. — » — — Quidquid seminaverint aut messuerint, dimidiam partem accipit prestal-dus Abbatis« stb. Wenzel id. m. I. k. 35. l.

²⁾ Fejér id. m. III. k. 1. r. 273. l. — Wenzel id. m. XI. köt. (III. l.) 155. l.

³⁾ A »horreum« csaknem minden nevezetesebb gazdaságra vonatkozólag említettik, p. o. Fejér II. köt. 108. l., IV. k. 3., 43. ll., V. k. 1. r. 157. l. — Wenzel id. m. I. köt. 35., 300. ll. — Dess. Okmt. 26. l. stb. — Különben nem szabad tekinteten kívül hagynunk a mit Guibert apát a Magyarországon keresztül vonuló keresztesekről mond: »Cum plurimorum annorum segetes triticeas, ut in ea terra moris, in modum turrium per agros stabilitas cernerent, quas nos metas vulgariter vocare solemus, stb. coeperunt conculcare gentiles« stb. Bongarsii Gesta Dei per Francos. Hannoveriae, 1811. I. köt. 482. l.

igás szarvasmarhák használtattak mint lovak, melyek a tulajdonképeni szántásra kevésbé alkalmasak, és melyeknek csak a termés behordásánál és kinyomtatásánál lehetett jobb hasznát venni.

2. Hogy a földművelésnél főszerszám az *eke* (*aratum*) volt, melynek kiválólag érdekes története van, mind általában, mind különösen hazánkban is ¹⁾.

Kezdetben egy levágott fatörzset vonszoltak a felszántásra kiszemelt földön végig, úgy hogy annak lenyesett kiálló ága karczolta fel a talajt. S úgy látszik, hogy a szántásnak ezen módja felelt meg leginkább honfoglaló őseink gazdasági jellemének (25. §.) ²⁾ s hogy főleg az Alföldön, ott, hol földművelés volt, sokáig tartotta fenn magát később is. Más vidékeken, s p. o. még a dunai részekben is pusztán fából készült fejszealakú ekét használtak, úgy hogy az egész eke egy egyszerű fakampónál egyéb nem volt, — míg homokos helyeken p. o. a Bakonyalján itt-ott még a jelen századnak elején is tiszta fakét alkalmaztak. ³⁾

Ez mindazonáltal már a XI. században is csak a kivételes jelenségek közé tartozott. Mert az eketuskónak azon megcsonkított galyát, mely a föld felkarczolására szolgált, csakhamar vaskampóval helyettesítették, és a későbbi időben ezen vaskampó elé még kést is tettek, tehát a csoroszlyát is előkészítették. Tökéletlen maradt azonban az eke munkája mindaddig, míg csak az eketestet képviselő vaskampó mellé egy kormányzó lemezt nem állítottak, mely a felkarczolt földet részint elfordította, részint megporhanyította.

Ezen tökéletes forma szerint az eke már a frank birodalomban nagy Károly korában is használtatott, s a magyarok azt a dunán-túli vidékeken kétségen kívül úgys találták használatban; hogy három lényeges részből állt; t. i. a csoroszlyából (*ligo*, *Sech*), az eke- vagy lapos vasból (*vomer*, *Pflugschaar*)

¹⁾ Szabó Ferencz: Az ekék története, a Pesti Napló tárczájában 1881, szeptember 28-án.

²⁾ Frisingai Otto is Magyarországról még 1147-ben azt mondja: » — vomere ac rastro pene experta campania. « De gestis Friderici I. Imp. I. könyv 37. fejt.

³⁾ Villányi Szaniszló: Györmegye és városa 116. l.

és a gerendélyből (dentilium, Rüstern) vagyis azon hosszú görbe fából, melynek alját eketalpnak, felső végeit pedig eke-szarvnak hívják, és melylyel az egész ekének az irány adatik meg ¹⁾). Nálunk mindazonáltal az ekének ezen berendezése némileg módosult, miként ez egy 1236-ki okiratból kiderül, hol az eke úgy iratik le, mikép lapja vasból oly módon készült, hogy főalkatrészeit egy hosszú és egy rövidebb vas képezte (lapos vas és csoroszlya) ²⁾).

3. A *kasza* (falx, Sense), mely a mezőgazdaságnál a termények levágására és metszésére már az ó-korban szokásos, s ezen termények különféleségéhez képest különböző idomu volt. Hazánk mezőgazdaságában a legrégibb idők óta használtatott.

4. A *sarló* (Sichel), mely a kaszának aratásnál használt alakja alapján készült, s mely a XI. századi mezőgazdasági naptárban (58. §. III.), úgy mint a kasza, már mai formában fordul elő ³⁾). Minthogy pedig azon mesteremberek közt, kik nagybirtokosok jószágain tartattak, kovácsok (fabri) is említetnek ⁴⁾), kik a kaszákat és sarlókat, valamint egyéb gazdasági szerszámokat (kapákat, fejszéket, vasvillákat stb.) készítették, ezeket is felemlíteni szükséges.

5. A *szekerek* (currus) igás, és illetőleg vonó állataikkal ⁵⁾). Szekereket már honfoglaló őseink használtak ⁶⁾), s azokat névszerint táboraik megerősítésére alkalmazták. A mezőgazdasági munkánál szintén nagy jelentőségük volt, s a szekeresek (curriferi) a gazdasági szolgák sorában foglaltak el fontos helyet ⁷⁾).

¹⁾ Anton K. G.: Geschichte der teutschen Landwirthschaft I. köt. Görlitz, 1799. 379. sk. II.

²⁾ » — — quod in duobus ferris, quibus aratrum indiget, uno sacerdos, videlicet longo ferro, et altero servi ministrare tenentur.« Fejér id. m. VII. köt. I. r. 228. l.

³⁾ A kasza a 4-ik, a sarló a 6-ik képen.

⁴⁾ P. o. Wenzel id. m. VI. (II. 1.) köt. 438., 542. ll.

⁵⁾ P. o. » — — currus cum jumento« — — currus cum animalibus.« Wenzel id. m. VI. (II. 1.) köt. 438. l.

⁶⁾ Schwantner erre nézve egy képet közöl a bécsi képes krónika után: »Scriptores rerum Hungaricarum« I. köt. 56. l.

⁷⁾ » — — quorum jus est cum equis suis Praelato Ecclesiae servire, currus habere, foenum secare, et segetes metere per quatuor dies.« Fejér

6. Azon szerszám, melylyel a termést szekérre rakták, névszerint a *fa-* és *vasvillák*.

7. A *csűr*, és az ennek felszereléséhez tartozó tárgyak és szerszámok. A csűr a gazdasági épületek közt a legfontosabbnak egyike volt, s azért róla még alább bővebben fogok szólni. A felszereléséhez pedig a cséplők, különféle edények és mértékek stb. tartoztak.

8. Végre azon formák is, melyek szerint a termés összerakott, s azon mértékek, melyek a termények mérésénél használtattak, röviden felemlítendőek.

Az előbbieket illetőleg, úgy látszik, hogy a kalászkodnak kévékké kötése, és ezeknek keresztbekbe és képébe rakása nálunk már az Árpád-királyok korában úgy történt mint ma. S ugyanezt mondhatjuk a kicsévelt szalmának, és illetőleg a szénának *petrenczék*, *kalangyák*, *baglyák*, *vontatók* és *kazalok* formájába összerakásáról. Egy *petrenczében*, melyet két ember (sokszor nő) visz helyére petrencze-rudakon, van 20—30 villa szalma vagy széna, s minden villára 10—50 fontot számítva, — egy, néha két mázsa szalma vagy széna. — Egy *kalangyában* van 4—5 petrencze, mit kétlovas középszerű kocsira rakni lehet; egy *baglyában* pedig rendszeren 10 petrencze, mit 4 ökrös szekér visz el. A *vontató* is csak baglya, mit azonban nem raknak szekérre, hanem alul körülkerítettetik egy hosszú lánczczal, és sík földön az által tovább húzatnak ökrök által. — A legnagyobb a *kazal*, mely magában véve kisebb és nagyobb lehet ugyan, azonban mindig olyképen, hogy benne 50—500 baglya vagy vontató foglaltatik. S ilyen kazalok, melyeket az első keresztstad alkalmával a keresztsek Magyarországon láttak, lehettek oka Guibert apát elbeszélésének, hogy »*plurimorum annorum segetes triticeas in modum turrium per agros stabilitas cernerent*« ¹⁾).

A *mértékek*, melyekről itt szó van, *kőb-* s névszerint

id. m. II. köt. 84. l.; — » — — in hebdomada tribus diebus foenum falcant, equum tenent Abbati, in via serviunt, currum ducunt, equos custodiunt, herbas afferunt, ligna incidunt, ignem faciunt« stb. U. o. 88. l.

¹⁾ Historia Hierosolymitana II. könyv (Bongarsiusnál : Gesta Dei per Francos. Hanau, 1611. I. köt. 482. l.)

ürmértékek voltak; különösen »cubulus«-ok¹⁾, a »capetiá«-k²⁾, az »akó«-k³⁾, a »hydriá«-k⁴⁾, a »modius«-ok⁵⁾, stb. az okiratokban részint mint a cerealék, részint mint más száraz és folyadékos termények mértékei említettnek.

70. §. Folytatás.

VI. Azon kérdésre, hogy — a mai gazdaság szempontjából tekintve — minő földművelési rendszer dívott hazánkban a második korszak alatt, rövid feleletünk a következő:

Kétségtelen, hogy a honfoglalás korában a Dunán-túli részekben már a három vetésforgási rendszer (Dreifelderwirthschaft) uralkodott, mely szerint a szántás alatti föld három részre osztatott, úgy hogy ezeknek egyike téli vetésre kétszer, másika tavaszra csupán egyszer szántatott, a harmadik pedig ugarnak hagyatott. Ezen rendszer a mezőgazdaságnak Európaszerte divatozott előzményei szerint a frank birodalomban határozott formák szerint nyerte teljes kifejtését⁶⁾, s a frank

¹⁾ P. o. » — — quinque cubulos tritici, cum magno cubulo, quem ipse Rex cum suo proprio pugillo mensuravit, illamque mensuram ab homine Laurentio in domum Sancti Martini (értetik a pannonhalmi apátság) conservare misit.« Wenzel id. m. I. k. 68. l.

²⁾ »Capetiae Hungaris dicuntur quindenae, alias acervuli manipulorum frumentariorum.« Du Cange Glossarium mediae et infimae Latinitatis, párisi kiadás II. köt. 1842., 134. l., hol ez iránt Kálmán és Mátyás királyok törvényeire és III. Incze pápának egy bullájára történik hivatkozás. — Lásd »Capetiae frugum.« Wenzel id. m. VII. (II. 2.) köt. 89. l.; — Bottka Tivadar: Barsmegyei okmánytár 6. l.; — » — — dicac capetiarum.« — Wenzel id. m. I. köt. 279. l.

³⁾ P. o. » — — octo acones puri frumenti.« Wenzel id. m. VII. (II. 2.) köt. 29. l. — » — — 400 acones optimi tritici.« U. o. VI. (II. 1.) köt. 540. l. — » — — unum fertonem et 40 acones de annona.« U. o. VII. (II. 2.) köt. 29. l. — » — — 130 acones farinae de frumento, 40 acones de siligine, et 170 acones de annona.« U. o. VII. (II. 2.) 97. l.

⁴⁾ P. o. » — — una ydria annonae et una brasii.« Wenzel id. m. VII. (II. 2.) köt. 98. l. — »tunella vini ydrias 50 habens.« U. o. I. köt. 50. l.

⁵⁾ P. o. » — — 12 modios mellis, et quod quilibet modius sit trium hydriarum.« Fejér id. m. I. köt. 432. l.

⁶⁾ Hanssen György: Zur Geschichte der Feldsysteme in Deutschland (Agrarhistorische Abhandlungen. Lipcse, 1880) 152. sk. II.; — Inama Sternegg: Deutsche Wirthschaftsgeschichte bis zum Schlusse der Karolingerperiode. Lipcse, 1879. — Roscher Vilmos: Ansichten der

uralommal a későbbi Magyarország nyugati vidékeire is kiterjedett ¹⁾, az ország többi részében pedig — mint látszik — a keresztény szerzetesek által már a XI. és XII. században sok helyen szintén kedvező sikerrel alkalmaztatott és a földmívelő nép által is elfogadtatott.

A három vetésforgási rendszer mindazonáltal sem az Alföld mezősegein és mocsáros ingoványai közt, sem a hegyes vidékeken, melyek sűrű erdőkkel voltak befedve, általános alkalmaztatásra nem találhatott.

Az Alföldön, valamint I. korszakunk alatt, úgy később is, az állattenyésztés maradt a lakosok túlnyomó gazdasági foglalkozása, s a földnek művelése csak másodlagos jelentőséggel bírt. Csak oly helyeken, ahol a keresztény vallás a nép életére átalakítólag hatott, s névszerint ahol a kolostorok működése nagyobb társadalmi eredményeket ért el, műveltetett a föld is több intenzitással. S ezért a földművelés állapota az Alföldön általán véve csak olyan maradt, mint azt a mai gazdasági tudomány természetes fűgazdálkodásnak (natürliche vagy wilde Graswirthschaft) ²⁾ nevezi, és mely szerint az arra valónak látszó föld csupán alkalmilag vonatik eke alá s a nélkül hogy a földművelés maradandólag állandósíthatnák. A földművelésnek ezen egyszerű módja rendszerint csekélyebb fáradsággal járt, s így történt, hogy idő folytával annak példája a Dunán-túli vidékekre is áthatott, hol egyébiránt rendes cséplés helyett az állatokkal való nyomtatást is kezdték használni és csűrök helyett gabonavermeket is készítettek.

Hegyes vidékeken más földművelési módokat alkalmaztak. Itt mindazonáltal az első feladat az erdők kiirtása lévén ³⁾, rendezett földművelési módot még olyan lakosok sem fogantatosíthattak azonnal, akik különben nagyobb gazdasági szorgalmat fejtettek ki, és később a föld művelését nagyobb je-

Volkswirthschaft aus dem geschichtlichen Standpunkte. Lipcse stb. 1861. 47. sk. ll. — Sporzon Pál: Mezőgazdasági üzlettan. M.-Óvár, 1881. 90. sk. ll.

¹⁾ Ezen rendszer értelmében nagy Károly azt rendelte: »Ut campos et culturas nostras bene componant (t. i. gazdasági tisztel), et prata nostra ad tempus custodiant.« Capitulare de villis 37. fej.

²⁾ V. ö. Hanssen id. m. 125. sk. ll.

³⁾ Anton: Gesch. d. deutsch. Landwirthschaft I. köt. 371. sk. ll.

lentségre emelték, p. o. a szépesi százszok. Kezdetben tehát ez is az egyszerű fűgazdálkodásnál magasabban nem állt, és csak idő folytán alakult három vetésforgási gazdasággá ¹⁾.

71. §. Minő gazdasági foglalkozások voltak a cerealiák termelésével még összefüggésben?

I. Itt kiválólág a *malmokról*, a *kenyérsütésről* és a *serkészítésről* kell szólnunk. Mert habár ezek szorosan véve a mezőgazdasághoz nem tartoznak; tekintve mégis, hogy a liszt és mellékcikkjeinek készítése, a kenyérnek sütése és a ser főzése a cerealiák termelésének mintegy csak folytatása, ezekről is kell pár szót szólni. Különben ezen foglalkozásoknak megismertetése az ipar történetének feladata.

II. A száraz és más (vizi) malmok közti különbséget már szent Gellért legendájában felemlítve találjuk, annak kiemelésével, hogy az emberi kézzel hajtott száraz malom mesterségesebb, mint olyan, melyet állatok hajtának ²⁾. S ezt annál inkább kell figyelembe vennünk, mivel bizonyosággal szolgál arra, hogy a malomipar már szent István korában bizonyos tökéletességre volt kifejtve.

Legközhönségesebbek voltak a vizi-malmok (molendina) ³⁾,

¹⁾ V. ö. Hanssen id. m. 132. sk. II.

²⁾ »Accidit, ut in eiusdem regionis parte silvosa sita erat quaedam villa, in qua (Sanctus Gerardus) hospitatus est, ubi circa mediam noctem audit strepitum molarium, quod ipse alias non viderat. Mirabatur, quidnam hoc esset; continuoque mulier, quae molam trahebat, cantare coepit stb. Cumque mola solius manu traheretur mulieris; Waltherus (szent Gellért utitársa) inquit: Mulier quae cantat ancilla est huius hospitis, apud quem hospitatur, quae molit triticum domini sui, tempore quo alia molendina in regione ista reperiri omnino non possunt. Cui Episcopus: arte, inquit, an labore. Ait Waltherus: arte et labore, non quolibet trahendo iumento, se propria manu circumferendo. O miranda res, ait Episcopus, qualiter se pascit humana generatio. Nisi enim esset ars, laborem quis posset tolerare« stb. Vita Sancti Gerardi 14. (Endlichernél Rer. Hung. Monum. Arpadiana 223. sk. II.

³⁾ P. o. Fejér id. m. I. köt. 290., 301., 428., 447. II., III. köt. 2. r. 61–67. II., VI. köt. 2. r. 350. I. — Wenzel id. m. I. köt. 214., 282. II., VI. (II. 1.) köt. 39., 104., 315., 355. II. — Hazai Okmt. IV. köt. 1. I., V. köt. 21. I., VI. köt. 1., 315., 355. II., VII. k. 121. I. — Kubinyi: Árpádk. Okl. 46., 47. II. stb.

s a birtokokiratokban is ez oknál fogva említették a víz, mely a malmot hajtotta ¹⁾. Ez különben vagy a víz folyása ²⁾, vagy esése ³⁾ által történt, — a malmok pedig a molnároknak (molendinarii) gondviselésére voltak bízva, kik mint szolgák régi időben a király által adományoztattak meg ⁴⁾. A malmok egyébiránt, habár rendszerint a földbirtok tartozékát képezték is, azért mint ilyenek magokban véve is voltak jogügyek önálló tárgyai ⁵⁾ s a birtoklási viszonyokban azon hely is említették, hol a malom állott (locus molendini) ⁶⁾. Érdekes az is, hogy a malmok kerekei másé lehettek, mint a malom főbirtokosáé, sőt hogy a felosztásnak is lehettek tárgyai ⁷⁾. Végre említendő, hogy malmok magokban külön felállítására és építésére a földesurak adtak engedélyt ⁸⁾.

Szélmalmok említését okiratokban nem találtam.

III. A *kenyérsütés* kérdésére nézve itt a sütők (pistores) és a süített kenyér veendőik tekintetbe. A sütők a nagybirtokosok udvarainál más feltételes szolgák sorában említetnek ⁹⁾; mint kisbirtokosok pedig annyiban jönnek figyelembe, a meny-nyiben egyházi vagy világi uraknak bizonyos kenyéradóval

¹⁾ P. o. »Aquam decursus.« p. o. Fejér id. m. I. köt. 290., 428. ll.

²⁾ P. o. »Molendinum super aquam Ipul.« Wenzel id. m. VII. (II. 2.) köt. 66. l.; — »Molendinum quod in flumine Raba existit.« Kubinyi id. m. 46., 47. ll.; — »Molendinum in aqua Tornu situm, u. o. 143. l. stb.

³⁾ P. o. »— — in Rebce supra molendinum.« Fejér id. m. III. köt. 2. r. 63. l.; — »— — supra molendinum.« Wenzel VI. (V. 1.) k. 69. l. »— — supra molendinum Georgii.« Hazai Okmt. I. köt. 71. l. stb.

⁴⁾ P. o. Fejér id. m. I. köt. 297., 392. ll. stb.

⁵⁾ P. o. Fejér id. m. IV. köt. 1. r. 138. l.; — Wenzel id. m. I. köt. 48. l.; — Hazai Okmt. IV. köt. 99. l., V. köt. 24. l.; — Kubinyi id. m. 147. l.

⁶⁾ Wenzel id. m. VII. (II. 2.) köt. 66. l. — Hazai Okmt. I. köt. 49. l., V. köt. 87. l., VI. k. 16. l. — Kubinyi id. m. 48. l.

⁷⁾ »Una rota molendini quae molat in aqua Gungus (Gyöngyös) in duas partes est divisa, quarum partium una filiis Hercinig, alia Ratoldo remansit.« Hazai Okmt. I. köt. 76. l.; — »In una autem rota molendini, quae currit in aqua Gungus, tertia pars Ratoldo cessit.« U. o.

⁸⁾ P. o. Wenzel id. m. IX. (II. 4.) köt. 337. l. — Hazai Okmt. III. köt. 121. l.

⁹⁾ P. o. Fejér id. m. I. köt. 297. l. — Wenzel id. m. VI. (II. 1.) köt. 438. l.

tartoztak, mely bizonyos számú fehér vagy közönséges kenyérdarabokból állott ¹⁾).

IV. Megjegyzendő, hogy akkor a mezőgazdaság köréhez oly növények is számíttattak, melyekből *sör készült*, a mint névszerint a »brasium« ²⁾, »cumulus« ³⁾ (komló) és »marcium« ⁴⁾ okmányilag említettnek is. Különben a sör is, szintűgy mint a bor, a mezőgazdaság tárgyának tekintetett ⁵⁾).

2. Szőlőművelés és bortermelés.

72. §. Általában.

I. Minden jelenség oda mutat, hogy a szőlőművelés és a bortermelés már a XI. században Magyarország lakosainak egyik kedvencz foglalkozása volt. Egykorú oklevelek e mellett mindazonáltal két tényt világosan bizonyítanak.

Az egyik az, hogy a talaj itt a szőlőművelésnek különösen kedvezett, a minek következtében Pannoniában már a rómaiak voltak annak alapítói; s a későbbi lakosok tulajdonképen csak folytatták azt, a mit a rómaiak kezdtek.

A másik pedig az, hogy a nyugatról ide telepedett szerzetesek a szőlők művelésének és a bor készítésének csak csekély ismeretét hozták magokkal; hanem azzal nagyobbára itt ismerkedvén meg, azt hazánk viszonyaihoz képest csak okszerű módon tovább fejtették ki. A frank királyok capituláráiban a szőlőművelésről és borkészítésről csak igen röviden van szó ⁶⁾); az angol-szász régi gazdasági naptárban pedig nem is

¹⁾ P. o. Fejér id. m. I. köt. 437. l., VII. köt. 5. r. 182. l. — » — centum albi panes.« Wenzel id. m. I. köt. 56. l. — » — cum CC panibus.« U. o. 62. l. — » — in centum panibus.« U. o. 105. l. — » — serviunt panibus.« U. o. 110. l. — Hazai Okmt. V. köt. 3. l. — Regest. de Várad 132., 353. sz. stb.

²⁾ P. o. » — brasium de hordeo.« Wenzel id. m. VI. (II. 1.) köt. 439. l. stb. V. ö. Fejér II. k. 90., 100., 456. ll.; — Wenzel VI. köt. 66. l.

³⁾ P. o. » — cum cumulationibus.« Fejér id. m. I. köt. 428., 432., 437. ll. stb.

⁴⁾ P. o. »debent dare 20 (ill. 25.) cubulos martii.« Fejér id. m. II. köt. 100. l. stb.

⁵⁾ P. o. Regestrum de Várad 132., 341., 353. sz. stb.

⁶⁾ Capitulare de villis 8. fejezet.

említették; s ha ez iránt részletes körületekintést tartunk — ide vonatkozó útbaigazító fejtegetést csak az ó-világ classikus íróinál, és a Geoponikában találunk, mely utóbbi IV. könyvének 34—43. fejezeteiben, s egész V., VI. és VII. könyveiben a szőlők műveléséről körülményesen szól, s — mint látszik — oly szabályokat tartalmaz, melyek különösen nálunk is, a szerémi bor termelésénél, szolgáltak zsinórmértékül. A hazánktól nyugatra eső szomszéd országokra nézve pedig méltán azt mondhatjuk, hogy oda a szőlőművelés és borkészítés ismerete Magyarország-ból terjedt ¹⁾).

II. A szőlőművelés és bortermelésre nézve már a XI. századi okiratok igen tanulságosak, s határozottan tanuskodnak arról, hogy akkor már hazánk minden részében létezett bortermelés. Legbővebbek e tekintetben a Dunán-túli részekre vonatkozó tudósítások ²⁾; azonban oly adataink is vannak, melyekből kitetszik, hogy a Duna bal partján ³⁾, a Tisza közép vidékén ⁴⁾, az Alföldön ⁵⁾ s Erdélyben ⁶⁾ is termesztettek bort.

A XII. és XIII. század oklevelei azon képet, melyet a jelzett adatok nyújtanak, csak bővebben fejtik ki, és egyes vi-

¹⁾ Villányi: Győrmege és város anyagi műveltségtörténete 117. l.

²⁾ Név szerint a veszprémi püspökségre nézve Fejér id. m. I. köt. 289. l.; — a pannonhalmi apátságra nézve u. o. I. köt. 282. l.; — a pécsváradi apátságra nézve u. o. I. köt. 297. l.; — a zalavári apátságra nézve u. o. I. köt. 306. l.; — a bakonybéli apátságra nézve u. o. I. köt. 306. l. — s a csepeli szőlőművelés tekintetében Wenzel id. m. VI. (II. 1.) köt. 39. l. — a tihanyi apátságra nézve u. o. 66. l.; — a veszprémvölgyi apácázárdára nézve Fejér id. m. I. köt. 388. sk. II. 312. l., II. köt. 47. l.; — a szekszárdi apátságra nézve Fraknoi Vilm.: A szekszárdi apátság története 63. l.; — világi birtokosokra nézve Wenzel id. m. I. köt. 64., 69., 77. II., VI. (II. 1.) köt. 83. l.

³⁾ A nyitrai püspökségre nézve Fejér id. m. I. köt. 286. l. — a Garam melletti sz. benedeki apátságra nézve u. o. I. köt. 428. l. — a zabori apátságra nézve Fejér id. m. VII. köt. 5. r. 86. l.

⁴⁾ Az egri püspökségre nézve Fejér. id. m. IV. köt. 3. r. 40. l. — a zasztyi apátságra nézve Wenzel id. m. I. köt. 24. l. — Kecskemét környékére nézve Hornyik János: Kecskemét város története. I. köt. Kecskemét, 1860. 165. l. — Alpár környékére vonatkozólag Fejér id. m. I. köt. 437. l. — a Tisza mindkét parti mellékére vonatkozólag u. o. 433. l.

⁵⁾ P. o. az orodi káptalanra nézve Wenzel id. m. I. köt. 73., 85. II. stb.

⁶⁾ P. o. Wenzel id. m. VI. (II. 1.) köt. 39. l.

dékekre nézve határozottabb színekben tüntetik fel¹⁾. Mert a borkészítés módjáról is némi felvilágosítást adnak²⁾; s mint-hogy a magyar bor az ország nemcsak bel-³⁾, hanem külkereskedésének⁴⁾ is tekintélyes tárgya volt, azt is mutatják, hogy azon kor viszonyaihoz képest a bortermelés is az országos hatalom pártfogásában részesült⁵⁾.

73. §. Folytatás.

III. Hazánk mint bortermelő ország rég idők óta nagy hírben állván, feladatunk azt kívánja, hogy a felhozott általános adatokban meg ne állapodjunk, hanem a magyar bornak azon nemeit is kiemeljük, melyek vagy akkor is már különös becsben álltak, vagy a később nagyobb hírre emelkedett, neme-sebb borainknak régibb előzményeit képezték. Ilyen borok a következők voltak:

1. A *szerémi bor*, — hol a szőlők művelése már a rómaiak korában kezdődött (20. §. IV. 2.)⁶⁾, s okunk van fel-

¹⁾ Bizonyosságul szolgálnak az említett egyházakat és monostorokat, valamint több más később alapított káptalanokat, prépostságokat és apátságokat (p. o. a bors-monostorai, lébényi, bélakuti, thuróczi, leleszi stb. prépostságokat és apátságokat), valamint számos világi birtokosokat illető okmányok, melyek a szőlőművelésre és bortermelésre gyakran vonatkoznak, s melyekre csak egész általánosságban azt emelem ki, hogy — kivéve a hegyes vidékeket — az ország minden részéről szólnak.

²⁾ E tekintetben kiválólag IV. Béla királynak két okmánya érdekes; t. i. a bélakúti apátságnak 1237-ki alapító levele (Wenzel id. m. VII. (II. 2.) köt. 27. l.) — s a Nyúl, Ság és Éch helységeiben lakó szőlőművesek viszonyait szabályozó 1240-ki okirata. (Fejér id. m. IV. köt. 1. r. 194. l.)

³⁾ L. a régi esztergami (Fejérnél id. m. VII. köt. 5. r. 143. sk. II.), s a budai 1255-ki (Fejér id. m. IV. köt. 2. r. 310. sk. II.) vámtarifákat.

⁴⁾ » — — von eim vaz chavfweins von Vngern« stb. — »von eim emmer weins von Vngern« stb. — »Wer auer vber Tuenaw wein fuert« stb. (a régi haimburgi vámtarifa tételeiben Rauchnál Script. rer. Austr. I. köt. 209. l.) — de duobus vasis venalibus capientibus 1 carradam vini stb. — de uno vase venali capiens 1 carradam vini stb. (a régi steini vámtarifa tételeiben Rauchnál id. m. II. köt. 107. l.)

⁵⁾ Minden okmány, mely bortermelésre vonatkozik, ezt tanúsítja.

⁶⁾ A szerémi szőlőművelés és bortermelés kezdete Probus római császár korába esik. A hagyomány azt tartja, hogy Száva-Szent-Demeteről (Mitrovitztól) másfél órányira, Gergurevczénél Probus császár ál-

tenni, hogy a népvándorlás alatt meg nem szűnt, hanem bizonyos folytonosság szerint a magyar honfoglalás koráig eltartott¹⁾. Annyi bizonyos, hogy Szerém vidéke már szent István korában nem csekély nevezetesség hírében említették²⁾; s hogy — noha hiteles kútfői adatok hiányában a részletek kifejtésébe nem bocsátkozhatunk — azért a XIII. századnak kezdetén a bélakuti apátság alapító levelében a szerémi szőlőművelés fontosságára mégis azonnal ráismerhetünk³⁾. Általán véve úgy látszik, hogy, miután a rómaiak kezdték meg a szerémi szőlőművelést, annak emelésére később is — s kiválólag IV. Béla király kora óta — olasz befolyás folytonosan hatott. A bélakuti cisterciták is Olaszhonból (Campaniából) származtak⁴⁾. Különben a szerémi szőlők egy 1237-ki osztálylevélben is mint nagy értékű birtok említettnek⁴⁾. Legjobb bornak pedig azt tartották, mely lábbal tapostatott ki⁶⁾.

2. A *tokaji bor*⁷⁾, — melynek termeléséről s általában a

tal lett ültetve az első szőlő, mely ma is Czareviná-nak (császár szülénének) neveztetik. Hunfalvy János: A magyar birodalom természeti viszonyainak leírása III. köt. Pest, 1865. 632. l.

¹⁾ Mikor nagy Károly a Duna és Száva közti vidéket a frank birodalomhoz csatolta, azt oly virágzó állapotban találta, hogy az ottani szőlőművelésnek félbeszakítását nem tarthatjuk valószínűnek.

²⁾ A pécsváradi apátság 1015-ki alapító levelében javainak határai közt Szerémet is említi (»ab austro Syрма«). — Úgy szintén Porphyrogeneta Konstantin a magyar honfoglalásról szólván Sýrmiumot is emeli ki. De administrando Imperio 40. fejt.

³⁾ Wenzel id. m. VII. (II. 2.) köt. 27. l. — V. ö. Fejér id. m. IV. köt. 1. r. 68. l.

⁴⁾ U. o.

⁵⁾ Hazai Okmt. VII. köt. 23. l. — L. u. o. 29., 220., 243. ll.

⁶⁾ » — Dedimus eidem (Conventui Bélakut »in Sirmia«) in Petend octo mansiones servorum vinitorum cum terris suis, et quinque vineas super terra Nycolai filii Teodori, quas iidem vinitores tenentur colere, et vindemiare annuatim ad integrum in propriis sumptibus, et vinum earundem vinearum portare ad claustrum tali modo, quod vinum purum, quod pedibus bene exprimi potest, recipiat Ecclesia, et quod in torculari torquebitur, habeant iidem vinitores. Contulimus etiam eidem Ecclesiae in Sirmia vineam, quam emimus propria pecunia de Mychaele officiali Botez, quae vinea in terra Abbatis de Dombo sita est.« Wenzel id. m. VII. (II. 2.) köt. 28. l.

⁷⁾ Szirmay Antal: Notitia historica, politica, oeconomica montium

Hegyalja szőlőinek műveléséről a IV. Béla király előtti időből biztos tudomásunk nincs ¹⁾. Az első határozott tudósítást a thuróczi prépostság 1252-ki alapító levele nyújtja, mely szerint IV. Béla az ottani szerzeteseknek Olaszi-Liszka környékén is adományozott szőlőt ²⁾; s a mely időtől kezdve a hegyaljai szőlőművelés már maradandólag említettetik. Így IV. Béla a Turuli szent Ágostonrendieket 1257. Patak és Olaszi közt a bortermelőknél négy mansiójával (*quatuor mansiones vinitorum nostrorum*) adományozta meg ³⁾. Így V. István király különös vonatkozással a Hegyaljára 1271-ben az egri püspök számára azt rendeli, hogy a termett bor tizede neki járjon; azon sajátos megjegyzéssel, »in omnibus Comitatus (melyek t. i.

et locorum viniferorum Comitatus Zempliniensis. Kassa, 1789., ki a munka 24. és 25. lapján a tokaji bort és szőlőművelést tárgyzó régebbi irodalmat közli. — Mohl S. J. és Lasz gallner A. G.: Das Tokayer Wein-gebirge. Kassa, 1828. — Wahlenberg az ottani bortermelést a svajczival összehasonlítván következőleg nyilatkozik: »Omne vinum Hungaricum mirum in modum spirituosum et calidum est etiam cum dulcedinis nihil habeat. Pessimum vinum Hungaricum aquam cum spiritu frumentorum mixtum fere refert, sed spiritu nunquam caret. Celebre illud vinum Tokayense prae ceteris vix spiritu suo majori valet, sed multo magis dulcedine subpingui spiritum involvente et effectum diuturniorem conservante. Has proprietates debere videtur situi montium Hegyaljensium non tantum versus planitiem magnam exeunti, verum etiam supra flumina Bodrog et Tiscum elevato, nec non cum montibus Carpatibus quodammodo connexo, quo vicissim ver stimulans planitie et aer humidum Carpatorum idque nutriens succumque praebens acquirit. Cum autem vidimus calorem planitie Hungaricae non tantum esse, ut sufficiat ad vinum tam generosum producendum, non possumus non causam ejus quaerere in ventis siccis ejus. Perennis experientia docuit siccitatem et ventos semper utiles esse vinetis adeo, ut etiam ventus siccus Aprilis et Maji, aliis fructibus tam nocivus, vino prosit. Itaque humida et tranquilla Helvetia vinum producit, quod quidem non semper acidum est, sed spiritus tam expers, ut cerevisiam novam fere referat saltem cum comparatur cum omni vino Hungarico«. Flora Carpatorum principalium CII. és CIII. II.

¹⁾ Béla k. névtelen jegyzőjének 16., 17. és 22. fejezetei, melyekre néhány író hivatkozik, semmi vonatkozással nincsenek a hegyaljai borra.

²⁾ »Contulimus praedictis fratribus quatuor mansiones vinitorum nostrorum existentes inter villam Potok et villam Oloz« stb. Hazai Okmt. VI. k. 68. l. — Fejér id. m. VII. köt. 5. r. 299. l.

³⁾ Fejér id. m. IV. köt. 2. r. 423. l.

püspöki megyéjéhez tartoztak), ubi vineae sunt plantatae, vel plantabuntur in posterum«¹⁾).

Különben a hegyaljai boroknak nagy híre — mint látni fogjuk — csak a XVI. század elején veszi kezdetét.

3. A *soproni bor*, — melyről ezen korú oklevelekben szintén van már említés²⁾; — valamint

4. a Fertő tó melletti *ruszti borról*³⁾.

5. A *szent-györgyi bor*-ról nincs ugyan határozott említés; minthogy azonban II. Endre király 1209. Sebes comes a pohárnokok főmesterének és a Szent Györgyi család alapítójának Szent György helységet adományozta⁴⁾; ezen adományozásban egyszersmind oly eseményt látunk, mely a később oly híressé lett ottani szőlőművelés kezdetével szoros kapcsolatban állt.

6. *Somlyó* helységéről egy 1135-ki okmányban van szó⁵⁾; az ottani szőlőművelés azonban — mint látszik — csak később kezdődött.

7. Aradmegyében a viszonyok a bortermelésnek a XIII. században szintén különösen kedveztek; s egy 1214-ki okirat a Golsa és Egres helységek mellett fekvő szőlőkről tesz említést⁶⁾, melyeket az aradmegyei előkelő bortermelés előzményeinek lehet tekinteni. A híres ménesi bortermelés — mint tudva van — csak legujabb időben kezdődött.

¹⁾ Fejér id. m. V. köt. 1. r. 157. l.

²⁾ P. o. Wenzel id. m. VI. (II. 1.) köt. 324. — Hazai Okmt. III. köt. 24. l. V. köt. 64. l.

³⁾ P. o. Fejér id. m. III. köt. 1. r. 208. l., IV. köt. 1., 57., 197. ll. Wenzel id. m. I. köt. 261. l.

⁴⁾ Fejér id. m. III. köt. 1. r. 73. l.

⁵⁾ »Sylvae quae vocantur Sumlu.« Wenzel id. m. I. köt. 50. l.

⁶⁾ A leleszi prépostság alapító levele: »In villa Golsa dedit decem vineas cum vinitoribus stb. — In villa Egregy dedit 12 vineas sine vinitoribus« stb. Fejér id. m. III. köt. 1. r. 159. l. — Ehhez Fábíán Gábor a következő megjegyzést teszi: »Hogy megyénkben már akkor promontoriumok lehettek, a felől maga hegyeinknek kedvező fekvése, mely a lakosokat könnyen az első hazai szőlőművelők sorába édesgethette, nem hágy bennünket kételkedni stb. Bizonyos, hogy megyénknek szőlőhegyei már a legrégibb időkben is voltak, melyeknek egy részét a csanádi, más részét pedig az egri püspökök tizedelték.« Arad vármegye leírása. Buda, 1835. 53. l.

8. Hasonlót kell tartani az »in Vertus duae vineae cum vinitoribus«-ról, melyeket egy 1135-ki okmány ¹⁾; és azon 138 szőlőhegyről, melyeket a dömösi prépostságnak 1138-ki alapító levele említ ²⁾, s melyek a Vértes hegy és Pilis vidékén termelt, később híres boroknak voltak előzménye.

9. Ugyan ily előzményét képezte már a XI. században a *pécsvárad*i szőlőművelés a baranyamegyei nemesebb bortermelésnek ³⁾.

Híres vörös boraink közül:

10. A *budai borról* a leleszi prépostságnak szóló 1211-ki okirat ⁴⁾, valamint azon három 1212-ki okmány tesz említést, melyeket II. Endre király a budai egyház jogaira nézve kiadott ⁵⁾. Itt a »cybriones vinearum«-ra egyenes vonatkozás van téve ⁶⁾, s a város területén fekvő szőlőkre nézve az ottani egyháznak bizonyos felsőbbbségi jog biztosított ⁷⁾. Egyébiránt Ó-Buda területén is nevezetes szőlőművelés létezett, a miről egy szőlő eladását tárgyazó 1283-ki oklevél tanúskodik ⁸⁾. Azt bizonyítani, hogy a budai bor világhírét már eredetileg mint vörös bor nyerte volna, felette nehéz feladat lenne; mert míg egyrésről Budán jelenleg igen jó fehér bor is terem, —

¹⁾ Wenzel id. m. I. köt. 50. l.

²⁾ Fejér id. m. II. köt. 94. sk. II. — V. ö. Horváth Mihály: Az ipar és kereskedelem története Magyarországon a középkorban (Kisebb történelmi munkák II. köt. Pest, 1868. 17. és 18. II.) — és Nedeczky Gáspár: Dömös története és újabb leírása. Esztergom, 1880. 15. és 16. II.

³⁾ Fejér id. m. II. köt. 252. l., III. köt. 2. r. 421. l. — Haas Mihály: Baranya földirati, statistikai és történeti tekintetben. Pécs, 1845. 26. sk. II.

⁴⁾ Fejér id. m. VII. köt. 5. r. 212. l.

⁵⁾ Fejér id. m. III. köt. 1. r. 118., 121. és 127. II.

⁶⁾ U. o. 119., 121. II.

⁷⁾ » — quod Ecclesiam Budensem, utpote a Sanctis Regibus Hungariae constructam, et in cunctis Regni nostri urbibus famosam, pleno semper et novo cupientes donare beneficio, Regia auctoritate statuimus, ut nulli eam villam inhabitanti, tam civi, quam hospiti cuiuscunque ordinis aut conditionis fuerit, liceat conferre aliis quibuslibet, in praeiudicium et damnum Budensis Ecclesiae, domos, et vineas, seu quaslibet res immobiles infra eiusdem villae positas territorium« stb. U. o. 127. l., kiegészítve ezen okmányoknak a pozsonyi káptalan által kiadott és az országos levéltár kincstári osztályában őrzött átirata szerint.

⁸⁾ Ifj. Kubinyi Ferenc: Árpád-kori Oklevelek. Pest, 1867., 128. l.

másrészről Bertrand de la Broquiére, a burgundi herczeg főlovásza keleti útja alkalmával 1432-ben Budán keresztül utazván, éppen az ott termelt fehér bort dicséri ¹⁾).

11. Az *egri borról* csak keveset mondhatok. Mert az egri püspökség alapítását és legrégibb birtokviszonyait, valamint Eger vára és városa, s az ottani környék akkori történetét tárgyzó okiratok teljesen elvesztek, s szent István és szent Lászlónak ezen püspökségre vonatkozó intézkedéseiről csak annyiban van tudomásunk, a mennyiben IV. Béla királynak 1261-ki oklevele nyújt felvilágosítást ²⁾. Minthogy tehát ezen oklevél többek közt azt határozza, hogy a püspököt egész megyéjének bortizede illesse; — méltán következtethetjük, hogy ott nevezetesebb bortermelés volt, s hogy ez névszerint Eger környékére nézve is vélelmezhető.

12. A *szegzárdi borra* nézve, a »vinea Crin«-ról csak egy a szegzárdi apátság birtokviszonyaira vonatkozó 1061-ki határjárás töredékéből értesülünk ³⁾, s ebből szintén csak következtethetjük, hogy ott már akkor is műveltek szőlőt.

IV. Látjuk ezekből, hogy II. korszakunk alatt a szerémi bor kivételével még híresebb borainknak termelése sem birt nagy önálló jelentőséggel, s hogy a hegyaljai bortermelés is csak első kezdeményi stadiumában volt. Feladatunkhoz képest tehát itt még csak az ezen időben a szőlőművelésnél és bortermelésnél használt mértéket kell röviden felemlítenem.

A szőlők terjedelmét hold (jugerum) szerint határozták meg (68. §. III. 6.) ⁴⁾.

A köbmértékek közül, melyek a bor mennyiségének meghatározására alkalmaztattak, első helyen a »tunella« említendő fel, mely hol minden mellékjelzés nélkül (»tunella

¹⁾ »Ceste ville de Boude est bien marchande et fertile de tous biens; et y croist plus de vins blancz que autres stb.« Hatvani (Horváth) Mihály: Magyar Tört. Okmánytár a brüsseli országos levéltárból és a burgundi könyvtárból. IV. köt. Pest, 1859. 311. l.

²⁾ Fejér id. m. V. köt. I. r. 157. l.

³⁾ Fraknoi: A szegzárdi apátság története, 33., 61. ll. — Wenzel id. m. III. köt. 173. l.

⁴⁾ P. o. » — — vineas et terram iugerum triginta.« Fejér id. m. I. köt. 457. l. — » — — cum vinea octo iugera terrarum continente.« Wenzel id. m. VII. (II. 2.) köt. 91. l.

vini«¹⁾, hol a tartalmát képező kisebb mértékek megjelölésével (»tunella vini hydrias 50 habens«²⁾), használtatott. A folyadékok általános kisebb mértéke az »idria« vagy »hydria« volt³⁾, mely — mint látszik — a mi korunk itczéjének felelt meg.

Azon kívül a »cubulus« nevű mérték is említettetik (»60 cubuli vini«⁴⁾), mely kisebb és nagyobb volt (»novem cubuli vini cum magno cubulo«⁵⁾), s hihetőleg a gabona »cubulusá«-val egyezett meg. Nevezetes, hogy nálunk bolgár »cubulus« (»cubulus Bulgaricus«, »cubulus Bulganicus«) is volt használatban⁶⁾, mi arra látszik mutatni, hogy a magyar mezőgazdaságra a bolgár (illetőleg görög) viszonyoknak is volt befolyása.

Valamennyi mérték közül mindazonáltal leginkább a »cibrio« vagy »csöbör« veendő tekintetbe, mely többféle értelemben volt használatban⁷⁾, azonban főleg a szőlők és bortermelés után járó boradóztatás mértékét jelenti⁸⁾.

3. Kertészet és gyümölcstermelés.

74. §. A kertészet és gyümölcstermelés fejleményei második korszakunk alatt.

I. A kertészet — miként báró Prónay Gábor székfoglaló értekezését a magyar akadémiában kezdte⁹⁾ — a mezei gazdaság költészete. S valamint minden nemzetnél az első irodalmi

¹⁾ Wenzel id. m. I. köt. 110. sk. II.

²⁾ U. o. 50. l.

³⁾ P. o. » — cum 30 panibus et quatuor idriis cerevisiae.« Regestrum de Várad 132. sz.

⁴⁾ P. o. Fejér id. m. II. köt. 47. l.

⁵⁾ Fejér id. m. III. köt. 1. r. 65. l.

⁶⁾ Fejér id. m. IV. köt. 1. r. 195. l.; — Hazai Okmt. III. köt. 5. l.

⁷⁾ Du Cange: Glossarium mediae et infimae aetatis Henschel-féle kiadásában (Paris 1842.) II. köt. 346. l. ezeket olvassuk: »Cibrio praestatio frumentaria vel annonaria; ut videtur Charta Andreae Regis Hungariae apud Cencium inter Cens. Eccl. Rom. — Ezen okmány II. Endre király 1231. kiadott második végzeménye, melynek 34. tczikke az, melyet a Du Cange-féle Glossarium szó szerint közöl, mely azonban az ottani magyarázatot nem igazolja.

⁸⁾ 1231: 34. tcz. — A »cibrio« szó egyébiránt okmányainkban is folyton-folyva ezen értelemben használtatik.

⁹⁾ Báró Prónay Gábor: Honunk kertészete a múltban és jelenben, a Magyar Akadémia Értesítőjében 1862. február 24.

fejlődés költészettel kezdődött, és midőn ez virágzóbb fokra emelkedett, alapos prózára tért át; úgy a gazdaság első bimbója szintén a költészet lévén, — midőn terjedelmesebben fejlesztetik, általa az okszerű gazdaságot, vagyis a kertészet alapos prózáját is képviselve látjuk. ¹⁾

Annai bizonyos, hogy az egyéni fekvő birtok alakulásával s a mikor állandó lakházak kezdtek épülni, ezek közvetlen közelében Magyarországon is azonnal kertek is keletkeztek, hol az emberek szükségleteihez tartozó finomabb növények termesztettek. A szent István által újjá alakított hazában pedig a tulajdonképi kertészet első ápolói és terjesztői a szerzetesek voltak.

II. Szent Benedek szerzeti szabályánál fogva a monostornak úgy kellett épülni, hogy minden a mi az abban lakó szerzeteseknek szükséges, és ezek közt névszerint a kert is, mind egy helyütt, tehát annak falai közt együtt legyen ²⁾. S ezen szabályt nemcsak a benzések követték, hanem a cisterciák és premontrék is.

Ehhez képest minden Magyarországon keletkezett monostornak volt házi kertje is. S ez nemcsak a Dunán-túli monostorokról ³⁾, hanem azokról is állott, melyek az ország más részeiben u. m. a Tisza völgyében, a hegyes vidékeken, és az Alföldön épültek. Kertekről azonban a király várainál ⁴⁾, s magánbirtokosok ⁵⁾, sőt kisbirtokosok ⁶⁾, lakhelyeiknél is találunk említést.

¹⁾ U. o. 6. l.

²⁾ »Monasterium ita debet construi, ut omnia necessaria, id est aqua, molendinum, hortus, pistrinum, vel artes diversae intra monasterium exerceantur, ut non sit necessitas vagandi foras.« Regula Sancti Benedicti 66. fej. — Ezen szabály tehát Magyarországon is szolgált zsinórmértékül; I. Wenzel id. m. VI. (II. 1.) köt. 438., 540. ll.; VII. (II. 2.) köt. 27. l.

³⁾ P. o. a szentmártoni apátság kertje, vagyis »hortus Pannonien-sis.« Wenzel id. m. VI. (II. 1.) köt. 438., 540. ll.; VII. (II. 2.) köt. 98. l. Ipolyi a deákmonostori basilika 30., 71. ll.

⁴⁾ P. o. IV. Béla királynak egy 1256-ki okmányában »custodes horti nostri de Zólyom« említettnek. Fejér id. m. IV. köt. 2. r. 394. l.

⁵⁾ P. o. » — — curia mea cum pomario.« Wenzel id. m. I. köt. 104. l. — » — — vetro ortum.« Hazai Okmt. VI. köt. 348. l.

⁶⁾ P. o. Rogerius mester de Hungaria per Tartaros vastata 40. fe-

III. Különben a kerteknek két nemét kell megkülönböztetni t. i. a *házi* és a *gyümölcskerteket*, s a házi kerteknél ismét a *dísz-* és a *konyhakertet*. Hogy pedig a kerteknek mindhárom neme akkor hazánkban már műveltetett, az kétséget nem szenved; s a kérdés csak az, hogy a hármas irányban mennyire volt kifejtve a kertészet?

1. A *díszkertről*, hol nemesebb növények s névszerint virágok ápoltatnak, legkevesebbet mondhatunk. Minthogy azonban ezen nemesebb kertművelés keletkezésének alapja bizonyos ténykörülmények szoktak lenni, a melyek hazánkban is megvoltak, azon következtetésnek kell helyet engednünk, hogy házi díszkertek nálunk sem hiányoztak. A természet maga, midőn ezer meg ezer szép mezei virággal díszítette mezőségeinket és völgyeinket s kellemessé tette a tartózkodást erdeinkben és hegyeinken, a lakosokat bizonyára arra is indította, hogy lakházaik közelében kerteket rendezzenek, hol a mezei virág szebb és fejlettebb formát nyerjen s díszvirággá legyen, de más ritkább növény is ápolassék. S minthogy keleten a magyarok őshazájában nem kevésbbé mint nyugaton, a díszkertészet mindig nem kis jelentőséggel bírt, kétségtelen, hogy az Árpád-királyok korában annak Magyarországon is számos kedvelői voltak, hogy tehát akkor itt is műveltettek házi díszkertek.

2. Az u. n. *konyhakertekről* bővebb tudomásunk van, sőt ezekről még néhány biztos tudósítás is jutott korunkra. Ezek szerint akkor hazánkban ilynemű nagyobb és kisebb kertek voltak. Az előbbieknél példáját a komlókertekben látjuk (horti cumulorum)¹⁾; az utóbbiak pedig még a parasztházaknál is találtattak, s itt általában párhagymát (porrum) vöröshagymát (caepa) és foghagymát (allium)²⁾, mákot³⁾, papri-

jezet. — » — — retro hortum populorum de Zewles.« Wenzel id. m. I. köt. 37. l.

¹⁾ P. o. » — — in praedio Berchen habet Ecclesia (Wesprimiensis) — — tres hortos cumulorum.« Fejér id. m. I. köt. 456. l.; — Hazai Okmánytár IV. köt. 7. l.

²⁾ Rogerius mester említi: »porrum, caepe et allia, quae in rusticorum remanserant hortis.« De Hung. p. Tart. vast. 40. fej.

³⁾ P. o. » — — de modio papaveris.« Forma minoris mutae in Steini vámtarifa Rauchnál R. Austr. Script. II. köt. 107. l.

kát ¹⁾ s nyilván még más a háztartáshoz szükséges avagy különféle gazdasági foglalkozásokhoz (p. o. a méhtenyésztés tekintetéből), vagy a nekik tulajdonított gyógygyerőnél fogva az emberélet fentartására hasznos növényeket termesztettek. S ide lehet számítani több oly növényt is, melyeket még a rómaiak termesztettek Pannoniába és melyek itt azóta találhatunk p. o. az abrut ürmet vagyis népiesen seprőrutát (*Artemisia abruta*, Stabwurze), a zöld mentát (*mentha*, Frauenmünze), a hunyort vagyis fehér zászpát (*helleborus*, Nieszwurze), a borostyánt (*laurus*), a leusint (*leuscippus*, Liebstöckel), a repkényt és a télizöld különféle nemeit (*hedera*, *Epheu*) stb.; — a fák közül a körisfát (*fraxinus*, Esche), a gyertyánfát (*carpinus*, Haimbuche) stb. ²⁾.

De felemlítendők itt még azon növények is, melyek — habár nem cerealék — azért az akkori forgalomban mégis jelentékeny szerepet játszottak, s melyekről nincs világos tudósításunk arra nézve, ha vajjon föld- vagy kertmívelésnek voltak-e tárgyai? Ilyenek voltak a hüvelyes vetemények ³⁾, s névszerint a bab ⁴⁾, a borsó ⁵⁾, továbbá a zöldség (főzelék) ⁶⁾, len ⁷⁾, kender ⁸⁾ stb.

3. Legfontosabbak voltak azonban a gyümölcskertek vagyis gyümölcsösök; melyekről mindazonáltal — mivel a mezőgazdaság egyik magában álló ágának alapját képezték — külön kell szólnunk.

¹⁾ P. o. » — de centum marcis piperis.« Forma tributi in Jaurino, Endlichernél R. Hung. Monum. Arpad. 492. l.

²⁾ Kerner A.: Über einige in historischer Beziehung interessante Pflanzen der ungarischen Flora. Wiener Zeitung 1859. 3137. l.

³⁾ P. o. » — — de omni genere leguminum.« Steini vámtarifa Rauchnál id. m. II. köt. 107. l.

⁴⁾ P. o. » — — de modio fabarum.« U. o.

⁵⁾ P. o. » — — de modio bisarum (pisarum).« U. o.

⁶⁾ P. o. » — — currus herbarum«, — budai vámtarifa Fejéرنél IV. köt. 2. r. 313. l. — V. ö. Féjér id. m. II. köt. 89. l.

⁷⁾ P. o. » — — de lino«, esztergami vámtarifa Fejéرنél VII. köt. 5. r. 145. l.

⁸⁾ P. o. » — — de canabi.« U. o.

IV. A gyümölcsösökben (*fructectum*¹⁾, *pomarium*²⁾, *hortus fructifer*)³⁾ lévő fáktól meg kell különböztetni az erdei fákat, habár gyümölcsöt (u. n. vad gyümölcsöt)⁴⁾ hoznak is. Az előbbieket »*arbores fructiferae*«-nek (ha mindjárt a gyümölcsösökön kívül p. o. szőlőkben tenyésztetnek is), az utóbbiak pedig »*arbores non fructiferae*«-nek⁵⁾ neveztetnek, s különféle neveik szerint az erdőkben találhatunk (lásd alább).

A gyümölcsfák⁶⁾ közül első helyen említendő a diófa⁷⁾, mely mint a magyarok nemzeti fája különös előszerezetben részesült. Többnyire a kertekben és a lakházak közelében tenyésztetett⁸⁾; azonban diófákból álló egész erdők is találhattak⁹⁾. Egyéb gyümölcsfák, melyek az okmányokban említvék, névszerint az almafa¹⁰⁾, a körtefa¹¹⁾, a cseresz-

¹⁾ P. o. » — — *haec loca, quidquid in se in fructectis stb. continent.* Fejér id. m. I. köt. 392. l.

²⁾ P. o. » — — *decem domus servorum cum pomario.* Fejér id. m. I. köt. 431. l.

³⁾ P. o. » — — *iuxta campum prope hortum suum fructiferum.* Hazai Okmt. V. köt. 17. l.

⁴⁾ P. o. » — — *27 piri silvestris arbores.* Wenzel id. m. VII. (II. 2.) köt. 33. l.

⁵⁾ P. o. » — — *Si quae sunt arbores inibi fructiferae sive non fructiferae.* Fejér id. m. I. köt. 391. l. — » — — *arbores fructiferae.* Wenzel id. m. I. köt. 49., 50. ll.

⁶⁾ P. o. » — — *arbor quae vulgo gemelchen nuncupatur.* Wenzel id. m. III. köt. 125. l. — Hazai Okmánytár I. köt. 31. l. — » — — *ad dumum gyumol(ches bokor).* Hazai Okmt. I. köt. 6. l. — V. ö. Ipolyi: A deákmonostori román basilika 30. l.

⁷⁾ Ipolyi Arnold: *Magyar Mythologia.* Pest, 1854. 250., 581. ll. — Hanus István: A magyarok nemzeti fája. (Kecskeméti Lapok, 1879. 24. sz.)

⁸⁾ P. o. » — — *arbor nucis.* Hazai Okmt. I. köt. 63. l., VII. köt. 72., 303. ll. — Dessewffy-féle Okmt. 26. l. stb. — Különben a kereskedésnek különös tárgyai voltak; p. o. » — — *de nucibus de una carata* stb. Steini vámtarifa Rauchnál id. m. II. köt. 109. l.

⁹⁾ P. o. » — — *silva nucum.* Dessewffy Okmt. 26. l.

¹⁰⁾ P. o. » — — *inter duos malos.* Fejér id. m. III. köt. 2. r. 61. l. — »*meta currit ad almafa* u. o. 63. l.; V. köt. 2. r. 537. l.; VII. köt. 5. r. 301. l. — Wenzel id. m. III. köt. 120., 127. ll., XI. (III. 1.) köt. 91. l. — Hazai Okmt. I. köt. 31. l., V. köt. 13., 15., VI. köt. 340. l. stb.

¹¹⁾ P. o. Fejér id. m. II. köt. 281. l., III. köt. 1. r. 215., 476. ll., VII. köt. 3. r. 85. l. — Wenzel id. m. I. köt. 68. l., III. köt. 17., 124.,

nyefa¹⁾, a megyfa²⁾, a szilvafa³⁾, a berkenye (sorbus, arbor sorbelli)⁴⁾, a »frutex salicis«⁵⁾, a gesztényefa⁶⁾, a somfa (arbor drinia, a szláv »deren« után, Kornelkirsche)⁷⁾; a »fructus berocum« vagy »borocum« (talán barack)⁸⁾; a szederfa (frutex rubeus)⁹⁾, stb. Gyakran általános elnevezéssel »arbores fructiferae«¹⁰⁾, »fructus arborum«¹¹⁾, vagy »arbores diversi generis« is¹²⁾ említetnek. S minthogy a jeles gyümölcsöst (p. o. »pomerium valde bonum«¹³⁾ »arbores fructiferae optima«¹⁴⁾ már a XIII. században is méltányolni tudták: kétségtelen, hogy akkor nálunk a gyümölcsstenyésztés is bizonyos virágzásnak örvendett.

134. ll., VII. (II. 2.) köt. 18., 50., 179. ll., XI. (III. 1.) köt. 91., 92., 93. ll. — Hazai Okmt. III. köt. 37. l., V. köt. 28. l., VI. köt. 341. l., VII. köt. 6., 39., 57., 63., 90. ll. — gr. Zichy Okmt. I. köt. 46., 70. ll. — Kubinyi id. m. 86. l. stb. — Érdekes egy 1220-ki okmány következő helye: » — — ad arborem piri, ubi fit congregatio puerorum in octavis Paschae.« Fejér id. m. III. köt. 1. r. 286. l.

¹⁾ P. o. Wenzel id. h. III. köt. 126. l., XI. (III. 1.) köt. 91. l. — Hazai Okmt. VI. köt. 340. l., VII. köt. 39., 57., 65., 90. ll. stb.

²⁾ Fejér V. köt. 2. r. 416. l.

³⁾ Hazai Okmt. VI. köt. 306. l. stb.

⁴⁾ P. o. Fejér id. m. I. köt. 352. l., III. köt. 1. r. 24. l., IV. köt. 2. r. 162. l., V. köt. 2. r. 416. l., VI. köt. 2. r. 352. l., VII. köt. 5. r. 87. l. — Wenzel id. m. VII. (II. 2.) köt. 154. l. — Hazai Okt. IV. köt. 3., 18. ll. sk.

⁵⁾ P. o. Wenzel id. m. III. köt. 134. l. sk.

⁶⁾ P. o. Fejér id. m. IV. köt. 1. r. 263. l., VI. köt. 2. r. 360. l.; — Wenzel id. m. XI. (III. 1.) köt. 92., 93. ll. Hazai Okmt. VI. köt. 390. l. — L. Bredeczky S.: Beitr. z. Topographie des Königr. Ungarn III. köt. Bécs, 1804. 207. l.

⁷⁾ P. o. Fejér id. m. III. köt. 1. r. 214. l. stb.

⁸⁾ P. o. Fejér id. m. I. köt. 450. l., VI. köt. 2. r. 352. l. — Hazai Okmt. IV. köt. 2. l.

⁹⁾ P. o. Wenzel id. m. VI. (II. 1.) köt. 424. l.

¹⁰⁾ P. o. Wenzel id. m. I. köt. 49., 50. ll., III. köt. 174. l. — Hazai Okmt. V. köt. 2. l.

¹¹⁾ P. o. Fejér id. m. I. köt. 325. l.; — Wenzel id. m. VI. (II. 1.) köt. 37. l.

¹²⁾ P. o. Fejér id. m. I. köt. 390. l.

¹³⁾ 1213. l. Wenzel id. m. I. köt. 131. l.

¹⁴⁾ 1135. U. o. 50. l.

4. Legelők és rétek.

75. §. Legelők.

I. A dolog természetében feküdt, hogy a magyarok, kiknek gazdasági rendszerében az állattenyésztés kiválólag fontos szerepet játszott, a legelők (pascua) és rétek (prata) fentartására és művelésére is különös gondot fordítottak. Minthogy azonban legelőnek még igen terjedelmes mezők és erdők voltak használhatók; tulajdonképi u. n. takarmány-növényeket pedig azon kor nem művelt és valószínűleg nem is ismert, a rétek csak széna termelésére használtattak; s így az amaz időből e tekintetben reánk maradt tudósítások a mai mezőgazdaság szempontjából nagy fontossággal nem birnak. Csak röviden jegyzem meg tehát, hogy az állatok legeltetésére nézve az ősi szokás szolgált zsinormértékül, s hogy a fű termésére vonatkozólag a rétek gondviselésének célpontja leginkább a téli takarmány szükséglete, s ama körülmény volt, hogy rendkívüli esetekről is kellett gondoskodni. Mert ha kedvező időjárás mellett a rendes legeltetés a közszükségletet fedezte; azért nagy szárazság alkalmával, valamint áradásos években is mostoha viszonyok mégis támadhattak, sőt az állattenyésztésre nézve valóságos nyomor is állhatott be. S ha ilyenkor a gazdának gondoskodása a baj elejét nem vette, igen természetes, hogy barmai- és lovainak nagyobb száma vagy eldőglött, vagy csak nagy áldozattal volt tartható.

II. Az állatok legeltetése vagy nyílt helyeken (campi) történt ¹⁾, vagy erdőségekben ²⁾; s azonkívül aratás után a szántóföldek, és névszerint az ugar is legelőül használtatott ³⁾; s a havasi legelők is különös tekintetbevételt érdemelnek.

¹⁾ P. o. » — — pascua latissima et longa, ad pastum animalium, equorum, ovium, boum« stb. Fejér Cod. Dipl. Hung. I. köt. 431. l., II. köt. 71. l. — » — — campi.« Fejér l. c. I. köt. 290. l. — » — — pascua.« Árpádk. Új Okmt. I. köt. 49. l. — » — — in terra campestri.« Fejér id. m. I. köt. 432. l. — Hazai Okmánytár IV. köt. 3. l. stb. — »cum universis pascuis, terris arabilibus cultis et incultis« stb. Fejér id. m. III. köt. 1. r. 208. l.

²⁾ P. o. » — — in silvis et in ceteris pascuis.« Fejér id. m. I. köt. 395. l.

³⁾ Villányi: Győrmegeye és város 115. l.

III. *Jó legelők* példáját a Garam melletti szent-benedeki apátság jószágain ¹⁾, valamint azokon is látjuk, melyeket az Aba nemzetségbeli Péter comes a zazty-i apátságnak alapítása alkalmával adományozott ²⁾. Nagyobb-kisebb terjedelmű legelők egyébiránt minden fekvő birtoknál ³⁾ voltak, s a mezőgazdaság azonkori viszonyai közt oly természetszerű tartozéknak találtattak, hogy az okmányokban külön felemlítve nem is igen voltak. Mint nevezetes legelőtér pedig főleg az alföldi nagy mezőség említendő, a mint ezt alább az állattenyésztés fejtegetésénél tüzetesen látni fogjuk.

Különben a legelők a természetnek túlnyomó hatása és befolyása alatt állnak ugyan, minden gondviselés nélkül azonban még sem hagyhatók, s névszerint megóvandók minden hátrányos külső behatás ellen. S ide nemcsak az idegen és illetőleg bitang állatok elleni megőrzés ⁴⁾, hanem a közönséges legelőből oly állatoknak kizárása is tartozik, melyek általában ártalmára volnának ⁵⁾.

¹⁾ Fejér id. m. I. köt. 428. sk. II., II. köt. 67. sk. II.

²⁾ Wenzel: Árpádk. Új Okmányt. I. köt. 24. sk. II. — Foltin János: Zazty-i apátság 21. sk. II. — V. ö. u. o. 71. sk. II.

³⁾ Nagy Károly is »de villis« szóló capitularéjának 37. fejezetében gazdasági tisztjeinek azt hagyja meg: »Ut campos et culturas nostras bene componant, et prata nostra ad tempus custodiant.« V. ö. Fejér id. m. III. köt. 1. r. 208. l.

⁴⁾ »Donum dedi Deo et Sanctae Mariae Sanctoque Benedicto ego Rex Magnus statuens auctoritate Regali, quod omnis vagus et profugus sive homo, sive jumentum, sive quodcunque animal sit, si in monasterium, aut inter familiam, seu inter bestias Sancti Benedicti deveniant, in illis non habeant potestatem nuncii Regis, neque Ducis, neque cuiusdam Comititis aut Primatis; sed sint in potestate Sancti Benedicti et sui Abbatis, et secundum consuetudinem Hungarorum faciat Abbas et iudicet.« A Garam melletti szent-benedeki apátság 1075-ki privilegiuma Fejérnél id. m. I. köt. 438. l., II. köt. 78. l. — V. ö. szt. László III. végzeményét 13. és 14. fejezetét.

⁵⁾ »Die Gänse, deren Unrath allen grösseren Viehgattungen die Weide zum Eckel macht, thun bei freiem Umherstreifen leicht mehr Schaden, als ihr Fleisch, ihre Federn u. s. w. nützen können. Aehnlich die Schweine« stb. Roscher Vilmos: National-Oekonomie des Ackerbaues. 4. kiad. Stuttgart, 1865. 224. l.

76. §. Rétek.

I. A rétek ¹⁾, minthogy rendeltetésök — mint láttuk — a szénatermelés, rendszerint a szántóföldek birtokával voltak összekapcsolva ²⁾; azonban legelőkkel ³⁾ és erdőségekkel ⁴⁾ együtt is említetnek a földbirtokról szóló oklevelekben.

Itt tehát a szénatermelés lévén a főczél minden termelési és művelési viszonyok, a legelőkkel ellentétben, azt eredményezik, hogy a rétek magánbirtok tárgya legyenek, holott a legelők kisebb, és gyakran középirtokosoknál is közös földeket képeznek. S ennek egyik következtése az, hogy a legelők kedvező körülmények közt idő folytával rétekké változhatnak át ⁵⁾, s

¹⁾ P. o. » — — per prata. « Árpádk. Új Okmt. I. köt. 32. l., VI. köt. 68. l. — » — — prata Regalia. « Fejér id. m. I. köt. 389. l. — » — — pratum Abbatis. « Fejér id. m. I. köt. 449. l. — » — — cum pratis. « Árpádk. Új Okmt. XI. köt. 57. l. — » — — in pratis « u. o. IX. köt. 109. l. — » quinque prata « u. o. VI. köt. 356. l. — » — — quoddam medium pratum, vulgo Comitibus pratum cognominatum. « Fejér id. m. III. köt. 1. r. 249. l. — » — — insula et pratum Balatini. « Hazai Okmt. III. köt. 6. l.

²⁾ P. o. » — — terra arabilis cum pratis quae ibi designata est « stb. Fejér id. m. I. köt. 391., 428. II. — » — — pratum cum terra arabili. « Wenzel id. m. I. köt. 58. l. — » — — in agris, pascuis, pratis « stb. U. o. I. köt. 24. l. — » cum terris arabilibus et pratis « u. o. 37. l. — » — — Circumdatur terra illa palude quae vocatur Urto, habens foenum et piscationes et pascua, atque cetera necessaria ad humanam vitam pertinentia « stb. Wenzel id. m. I. köt. 49. l. — » — — cum sylvis, venationibus pratis et pascuis. « Fejér id. m. I. köt. 437. l. — » — — terram cum prato et virgulto, cum medietate paludis. « Reg. Varad. 361. a.

³⁾ » — — cum nemoribus, pratis et silvis. « Fejér id. m. III. köt. 1. r. 21. l. — » — — nemus cum fenetis. « Wenzel id. m. VI. (II. 1.) köt. 104. l. — » — — silvam Regalem ac foenile. « Kubinyi : Árpádk. Okl. 111. l.

⁵⁾ » Der Begriff der Weide wurde sehr weit ausgedehnt; er galt auch für die gewöhnlich trostlosen Wühlorte der Schweine, und für die einfache Weideservitut (Weidgang) in Feld und Wald. Andererseits waren durch die Entwicklung selbst die Gegensätze zwischen Wiese und Weide gemildert. Man bewahrte wohl eine Weide im Frühjahr eine Zeit lang vor der Hutung, und machte sie dadurch zur halben Wiese; oder man eröffnete nach Einbringen des Heus die Wiesen dem Vieh, wie es noch heute häufig geschieht. Damit war bei einigem Sinne für Melioration der Übergang von Weide in Wiese gesichert. In seinem Gefolge aber hatte sich eine richtige Veränderung vollzogen: die Einführung der

hogy az ezen czélból történt földosztályozások és birtokrendezések alkalmával az állattenyésztés érdekeinek kell irányadásul szolgálni.

II. Mily fontosnak tartatott nálunk már a XI. században a szénatermelés, azt abból látjuk, hogy az arra alkalmas föld különösen szemeltetett ki¹⁾. Ennek következtében egyrészt a rétek vagyis kaszálók (foeneta) a művelés alatti földnek nagy részét képezték²⁾, másrészt a széna kaszálása a mezőgazdaság körében nevezetes foglalkozás volt³⁾. Így megmagyarázhatjuk azt, hogy »pratum desertum«-ról is van szó⁴⁾.

Közönséges réteken a széna rendes viszonyok közt évenként egyszer kaszáltatott; ott pedig hol, a körülmények kedveztek, sarju is termett⁵⁾. Ez kiválólag ott fordult elő, hol a széna fejlődése közeli nagyobb álló vagy folyó vizek befolyása alatt állott.

A rétek terjedelmét négyféle módon határozták meg.

Stallfütterung. Sie hat im XI. Jahrhundert schon bedeutende Fortschritte gemacht. Schon war man gewöhnt eine Fläche von Wiesen zu einer gewissen Fläche Ackers in Verhältniss zu setzen. Das Bedürfniss nach Wiesen wuchs, und Wald und Feld wurden in solche verwandelt.« Lamprecht Károly: Beiträge zur Geschichte des französischen Wirthschaftslebens im XI. Jahrhunderte. Lipse, 1878. 16. l.

¹⁾ P. o. » — — locus ad foenum utilis« v. »habilis.« Fejér id. m. I. köt. 389. l., — »loca ad foenum secundum non parum apta.« U. o. 390. l.

²⁾ P. o. Fejér id. m. I. köt. 430., 433., 434., 450. II. — Wenzel id. m. I. köt. 24., 66. II., VII. (II. 2.) köt. 33. l. — Dessewffy Okmt. 20. l.

³⁾ P. o. » — — foenum secant Abbati.« Fejér id. m. I. köt. 437. l. — » — — quorum jus est — — secare foenum.« U. o. II. köt. 86. l. — » — — tribus diebus foenum falcant.« U. o. II. köt. 89. l. — »Omnes isti — — foenum secare debent.« U. o. II. köt. 100. l. — » — — pratum ad secundum foenum.« U. o. VII. köt. 5. r. 104. l. — » — — foenum ad falcandum.« Wenzel id. m. I. köt. 76. l. — » — — omnes populi tam udvornici quam alii tenentur colligere foenum quilibet eorum una die, et una die portare foenum.« U. o. VII. (II. 2.) köt. 98. l. — » — — dant — — sex currus foeni.« Fejér id. m. II. köt. 90. l. — » — — foenum sacerdotis,« »foenum Luthardi.« Wenzel id. m. I. köt. 66. l.

⁴⁾ P. o. Wenzel id. m. XI. (III. 1.) köt. 158. l.

⁵⁾ P. o. » — — in pratis et in pascuis in foeno secundo.« Wenzel id. m. I. köt. 25. l.

A legegyszerűbb volt a kaszállási munka tartama ¹⁾. E mellett, valamint a mezőgazdaság más ágainál, úgy a rétek nagyságának meghatározásánál is a holdak szerint való mérést alkalmazták ²⁾. Más mérték volt a termett széna mennyisége az azzal megrakott szekerek száma szerint ³⁾. Mindezeknél azonban legcélszerűbbnek találtatott a tulajdonképeni kaszálók, vagyis u. n. »falcastrum«-ok rendezése, melyre a XIII. századnak közepe óta találunk ⁴⁾.

Maga a szénakaszálási munka a dolog természeténél fogva kaszával (69. §. IV. 3.) történt, a lekaszált és szárított széna kazalokba rakatott össze (69. §. IV. 8.), ezekből pedig favillákkal szekerekre felrakatott (69. §. IV. 5. 6.)

Különben azt sem szabad tekinteten kívül hagynunk, hogy a széna azon időben a kereskedés tárgyát is képezte ⁵⁾.

77. §. Havasi legeltetés.

I. A havasi legelők úgy a mezőgazdaságban általán véve, valamint különösen az állattenyésztés körében sajátságos jelentőséggel birnak. Legnevezetesebbek e tekintetben a svájczai alphavasok legelői, melyek magában álló havasi gazdálkodásnak szolgáltak alapúl, úgy hogy annak rendezése már a XIII. században a nép szokásai által volt határozott szabályokhoz kötve, a XIV. század óta pedig ezen minőségben a törvényeknek is tárgya lett. S így indult azután ott már ezen időben a pásztorélet szép felvirágzásnak, s lett nevezetes kiválólág a tehén- és szarvas-tenyésztés, s a tehéntej- és sajtttermelés ⁶⁾.

¹⁾ P. o. » — — foenetum quantum potest sufficere per diem uni homini ad falcandum.« Wenzel id. m. VII. (II. 2.) köt. 351. l.

²⁾ P. o. »Bela stb. foenetum in 70 iugeribus stb. eidem Ecclesiae contulimus.« Wenzel id. m. VII. (II. 2.) köt. 33. l.

³⁾ P. o. » — — pratum in Brenche, in quo falcari potest foenum ad 60 currus.« Hazai Okmt. V. köt. 2. l.

⁴⁾ P. o. 1232. » — — foenetum sufficiens ad 12 falcastra.« Hazai Okmt. IV. köt. 13. l. — 1263. és 1264. » — — pratum seu foenetum ad usum 30 falcastra.« Kubinyi id. m. 45. és 48. ll.

⁵⁾ P. o. » — — currus foeni« budai vámtarifa Fejénnél id. m. IV. köt. 2. r. 313. l.

⁶⁾ Miaskowski Ágost: Die Verfassung der Land-, Alpen- und Forstwirthschaft. Basel 1878. 38. sk. ll. — U. az: Die schweizerische

A magyarországi és erdélyi Kárpátok havasai ebben az alphavasoktól lényegesen különböznek; mert mind éghajlatuk, mind virányuknál fogva nem szarvasmarha és tehén, hanem csaknem kizárólag a juh- és birkatenyésztésre nyújtanak módot, megjegyezvén, hogy nem ugyan azon értelemben, mintha szarvasmarha, s névszerint vágó- és a háztartás szükségleteinek megfelelő marha ezen vidékeken nem tartatnék; hanem mivel a tehéntej- és tehénsajttermelés itt nagyban nemzetgazdasági iparaggá nem fejlődött¹⁾. S erre nézve még az országnak Dunán-túli részei is nevezetes hátramaradásban vannak nemcsak a svájczai, hanem még a szomszéd stájer és tiroli alpvidékekhez képest is.

II. A magyarországi havasi legeltetés történetében leginkább négy vidék nevezetes: 1. a *magas Tátra* vidéke; 2. a *máramarosi havasok*; 3. a *Bihar hegyei* és 4. a *Székelyföld havasai*. Mindezen vidékeken a havasi gazdálkodás második korszakunk alatt csak kezdetnek indult azon arányban, melyben, a sűrű erdők kiirtása után, az ottani hegyek az állattenyésztésnek kedvező tért nyitottak. A szarvasmarhák és még inkább a juhok pásztorai t. i. nyájaikkal folytonosan felfelé hatoltak, s elvégre oly magasságba érkeztek, hol a tulajdonképi havasi legeltetés kezdődik. Határozott és részletes történelmi tudósítások a gazdasági életnek ezen figyelemre méltó fejlődéséről ugyan nincsenek; az eredmények azonban tudva vannak, s ezeknek combinatiója az ismeretes tényekkel annyi felvilágosítást mégis nyújt, hogy abból általános biztos következtetése-

Allmend in ihrer geschichtlichen Entwicklung vom XIII. Jahrhundert bis zur Gegenwart. Lipce, 1879. — Blumer J. J.: Staats- und Rechtsgeschichte der schweizerischen Demokratien I. köt. S. Gallen, 1850. 168., 305., 382., 386., 449. ll.

¹⁾ »Cum (Hungari) ob exsuccam et stimulatam suam naturam frigoris montani valde impatientes sint, et contra boves Helvetici adventanei ventos stimulantés e planicie perfiantes non melius perferant; facile intelligitur, quare in Carpatibus nulla talis oeconomia pecuaria, ac in alpebus Helveticis existat. — — — Ovis unicum est animal, cuius causa alpes exteriores Carpaticeae aestate habitantur ab hominibus« stb. Wahlenberg: Flora Carpatorum Principallium CI. és CII. ll. — Egy 1250-ki okmányban mindazonáltal ezen vidékekre nézve a »militale (Milchtheil) a vaccis et ovibus« emlittetik. Fejér IV. köt. 2. r. 79. l.

ket vonhatunk. Ezekből pedig kitetszik, hogy havasi gazdálkodásunknak felvirágzása a harmadik korszakba esik.

1. A *magas Tátra* vidékeire nézve a XIII. században a szepesi szászok megtelepedése, s Liptóvármegye felső részének gyarmatosítása jelzik amaz időt, melyet itt kiindulási pontúl vehetünk. Amott Kézsmárk már 1269-ben IV. Bélától nyerte városi privilegiumát¹⁾, melyet V. István 1270-ben megerősített²⁾; — Liptóban pedig a hibei vendégeknek szintén IV. Béla adta Korpona város szabadságait³⁾, melyeket V. István 1270-ben⁴⁾ és IV. László 1285-ben⁵⁾ erősített meg számukra. Ugyanazon vidékeken egyébiránt a thuróczi prépostság is IV. Bélától kapta 1251-ben a sz. Erzsébet nevű szász »villa«-t adományúl⁶⁾, valamint, hogy előkelő szász urak, névszerint Rikolf és Palan comesek is birtak földeket⁷⁾; különösen pedig Libicza (Leibicz) községe is gondoskodott sikerrel a nagy erdőnek irtások elleni biztosításáról⁸⁾, mely határától a magas Tátra felé vonult.

Az ezenképen egybeállított tudósítások tehát azt bizonyítják, hogy a magas Tátra körüli vidékeken a XIII. században, s nyilván már az ezt megelőzőtt időben is, létezett havasi legeltetés, s hogy ez azon havasokra is kiterjedt, melyek Liptóban, Thuróczban és a Szepességnek egyéb részeiben a növényzetre nézve összefüggésben állnak, milyenek névszerint a Kriván, általában a liptói havasok, a Fáttra stb⁹⁾. S ezen havasi gazdaság körének mintegy középpontja a magas Tátra, egyik főhelye pedig a nagy szepesi erdő volt¹⁰⁾. A Kézsmárk város,

¹⁾ Fejér Cod. Dipl. Hung. IV. köt. 3. r. 514. l. — Hazai Okmányt. VI. köt. 157. l.

²⁾ Fejér id. m. V. köt. 1. r. 93. l.

³⁾ Wenzel: Árpádkori Új Okmánytár II. foly. 3. köt. 126. l.

⁴⁾ U. o. II. foly. 3. köt. 311. l.

⁵⁾ U. o. II. foly. 4. köt. 422. l.

⁶⁾ Gr. Dessewffy-féle Okmánytár. Budapest, 1879. 19. és 22. ll.

⁷⁾ Fejér id. m. IV. köt. 1. r. 416. l., IV. köt. 2. r. 440. l., V. köt. 1. r. 76., 167. ll., V. köt. 2. r. 168. l., V. köt. 3. r. 303., 381. ll. — gr. Dessewffy-féle Okmánytár id. h.

⁸⁾ Fejér id. m. VI. köt. 1. r. 327., 374. ll.

⁹⁾ Wahlenberg: Flora Carpatorum Principalium XXXIII—LX. ll. — L. Kubinyi id. m. 63. sk. ll.

¹⁰⁾ Wahlenberg e tekintetben Magyarországról következőleg nyilatkozik: »Agriculturam et pagos maiores existere usque ad 2,700 pedum

Hibe község és a thuróczi prépostság számára kiadott okmányokban foglalt határolások a Tátrára közvetlenül vonatkoznak¹⁾; Bald szepesi comesnek a libiczaiak kérésére 1294. a nagy erdő fentartása czéljából kibocsátott oklevelében pedig egy »calvus mons« említetik²⁾, mely minden jelenségek után ítélve havasi legeltetésre mutat. Érdekes, hogy Kézsmárk városnak régi latin neve »Forum Casei«, a mi világosan az ottani sajtttermelést és sajtkereskedést fejezte ki.

2. Ott hol a Tátra előhegyei kelet felé végződnek, egy hegylánczolat kezdődik, mely Sáros és Zemplén megyékben csak csekély, Ung és Bereg megyékben már nagyobb, *Máramarosban* pedig legnagyobb magasságra emelkedik. E hegylánczolat területén még a XIII. században sűrű erdők álltak, melyek a völgyeken lefelé a nagyobb folyókig s névszerint a Tiszáig is terjedtek. Bereg és Ugocsa megyék erdeinek irtványairól először III. Béla király idejéből van tudomásunk³⁾ s ezekre nézve IV. Béla király a beregszásziaknak megengedte, hogy marháikat és disznaikat ott egy napi járó területen legeltethessék⁴⁾;

elevationem; sed tantum in montibus exterioribus. Pagi veteres et magni planities omnes ad oram exteriorem iuxta flumina siti, sunt plura miliaria a radicibus Carpati remoti; demum novissimis temporibus pagi, ut ita dicam, filiales extracti sunt propius ad Carpatos, e. g. Rox, Forberg, Walldorf; qui vero omnes haud minus quam nonnullas horas a radicibus Carpati distant. Ulterius nulla habitatio hominum, nisi domuncula quaedam custodibus sylvarum extracta, et habitata illa singularia Lomniciensia aestate tantum.« Flora Carpatorum Principium CVII. 1.

¹⁾ »(Meta) — — per silvam tendit ad montem Tatur.« Kézsmárknak 1269-ki privilegiuma. — »(Meta) incipit ab alpinis magnis Tharchob dictis a parte orientali; — — per fluvium Bela ascendit usque ad alpes superius expressas.« A hibe vendégeknek 1265-ki privilegiuma. — »(Meta) — — tendit ad silvam, et per silvam vadit ad montem Turtur, et inde descendit de monte« stb. A thuróczi prépostságnak 1251-ki adománya. — Említetik továbbá a »niveus mons (havas) sub cuius pede oritur rivulus qui vocatur Lascunow.« (Fejér id. m. III. köt. 1. r. 77. l.) — V. ö. Fejér id. m. IV. köt. 2. r. 352., 380. ll.

²⁾ Fejér id. m. VI. köt. 1. r. 328. l. — V. ö. u. o. 305. l.

³⁾ Fejér id. m. IV. köt. 3. r. 43. l.

⁴⁾ »Utilitates dictarum terrarum, tam montium, quam vallium et aquarum, ac etiam quantum possunt uno die cum porcibus et pecoribus

Máramarosra nézve azonban már más alkalommal bizonyítottam, hogy a tatárjárás előtti állapotáról alig van egy-két töredékes kútfői adatunk, s hogy ezen vármegye történetéről alaposabb ismereteink tulajdonkép csak a XIV. századdal kezdődnek ¹⁾. — S így tehát Máramarosnak ezen idő előtti havasi legeltetéséről sincs tudomásunk, s biztossággal csak azt mondhatjuk, hogy a havasi gazdálkodás emelkedése az ottani kenéz-ségek történetével állott szoros összeköttetésben.

3. A *Bihar* hegycsoporton ²⁾, mely Magyarország és Erdély közt a határt képezte, szintén jelentékeny havasi legelőkre találunk ³⁾, a nélkül hogy azoknak történetére nézve részletes tájékozottsággal bírnánk. A Fekete-Körös völgyére nézve Márki Sándor ⁴⁾ és Rozvány György ⁵⁾ munkái; a Fejér-Körös völgyére nézve pedig Zaránd vármegyének Kozma Pál által készített monographiája ⁶⁾ nyújtanak ugyan némi felvilágosítást, ezek mindazonáltal a vidék havasi gazdálkodásának régibb történetével tűzetesen nem foglalkoznak; s így itt csak azért veendők tekintetbe, mert kétségkívülivé teszik, hogy itt havasi legeltetés már az Árpád királyok korában is létezett.

4. *Erdély*, és névszerint a *Székelv föld havasai* már az ezen vidékek multjáról korunkra jutott legrégibb történeti

ad sylvam Beregh pervenire, percipiant sicuti volunt« stb. 1247. Fejér id. m. IV. köt. 1. r. 456. l.

¹⁾ Wenzel Gusztáv: Kritikai fejtegetések Máramaros megye történetéhez. Pest, 1857. 10. sk. II. — V. ö. Hazai Okmt. VI. köt. 315. l.

²⁾ Schmidl A.: Das Bihar-Gebirge an der Grenze von Ungarn und Siebenbürgen. Bécs, 1863. — Kerner A.: Das Biharia Gebirg an der ungarisch-siebenbürgischen Grenze. (Das Pflanzenleben der Donauländer. Innsbruck, 1863. 103. sk. II.)

³⁾ »Ersteigt man die Höhe des Hochkammes (t. i. des Biharia-gebirges), so findet man lang gezogene sanfte Rücken mit steil geneigten, in der Bergregion dicht bewaldeten Gehängen, die dort, wo sie sich über die Grenze des Baumwuchses erheben, mit dichtem Graswuchse bedeckt sind, und der Viehzucht prächtige, ausgedehnte, oft viele Stunden weit fortziehende Alpenweiden bilden« stb. Kerner id. m. 107. l.

⁴⁾ Sarkad története. Budapest, 1877. — A Fekete-Körös és vidéke. Budapest, 1877.

⁵⁾ Nagy-Szalonta mezőváros történelme. Nagy-Szalonta, 1870.

⁶⁾ Zaránd vármegye földirati, statisztikai és történeti leírása. Kolozsvárt, 1848.

tudósításokban említettnek. S így tehát, habár ezekben az Árpád-királyok idejére vonatkozólag az ottani havasi gazdálkodásról szó nincs is; azért a meglévő adatok egybefoglalásáról azt mégis alaposan következtethetjük, hogy ott akkor havasi legeltetés is létezett már. Legérdekesebbek természetesen a Székely-föld havasai ¹⁾; — habár a havasok Erdélynek egyéb részeiben is nevezeteseek voltak ²⁾, s névszerint Hunyad megyében Fogaras földjén, hol az ottani kenézségek történetével álltak összefüggésben ³⁾; — valamint történetileg a Barczaságban ⁴⁾; és több más vidékeken is ⁵⁾. Az orodi prépostság is birt Erdélyben havasokat ⁶⁾.

5. Erdők.

78. §. Az erdők jelentősége gazdasági viszonyainkban.

I. Több tekintet van, melyeknél fogva az erdők és az erdőkkel való gazdálkodás hazánk történetében az árpádi királyok kora alatt különös érdekekkel bír.

1. Az országnak azon időben még gyér lakossága mellett területének igen nagy részét erdők foglalták el, úgy hogy a gazdaság tekintetei és a cultura emelése ezeknek egészen véve nem fentartását, hanem inkább kiirtását tette szükségessé.

¹⁾ P. o. Orbán Baláznál: A Székelyföld leírása. Pest, 1868. sk. I. köt. 14. l. sk., II. köt. 5. l. sk., III. köt. 3. l. sk., IV. köt. 5. l. sk. — V. ö. Kozma Ferencz: A Székelyföld. Budapest, 1879. 224. sk. ll.

²⁾ »Hogy Erdély minden szomszédjánál magasabban fekszik, az köztudomású. És oly magasán fekszik, hogy rónáink is megütik helyen-helyen a 2000 lábat, a mi geographiai fogalom szerint már valóságos hegy a tenger színe felett.« Azonban »köztudomás, mikép nincs Erdélynek hegye, melyen augusztuson át kinyaralna a hó.« Köváry László: Erdélyország statisztikája. I. köt. Kolozsvárt, 1847. 24. sk. ll. — Magában világos, hogy ilyen ország a havasi gazdálkodásnak kedvező tért nyújt.

³⁾ P. o. Fejér Cod. Dipl. Hung. IV. köt. 1. r. 447. l. és IV. köt. 2. r. 75., 385. ll., IV. köt. 3. r. 133. l.

⁴⁾ »Sicut montes nivium complectuntur eandem terram« (Barcza). U. o. III. köt. 1. r. 197., 423. ll.

⁵⁾ P. o. az »alpes Clementis.« U. o. III. köt. 2. r. 132. l. — Hazai Okmánytár VI. köt. 20. l. Erre a Kelemen havasára nézve Szabó Károly azt a megjegyzést teszi, hogy a Budak patak forrásától keletre mintegy 4 mértföldre esik Torda vármegye északi részében. U. o. 23. l.

⁶⁾ Wenzel id. m. I. köt. 85. l.

2. Ez nemcsak a hegyes vidékekre, hanem, az egykori római-frank uralomnak kedvezőbb eredményei daczára, a Dúnántúli részekre, sőt az Alföldre nézve is értendő.

3. Névszerint az Alföldre nézve már fentebb (7. §.) tettem azt a megjegyzést, hogy hibás nézet, mely szerint az sivatag (Steppe) természetével birna, hogy azt — magyar szóval élve — inkább mezőségnek kell nevezni. Mert méltán jegyzi meg az 1859-ki Budapesti Hirlap ott említett névtelen levelezője, hogy »sivatag« olyan föld »a hol fa nem csak nem terem, de a föld talajánál fogva nem is teremhet« (202. sz.). Pedig tudva van, hogy kellő gondviselés mellett az egész Alföldön terem, sőt hogy maga dr. Kerner Antal is nemcsak azon boróka bokrokra (Wachholderbüsche) figyelmeztet, melyek a Jászság és a bácsi-csatorna közti föld magasabb pontjain nagy mennyiségben találatnak¹⁾, hanem azon jelenségekre is, melyek világosan bizonyítják, hogy az Alföldnek több helyén egykor s még a történeti időben valóságos erdők léteztek²⁾, — melyeknek maradványaira egyébiránt a nagyobb folyók partjai mellett még jelenleg is találunk³⁾. A B.-P. Hirlap jelzett levelezője pedig, mint az Alföld lakója különösen azt hangsúlyozza »hogy Alföldünkre is az erdők hajdan mélyebben nyomultak be, mint a Nyírség buczkáin, s a Cserhátnak Kecskemétig, Pészérig erdőmaradványából látjuk« (205. sz.) — s hogy »az

¹⁾ Das Pflanzenleben der Donauländer. Innsbruck, 1862. 36. sk. 11.

²⁾ U. o. 40. sk. 11.

³⁾ »Wenn man die Wälder, welche sich auf dem Landrücken zwischen Theiss und Szamos im Nordosten, und zwischen der Theiss und Donau im Westen des Tieflandes ausbreiten, durchstreift hat, und dann zum ersten Mal die dunklen Waldsäume aufdämmern sieht, die sich streckenweise längs den Ufern der Flüsse hinziehen und zungenförmig gegen das Steppengebiet vorschieben, so erwartet man in den letzteren jedenfalls einen gewissen Gegensatz zu der Vegetation der besprochenen Waldformationen zu finden. Diese Erwartung wird aber gründlich getäuscht, denn man findet in den Wäldern längst den niedrigen Flussufern alle die Bäume wieder, deren Schatten man jüngst auf den sandigen Landhöhen verlassen hat. Dieselben Stieleichen, dieselben Pappeln, Ulmen, Eschen, Erlen und Weiden (und die Hainbuche, Birke, Silberlinde und Weissliche sind verschwunden) heben hier wieder ihre Kronen empor, und bestöcken bald als reine Bestände, bald als mannigfach zusammengesetzte Mischwälder das Uferland.« U. o. 53. l.

erdők szertelen irtása, és ott a hol a szükség a kivágott fákat újabb ültetésekkel nem pótolta, nemcsak az eső és hóviznek a hegyekről gyorsabb lerohanását, s mély árkok vágását, hanem az alanti imént szénatermő rétegek beiszapolását és ezzel haszontalanná tételét, sőt a hűvös árnyéku helyek kevesbedésével a légkörnek nagyobb forróságát idézte elő» (203. sz.). Ily körülmények közt csak sajnálunk lehet, hogy az Alföldnek XI—XIII. századi történetéről felette kevés részletes, hiteles kútfői tudósítás jutott korunkra.

II. Az erdők között az egyes erdők sokféle nemét kell megkülönböztetni. Azon terjedelmes, sűrű és nagyrészből még ős erdőktől, melyek az ország hegyes vidékeit borították el, milyenek a máramarosi ¹⁾, bereghi ²⁾, szepesi ³⁾, zólyomi ⁴⁾, erdélyi, bihari, bakonyi ⁵⁾ stb. erdők kiágazásaikkal együtt, különböztek a másodrendűek milyenek a XI. századtól fogva az oklevelekben gyakran fordulnak elő ⁶⁾; habár a viszonyokhoz képest »*silva magna*« néven is említettnek ⁷⁾. Ellenben más szempont alá esnek a kisebb erdőségek ⁸⁾, melyekhez a »ne-

¹⁾ P. o. Fejér id. m. II. köt. 347. l. — Hazai Okmt. I. köt. 1. l., III. köt. 1. l.

²⁾ Fejér id. m. III. köt. 2. r. 326. l., IV. köt. 1. r. 456. l. — Wenzel id. m. I. köt. 307. l. — V. ö. »*custodes silvae Bereg.*« Regestum de Várad 314. sz.

³⁾ Fontos a szepesi szászok letelepedésének történetében.

⁴⁾ Anon. Belae R. Not. 34. fej. — Hazai Okmt. VI. köt. 85. l. — »*silva Ponyk*« u. o. 285. l.

⁵⁾ »*silva quae vocatur Bakon.*« Fejér id. m. II. köt. 294. l. — » — — in *silva Bakon.*«, — »*usque ad terminos silvae Bakon.*« Hazai Okmt. I. köt. 89. l. — » — — sicut in ceteris villis, quae sunt in *silva Rukon.*« Wenzel id. m. I. köt. 100 l. — Kubinyi id. m. 6. l.

⁶⁾ P. o. a kolostorok birtoka közt. Fejér id. m. I. köt. 297., 301., 310., 329. 391., 428., 430. sk. ll. — Wenzel id. m. I. köt. 49., 54., 93. ll. — Hazai Okmt. IV. köt. 67. l., VI. köt. 34., 37., 51. ll.

⁷⁾ P. o. Fejér id. m. I. köt. 438. l. — Wenzel id. m. VI. (II. 1.) köt. 104. l.

⁸⁾ »*Silvula*« Wenzel id. m. VI. (II. 1.) köt. 356. l. — Hazai Okmt. VI. köt. 18. l. — »*Terra silvosa.*« Hazai Okmt. VI. köt. 457. l.

mus« ¹⁾, »liget« ²⁾, »virgultum« ³⁾, »terra virgultosa« ⁴⁾, »locus virgultosus« ⁵⁾, »rubus« ⁶⁾ vagy »rubetum« ⁷⁾, a »vepres et virgultum« ⁸⁾, az »ereszteven« ⁹⁾, sőt a »dumus« vagyis bokor ¹⁰⁾ és más hasonló elnevezésű fatartó helyek is számítottak.

Különben hogy az erdők fentartása és gondviselése nálunk már XII. és XIII. századokban — legalább egyes vidékeken — a mezőgazdaság egyik fontos feladatának tekintett, az nemcsak az akkor erdészetileg kezelt erdőkre nézve szokásos »foresta« szóból tetszik ki ¹¹⁾, melynek ellentétét az elhanyagolt vagy elhagyatott erdők képezték ¹²⁾; hanem az erdőcsőszők és erdőőrök (custodes silvarum) ¹³⁾ nagy száma által is bizonyíttatik, kik azonkoru okiratokban felemlítettnek.

III. Őseink az erdőknek — akár külön ¹⁴⁾, akár közös

¹⁾ P. o. Fejér id. m. I. köt. 481. l. — Wenzel id. m. III. köt. 15. l. — VI. (II. 1.) köt. 104. l.

²⁾ P. o. Zichy Okmt. I. köt. 22. l. — »Silva quae dicitur ligot.« Hazai Okmt. VI. köt. 7. l.

³⁾ P. o. Wenzel id. m. III. köt. 17. l. — Hazai Okmt. I. köt. 35. l. — »quoddam virgultum 50 iugerum« u. o. 58. l., IV. köt. 67. l., V. köt. 37. l. — Kubinyi id. m. 64. l.

⁴⁾ P. o. Wenzel id. m. III. köt. 123. l.

⁵⁾ P. o. gr. Károlyi Okmt. I. köt. 14. l.

⁶⁾ P. o. Hazai Okmt. VI. köt. 348. l.

⁷⁾ P. o. Hazai Okmt. I. köt. 45. l.

⁸⁾ Hazai Okmt. III. köt. 16. l. — »— — est meta inter veppres« gr. Zichy Okmt. I. köt. 1. l.

⁹⁾ P. o. »— — ad unam parvam silvam, quod vulgo vocabulo Erezteven dicitur.« Hazai Okmt. IV. köt. 30. l.

¹⁰⁾ P. o. »— — dumus Zilburkur.« Fejér id. m. V. köt. 1. r. 212. l. — »— — dumus spinosus.« Wenzel id. m. I. köt. 125. l. — »— — meta dumosa.« Hazai Okmt. I. köt. 35. l. — »— — dumus avellanarum« u. o. I. köt. 62. l., V. köt. 56. l.

¹¹⁾ P. o. Fejér id. m. IV. köt. 3. r. 43. l.

¹²⁾ P. o. Wenzel id. m. III. köt. 172. l.

¹³⁾ P. o. »Custodes silvae Bakon.« Wenzel id. m. I. köt. 100. l., Kubinyi id. m. 5. l. — »Custodes silvarum infra Tyciam et Budrugh.« Hazai Okmt. VI. köt. 18. l. — »Budizlaus centurio custos silvae nostrae de Zolum« u. o. 85. l. — »— — custodes silvae domini Regis« u. o. 51. l. stb.

¹⁴⁾ »Silva propria.« Fejér id. m. I. köt. 455. l.

birtok¹⁾ volt — többféle hasznát²⁾ vették; névszerint a vadászat, az állattenyésztés³⁾, s a fák, és egyéb néhány növény termelése céljából. A vadászatról és állattenyésztésről alább tüzetesen lesz szó, s azért itt csak az erdei fákat és egyéb terményeket veszem még szemügyre. Azt pedig, hogy az erdőségek orvosi célokra is használtattak, elég ha röviden fel-
említem⁴⁾.

IV. A fáknak különféle neveit, melyek a XI—XIII. századokban nálunk találtattak, egykoru okmányok alapján Endlicher tette részletes tanulmányok tárgyává⁵⁾, s ennek összeállításából a következő erdei fákat — a gyümölcsösöket már fentebb említettem — emelem ki t. i.:

1. A tölgyfa⁶⁾, melynek két nemét kell megkülönböztetni »quercus robur« vagy »latifolia« (Steineiche)⁷⁾ és a közönséges tölgyfát⁸⁾. Ide kell számítani az »arbor ylex« vagy »ilex« nevű fát is⁹⁾.

2. A cserfa (Zerreiche)¹⁰⁾.

3. A gyertyánfa (Carpinus Betulus, Weissbuche)¹¹⁾.

¹⁾ » — — qui tenent silvam communiter.« U. o.

²⁾ » — — in — utilitatibus quibuscunque in silva Rabae.« Hazai Okmt. IV. köt. 64. l.

³⁾ P. o. » — — medietatem — — nemorum cum foeneto.« Hazai Okmt. V. 21. l.

⁴⁾ P. o. »silva leprosororum.« Wenzel id. m. I. köt. 67., 77. l.; — melynek megfelelt a »puteus leprosororum« is. Fejér id. m. I. köt. 449. l.

⁵⁾ Die Gesetze des heiligen Stefan. Bécs, 1849. 138. sk. ll.

⁶⁾ P. o. Fejér id. m. I. köt. 298., 299. ll. — »Rex sub quadam quercu sedebat, et Comites isti cum eo« stb. Wenzel id. m. I. köt. 69. l.

⁷⁾ P. o. Fejér id. m. III. köt. 1. r. 214. l., IV. k. 3. r. 9. l., VI. köt. 1. r. 134. l., VII. k. 5. r. 87. l.

⁸⁾ P. o. Fejér id. m. III. köt. 1. r. 433., 439. ll., IV. k. 1. r. 472. l., IV. k. 3. r. 9. l., VI. k. 1. r. 259. l., VII. k. 3. r. 43. l. — Hazai Okmt. I. köt. 31., 45., 62. ll., V. köt. 233. l., VI. köt. 5., 30., 42. ll. — Kubinyi id. m. 17., 65. ll. — » — — arbor doob.« Wenzel id. m. VI. (II. l.) köt. 465. l.

⁹⁾ » — — ad arborem ilycis, quae dicitur tulghfa.« Fejér id. m. VI. k. 1. r. 370. l. P. o. Fejér id. m. IV. k. 2. r. 289. l., VI. k. 1. r. 139., 140. ll., VII. k. 5. r. 299. l. — Kubinyi id. m. 64. l. — gr. Zichy Okmt. I. köt. 1., 10., 22. 33. ll. — gr. Károlyi Okmt. I. köt. 14. l.

¹⁰⁾ P. o. Fejér id. m. V. k. 2. r. 31. l., VI. köt. 1. r. 259. l., VI. köt. 2. r. 31. l. — Hazai Okmt. I. köt. 54. l., V. köt. 29., 37. ll.

¹¹⁾ P. o. Fejér id. m. III. köt. 1. r. 214., 280., 281., 432. ll., IV. köt.

4. A bükkfa (*Fagus silvatica*, Rothbuche) ¹⁾.
5. A fenyőfa (*Pinus silvestris*, Föhre) ²⁾.
6. A szömörkefa (*Pinus picea*, Fichte) ³⁾.
7. A jegenye-fenyő (*Pinus abies*, Tanne) ⁴⁾.
8. A nyárfa (*Populus alba* és *Populus nigra*, Espe, Pappel) ⁵⁾.
9. A rezgő nyárfa (*Populus tremula*, Zitterespe, Zitterpappel) ⁶⁾.
10. Az égerfa (*Alnus glutinosa*, Erle) ⁷⁾.
11. A szilfa (*Ulmus*, Ulme) ⁸⁾.
12. A kőrisfa (*Fraxinus excelsior*, Esche) ⁹⁾.

2. r. 316., 317. ll., VI. köt. 1. r. 377. l., VI. köt. 2. r. 262. l. — Hazai Okmt. V. köt. 57. l., VII. köt. 57. l. — Kubinyi id. m. 86. l. — gr. Zichy Okmt. I. köt. 31. l. stb.

¹⁾ P. o. Fejér id. m. III. köt. I. r. 214., 281. ll., V. köt. 1. r. 146. l., V. köt. 2. r. 140. l., VII. köt. 5. r. 86., 217. ll. — Hazai Okmt. I. köt. 62. l., VII. köt. 42. l. — Kubinyi id. m. 47., 49. ll. — gr. Zichy Okmt. I. köt. 31. l. — A »silva Byk« vagy Keresztbyk (gr. Károlyi Okmt. I. 22., 23.) innen vette nevét.

²⁾ P. o. Fejér id. m. III. k. 1. r. 302., 438. ll., IV. k. 3. r. 516. l., V. k. 1. r. 76. l., VI. k. 2. r. 262. l., VII. k. 5. r. 302. l. — Hazai Okmt. VI. köt. 5. l.

³⁾ P. o. Fejér id. m. IV. k. 3. r. 129. l., V. k. 1. r. 327. l., VI. köt. 1. r. 302. l.

⁴⁾ P. o. Fejér id. m. VI. köt. 1. r. 346. l. — Hazai Okmt. VI. köt. 233. l.

⁵⁾ P. o. Fejér id. m. III. köt. 1. r. 136., 139., 214. ll., V. köt. 2. r. 416. l., VI. köt. 1. r. 259., 371. ll. — Wenzel id. m. XI. (III. 1.) köt. 77. l. — Hazai Okmt. V. köt. 57. l., VI. köt. 331. l. — gr. Zichy Okmt. I. köt. 22. l.

⁶⁾ P. o. Fejér id. m. IV. köt. 3. r. 140. l. — Hazai Okmt. VI. köt. 157. l., VII. köt. 5. l.

⁷⁾ P. o. Fejér id. m. III. köt. 1. r. 214. l., IV. köt. 1. r. 10. l., VII. köt. 2. r. 247. l., VII. köt. 5. r. 321. l.

⁸⁾ P. o. Fejér id. m. III. köt. 1. r. 88., 214. ll., IV. köt. 1. r. 218. l., IV. köt. 3. r. 458. l., VI. köt. 1. r. 218., 247. ll., VI. köt. 2. r. 247. l., VII. köt. 2. r. 579. l. — Wenzel id. m. XI. (III. 1.) köt. 77. l. — Hazai Okmt. V. köt. 37. l., VI. köt. 465. l. — Kubinyi id. m. 16., 17. ll. — gr. Zichy Okmt. I. köt. 9. l.

⁹⁾ P. o. Fejér id. m. IV. k. 1. r. 130. l., VII. k. 5. r. 85. l. — Hazai Okmt. VI. köt. 233. l. — Kubinyi id. m. 16. l.

13. Az íharfa (Acer, Ahorn) ¹⁾.
14. A hársfa (Tilia, Linde) ²⁾.
15. A harasztfa (talán káposztafa, avagy a hársfának bizonyos neme) ³⁾.
16. A nyírfa (Betula alba, Birke) ⁴⁾.
17. A fűzfa (Salix, Weide) ⁵⁾.
18. A sárfűz (Salix vulgaris lutea vagy pallida) ⁶⁾.
19. A rekettyefa (Salix latifolia aquatica) ⁷⁾ továbbá
20. A bodzafa (Sambucus, Hollunderbaum) ⁸⁾.
21. Az »arbores quae dicuntur malagaya« ⁹⁾.
22. Az arbor grabor ¹⁰⁾.
23. Az ebfa (Rhamnus catharticus, Kreutzdorn) ¹¹⁾.
24. A kökényfa (Prunus spinosa, Schlehdorn) ¹²⁾.
25. A mogyorófa (Corylus avellana, Hasel) ¹³⁾ s egyéb vad gyümölcsfák, névszerint az erdei körtefa, almafa, gesztenyefa stb.

¹⁾ P. o. Fejér id. m. III. k. 1. r. 281. l., IV. k. 2. r. 316. l., VII. k. 5. r. 587. l. — Hazai Okmt. VII. köt. 32. l.

²⁾ P. o. Fejér id. m. III. k. 1. r. 282., 575. ll., IV. köt. 1. r. 141. l., VI. k. 1. r. 260. l., VII. k. 2. r. 247. l., VII. k. 5. r. 276. l. — Hazai Okmt. I. köt. 45. l., VII. köt. 30. l.

³⁾ P. o. » — — tres arbores hrast — — ad arborem hrast.« Fejér id. m. VI. köt. 1. r. 377. l.; »sex arbores horozth vocatae« u. o. IV. köt. 3. r. 425. l.; » — — arbor harast« u. o. VII. k. 5. r. 516. l. — Hazai Okmt. V. köt. 56. l. — gr. Zichy Okmt. I. köt. 95. l.

⁴⁾ P. o. Fejér id. m. III. k. 1. r. 87. l., IV. k. 1. r. 472. l., VII. köt. 5. r. 276. l. — Hazai Okmt. I. köt. 31., 33. ll., III. köt. 16. l., VI. köt. 157. l.

⁵⁾ P. o. Fejér id. m. III. köt. 1. r. 63., 64. ll. — Hazai Okmt. VII. köt. 5. l. — gr. Károlyi Okmt. I. köt. 8. l.

⁶⁾ P. o. Fejér id. m. VII. k. 5. r. 298. l. — Hazai Okmt. I. köt. 33., 45. ll. — gr. Zichy Okmt. I. köt. 30. l.

⁷⁾ P. o. Fejér id. m. III. k. 1. r. 214. l., IV. k. 1. r. 141., 327. ll., IV. k. 2. r. 41., 344. ll., IV. k. 3. r. 539. l., VI. k. 2. r. 100., 377. ll. — Hazai Okmt. I. köt. 45. l., VII. köt. 148. l. — gr. Zichy Okmt. I. k. 92. l.

⁸⁾ P. o. Fejér id. m. III. k. 1. r. 214., 281. ll.

⁹⁾ Kubinyi id. m. 116. l.

¹⁰⁾ P. o. Kubinyi id. m. 17. l.

¹¹⁾ P. o. Fejér id. m. V. köt. I. r. 222. l.

¹²⁾ P. o. Fejér id. m. V. k. 1. r. 222. l. — Hazai Okmt. VI. k. 157. l.

¹³⁾ P. o. Fejér id. m. III. köt. 1. r. 88. l., VII. k. 1. r. 236. l. — Hazai Okmánytár I. köt. 62. l.

Az erdei fákat építésre, különféle edények, kosarak és szerszámok készítésére, tüzelésre stb. használták.

V. Végre a következő három körülményt sem szabad tekinteten kívül hagynunk.

1. Hogy kezdetben — mint látszik — valamint a vizeknek, úgy az erdőknek használása is egészen szabad volt, s korlátozások csak egyes vidékekre, p. o. az egykor frank uralom alatt állott dunavidékekre nézve álltak fenn, a hol azt a lakosság nagyobb száma, vagy a cultura emelkedésének tekintetei indokolták. Később azonban az erdők a földbirtoknak tartozékát képezték.

2. Hogy mikor az erdőknek, mint ilyeneknek, nagyobb gondját kezdték viselni, a figyelem főképen a fára volt fordítva, melyet tüzelésre szolgáltattak ¹⁾; s e mellett az erdőknek más célokra való használása a mezőgazdaság szempontjából csak alárendeltebb jelentőséggel bírt.

3. Hogy erdeink a kereskedelemre nézve is fontosak voltak, mert nemcsak egyszerű fát szolgáltatottak a kereskedelemhez ²⁾, hanem deszkákat ³⁾, faedényeket ⁴⁾ és különféle technikai célokra használható készítményeket is ⁵⁾. De ezeken kívül a fa a bányászatra nézve is oly fontos, hogy művelésének mintegy szükségképi feltételét képezi.

¹⁾ Fűtés és főzésre, s úgy szintén más élet- és társadalmi célokra : p. o. »udvornici debent administrare ligna et aquam ad furnum et ad coquinam stb. — tenentur dare de singulis septimanis tres carratas lignorum« stb. — »tenentur de unoquoque mense dare tres carratas lignorum, quae vocantur *eulfa*« stb. Wenzel id. m. VI. (II. 1.) köt. 438. l. — » — tenentur de unoquoque mense dare tres carratas lignorum, quos vocant *tyzfa*« stb. U. o. VII. (II. 2.) köt. 98. l. — Ide tartozott a hainburgi vámtarifában u. n. »Werchholtz«, hová kiválólág számítandók voltak deszkák (»asseres« Wenzel id. m. I. köt. 26. l.), különféle faedények stb.

²⁾ P. o. » — — tributum lignorum, quae feruntur super Gran.« Fejér id. m. I. köt. 438. l. — » — — currus lignorum intrans castrum.« Fejér id. m. IV. köt. 2. r. 313. l. — » — — de ferula per quam ducuntur ligna.« Steini vámtarifa, Rauch id. m. II. köt. 107. l.

³⁾ P. o. Wenzel id. m. I. köt. 26. l.

⁴⁾ P. o. » — — de ollis, cyphis et aliis.« Fejér id. m. VII. köt. 5. r. 145. l.

⁵⁾ P. o. » — — von eim nevn wagen« stb. — »von acht phlueg redern« stb. — »von eim fuerder werchholtz« stb. Hainburgi vámtarifa. Rauch id. m. I. köt. 209. l.

6. Lótenyésztés.

79. §. A lovak XI–XIII. századi mezőgazdaságunkban.

I. A magyar nemzetnek történeti előzményei (42. §.) szintűgy, mint az a sokféle haszon, melyet a lovak azon kori társadalmi életünkben nyújtottak, eléggé megmagyarázzák, hogy a lovak tenyésztésére nálunk mindig nagy gond fordított, sőt hogy az annak szánt munka gazdaságunkban folyton folyva a nép kedvencz foglalkozásai közé tartozott.

A magyar ló-faj — mint azt már első korszakunkban láttuk — kicsiny ugyan, azonban igen erős, tartós, futó és győző, s egyaránt kiállja a forráságot és hideget, az éhséget és szomjúságot. Ezen tulajdonai, melyek keleti származására mutatnak ¹⁾, második korszakunk alatt is a magyar ló jellemeül maradtak; a lótenyésztésnek kedvező eredményeiről mindazonáltal egyszersmind azon ló-ábrák tanúskodnak, melyek ezen korú vezéreink pecsétjein láthatók.

Egyébiránt itt meg kell különböztetni azon foglalkozásokat, melyeknek összesége a tulajdonképi lótenyésztést képezi, azoktól, melyek a lovak tartására és használására vonatkoznak. S azonkívül a lókereskedést is szükséges szemügyre vennünk; mert annak rendezése is magára a lótenyésztésre több tekintetben világosságot vet.

II. A lótenyésztésnek összpontosító intézményei az u. n. *ménések* voltak. Ezek nagyobbak és kisebbek, s az előbbiek királyiak és magánosok voltak.

A királyiak közt az első helyet foglalta el a Csepel szigetén lévő, melyet még Árpád fővezér alapított (42. §. II.) s melynek tizedét szent István a zalavári apátságnak adományozta ²⁾. Úgy szintén a tihanyi apátságnak I. Endre király egyik közeli méneséből évenként 50 csikót ³⁾ rendel. Egy másik királyi ménesről van szó a zaszy-i apátság alapítólevelében ⁴⁾.

¹⁾ Id. Kubinyi Ferencz: a Magyar Akadémia 1859-ki Értesítőjében 420. l.

²⁾ Fejér id. m. I. köt. 305. l.

³⁾ » — — de armento Regali 50 poledros. » Fejér u. o. I. köt. 393. l.

⁴⁾ » — — incipit ab area equorum Regis ad Nadestyguy. » Wenzel id. m. I. köt. 24. l. — V. ö. Foltin János: A zaszy-i apátság 77. l.

Az egyházi nagybirtokosok közt a pécsváradi ¹⁾, a tilhanyi ²⁾ és a csatári apátok ³⁾, valamint a demesi prépost ⁴⁾ is felemlítettnek mint ménesek birtokosai; azonban különösen érdekes, hogy III. Béla király 1190-ben a pécsi püspökség jogait megerősítvén, többi közt a megyéjében lévő ménesek után is a tizedet oda határozza a püspöknek ⁵⁾. S úgy szintén a világi nagybirtokosok közül is többről van tudomásunk, hogy jószágaikon nagyobb vagy kisebb ménesek voltak ⁶⁾.

Általán véve nincs kétség, hogy valamint a lovak mindig előkelő szerepet játszottak nemzetünk társadalmi életében, úgy a lótenyésztés hazai mezőgazdaságunknak azon időben is egyik legfontosabb ága volt. Ama kevés adatból is, melyekről tudomásunk van, méltán azt következtethetjük, hogy nálunk a lovak tenyésztése a XI—XIII. századokban nagy virágzásnak örvendett, s hogy főleg a nagybirtokosok tartottak tekintélyes méneseket, hogy azonban a középbirtokosok is nagy előszeretettel foglalkoztak a lovak tartásával; míg a kisbirtokosoknál, valamint a népségnél általában a lovak szintén a legfontosabbak és leghasználtabb állatok sorába tartoztak. Sily körülmények közt csak azt kell sajnálnunk, hogy az Alföld

¹⁾ A pécsváradi apátságnak szent István 120 lovat adományozott. Fejér id. m. I. köt. 302. l.

²⁾ » — — emissarii 34 cum subditis equabus.« U. o. I. köt. 393. l.

³⁾ Ezen ménes eredetileg 200 lóból állt. U. o. II. köt. 91. l.

⁴⁾ A demesi prépost Kult-i ménesében 1138-ban volt 70 kancza és 20 csikó. U. o. II. köt. 105. l.

⁵⁾ » — — de armentis equorum seu equacia.« U. o. II. köt. 255. l.

⁶⁾ P. o. Scines nevű nő 1146-ban a pannonhalmi apátságnak adományozott »equacia 23 equorum et equarum.« Wenzel id. m. I. köt. 56. l. — Ivachin nemes birtokos végrendeletében, melyet Imre király 1199-ben jóváhagyott, az mondatik: » — — dedit et agasonem nomine Kiley cum 30 equabus indomitis, ex quibus 4 poledros« stb. Hazai Okmt. V. köt. 3. l. — Ipolit, egy másik nemes birtokos végrendeletében, melyet II. Endre király 1212-ben megerősített, azt olvassuk: » — — dedi prae-dium quod dicitur Boroksa — — cum 130 equabus indomitis et 5 emissariis cum agasone nomine Peska« stb. U. o. VI. köt. 9. l. — Miklós comes Ugrin néhai esztergomi érsek testvére 1231-ben: » — — 300 equi indomiti«-ról végrendeletileg intézkedik. Fejér id. m. III. köt. 2. r. 228. l.; — úgy szintén egy 1250-ki családi egyezményben is »equatium« említetik. U. o. IV. köt. 2. r. 70. l. stb. stb.

kiválólag jelentékeny lótenyésztéséről csupán annyit tudunk, hogy Achtumnak, kivel itt a XI. század kezdetén szent István harczolt, nagy ménese volt ¹⁾; — továbbá, hogy azon keresztesekről, kik a szent földre Magyarországon, és névszerint az Alföldön keresztül vonultak, az mondatik, hogy nekik a lovaknak itteni nagy sokasága feltűnt ²⁾; s hogy később, mikor a tatárjárás után kúnok telepedtek meg az Alföld területén, a ló- és marhatenyésztés ezeknél új lendületet nyert ³⁾.

III. A lótenyésztés czéljából különösen arra való mezőiséget kellett kiszemelni, mely a lovaknak jó legelőt nyújtson, és együttlétöknek elégséges tért és biztosságot eszközöljön. Egészséges téli takarmányról is szükséges volt gondoskodni, mi a rétek művelésére adott alkalmat. Vizenyős vidékeken, s névszerint nagyobb álló vagy folyó vizek közelében fekvő szigetek leginkább tartattak a lótenyésztésnek való helyiségeknek ⁴⁾; másutt a lovak itatására és egyéb szükségleteik fedezésére megkívánt víz előállítására figyelemmel kellett lenni ⁵⁾. A lovak feletti őrködés a csikósokra és lovászokra (*custodes equorum* ⁶⁾) volt bízva; kik mind a ménlovaknak, tenyészcsofőröknek és tenyészkanckáknak, mind a csikóknak (*»poledri«*) ⁷⁾ és ott

¹⁾ »*Equorum indomitorum multitudinem habebat innumerabilem; exceptis his quos pastores in domibus sub custodia habebant.*« Vita S. Gerardi 10. fejj.

²⁾ P. o. Péter remete és a keresztesek vezére Zimonyban tartózkodván intézkedéseket tett: »*propter abundantiam, quam ibi reperit in infinito numero equorum.*« Albertus Aquensis II. könyve. Gesta Dei per Francos. Hanau 1611.

³⁾ T. i. »*qui inter Danubium et Ticiam, aut iuxta fluvium Kris, vel inter fluvios Morus et Kris, aut ex utraque parte fluminis eiusdem, vel inter flumina Tymus et Morus, aut circa eadem descenderunt.*« Fejér id. m. V. köt. 2. r. 514. l. — Gyárfás István: Jász-kúnok története. Szolnok, 1833. 439. l.

⁴⁾ Így a király tartott ménest a Csepel szigetén. Fejér id. m. I. köt. 305. l. — Egy »*insula equorum*« IV. Béla királynak egyik 1269-ki okmányában is emlittetik.

⁵⁾ P. o. Fejérnél id. m. I. köt. 435. l., VII. köt. 5. r. 192. l.

⁶⁾ Fejér u. o. I. köt. 388. l.: — » — — *agazones qui fratrum equos custodiunt.*« Wenzel id. m. II. köt. 10. l.; — » — — *agazones campestris.*« Wenzel id. m. II. köt. 5. l.

⁷⁾ Fejér id. m. I. köt. 305., 393. ll. stb. Hazai Okmt. V. köt. 3. l.

lévő egyéb lovaknak (*«equi indomiti»*)¹⁾ és (*«equae indomitae»*,²⁾ (*«equi siluestres»*)³⁾ gondját viselték.

IV. A lótenyésztéssel kapcsolatban állt a már használatban volt lovaknak tartása és különféle czélokra való alkalmaztatása. Rendszerint minden használatban lévő ló egyénileg volt megjelölve (talán bélyegezve is)⁴⁾, s formászerű istállóban tartatott⁵⁾. Maga a használás a különféle életczélokhoz képest különböző volt.

Minthogy a lovaglás békesség idején utazásoknál, s a lóháton való harcz a csatákban őseinknek általános szokása volt, a lovaknak ezen czélra használása első helyen említendő. Kocsik, melyek nagyobb kényelem czéljából utazásoknál használhatók voltak, csak a XIV. században találtattak fel, s csak ezen időtől fogva lettek mindinkább ritkábbak a lóháton való utazások; de a magyar lovas katonaság legujabb időig nagy hírben áll. Árpád-királyaink korában tehát nemcsak a nemesbirtokosok voltak nevezetesek lovaglásuk miatt; hanem nagyobb birtokosok jószágain találtattak u. n. *»jobagiones equestres»*, és oly szolgák is *»qui serviunt in equis»*⁶⁾. Ilyenek voltak a XI. században nemcsak magyarok, hanem bessenyők is⁷⁾. S ezekhez járultak később a székelyek és kúnok is. Ezen alkalommal az u. n. lovászokra (*»agazones»*), azaz azon szolgákra is kell vonatkoznom, kik nagyobb urak lovai körül végezték szolgálataikat és különös mesterek alatt álltak. A királyi főlovászmester országos dignitárius volt.

Voltak azonkívül hírvívó u. n. *»cursor»*-ok (azonkori

¹⁾ Wenzel id. m. I. köt. 77. l.

²⁾ Wenzel id. m. VI. (II. 1.) köt. 222. l.

³⁾ Fejér id. m. II. köt. 92. l.

⁴⁾ Ez kitetszik a Regestrum de Várad 36. számú pontjából, hol egy *»equus sine signo»* említettik; bizonyoságául annak, hogy reudes viszonyok közt a lovak bélyegezve voltak. Lólopásokról ugyanott van szó a 14., 28., 36., 127., 328., 331., 355. sz. a.

⁵⁾ P. o. » — de stabulo equorum Silim.« Fejér id. m. VII. köt. 5. r. 88. l.

⁶⁾ Általános elnevezéssel *»servientes equestres.»* Wenzel id. m. II. köt. 3., 11. II., VI. (II. 1.) köt. 540., 542. II.; — vagy egyszerűen *»equites»* u. o. I. köt. 35. l. — avagy *»equitantes»* u. o. 36. l.

⁷⁾ Wenzel id. m. I. köt. 25. l.

pósta) vagyis lovasok, kik a törvények különös védelmében részesültek, s járatukban statióra érvén, lovukat más ottani lóval felváltani jogosítva voltak. Csak az Istentisztelet részeseinek, a püspököknek, várispánoknak és papoknak szekereiből nem volt szabad a lovakat kifogni. ¹⁾

Arról hogy a földművelésnél is a lovaknak többféle hasznát vették, már fentebb szóltam (66. §.); s még csak azt jegyzem meg, hogy nemzeti szokásaink szerint különben is magánbirtokban a lovaknak nagy fontosság tulajdoníttatott ²⁾.

V. Az említett körülmények azon megszorításokat is indokolják, melyeknek akkor nálunk a lovakkal való kereskedés volt alávetve. Ily megszorításokat foglal magában szent László király II. végzeményének 13., 14. és 15. fejezete, és Kálmán király I. végzeményének 76. fejezete. — A lovakkal való belkereskedésre nézve ilyenemű megszorítások nem álltak fenn ³⁾.

7. A szarvasmarhák tenyésztése.

80. §. A szarvasmarhák tenyésztésének eredményei.

I. A szarvasmarhának sokféle haszna a marhatenyésztést a mezőgazdaságnak igen fontos ágává tette; s a borjú, tulok, tinó, üsző, ökör, tehén, bika és más régi magyar szók, melyekkel a szarvasmarhák különféle létállapotai jeleztetnek, valamint azon egyes változások, melyek azoknak használásában történtek, egyaránt bizonyítják, hogy azoknak gazdasági életünkben mindig mily nagy fontosság tulajdoníttatott, s hogy ehhez képest mi nagy figyelem fordíttatott tartásukra és tenyésztésükre. E tekintetben az ígás marháktól (jumenta), melyek a földművelők segítségére voltak, s a vonó marháktól, melyeket szekerekbe fogtak, azokat különböztették meg, melyek gulyákban tartattak (armenta), és a társadalmi élet különféle céljaira voltak rendelve; p. o. levágásra ⁴⁾, tehéntej-gazdaságra ⁵⁾

¹⁾ Szent László III. végz. 14. és 28. fej.

²⁾ Szent István I. végz. 8. fej. (a Corpus Jurisban II. végz. 7. fej.)

³⁾ P. o. A budai vásáron a »venditor equi« és az »emptor« semmiféle megszorításnak nem voltak alávetve Fejér id. m. IV. köt. 2. r. 312. l.

⁴⁾ P. o. Szent István I. végz. 8. fej. (adm. ki., Corp. Jur. II. végz. 7. fejezet).

⁵⁾ P. o. » — ollam butiri.« Wenzel id. m. I. köt. 66. l.

stb. Erdélyben a székelyek marhái (bos Siculicus) után bizonyos alkalommal a királynak sajátságos adó, az u. n. ököradó (ökörsütés azaz bélyegzés) járt ¹⁾, mi azt bizonyítja, hogy a marhatenyésztés nemcsak a síkságon, hanem az országnak felvidékein is virágzó volt.

A szarvasmarhák rendes tenyésztésével egyébiránt a bivaltenyésztés is összefüggésben volt; kiválólag az ország keleti részeiben és Erdélyben. S a bivalok után nemcsak a bivaltej, hanem azon haszon is nevezetes, melyet mint szekérvonó állatok nyújtottak, és a melyet a bivalszarvak (cornu bubalinum) ²⁾ hoztak.

II. A magyar marhafaj, mely honfoglaló őseinkkel jött a hazába, ősi eredetiségét majdnem egészen megtartotta, s második korszakunk alatt felette érdekes látnunk, hogy miképen terjeszkedett az ország hegyes vidékeire és a dunai részekre is. Legkedvezőbb tartózkodási tere az Alföld volt, s itt meg is tartotta jellemző sajátságait és alakját legteltjesebben. Alföldi származására mindenütt még a legnagyobb hegyek közt, és még akkor is rá lehet ismerni, ha kevésbbé kedvező éghajlati és táplálkozási viszonyoknál fogva alakban elkorcsosodott vagy némileg módosult volna. Minthogy pedig ahhoz kétség alig fér, hogy a magyar honfoglalás idején a dunai vidékeken másféle eredetű marhafaj találtatott, a két fajnak itteni találkozása annál nagyobb figyelemre méltó; mert elvégre is azt eredményezte, hogy az idegen fajú marha eredetiségéből kivetkőzött, és lényegre nézve a magyar faj sajátságait vette fel.

III. Hogy szarvasmarha, és pedig úgy ökör ³⁾ mint tehén ⁴⁾, és pedig az előbbi úgy iga alatt ⁵⁾ mint gulyá-

¹⁾ Fejér id. m. VII. köt. 5. r. 80. l. — Kozma Ferencz : A Székelyföld közigazdasági és közmívelődési állapota. Budapest, 1879., 223. sk. 11.

²⁾ Fejér id. m. II. köt. 104. l. — Nedeczky Gáspár ; Dömös. Esztergom, 1880. 15. l.

³⁾ P. o. Fejér id. m. I. köt. 329., 431. 11., II. köt. 138. sk. 11. stb. — Wenzel id. m. I. köt. 24., 62., 64., 67. 11. — VI. (II. 1.) köt. 222. l. stb.

⁴⁾ P. o. » — cum 84 vaccis.« Fejér id. m. I. köt. 302. l.; — » — 14 vaccae.« U. o. II. köt. 105. l.; — » — boves 100, vaccae 50« u. o. 299. l.; — » — cum 100 bobus et 100 vaccis« u. o. 301. l. Wenzel id. m. XI. (III. 1.) köt. 59. l.

⁵⁾ P. o. » — bobus — jumentis.« Wenzel id. m. I. köt. 24. l.

ban ¹⁾ mindenütt akkor hazánkban feles számmal tartatott, arról a nagy terjedelemben megvolt legelők és rétek tanúskodnak.

Különben a szarvasmarhák tartására vonatkozó számos kútfői adatunk is van, a nélkül hogy azoknak egybeállítása által egy teljes és kielégítő képet nyernénk. S így elég legyen kiemelnem, hogy népünknek ahhoz nagy hajlama volt, a mit egyébiránt a gyakori ökorlopásból is láthatunk ²⁾, mely a lolopások számával vetélkedett ³⁾. Különösen a legelőben lévő (bos pascualis) ⁴⁾, a három éves ökröt (bos triennis) ⁵⁾, bos triherbis) ⁶⁾ tartották becsben; s ökrök hizlalásáról ⁷⁾, valamint gulyák itatásáról ⁸⁾ is van szó. Úgy szintén bitang marhák iránt is találunk intézkedéseket ⁹⁾.

Ellenben a tehenek — habár tejők közhasználatban volt — mégis hazánk tejgazdaságában nem játszottak oly előkelő szerepet, mint másutt, névszerint a Svájcban (75. §.); a juhokkal szemben pedig nevezetesen háttérben álltak. Van azonban tudomásunk a tehéntejből készült vajról ¹⁰⁾; s ebből és egyéb körülményekből is alaposan lehet következtetni, hogy a tehénsajt is eledelnek használtatott, habár minősége — mint látszik — nem volt igen kitűnő.

» — septem aratra boum« u. o. 36. l.; — » — cum duobus aratris boum« u. o. VI. (II. 1.) köt. 104. l.; — »cum bobus ad unum aratrum.« Hazai Okmt. VI. köt. 9. l.; — » — octo boves aratores.« Regestrum de Várad 331. sz.

¹⁾ Ilyen alkalommal a gulyások is felemlítettnek, p. o. » — bulci tres.« Fejér id. m. I. köt. 392. l.; — » — cum opilionibus 13« u. o. 297. l. — »Paulus opilio, vicecomes in villa Apa.« Regestrum de Várad 165. sz.

²⁾ P. o. Regestrum de Várad 15., 46., 108., 127., 274., 277., 317., 331. szám.

³⁾ P. o. Regestrum de Várad 14., 28., 127., 331., 355. sz.

⁴⁾ Fejér id. m. VII. köt. 5. r. 144. l.

⁵⁾ P. o. Wenzel id. m. I. köt. 50. l.

⁶⁾ P. o. Wenzel id. m. VI. (II. 1.) 438. l.

⁷⁾ P. o. » — quatuor boves pingues.« Fejér id. m. II. köt. 100. l.

⁸⁾ P. o. » — a fluvio qui exit de Danubio, ubi greges adaquantur.« Fejér id. m. VII. köt. 5. r. 192. l.

⁹⁾ Fejér id. m. I. köt. 432. l.

¹⁰⁾ Wenzel id. m. I. köt. 66. l.

Hogy a szarvasmarhák és azok bőre fontos kereskedelmi cikket képezett, azt az azonkori vámtarifákból tudjuk.

8. A juh- és kecsketenyésztés.

81. §. A juhtenyésztés fejlődése a XIII. század végeig.

I. A ki a keleti népek szokásait és társadalmi életét közelebb ismeri, azt is fogja tudni, hogy a juhoknak s illetőleg birkáknak mily sokféle hasznát veszik; sőt hogy azok és több tekintetben a kecskék is — lehet mondani — nélkülözhetetlenek a köznép lényeges életszükségleteire.

Minthogy tehát őseink is keletről vándoroltak be, — sőt a magyar gyakran kiválóan kelet népének is jeleztetik; juh- és kecsketenyésztésünk előzményei is érdekes kérdését képezik mezőgazdaságunk történetének.

II. Arról, hogy a juhtenyésztés nálunk nagyon el volt terjedve, az ország minden részére vonatkozólag számos XI., XII. és XIII. századi okmány tanúskodik, s névszerint a Dunántúli vidékekre nézve a pannonhalmi ¹⁾, a pécsváradi ²⁾, a bakkonybeli ³⁾, a tihanyi ⁴⁾, a demesi ⁵⁾, a borsmonostori ⁶⁾ stb. apátságok és prépostságok, valamint a veszprémi egyház ⁷⁾, és egyes világi birtokosok jószágain ⁸⁾; — a Dunamellékre nézve pedig a Garam melletti sz. benedeki apátság birtokain, s úgy szintén a Tisza mentében a zaszty-i apátság és több más birtokos földjén.

¹⁾ Wenzel id. m. I. köt. 56. l., VI. (II. 1.) köt. 438., 541., 543. ll.

²⁾ P. o. Fejér id. m. I. köt. 302. l.

³⁾ Wenzel id. m. I. köt. 66., 67. ll.

⁴⁾ Fejér id. m. I. köt. 388. l. — » — — Praeter haec sunt oves 700« stb. u. o. 393. l.

⁵⁾ U. o. II. köt. 100. l.

⁶⁾ »Promisi (t. i. Domonkos bán) me daturum in opus monasterii stb. oves mille.« U. o. II. köt. 299. l.

⁷⁾ Hazai Okmánytár IV. köt. 6. l.

⁸⁾ P. o. Barannak fia Ipolit: Hazai Okmt. VI. köt. 6. l. — Scines nõ » — — 100 oves.« Wenzel id. m. I. köt. 56. l. — Miklós comes » — — dedi (praedium Mihal) stb., cum 600 ovibus.« Fejér id. m. III. köt. 2. r. 228. l. — Domonkos bán u. o. II. köt. 299. l. — Gergely comes filius Ubul birkákat tartott. Fejér IV. köt. 2. r. 70. l. stb.

Különös figyelembevételt azonban a havasokon a juh-tenyésztés érdemel, hol a mezőgazdaság egy egészen sajátos ágának lett alapja, melyről már fentebb szoltam (43. és 85. §§.)

III. Az egyes juh- és birkanyájak hol kisebbek, hol nagyobbak voltak; amazok 30—100 darabból álltak ¹⁾, ezekben pedig a juhok száma 1000-re is emelkedett ²⁾. A bárányok mint olyanok is említetnek ³⁾. A juhnyájak pásztorai foglalkozásukhoz képest magában álló jelentőséggel bírtak, s ezen minőségek szerint okiratilag is említetnek ⁴⁾. S ez annál érdekesebb, mert későbbi időben elzárt rendet képeztek, és sajátos biráskodás alatt álltak, melyről alább fogok szólni.

A *kecskék* ⁵⁾ tenyésztése soha oly jelentékeny nem volt, mint a juhoké, s a mezőgazdaságban oly nagy tért nem foglaltak el, hogy különös tekintetbevételt igényelnének. Többnyire a juhnyájak mellett tartattak.

IV. A juhoknak többféle hasznát vették.

Legnevezetesebb a juhnyájak utáni tej- és sajtttermelés, mely különösen a Kárpátok havasi gazdálkodásának volt legfontosabb ága, azonban másutt is nem kis jelentőséggel bírt.

S emellett — mint látszik — őseinknek a juhok húsa is kedves étel volt; s tény, hogy a kövér birkák nagy becsben tartattak ⁶⁾.

Azonkívül szemügyre veendő ezen korban is már a juhok gyapja és bőre is, melyek a kereskedés nevezetes tárgyát képezték.

¹⁾ Ilyenek voltak nemcsak a kisbirtokosok juhnyájai, hanem találattak esetleg több közbirtokosoknál is.

²⁾ P. o. 100 darabból álló nyáj. Wenzel id. m. I. köt. 56. l. — »oves 464, capri 94.« Fejér id. m. I. köt. 302. l. — »600 oves« u. o. III. köt. 2. r. 228. l.; — »oves 700« u. o. I. köt. 393. l.; — »800 oves.« Hazai Okmt. VI. köt. 9. l.; — »1000 oves.« Fejér id. m. II. köt. 299. l., Wenzel XI. (III. 1.) köt. 59. l.

³⁾ P. o. Fejér id. m. III. köt. 2. r. 108. l. — Wenzel id. m. VI. (II. 1.) köt. 438., 543. II.

⁴⁾ »Pastores ovium.« Fejér id. m. I. köt. 392., 455. II. Hazai Okmt. IV. köt. 6. l.

⁵⁾ Wenzel id. m. VI. (II. 1.) köt. 540. l.

⁶⁾ P. o. — — 30 oves pinguiissimas.« Fejér id. m. II. köt. 100. l.

A gyapjúra nézve — ha nem is bizonyítható, hogy ennek tekintetéből a magyar birkákat a mai felfogás szerint nemesítették — azért a juhoknak és birkáknak — mint látszik — mégis több nemét különböztették meg. Azon körülményből, hogy a pannonhalmi apátságnak jószágain 1151. »ovile« vagyis juh-istálló említettik ¹⁾, talán nem alap nélkül azt lehet következtetni, hogy ott a juhok és birkák őrizetére nagyobb gond fordított, mint másutt, hol télen-nyáron át csak szabad ég alatt tartattak. A kereskedésben a juhok és bárányok általános elnevezéssel említetnek ²⁾. A gyapjú különösen az ország külső kereskedésében is szerepelt ³⁾.

S ugyanazt lehet feltennünk a juh és báránybőrökről is, melyek általában ruhakészítésre használtattak fel, azonban a külkereskedés tárgyai is voltak ⁴⁾.

A juhtenyésztés jelentősége megmagyarázza azt is, hogy a juhok lopása is kútfőinkben már akkor többször említettik ⁵⁾.

9. A sertések tenyésztése.

82. §. A sertések Magyarország gazdaságában.

I. Magyarország sertései két igen különböző fajra oszlanak. Az egyik nyurga testű, górlábú és erős csontú, az országban különböző név alatt (szalontai, bakonyi, németül Bakauner

¹⁾ P. o. Wenzel id. m. I. köt. 61. l.

²⁾ Az esztergomi vámtarifa szerint: »de 5 ovibus emptor debet unum frisaticum (solvere); item a Pascha usque ad festum Sancti Joannis Baptistae de 10 agnis unum frisaticum; deinceps solvuntur sicut de ovibus.« Fejér id. m. VII. köt. 5. r. 144. l., Endlicher: Monum. Árpád. 610. l. — A budai vámtarifa szerint: »de tribus ovibus qui emit vel vendit, unum denarium.« Fejér id. m. IV. köt. 2. r. 312. l. — A hainburgi vámtarifa szerint: »Was ein vleischhacher herzufurt — — von eim schof 1 heblinch, von einer gais 1 helbling, von vier Lamper 1 helblinch.« Rauch Rer. Austr. Scriptt. I. 208. l. Fejér id. m. VII. k. 1. r. 281. l.

³⁾ »Wolle« Hainburgi vámtarifa. Rauch id. m. I. köt. 208. l.

⁴⁾ Az esztergomi vámtarifa egyik tétele vámot határoz: »de pelibus caprinis et agninis.« Fejér id. m. VII. köt. 5. r. 145. l. — A hainburgi tarifa csak általában bőrökről (»hevt«) szól. Rauch id. m. I. köt. 209. l. Fejér VII. köt. 5. r. 282. l.

⁵⁾ A Regestrum de Várad 75., 265., 331. sz.

stb.) és különböző válfajokban, kivált az éjszakkéleti megyékben s a Duna-Dráva és Dráva-Száva közben találhatók. A másik faj pedig a mangolicza, mely Németországban magyar disznónak neveztetik, s melynek teste rövid gömbölyű, lába kurta, füle felfelé mered, sörteje hamuszínű, vörhenyes és göndör. Ezeken kívül egyébiránt a sertésnek válfajai annyira elütők az országban, hogy egyenként alig nevezhetők meg ¹⁾.

A honfoglaló magyarok sertéseket aligha hoztak magokkal (41. §.) s ők sertések tenyésztésével csak a hazában ismerkedtek meg; — itt pedig a disznóknak jelzett mindkét fajára találtak. Mert az ó-világ gazdasági írói már mindkettőt ismerték s a köztök való különbséget geográfiai tényezőkre és az éghajlat különféleségére vezették vissza²⁾. — Úgy látszik, hogy a bakonyi disznót itt a kelták (kik sódarkészítésről voltak híresek — 15. §.), a mangoliczát pedig a rómaiak honosították meg.

A vezérek korából magyarországi disznótenyésztésről közvetlen tudósítás nem maradt ugyan reánk, — minthogy azonban már a XI. század okleveleiben kezdettől fogva és egyre-másra disznók is említetnek: nem lehet kétség az iránt, hogy ezek itt már a X. században is nagyobb számmal tenyésztettek.

II. Hogy egyébiránt a disznótenyésztés fennállott, azt a Dunán-túli vidékekre nézve a pannonhalmi apátságnak okiratai³⁾, a pécsváradi apátságnak 1015-ki⁴⁾, a bakonybéli apátságnak 1036-ki⁵⁾, s a tihanyi apátságnak 1055-ki alapítólevelei⁶⁾, valamint a bakonybéli apátságnak birtokviszonyaira vonatkozó 1086-ki okirat⁷⁾ — a Duna bal partján fekvő vidékre nézve: II. Endre király 1212-ki Ipolit Baran fiának végrende-

¹⁾ Ditz id. m. 277. l.

²⁾ Columella: De re rustica VII. k. 9. fejj.; Palladius: De re rustica XXVI.

³⁾ Wenzel id. m. I. köt. 56., 67. ll.

⁴⁾ Fejér id. m. I. köt. 297. l.

⁵⁾ U. o. I. köt. 327. l. Wenzel id. m. I. köt. 67. l.

⁶⁾ Fejér id. m. I. köt. 388. l.

⁷⁾ Wenzel id. m. I. köt. 25. l. — Lásd a Hazai Okmt. V. köt. 3. l. — Moson vidékére nézve Fejér id. m. III. köt. 1. r. 87. l.

letét megerősítő oklevele ¹⁾, valamint a Garam melletti szent-benedeki apátságnak 1075-ki alapítólevele ²⁾, s a Tiszamel-lékre nézve az egri egyház ³⁾, a zaszty-i apátság ⁴⁾, és a leleszi prépostság ⁵⁾ birtokviszonyait tárgyzó okmányok is bizonyít-ják, s alaposan következtethető, hogy az ország mind azon erdei-ben, hol makkoltatásra alkalmas tölgyfák, bükkfák stb. talál-tattak, disznóhizlalás szintén üzetett ⁶⁾. S minthogy II. Endre király arany bullájának 22. cikkében az országot arról bizto-sítja, hogy »porci nostri in sylvis vel pratis servientium non pascantur contra eorum voluntatem«: talán nem alapr nélküli azon következtetés sem, hogy királyaink 1222. előtt nálunk mindenütt valami sertéshizlalási főuri vagy elsőbbségi jogosít-ványt gyakoroltak.

A sertésnyájak őrzése különös pásztorokra, az u. n. ka-nászokra (custodes porcorum, subulci) volt bizva, kik az or-szág területén nagy számmal laktak, sőt itt-ott sajátságos közsé-geket is képeztek ⁷⁾. Ilyen volt eredetileg Szent Gál köz-sége is Veszprém vármegyében ⁸⁾.

III. Hogy a sertéshúsból készült eledelt Magyarország

¹⁾ Hazai Okmt. VI. köt. 10. l.

²⁾ » — — 12 porci quinque annorum.« Fejér id. m. I. köt. 132. l.

³⁾ Fejér id. m. IV. köt. 3. r. 33. sk. névsz. 42. és 43. ll.

⁴⁾ » — — 300 porci.« Wenzel id. m. I. köt. 25. l.

⁵⁾ Fejér id. m. III. köt. 1. r. 160. l.

⁶⁾ P. o. » — — Porci Abbatis in silva Bocon libere pascantur.« Fe-jér id. m. I. köt. 329. l. » — — Silvae de Seliz, quae silvae semper a tem-pore Sancti Regis de apibus et porcis et aliis animalibus vobis persolve-bant decimas.« Wenzel id. m. I. köt. 238. l. » — — de porcis suis in silva Raba.« Hazai Okmt. IV. k. 53. l. — Erdélyre nézve Fejér id. m. III. köt. 1. r. 34. l. stb.

⁷⁾ P. o. Fejér id. m. I. köt. 297. l. — » — — 40 porci cum custode eorum nomine Cosmas.« Wenzel id. m. I. köt. 36. l. — » — — quandam terram subulcorum nostrorum.« Fejér id. m. III. köt. 1. r. 240. l. — » — — villa custodum porcorum.« Fejér III. köt. 2. r. 35. l.

⁸⁾ »Nos Carolus stb. quod quia populos nostros olim butharios (bojtárok = kanászok), et per progenitores nostros quondam Illustres Reges Hungariae de dicta conditione butharios ad servitia Regali vena-tioni placida translatos in Nemethy, in Sancto Gallo et in Chepel consti-tutos venatui nostro necessarios cognovimus« stb. (az okmány kivonata Fejérnél id. m. VIII. köt. 3. r. 301. l.; — a község eredetére nézve l. u. o. VII. köt. 1. r. 235. l.)

lakosai kiváló előszeretettel kedvelték, azt akkori belföldi disznókereskedésünk ¹⁾ élénkségéből, s azon tényből is következtethetjük, hogy sertéstolvajlások ²⁾, és gyakran nagyobb dimenziók szerint is, nem gyéren fordultak elő. S tény az is, hogy az országnak a külső disznókereskedésből nem csekély haszna volt ³⁾, és nemcsak magok a disznók, hanem a disznóhúsból való készítmények, p. o. sódarok ⁴⁾ után is.

10. A többi házi állatok tartása.

83. §. Ezen állatok rövid ismertetése.

I. A háztartás mintegy középpontját képezi a mezőgazdaságnak, s ezt minden ágában támogatni és elősegíteni van hivatva. Azért fontos a mezőgazdaság tekintetében is a háztartásnak rendezése s — a mi azzal összefügg — az ennek fennállására szükséges u. n. házi állatoknak tartása és célszerű alkalmaztatása.

A mezőgazdaság történetében tehát ezek is szemügyre veendők. Nem ugyan azon célból, hogy velők tüzetesen foglalkozzunk; hanem hogy feltüntessük, hogy időről időre mely házi állatok szerepeltek a mezőgazdaságnál, és támogatták annak egyes ágaiban az emberek működését ⁵⁾.

II. A házi állatok, melyekről ehhez képest szólnunk kell, a következők:

1. Azon lovak és igás marhák, melyek a gazdaság u. n. fundus instructusának voltak főalkatrészei. Miután a ló- és marhatenyésztésről fentebb már tüzetesen szóltam, ezekről itt csak röviden azt említem fel, hogy a gazdaságnak egészben véve voltak részei és tárgyai s hogy annak mintegy tarto-

¹⁾ Fejér id. m. VII. köt. 5. r. 144. l.; — IV. köt. 3. r. 312. l.

²⁾ Regestrum de Várad 66., 164., 334. sz.

³⁾ A hainburgi vámtarifában a magyarországi sertésekkel való kereskedés többször fordul elő; s névszerint: »Was ein vleischacher her zu furt vom gemesten swein 1 phennig, von eim magern swein 1 helbling.« Rauch: Austr. R. Scriptores I. köt. 208. l. Fejér id. m. VII. köt. 1. r. 281. l.

⁴⁾ A steini vámtarifában; »De berna (perna) unum denarium.« Rauchnál u. o. II. köt. 107. l.

⁵⁾ L. III. Béla király 1190-ki oklevelét. Fejérnél id. m. II. köt. 255. l.

zékát képezték, tehát itt önálló felfogás szerint tekintetbe nem jönnek.

2. A kutyák, melyek az embernek elválaszthatatlan kísérői, s hozzá minden viszonyok közt hűséggel ragaszkodnak. Hogy hazánk területén első korszakunk alatt is voltak kutyák, melyeknek az itteni lakosok különféle hasznát vették, az kétségtelen, — habár erről határozott tudósításunk nincs is. Második korszakunkra nézve mindazonáltal már többet mondhatunk rólok, s azon kutyákon kívül, melyek a háztartásnál használtattak, — melyekről azonban ezen korra nézve sincs közelebbi tudomásunk — névszerint a *vadász* és *pásztor* kutyákat kell kiemelnünk. A *vadászkutyákról* alább tüzetesen fogok szólni, s így itt csak a pásztor, vagy szorosabban véve a juhászkutyáról vagyis u. n. komondorról kell még pár szót mondanom.

Már a parasztkutyának egyszerű megtekintése is meggyőzhet mindenkit arról, hogy különös magyar kutyafaj létezik, — a juhászkutya azonban ennek önállóságát teljesen bizonyítja ¹⁾. Mind nagysága, mind színe és testalkotásának sajátága magában álló természetének világos bizonyosságát adja; s e mellett oly szoros összefüggésben áll hazánk éghajlatával, hogy azon kívül fel nem találhatja magát semmikép, s más vidékekre el sem is terjedhet. Ezen jelenségek egyszersmind arra nézve is szolgálnak tanuságul, hogy ugyanazon fajú kutyák hazánkban már évszázadok óta léteznek, s hogy habár ez iránt más tudósításaink nincsenek — az Árpád-királyok korában is itt voltak.

3. A baromfi közül, mely nálunk akkorban tartatott, a *ludak* ²⁾ és *tyúkok* ³⁾ említetnek különösen XI. és XII. századi okmányainkban másféle szárnyasállatokról mindazonáltal,

¹⁾ Helyesen jegyzi meg tehát Szirmay Antal: »Canis Hungaricus, juhász kutya, etiam probabilis cum Hungaris in Pannoniam venisse videtur.« Hungaria in Parabolis. Buda, 1807. 17. l.; — a hol a magyar kutyáról érdekes közlemények találtak.

²⁾ P. o. 1271. az egri egyház tizedei közt: »— de quolibet grege anseris una auca.« Fejér id. m. V. köt. 1. r. 157. l.; — továbbá Fejér id. m. II. köt. 100., 255. ll. — Wenzel id. m. I. köt. 50., 62., 66., 67., 157. ll. — VII. (II. 2.) köt. 98. l. — Hazai Okmt. V. köt. 3. l.

³⁾ Fejér id. m. II. köt. 100., 255. ll. — Wenzel id. m. I. köt. 50., 62., 66., 67. ll. — VII. (II. 1.) köt. 98. l. — Hazai Okmt. V. köt. 3. l.

s névszerint kacsákról és galambokról, nem tudjuk be voltak-e szintén foglalva a háztartás keretében. A ludak és tyúkok mint az egyházi tized tárgyai említetnek fel; ellenben a kacsákról okmányilag említés téve nincs ¹⁾, — s így azok mint házgazdasági állatok akkor általán véve ismerve aligha voltak ²⁾; míg a galambok úgy, mint ma, az embereknek csak lakhelyei körül éltek ³⁾.

84. §. Méhtenyésztés.

I. A méhtenyésztés az azzal járó kétféle termelés által indokoltatott, t. i. a *méz* és a *viasz* termelése által.

A *méz* ugyanis, valamint a többi Európában, úgy nálunk is, a keresztes háborúk által átidoított levantai kereskedés beálltaig általában, az étkekhez édesítő szerül használtatott. Sa méznek ezen tulajdonsága Erdélyben a nép öntudatában oly erős gyökérrel birt, hogy a *nádcsukrot* később is *nádméznek* nevezték, sőt sok helyen még jelenleg is annak nevezik (p. o. Erdélyben.) — A *viasznak* sokféle használása pedig a társadalmi életben régenten sokkal jelentékenyebb volt mint ma, mikor annak surrogatumait többféle irányban technikai úton is készítik.

II. Hogy mi tekintélyes lehetett a XI. és XII. századokban nálunk a méhtenyésztés ⁴⁾, azt többi közt Adalbert birtokosnak végrendeletéből láthatjuk, ki — II. Géza király által

¹⁾ Különben a »*récze*« (Reche) és a »*pulyka*« (Ponca) szókra mint személyek tulajdon neveire már a Váradi Regestrumban (42. 122. 298. sz.) találunk.

²⁾ Volz K. W.: a német mezőgazdaság történeti előzményeire vonatkozólag is azt mondja: »Die Enten waren in Deutschland nicht einheimisch, wie auch ihr Name beweist, anates, anaten, Anten, Enten. In den ältesten deutschen Zinsbüchern und Volksgesetzen geschieht derselben nicht Erwähnung.« Der Einfluss des Menschen auf die Verbreitung der Hausthiere und der Kulturpflanzen. Lipcse, 1852. 137. l. A magyar nyelvben másképp áll a dolog: mert a rucza, récze, jércze, kacs, kácsa szók mindannyi synonymok, melyek a latin »*anas*«-nak felelnek meg.

³⁾ Nagy Károly capituláréja de villis 40. fejezete: »Ut unusquisque iudex per villas nostras singulares etichas, pavones, fasianos, enetas, columbas, perdices, turtures *pro dignitatis causa* omnimodis semper habeant« — talán nálunk is, legalább a dunántúli részekben szolgált irányadásul.

⁴⁾ »*Apes*« p. o. Fejér id. m. I. köt. 388. l., II. köt. 255. l. — Wenzel id. m. I. köt. 23. l.

Roger sicíliai királyhoz követnek küldetvén — s mielőtt útnak indult, halála esetére vagyónáról rendelkezvén — ez alkalommal 30 méhkas iránt is intézkedett¹⁾. A tihanyi apátságnak pedig 50²⁾ s a dömösi prépostságnak 60 méhkasa volt³⁾.

Hogy pedig a méhtenyésztés a XI. században a mezőgazdaság különös ágát képezte, azt az akkori monostorok alapítóleveleiből látjuk, hol a szolgák sorában az »apiarii« vagyis méhészek is mint magában álló osztály említettnek⁴⁾. Így volt ez 1015-ben a pécsváradi apátság, 1025-ben a veszprémvölgyi apáczaárda, 1055-ben a tihanyi apátság stb. alapító leveleiben⁵⁾. Különben a méhészek hivatása az volt, hogy a méhkasoknak gondját viseljék, és azok terményét az életszükségletek fedezésére alkalmasakká tegyék⁶⁾.

III. A *mézről* és annak kereskedéséről többször történik említés. Így p. o. egyes egyházak, s névszerint a Garam melletti szentbenedeki apátság⁷⁾ és a zágrábi egyház⁸⁾ jövedelmei közt; — nem különben a budai⁹⁾ és a steini¹⁰⁾ vámtarifákban sat.

A *viasz* elkészítése különös munkásokra vagyis »cerea-rius«-okra¹¹⁾ volt bízva, és ezen minőségében a viaszszal mind az oklevelekben¹²⁾, mind a vámtarifákban¹³⁾ szintén többször találkozunk.

1) » — — cum 30 examinibus apium.« Wenzel id. m. I. köt. 63. l.

2) » — — apium vasa 50.« Fejér id. m. I. köt. 393. l.

3) » — — 60 vasa apium.« Fejér id. m. II. köt. 105. l.

4) Máskép: »apes et ipsarum custodes.« Fejér I. köt. 388. l.; — vagy »curatores apiarii.« U. o. 429. l.

5) Fejér id. m. I. 297., 313., 392. ll.

6) Lásd Hatos Gusztáv tudósítását a baranyamegyei királyi méhészekről. Századok, 1877. 166. l.

7) » — — 12 modios mellis et quod quilibet modius sit trium hy-driarum.« Fejér id. m. I. köt. 432. l.

8) Fejér id. m. III. köt. 2. r. 108. l.

9) »Currus, qui portat tunellam mellis.« Fejér id. m. IV. köt. 2. r. 312. l.

10) »De carrada mellis« — »de urna mellis.« Rauch Script. rer. Austr. II. köt. 107. l.

11) P. o. » — — cum ceriariis sex.« Fejér id. m. I. köt. 297. l.

12) P. o. » — — in Drava 12 libras cerae.« Fejér id. m. I. köt. 306. l.
— » — — ad emendam ceram ad sepulturam suam et mariti sui deputavit quendam« stb. Hazai Okmt. V. köt. 3. l. stb.

13) »De mensura cerae non purae, quod vulgo masca dicitur stb.

11. A vadászat és madarászat.

85. §. A vadászat és madarászat a mezőgazdaságtól külön álló foglalkozások.

I. A vadászat, valamint más európai országokban, úgy nálunk is a középkorban a honlakosoknak egyik kedvencz foglalkozása volt¹⁾. Másutt azt számos törvény szabályozta, többnyire az ott divatozott feudális rendszer alapján, s névszerint a vadászati áthágásokra nézve részben igen szigoruan intézkedett. Ellenben nálunk a feudális rendszer nem állott fenn; s így a vadászat szabályozása is más elvek szerint történt.

Általános felfogás szerint a vadászatnak mindenütt több nemét volt szokás megkülönböztetni, különösen a *nagy-vadászatot*, *kis-vadászatot* és a *madarászatot*.

A *nagy-vadászat* (Hohe Jagd) tárgyai a szarvasok, vadkanok, medvék, hiúzok, farkasok és egyéb nagy vadak voltak. S ezen vadászat többnyire hajtóvadászat formájában tartott meg.

A *kis-vadászat* (Kleines Waidwerk, Nedere Jagd) egyéb vadakra és löszerek használása mellett történt. Kisebb madarak azonban ahhoz nem tartoztak. A kisebb vadászatnak egyébiránt egy alneme volt az is, melyet az annál alkalmazott vadászati módszer után német nyelven »Pürtsch«-nek neveztek.

A *madarászat* kisebb madarakra volt gyakorlatban s akkori időben inkább hálók és török (fogók), mint sem löszerek, kutyák és solymok használata mellett.

II. A vadászati jog, kivált a nagy vadászatra való tekintettel, a nagybirtoknak volt tartozéka. Ehhez képest első helyen a királyok vadászatai említendők, minthogy a király volt az ország legelőkelőbb nagybirtokosa (50. §.), s kiválólág a nagy erdőket is birta, hol gyakran vadászott (*silvatica vena-*

de mensura vero purae cerae« stb. budai vámtarifa. Fejér id. m. IV. köt. 2. r. 312. l. — » — — et ad altare dent tres candelas« u. o. — »Wachs« haimb. vámtarifa (Rauch id. m. I. köt. 209. l.) — » — — de centenario cerae« steini vámt. (Rauch id. m. II. köt. 106. l.)

¹⁾ Frisingai Otto ezen szempontból magasztalja Magyarországnak »venationum copiam«-át. De gest. Frid. I. Imp. I. könyv 37. fej.

tio ¹⁾. S ez volt oka annak is, hogy a király vadászai ²⁾ és madarászai (aucupes) ³⁾ az ország minden erdős, de egyáltalán vadászatra vagy madarászatra alkalmas vidékein léteztek s különös előjárók alatt is állottak (Comes venatorum) ⁴⁾. — De kétségtelen az is, hogy más nagybirtokosok szintén tartottak nagyvadászatokat jószágaikon. — Különben a vadászati jog királyi adományozásnak is volt tárgya ⁵⁾. A kis vadászatot pedig e mellett minden nemes, mint szabad foglalkozást, az egész országban gyakorolhatta, s ezen jogot a nemesek a tilos helyeken kívül a legujabb ideig (1872.) gyakorolták is. A vadászati jog egyébiránt a soltészeti levelekben is többnyire benfoglaltatott.

A vadászatnak őseinknél egykor nagy jelentőségéről a szücs mesterségnek már korán kifejtett állapota ⁶⁾, valamint azon körülmény is tanuskodik, hogy a prémes ruhák minden időben nemzeti díszöltözetünknek egyik lényeges részét képezték ⁷⁾, s mint ilyenek hazánk kereskedésében is szerepeltek.

¹⁾ P. o. Hazai Okmt. IV. köt. 44. l.

²⁾ Regestrum de Várad 330. sz.

³⁾ Fejér id. m. III. köt. 2. r. 432. l. — Hazai Okmt. VI. köt. 276. l.

⁴⁾ Regestrum de Várad 167. sz.

⁵⁾ P. o. Fejér id. m. I. köt. 290., 428., 430. ll. — Wenzel id. m. XI. (III. 1.) köt. 109. l.

⁶⁾ Így p. o. az 1019-ki alapítólevél a zalavári apátságnak évenként oda határoz »12 pelles vulpinas, cum 100 pellibus spilonorum (evet Eichhorn) Fejér id. m. I. köt. 306. l.; — így 1137-ben egy előkelő hölgy a csatári monostornak többi közt »arnelinas pelles« adományoz. Fejér id. m. II. köt. 93. l.; — így a dömösi prépostság 1138-ki alapítólevelében az mondatik: »In Vtrasilvanis partibus sunt homines, qui debent per annum dare viginti martures, 100 corrigias, et unam pellem ursinam, et unum cornu bubalinum« (u. o. 104. l.), s azonkívül több helységtől nyestadakozás rendeltetik (u. o. 107. l.) stb. — Az esztergami vámtarifában »de pellibus squiriorum duorum millium« »de mille leporinis pellibus« s »de pellibus caprinis et ovinis« van szó. (Fejér id. m. VII. köt. 5. r. 145. l.); az ország külkereskedésében pedig vadállatok prémei szintén szerepelnek (66. §. II. 3. jegyz.)

⁷⁾ Béla király névtelen jegyzője a magyarok őshazáját dicsőítvén többi közt ezeket írja: »ubi ultra modum abundanter inveniuntur zobolini; ita quod non solum nobiles et ignobiles vestiuntur inde, verum etiam bubulci et subulci ac opiliones sua decorant vestimenta.« Gesta Hungarorum 1. fejezet.

III. A vadászat és madarászat szorosan véve a mezőgazdaságnak köréhez nem tartozott ugyan; kettős oknál fogva azonban itt szintén tekintetbe veendő.

Az első az, hogy az erdők fentartására és határozott emberi célokhoz képest rendezésére legelőször gyakorolt üdvös befolyást, s igen nagy érdeme van abban, hogy az erdészet mint önálló szakhivatás egyáltalán keletkezett és fejlődésnek indult. Mert azt, hogy az erdők a társadalomra nézve magokban véve is hasznot hoznak, már azon korban a vadászat útján kezdték fölismerni, mikor a fa mint fogyasztási cikk értékkel még alig birt; s így azután idővel azon belátásra is jutottak, hogy az erdők az emberi társaság igen becses tőkéjét képezik. E mellett pedig ama századokban, mikor az erdőségek folytonosan pusztítottak, azon öntudatot is ébren tartotta a népségben, hogy a módnélküli kipusztítás az emberiségre nézve elvégre sok tekintetben nagy veszteség volna. S így azután — habár a haszon, melyet a vadászat közvetlenül hozott, inkább a fényűzés és az akkor kiválólág a nemeseknek fentartott mulatságok és játékok, mintsem a gazdaság szempontjából volt fontos — azért közvetve finom étkek és díszes ruhák készítésére is módot nyújtott s a kereskedést oly czikkekkal gazdagította, melyek akkorban nagy becsben álltak. De más célokra is haszonvehetőknél bizonyította az erdőket, melyek a gazdaság szempontjából figyelembe veendők. E tárgyról részletesen szólni mindazonáltal itt nem tartozik feladatomhoz.

IV. A vadászatra nézve csak a vadászati szerszámok készítéséről, a vadászkutyákról és a sólymokról kell még pár szót mondanom.

A vadászati szerszámok közt a legfontosabbak voltak a *vadászíjak* (arcus), melyeknek készítése a vadászat mellékfoglalkozásaihoz tartozott. A királyi íjkészítők (paratores arcuum) a királyi népeknek különös osztályát képezték ¹⁾.

Arról, hogy miféle ebek használtattak vadászkutyáknak, nincs ugyan határozott tudomásunk. Minthogy azonban a vadászatoknál ma is szokásos kutyafajok (agár, kopó, vizsla stb.) nagy részben tisztán magyar elnevezéssel jeleztetnek, ellentétben a XVII. és XVIII. századok kedvelt idegen eredetű u. n.

¹⁾ P. o. Fejér id. m. IV. köt. 3. r. 343. l.

sinkoránokkal (*chien courant*), — igen valószínű, hogy ezen kutyafajok akkor is használtattak. Annyi bizonyos, hogy a vadászkutyák a házi és pásztori kutyáktól (83. §. 2.) különböztek, s hogy rendeltetésökhöz képest nemcsak kellően tartattak és tápláltattak, hanem be is tanítottattak. Azok, kikre ez bizva volt, sőt kik általában gondoskodni tartoztak arról, hogy a vadászathoz szükséges ebek mindig készen legyenek, *kutyapeczéréknek* (*caniferi*) neveztettek. Ezek is a nagybirtokosok népei voltak, kikről okmányaink ¹⁾ és törvényeink többször említést tesznek ²⁾.

Mint a középkornak egyik sajátos jelenségét kell még a sólymokkal való vadászatot felemlítenem; mely amaz időnek felfogása szerint oly fontos és nemes foglalkozásnak tekintetett, hogy a kornak egyik legelőkelőbb tudósa, Albertus Magnus, a sólymokról, mint a vadászat ezen nemének főszereplőiről, különös munkát írt ³⁾, s hogy II. Frigyes császár is ezen tárgyról egy tractatus-t készített.⁴⁾ Nálunk Magyarországon is a sólymokkal való vadászat a felsőbb uri köröknek egyik kedvencz mulatsága volt, s ezen czélból tartattak nagy becsben főkép az ügyesebb vadász-sólymok. Azok pedig, kikre azoknak ellátása és betanítása volt bizva, sólymároknak (*falconarii*) neveztettek ⁵⁾.

12. A halászat ⁶⁾.

86. A halászat egykori nagy jelentősége.

I. Noha Magyarországnak halászatáról a monarchia megalapítása előtt csak igen kevés tudósítás jutott korunkra;

¹⁾ P. o. Fejér id. m. III. köt. 2. r. 433. l.

²⁾ P. o. II. Endre király 1222-ki arany bullájának 15. t.-czikke.

³⁾ »De Falconibus, Asturibus et Accipitribus.«

⁴⁾ »De arte venandi cum avibus«; — a fentebbi munkával egybefoglalva jelent meg Augsburgban 1596.

⁵⁾ P. o. »Jolanta filia Comitiss Falconariorum.« Fejér IV. köt. 3. r. 158. l.; — » — — quandam terram Falconariorum nostrorum Halla vocatam.« U. o. V. köt. 2. r. 273. l. — » — — terra villae Petum falconariorum.« Wenzel id. m. I. köt. 89. l.

⁶⁾ *Rómer Flóris*: Egy pár szó a magyarországi halászatról a középkorban (Győri történelmi és régészeti füzetek I. köt. Győr, 1861. 357. sk. ll.; — *Fehérpataky László*: Magyarország halászata. (Reform, 1875.

annyit még is bizton állíthatunk, hogy annak a XI. század kezdetén már virágzó állapotban kellett lennie; és pedig, a kedvező hydrographiai viszonyoknál fogva ¹⁾, az egész országban egyaránt. S így maradt ez a XIII. század végeig is.

A dunavidékekre nézve ez közvetlenül a legrégibb egyházi alapítások okmányaiból tetszik ki, hol a halászati jog, a halászat jövedelme és magok a halászok folyton folyva említetnek ²⁾.

De hasonló tudósításokkal birunk, az ország éjszaki és keleti hegyes vidékeire ³⁾ valamint a Tiszamellékre ⁴⁾ nézve is.

febr. 12. és 13.) — *Ortvay Tivadár*: Halászat és haltenyésztés. (Magyarország régi vízrajza a XIII. század végeig I. köt. Budapest, 1882. 354. sk. 11.) *Herman Ottó*: Ősi nyomok a magyar népies halászatban. Budapest, 1885. (Különnyomat az Archaeologiai Értesítőből, új folyam V. köt.)

¹⁾ Pesty Frigyes: Magyarország vízhalászata a régi korban. (Századok, 1867. 68. sk. 11.)

²⁾ A veszprémi egyházra nézve Fejér id. m. I. köt. 290. l., Hazai Okmt. VI. köt.; — a pannonhalmi apátságra nézve Fejér id. m. I. köt. 282. és 483. 11. Wenzel id. m. I. köt. 131. l.; — a pécsváradi apátságra nézve u. o. 297., 301. 11.; — a zalavári apátságra nézve u. o. 305. l.; — a veszprémvölgyi apácákra nézve u. o. 312. l.; — a bakonybéli apátságra nézve u. o. 328. l., Wenzel id. m. I. köt. 36. l.; — a tihanyi apátságra nézve Fejér id. m. I. köt. 390. l., Wenzel id. m. VI. (II. 1.) köt. 68. l.; — a Garam melletti sz.-benedeki apátságra nézve Fejér id. m. I. köt. 428. stb. 11.; — a demesi prépostságra nézve Fejér id. m. II. köt. 103., 104. 11.; — a lébenyi apátságra nézve Fejér id. m. III. köt. 1. r. 61. sk. 11. stb. — Különös tekintetbe veendő a *Balatonon* (p. o. Fejér id. m. I. köt. 309., 389. 11., Wenzel id. m. VI. vagyis II. 1. köt. 67. sk. 11.) és a *Fertőn* (p. o. Fejér id. m. III. köt. 1. r. 207. l., III. köt. 2. r. 215. l. — V. ö. Kiss József: A Fertő tavának geographiai, historiai és természeti leírása. Rumy Károly: Monumenta Hungaricá-iban I. köt. Pest, 1817. 337. sk. 11.); — továbbá a *Száván* Fejér id. m. I. köt. 292. l., II. köt. 252. l., III. köt. 2. r. 421. l.; — a *Dráván* Fejér id. m. I. köt. 306., 330. 11., Wenzel id. m. I. köt. 36. l., VI. vagyis II. 1. köt. 37. l.; — a *Rábán és Répczén* Hazai Okmt. VI. köt. 15. l.; — a *Vágon* Fejér id. m. I. köt., Wenzel id. m. I. köt. 36. l.; — a *Sitván* Fejér id. m. I. köt. 432. l.; — a *Nyitrán* Fejér id. m. I. köt. 285. l. stb. stb.

³⁾ P. o. Fejér id. m. VII. köt. 5. r. 301. l. — Nevezetes a rendszert a soltészségek adományozásában foglalt halászati jog is. — Erdélyre nézve Wenzel id. m. VI. (II. 1.) köt. 39. l.

⁴⁾ P. o. a zaszty-i apátságra nézve Wenzel id. m. I. köt. 24. l., — a pannonhalmi apátságra nézve Wenzel id. m. VI. (II. 1.) köt. 362. l.: — a zalavári apátságra nézve Fejér id. m. I. köt. 310. l.; — a bakonybéli

Ezen tudósítások egyszersmind azt is bizonyítják, hogy a halászat akkor nem csak a halaknak egyszerű fogásából állt; hanem hogy valóságos haltenyésztés is volt, melynek céljából u. n. tanyák és halastavak (*piscinae*, *vivaria* vagy *clausurae*) tartattak ¹⁾).

II. A mezőgazdaság történetében is nem érdeknélküli volna azon kérdés, hogy faj és nem szerint minő halakat fogtak akkor Magyarországon? — s hogy mennyiben feleltek meg a halászat eredményei a gazdaság általános kívánalmainak? — Ezen kérdésekre mindazonáltal hiteles kútfői tudósítások elégtelensége miatt részletes feleletet nem adhatunk. Csak a vízalászátról van körülményesebb tudósítás ²⁾; s ezen kívül még

apátságra nézve Wenzel id. m. VI. (II. 1.) köt. 37. l.; — de kiválólag a Garam melletti szentbenedeki apátságra nézve Fejér id. m. I. köt. 433. l.; — Bihar szomszédságára vonatkozólag u. o. 432. l.; — Alpárra vonatkozólag u. o. 433. sk. II. stb.

¹⁾ P. o. » — — *piscina quae vocatur Vojoser.* Fejér id. m. I. köt. 432. l. — » — — *piscinae quarum haec sunt nomina: Ostra, Wosue, Saruston, Kemby, Saperies, Sulmos, Eczetova, Silu, Ertuk, Handurtou* u. o. 433. l. — » — — *captura usonum vulgariter tanya vocata* — — *piscina Feyertho.* Fejér id. m. II. köt. 122., 129. ll. — » — — *piscina nomine Toploviza.* Wenzel id. m. I. köt. 36. l. — » — — *tertiam partem Danubii et piscinae, quae tanya dicitur Hungarice.* Hazai Okmt. I. köt. 7. l.; — » — — *piscina de Con quae vulgo Counweyzy nominatur*; — — *locus qui Halasthow nuncupatur*, — — *ad piscinam Jacow, quae vulgo Jacoweyze nuncupatur* stb. Hazai Okmt. II. köt. 3. l. — » — — *de quolibet vivario.* Fejér id. m. VII. köt. 5. r. 145. l. — » — — *in Ubadi est vivarium* — — *circa Eres est vivarium, quod Quti (vocatur)* — — *iuxta villam Tapai est vivarium, quod dicitur Etei* stb. Fejér id. m. II. köt. 103. l. — » — — *ad clausuram Regis* — — *ad piscinam Abel.* Fejér id. m. III. köt. 1. r. 60., 61. ll.

²⁾ Hogy hazánk már első királyaink korában vizákban bővelkedett, az krónikáink azon tudósításából tetszik ki. (Bécsi képes krónika ed. Mátyás 162. l., Thuróczy krónika II., 43.), mely szerint I. Endre királyunk, mikor a közte és III. Henrik császár közt kitört háború alatt fegyverszünet kötöttetett, a kiéhezett német seregnek többi közt 50 nagy vizát is küldött. Fontosabb ennél még az, hogy a XI. századtól kezdve okmányainkban vizák folyton folyva említetnek; p. o. 1019. »*piscinae Madacsa pro uzonibus.*» (Fejér id. m. I. köt. 306. l.); — 1036. » — — *septimus piscis uzonum*» (u. o. 328. l. — Wenzel id. m. VI. vagyis II. 1. köt. 37. l.); — 1086. » — — *decimus piscis uzonum.*» (Wenzel id. m. I. köt. 36. l.) — 1093. » — — *praedium Fizegh* — — *iuxta quod est insula una*

a kecsége, a csuka és a ponty (posardus) még külön említették ¹⁾). Általában csak nagy ²⁾ és közönséges halakról ³⁾ van szó; s ez utóbbiaktól azon kis halak különböztek, melyeknek mennyiségét szekerenként és csónakokként határozták meg ⁴⁾).

III. A halászat módját és eszközeit Herman Otto tette külön fejtegetés tárgyává. A viza fogó egy czölöpökből alkotott vejsze volt; a »tanya« pedig ma is élő halász mesterszó, mely nem jelenti a halász lakását, hanem azt a helyet, a melyet hálójával meghalászott, p. o. három tanyát vetettünk vagy húztunk. A halak fogásánál használt szerszámok leginkább a szigonyok ⁵⁾, hálók ⁶⁾ és a horgok ⁷⁾ voltak.

Megjegyzésre méltó még, hogy Ibn-Dasta tanúsága szerint a magyarok télen a folyókhoz költöztek, s ott halászatot foglalkoztak. S nincs kétség, hogy valamint halászaink a jég alatti halászatban ma is nagy ügyességgel bírnak; úgy ez már második korszakunk alatt is így volt.

IV. A magyarországi halászat virágzásáról az is tesz bizonyosságot, hogy a halak akkori kereskedésünkben bizonyos

et usionale« (u. o. 131. l.; — 1108. » — — in illa insula haberent piscationem husonum.« (Fejér id. m. II. köt. 49. l.) — 1142. » — — tertiam partem de usonibus, qui caperentur in Geurin« (u. o. 117. l.) — 1145. » — — terra Madocha — — cum captura usonum (u. o. 122. l.) — 1209. » — — piscatores uzonum ad Ticiam.« (Fejér id. m. III. köt. 1. r. 95. l.) — 1249. » — — capturam husonum in Danubio.« (Fejér id. m. IV. köt. 2. r. 42. l.) — 1256. » — — dedimus 200 husones qui vocantur vizahal« (u. o. 384. l.) stb. stb.

¹⁾ P. o. » — — de duobus sturionibus, sicut de uno husone.« Esztergami vámtarifa, ugyanott a »lucius« és a »posardus« Fejérnél VII. köt. 5. r. 145. l.

²⁾ Ezek a vizák, és oly nagyobb halak voltak, melyek egyenként egészben voltak a kereskedés és forgalom tárgyai.

³⁾ A közönséges hal mértékének minimuma ekkép állapítottatik meg: »mensura piscium quatuor palmorum.« Fejér id. m. II. köt. 103. l.

⁴⁾ Fejér id. m. VII. köt. 5. r. 145. l.

⁵⁾ Herman id. m. 8., 43., 11.

⁶⁾ U. o. 9., 74. 11. Wenzel id. m. VI. (II. 1.) köt. 438. l., VII. (II. 2.) köt. 98. l.

⁷⁾ Herman id. m. 19. sk. és 33. sk. 11.

⁸⁾ U. o. 11. l.

jelentőséggel szintén birtak. Ezt mutatják a regi esztergami és budai vámtarifák ¹⁾, valamint a haimburgi vámtarifa is ²⁾.

V. Ez alkalommal a nádasok (arundineta) is szemügyre veendők, melyek a XI. századtól kezdve okmányainkban szintén gyakran említettnek³⁾. A nádnak ugyanis nemcsak a mezőgazdaság körében, hanem a közéletben is sokféle hasznát vették, azonkívül magok a nádasok a vízi madaraknak és néhány vadnak kedves tartzkodási helye is lévén, több tekintetben vadászatra is nyújtottak alkalmat.

IV. A mezőgazdaság szervezése.

87. §. Álláspontunk.

I. Magyarország mezőgazdaságának története nem állapodhatik meg abban, hogy azon adatokat, melyek nemzetünk gazdasági életének előzményeiről korunkra jutottak, bizonyos rend szerint csupán külsőleg állítsa egybe; hanem feladata azt is kívánja, hogy azok belső szerves összefüggését szintén tüntesse fel, kiválólag pedig, hogy megvizsgálja ama tényezőket is, melyek az ország mezőgazdasági fejlődésében közreműködtek, és megismertesse ama jelenségeket is, melyekben a jelzett tényezők összműködése nyilvánkozott, melyek tehát mintegy ezen összműködés eredményének tekinthetők.

II. Általában az jegyzendő meg, hogy a tatárjárás előtti időben a mezőgazdaság nálunk csaknem egészen magára volt hagyatva, s így emelkedésének támaszeit is egyedül önmagában volt kénytelen keresni. A nemzet gazdasági és társadalmi életében még hiányzott amaz előmozdító segítség, melyet később az ipar fejlődése nyújtott, a köz- és magángazdaság egész terét pedig csaknem kizárólag az őstermelés foglalta el. S így ott is, hol az ipar keletkezésének első csirái mutatkoztak, ezek a nyerstermeléssel szemben önálló jelentőséggel még nem bírtak, és ezen termelés sem nyervén elősegítést külső befolyások

¹⁾ Fejér id. m. VII. köt. 5. r. 145. l.; — u. o. IV. köt. 2. r. 313. l.

²⁾ Rauch R.: Austr. Script. I. köt. 209. l., Fejér id. m. VII. köt. 1. r. 281. l.

³⁾ Fejér id. m. I. köt. 301., 359., 392., 395., 434. ll. stb. — Hazai Okmt. I. köt. 66. l., VII. köt. 28. l. — Reg. de Várad 291. sz.

által, eredményeiben is csak azt mutathatta fel, mit önerejével sajátmagából előteremteni képes volt.

Ilyen körülmények közt természetes, hogy a mezőgazdaság a legprimitívebb egyszerűségnél magasabb színvonalra csak igen lassan emelkedhetett, s hogy fejlettebb formákat is csak akkor vehetett fel, mikor külső viszonyai kedvezőbbre fordultak. Kezdetben ott nyert nagyobb jelentőséget, és szervezésénél fogva is ott lett nevezetesebb, hol a gazdálkodásnak bizonyos összpontosító uralkodó irányai alakultak, -- előbb a kolostorok jószágain, s később a nagyobb birtokosoknak székhelyül szolgáló lakvárak környékén. Azon szántóföldek is, melyek az előtt terjedelmes erdők vagy haszonvehetetlen mocsárok helyén keletkeztek, — szintén csak akkor lettek a rendezettebb gazdálkodásnak, és ez által a társadalom haladásának mindannyi bizonyosságai, mikor a nép öntudata ezen haladást kellőleg méltányolni tanulta.

Láttuk fentebb, hogy ily kedvezőbb fordulat nálunk IV. Béla korában állt be, s hogy ez egyrészt a XIV. században a városi élet felvirágzásához vezetett; másrészt pedig a mezőgazdaságra is üdvös befolyással volt.

III. Ezekhez képest a mezőgazdaság akkori szervezését csak a nagybirtokosok jószágain tanulmányozhatjuk. A kisbirtokosok, kik csak a családtagok és néhány munkatársak segítségével látták el gazdaságukat; valamint a középbirtokosok is, kik birtokuk csekélyebb terjedelménél fogva nagy gazdálkodási erőt ki nem fejthettek, itt különös jelentőséggel nem bírnak.

Azonban mai felfogás szerint a nagybirtokosok mezőgazdaságának szervezése sem egész terjedelmében, hanem túlnyomólag csak két kérdésre nézve nyújt nagyobb érdeket, t. i. a *mezőgazdasági munka rendezésére*, és a *gazdasági építményekre* nézve. Különbö a hiányos és csupán töredékes kútfői tudósításoknál fogva ezen kérdésekre vonatkozólag sem nyertünk kimerítő vagy csak kielégítő felvilágosítást; s általán véve fent jelzett álláspontunk szerint a hazai mezőgazdaság felvirágzását csak a későbbi századokban tehetjük mélyebb vizsgálódások tárgyává.

A mezőgazdasági munka rendezése.

88. §. A mezőgazdasági munka vezetése.

I. A nagybirtokosok, politikai és társadalmi állásukra nézve, igen különbözők voltak (51. sk. §.); abban azonban meg-
egyeztek, hogy élethivatásuknál fogva a közügyekben másfelé
lévén elfoglalva, birtokuknak urai voltak ugyan, és azokról
intézkedtek is; az azokba foglalt jószágok és földek hasznosí-
tása iránt mindazonáltal mások gondoskodtak, kik jogi állá-
sukhoz képest különféle czímmel és hatáskörrel voltak felru-
házva, s így azután a tulajdonosok nevében jártak el.

II. A *királyok*, *királynék* és *királyi hercegek* előkelő
országos állásánál fogva birtokukon is a gazdasági szervezés
az ország intézményeivel és érdekeivel összhangzásban állt.

A várispánságokban, hol a főhelyet képző királyi vár
az ahhoz tartozó javakkal együtt a várispán alatt állt, ez
— mint látszik — a vár tisztjeivel, és névszerint a századosok-
kal (centuriókkal), a gazdasági ügyeket is vezette; — míg a
várjobbágyok mint közép- és kisbirtokosok, s a várnépek mint
kisbirtokosok, mindenki birtokának vagy telkének mezőgazda-
ságát maga kezelte ¹⁾.

Hasonló lehetett ehhez a királyok nem várispánsági ²⁾,
valamint a királynék és királyi hercegek jószágain a gazda-
sági ügyeknek vezetése, mely u. n. »officialis«-okra volt bízva;
habár erről részletes kútfői tudósítások hiányoznak.

A *főpapok* és *egyházi testületek* a nagybirtokosok állását
ezen korszak elején nyervén ³⁾, mezőgazdaságunkban kiválólag
a szellemi munkát képviselték a XI—XIII. századokban (53.
57. §§.). S itt névszerint a kolostorok veendőik szemügyre,
melyeknek szerzeti szabályai mindenütt egyszersmind gazdasá-
guk kezelésére és vezetésére nézve is irányadásul szolgáltak.

¹⁾ A várispánságokra nézve lásd Pesty Frigyes jeles munkáját :
»A magyarországi várispánságok története.« Budapest, 1882.

²⁾ Itt azonban a gazdaság vezetője »officialis«-nak neveztetett,
p. o. Hazai Okmt. VII. köt. 46. l.

³⁾ Lányi Károly : Magyar Egyháztörténelem, átdolg. Knauz Nán-
dor. Esztergom, 1866. 364. sk. II.

A fővezetés a dolog természeténél fogva a főpapot illette, s ez ebben azoknak tanácsával és segítségével élt, kik e tekintetben neki leginkább hivatva lenni látszottak. Ehhez képest tehát a gazdaság kezelése az egyházi javadalom egészének volt alkateleme; habár ez iránt az érsekek és püspökök birtokviszonyaira nézve részletesebb tudósításaink nincsenek ¹⁾, és csak a kolostorok gazdasági működéséről van körülményesebb hiteles tudomásunk.

Ezt különös vonatkozással a pannonthalmi főapátságra Villányi Szaniszló tette tűzetes tanulmány tárgyává ²⁾. Ezen tanulmány eredménye röviden az, hogy a kamarás a kolostor jövedelmei központi kezelője és számvevője volt; — hogy a kolostor összes élelmezési ügye a »celerarius« hivatala köréhez tartozott; — s hogy a kolostor gazdasági ügyeit túlnyomólag annak laicus tagjai vezették, kik t. i. a szerzetes öltönyt vették fel. II. Géza király egyik 1151-ki oklevele az apátsági javak kezelőjét »dispensator« czíme alatt említi ³⁾, ki neve (Oggus) után ítélve világi egyén lehetett. S a kolostor gazdasági tisztjei közvetlenül ezeknek voltak alárendelve.

A *világi nagybirtokosok* majorságaikat gazdasági tisztek által kezeltették, kik közönségesen »Officialis« ⁴⁾ (»judex« vagy »maior«) neve alatt fordulnak elő. S ezek ügyeltek fel arra is, hogy az uraiknak birtokára telepített szolganépek tartozásait híven teljesítsék.

III. Figyelemre méltó az is, hogy a XIII. században a fekvő vagyon hasznosításának más módja is kezdett alkalmaztatni, t. i. *bérbeadás* útján; a mi eredetileg a haszonélvezésnek (ususfructus) különféle feltételek mellett történt egyszerű átengedéséből származott; később azonban — kétségen kívül a római jognak befolyása következtében — bizonyos pénzösszeg viszonsszolgáltatási kötelezettsége mellett, a tulaj-

¹⁾ Egy 1265-ki okmányban felemlítve találhatók: »Jacintus Divina miseratione Praepositus Hantensis, et Iconum (oeconomus) venerabilis patris Pauli Dei gratia Episcopi Wesprimiensis.« Ifj. Kubinyi F.: Árpádok. Oklevelek 43. l.

²⁾ Győrmegeye és város anyagi műveltségtörténete 1000—1301. 126., 129. sk. 148. sk. 11.

³⁾ Wenzel id. m. I. köt. 61. l.

⁴⁾ P. o. Kubinyi id. m. 60., 99. 11.; — gr. Nádasdy Oklev. 24. l.

donos és a haszonélvező közt oly viszonynyá fejlődött, mely jogilag formaszerű bérszerződésen alapult. A XIII. században mindezekre már határozott formában találunk; s nemcsak egyszerű bérlet ¹⁾, hanem valóságos haszonbérlet ²⁾ formájában is. Részletesebb kifejtését mindkettő harmadik korszakunk alatt nyerte.

89. §. A mezőgazdasági munka alkalmaztatása.

I. Már fentebb láttuk, hogy a mezőgazdasági munka vagy szabad, vagy szolgai volt, s hogy a XIII. századnak második felében a szolgák sorsa nevezetesen javulván, ennek következtében a munkájokat rendező szabályok is tetemesen enyhültek. Különböztetve a jogokat és tartozásokat a főurak és munkások közt a mezőgazdasági munka alkalmaztatásánál, ha a munka szabad volt, általában véve a szerződés vagyis szabad egyezmény, ha pedig szolgai volt, a nagybirtokosok jószágain fennállott szolgálati jog határozta meg. Kezdetben az utóbbi, a XIII. század végén pedig az előbbi birt nagyobb jelentőséggel.

II. A szolgálati jog első királyainknak törvényei és privilegiumai alapján eredetileg inkább szokás, mint határozott szabályok formájában állott fenn, s minthogy a földesurak gazdasági népeiknek eltartásáról gondoskodni tartoztak, s minden károsodás, mely ennek elmulasztásából származott, leginkább őket sújtotta, kezdetben eléggé tűrhető volt, s ez leginkább egyházi főurak jószágain volt így, kik népeikkel szelídebben bántak, s őket külső támadások ellen is hatályosabban tudták védelmezni ³⁾. Idő folytával azonban névszerint két ok állott be, mely a szolgáló nép sorsára kedvezőtlenül hatott. Az egyik az, hogy a földesúr szolganépének birája is lévén, e hatalmának gyakorlásában gyakran nem jogot és igazságot szolgáltatott, hanem önkényt követett el, kivált mikor tisztei a szolgákkal kelletlenül keményebben bántak vagy más efféle visszaélés

¹⁾ P. o. Fejér id. m. V. köt. 3. r. 287. l. — Wenzel id. m. VII. (II. 2.) köt. 127. l.

²⁾ Wenzel id. m. IX. (II. 4.) köt. 92. l.

³⁾ Ennek értelmében a német példabeszéd: *Unter dem Krummstab ist gut wohnen* — nálunk is érvénynyel birt.

forgott szóban s ilyeket nem ritkán egészen elnézett. A másik pedig az, hogy a földesurak szolgálkat külső támadások ellen nem mindig kellő sikerrel védelmezték vagy voltak képesek védelmezni. S így történt azután, hogy a földesurak és szolganepek közt itt-ott surlódások kezdődtek, melyeknek elintézése egyes esetekben nem csekély nehézségekkel járt, s hogy nem ritkán az országos hatóságoknak, sőt magának a királynak intervenciója is szükségessé lett. Ily alkalommal azonban megesezt az is, hogy a mezőgazdasági nép jogai és tartozásai szorosabb meghatározást nyertek, és egyes főurak népeinek szolgálati joga írásba is foglaltatott.

90. §. Folytatás.

III. Az így írásba foglalt szolgálati jognak több példáját ismerjük ¹⁾, s ezek közül különösen azon szolgálati jog tanulságos, mely II. Endre király korában több bírói ítéletnek is tárgya volt, s ezek alapján II. Endrének és IV. Bélának tekintélye mellett állapítottatott meg.

A pannonhalmi apátság udvarnokai t. i. 1226-ka körül II. Endre előtt panaszt emeltek, hogy a földesuraság által tartozásaik fölül munkára és adakozásokra szorítottatnak. A király a panasz elintézését Miklós nádorra bízta; ki azután a régi szolgálati jog alapján az udvarnokok tartozásait újból azonképen szabályozta, hogy az udvarnokok minden osztályának tartozása úgy munkában, mint adakozásban részletesen 20 pontban határozottatott meg ²⁾.

¹⁾ A pannonhalmi apátság szolgálati jogainak egyes szabályai számos privilegiumban és egyéb okmányokban találhatunk, s egybefoglalva erősítették meg IV. Béla király által. (Wenzel id. m. II. köt. 1—26. ll.) — A bakonybéli apátság szolgálati jogára nézve l. Fejér id. m. I. köt. 327. és Wenzel id. m. I. köt. 31—38. ll. — A tihanyi apátságra nézve l. Fejér id. m. I. köt. 388—394. ll. és VII. köt. 5. r. 177—202. ll. s Wenzel id. m. I. köt. 107—126. ll. — A Garam melletti szentbenedeki apátságra nézve l. Fejér I. köt. 428—439. ll. és II. köt. 67—80. ll. stb.

²⁾ »Nicolaus D. gr. Palatinus stb. quod cum populi Ecclesiae Beati Martini de Pannonia indebitis exactionibus et sevitibus de tempore in tempus se esse aggravatos domino Regi Andreae lacrimabiliter fuissent conquesti« stb. (a nádor a király rendeletére) »antiquas leges et debita

Ezzel mindazonáltal a pannonhalmi apátság udvarnokainak kívánatai még ki nem voltak elégítve; s miután új panaszokkal járultak a királyhoz, és Jakab praenestei bíbornok püspökhöz, akkor Magyarországbán pápai követhöz, — ezeknek megegyezésével az ügyet elvégre Enoch domonkos rendű szerzetes, Albeus mester honti esperest és Cognoscens a polgári

eorundem populorum a Sanctissimo Rege Stephano eis instituta diligenter et solcite a Capitulo et jobagionibus ordinatim exquisivimus» sth. (a népek tartozásait következőleg újból szabályozta) »Primum debitum eorum est, a tempore novarum frugum persolvere in sex mensibus 130 akones farinae de frumento, et 40 akones de siligine, et 170 akones de annona. Item debitum eorum est, ad alios sex menses portare segetes tam Symigii, quam in aliis partibus existentes, 170 videlicet akones ad molendinum Ecclesiae, et ea ibi molare et reportare ad clicium. Item debitum eorum est, facere communem farinam usque ad 20 akones pro parte cuiusque mensis, de segetibus tamen Ecclesiae. Item debent facere communem araturam, quae dicitur *eneu* de unoquoque mense 10 jugera, et ea seminare ex grano Ecclesiae. Item hi qui pascunt mensem debent dare currum cum jumento ad portandos panes Abbatis quocumque iverit. Praeterea omnes udvornici communiter debent dare currus cum animalibus ad farinam portandam Abbati et monachis, quocumque necesse fuerit ire pro negotiis Ecclesiae, sive ad curiam Regis sive alias. Similiter omnes ceteri populi serviciales, scilicet pelliparii, sutores, fabri, ceterique omnes alii, qui nominantur in privilegio Sancti Ladislai ad omnia genera officiorum, debent dare currus cum animalibus ad portandum vinum Abbati et monachis quocumque necesse fuerit ire. Praeterea udvornici debent administrare ligna et aquam ad furnum et coquinam, praeter balnea; et datur eis praebenda ex parte Ecclesiae per mensem, in quo serviunt. Item hi pascentes tenentur dare de singulis mensibus tres carratas lignorum, ne forte aliquo casu deficient ligna ad furnum vel ad coquinam. Item udvornici tenentur renovare curiam furni cum veterascit, et portam eiusdem curiae custodire. Similiter renovare hortum Pannoniensem. Ad omnem vero farinam faciendam Ecclesia tenetur dare udvornicis molendina. Item udvornici tenentur ad festum Sancti Martini de pastu cuiusque mensis dare 100 ova, 4 gallinas et 2 anseres, et ad carnis privium similiter; in pascha vero 100 ova et agnum unum. Item tenentur in festo Sancti Martini, et in adventu Regis de unoquoque mense 3 carratas lignorum, quae vocantur *eulfa*. Item tenentur dare plebano suo de singulis mansionibus 2 hidrias annonae. Praeterea quaelibet villa ad festum Sancti Martini tenetur dare bovem triherbem, et de quolibet loco unam hidriam annonae, et unam brasii. Item udvornici tenentur dare ad festum Sancti Martini 30 panes, et tenentur dare de unoquoque mense annuatim filum ad unum rete huzonis, et portare ad mona-

jognak doctora és esztergami kanonok, mint választott bírák ¹⁾ döntötték el. A panaszok, — mint látszik — Miklós nádor elhatározásának többire nézve épségben maradása mellett 11 pontban formuláztattak ²⁾, és ugyanannyi pontból állott az ítélet is ³⁾, melyet II. Endre király ⁴⁾ és a pápai követ ⁵⁾ még 1233-ban megerősítettek. Miklós nádor elintézését — csekély megszorítással — 1240-ben IV. Béla király is megerősítette ⁶⁾.

Más nagybirtokosok jószágain hasonló szolgálati jogok álltak fenn; — noha azt kénytelenek vagyunk bevallani, hogy a korunkra jutott okiratok és egyéb hiteles tudósítások e tekintetben oly részletes felvilágosítást nem nyújtanak.

Érdekes egyébiránt a szolgálóépek tartozásaira nézve IV. Béla királynak 1237-ki oklevele ⁷⁾, mely a bélakúti cistercita apátság alapítására vonatkozik, hol a király ugyanazon álláspontot foglalja el, mint melyből II. Endre király a pannonhalmi apátság népeinek tartozásait szabályozta.

IV. A mezőgazdasági munka alkalmaztatására nézve nevezetes forduló pontot IV. Béla királynak intézkedései képeztek, a melyekkel t. i. a tatárjárás után csaknem végpusztu-

sterium, et debent dare panem interim illis qui parant retia. Praeterea omnis populus, tam udvornicorum quam et alii tenentur colligere foenum, quilibet eorum una die; similiter et una die portare foenum, et una die metere. Fabri vero ex eisdem populis tenentur operari apud monasterium in una incude; non tamen ipsi debent portare ferrum, sed unus faber ex ipsis vadit ad ferreum castrum pro eligendo ferro; similiter tenentur facere ferramenta et alia necessaria praeter dictam unam incudem. Praeterea de singulis villis in privilegio Ladislai (Regis) nominatis unaquaelibet mansio tenetur in suo curru et animali portare tunellam vini de vino Ecclesiae sive de Symigio, sive de Sala usque Ecclesiam Beati Martini. Ceterum omnes udvornici, unaquaelibet mansio tenetur facere brasium de hordeo proveniente Ecclesiae ex decimis ad duos akones.« Wenzel id. m. VI. (II. 1.) köt. 437. l. A nádor határozatát II. Endre király 1233-ban erősítette meg. U. o. 518. l.

¹⁾ U. o. 533. és 535. ll.

²⁾ U. o. 536. l.

³⁾ U. o. 538. l.

⁴⁾ U. o. 522. l.

⁵⁾ U. o. 553. l.

⁶⁾ Wenzel id. m. VII. (II. 2.) köt. 96. l.

⁷⁾ U. o. 27. l. — Kivonatát közli Fejér id. m. IV. köt. 1. r. 68. l.

lásra jutott országot ismét helyreállítani igyekezett. Már többször említettem, hogy ez azon időpont, mely a vendégek jelentőségének emelésére s számos új telepítvények keletkezésére szolgáltatott alkalmat. Azonban a közönséges mezőgazdasági nép sorsára is kiváló hatással volt, a mennyiben viszonyai és tartozásai szabadabb elvek és szabályok szerint nyertek rendezést.

S ezt néhány példa világosítsa fel.

IV. Béla király 1246-ban, Gallus erdélyi püspök kérésére, azért, hogy a tatárjárás alatt elpusztult püspöki jószágokat ismét benépesítse, s az elszéledt régi lakosokat visszatérésre indítsa, ezeket, valamint más oda telepedő új jövevényeket is a vajda és a főispán törvényhatósága alól felmenti, és több kedvezményben részesíti ¹⁾).

Ugyanazon király 1257-ben a Turóczból és Liptóból elköltözött népeket visszahívja, s számukra bérbirtokot rendelve, egyzsersmind szabadságaikat és kötelességeiket újból szabályozza ²⁾).

¹⁾ » — — ut tam priores inquilini, si qui essent superstites, quam etiam hospites conditionis liberae de novo convenientes, a iudicio Woyvodae pro tempore constituti Comitum Parochialium, nec non et omnium aliorum Iudicum penitus sint exempti; nec alicuius teneantur adstare iudicio, nisi sui Episcopi, et villici pro tempore existentis. Et si Episcopus, vel villicus in reddenda iustitia negligentes fuerint aut remissi, vel tam arduum esset negotium, quod ipsi iustitiam facere non valerent, ipsa causa Regiae tantum Maiestatis examini terminanda deferatur.« Fejér id. m. IV. köt. 1. r. 415. l.

²⁾ » — — quod cum plures homines de populis nostris de Turch (Thuróc) et de Liptó exivissent, et ad aliorum praedia fuissent dispersi, nos ipsos ad terras nostras stb. exemptos a iurisdictione castri facientes revocari, talem eis libertatem duximus ordinandam: Quod usque ad receptionem trium messium nichil penitus persolvant; et de una villa nostra ad aliam, quae sub eadem libertate est constituta, et sub eodem Comite, ad Turóc scilicet, ad Liptó et ad Zolum poterunt se transferre, cum omnibus bonis suis, venditis aedificiis, solutis 12 denariis villico ipsorum pro tempore constituto. Item in festo Sancti Martini solvent duo pondera ipsorum Comiti de qualibet mansione. Item de singulis 40 mansionibus debent dare pecudem pascualem, 40 gallinas, et 20 cubulos avenae cum cubulo quatuor palmarum et duorum digitorum, sicut est in Turóc et Liptó. De singulis etiam 40 mansionibus debent mittere unum hominem equitem ad exercitum una nobiscum stb. Item villicum eligent de communi consensu, qui ipsos iudicabit in causis ad duo vel tria pon-

Ugyanazon király 1264. Berény helység lakosainak szabadságait és tartozásait szabályozza ¹⁾).

B. Gazdasági építmények.

91. §. Általános áttekintés.

I. Mezőgazdasági építményeknek azokat nevezzük, melyek a mezőgazdaság és ennek egyes ágai céljából készülnek és rendeztetnek ²⁾). Ellentétet képeznek tehát a lakházakhoz és azon épületekhez, melyek más (p. o. erődítési) célra szolgálnak. A gazdasági építményeknek két nemét kell megkülönböztetni, t. i. az összpontosítókat és a különállókat. Amazok nagybirtokosok jószágain gyakran az úri lakházak közelében állnak, s ez esetekben a lakházak »curia«-nak, a gazdasági épület pedig »alsó kuriá«-nak neveztetik ³⁾). Ha pedig az összpontosító gazdasági épület bizonyos főúri lakházzal összekötve nincs, régibb okmányainkban »curtis« ⁴⁾ vagy »grangia« néven említ-

dera ascendentibus« stb. Wenzel id. m. II. köt. 280. l. — Hasonló ehhez IV. Béla királynak egy másik 1261-ben a zólyomi népek számára kiadott engedménye u. o. XI. (III. 1. köt. 499. l.)

¹⁾ — — quod de singulis mansionibus singula tria pondera solvere teneantur annuatim. Comes vero ipsorum bona sine haerede decedentium recipere non praesumat. Item Judici pro Judicio solvere debent 60 denarios tantum; nisi in causa furti, vel sanguinis effusione. Item ad plaustrum Regis boves dare non tenentur; nec in legatione aliqua debent ire, nisi pro negotiis villae eorundem, aut in legatione domini Regis ad spatium dietae unius. Item pro decimis suis capetias solvant, prout provenit in capetiis in tritura stb. Item villicus eorum in minutis causis ipsos iudicabit, et tertiam partem iudiciorum sibi servabit, et aliae duae partes Comiti eorum remanebunt« stb. Fejér id. m. IV. köt. 3. r. 201. l.

²⁾ Urias pannonhalmi apát 1226. »aedificia Monasterii et officialium domorum«-nak nevezi. Wenzel id. m. I. köt. 215. l.

³⁾ P. o. »Gregorius Magister Curiae inferioris Ecclesiae Sancti Martini.« Wenzel id. m. III. köt. 171. l.

⁴⁾ Már szent István 1001-ki okmányában, melylyel a pannonhalmi apátságot alapítja, említettetik a »curtis quae vocatur Cortou (tehát a mai Nyerges-Újfalu helyén) cum hominibus eo pertinentibus«, mely a veszprémi püspökségnek átengedettetik; a mint a szent királynak a veszprémi egyház számára kiadott okmányában csakugyan mondatik: — — quatuor civitates nominibus Wespem, in qua ipsius Episcopatus sedes est constructa, atque Albam civitatem, Cortou et Vissegrad civitates Sancti Michaelis Wespriemiensi subicimus Ecclesiae.« (Fejér id. m. I. köt. 289. l.; Hazai Okmánytár VI. köt. 1. l. v. ö. Wenzel id. m. I. köt. 31. l.) —

tek¹⁾. Különben a külön álló gazdasági építmények czéljokhoz képest igen különfélék lehetnek.

II. A gazdasági építmények ehhez képest leginkább a következők voltak:

1. A már fentemlített alsó curia, illetőleg a gazdaságot összpontosító épület, hol az ezt vezető tiszt vagy tisztek laktak, s a szekértárok, istállók és gazdasági szerszámnak főrhelyei voltak.

2. A munkásoknak tartózkodási, mű- és munkahelye; — kiknek különben lakása rendszerint saját mansióikban volt; munkájokat összpontosító helyiségeik pedig a mezőgazdaságnál szükséges munka minőségéhez képest különböztek. Nagyobb gazdaságokban p. o. a férfi és a nőmunkások külön dolgoztak és tartózkodtak; a nők munkahelyei pedig, a hol t. i. fontak, s a gazdaság egyéb női munkáját teljesítették »pysalia«-knak neveztettek²⁾.

I. Endre és I. Béla 1061-ki háborújára vonatkozólag a bécsi képes (Mátyás Floris: *Chronica Hungarorum*. Pécs, 1883. 165. l.) és utána a budai és a Thuróczi-féle (II. r. 44. fej.) krónikában hasonlóan az mondatik: »Rex Andreas (a Duce Bela victus) fugit versus Teutonium. Captus ad portas Musun et negligenter detentus in silva Bocon (Bakony) ad curtem suam, quae dicitur Scirc (Zircz) mortuus est.« — A »curtis« szót egyébiránt Péter comesnek a zazty-i apátságot alapító 1086-ik körüli okmányában is találjuk: »versus curtem Scenholm.« (V. ö. Nagy Gyula az Archaeologiai Értesítőben XII. köt. Budapest, 1879. 85. l. és Foltin János: A Zazty-i apátság. Eger, 1883. 80. l.); — s tény, hogy később is ugyanazon értelemben használtatott; p. o. 1235. — — circa Kuzmench, curtem videlicet Ducatus Galliciae.« (Fejér id. m. IV. köt. 1. r. 23. l.); — 1246-ban Gallus erdélyi püspök jelentésében: »quod in Alba, quae est sedes Episcopatus sui cathedralis, et in aliis curtibus pontificalibus stb.« (Fejér id. m. IV. k. 1. r. 415. l.; Jakab Elek: Oklevéltár Kolozsvár történetéhez I. köt. Buda, 1870. 20. l.); — 1282-ben Péter erdélyi püspök jelentése: »quod in Alba, quae est sedes Episcopatus sui cathedralis, et in aliis villis suis sive curtibus pontificalibus« stb. (Fejér id. m. V. köt. 3. r.; Jakab id. m. I. k. 26. l.) stb. stb. V. ö. Anton Károly Theofil: *Geschichte der deutschen Landwirthschaft* I. köt. Görlitz, 1799. 283. sk. II., II. köt. u. o. 1800. 95. sk. II.

¹⁾ P. o. — — *grangia* Regis Ungariae in praedio quod Bisseni quondam possederant.« III. Incze pápa 1210-ki bullája. (Wenzelnél id. m. VI. (II. 1.) köt. 344. l.)

²⁾ P. o. — — *filios eorum possit Abbas deducere ad curiam, et filias ad pysalia.* Wenzel id. m. I. köt. 35. l.

3. A csűr (horreum vagy orreum)¹⁾, hova a termést összehordták, és melylyel egybekapcsolva volt a szérű (area²⁾, area triturandi)³⁾.

4. A pincze⁴⁾.

5. Azon helyiségek, hol a termésnek feleslege őriztetett: névszerint a magtárak; vagyis — mint Miklós nádor 1226. körüli ítéletében mondja — »elcium«⁵⁾.

6. A gazdasági állatok számára különféle istállók.

III. A külső gazdasági építmények részint a mezei és földművelés, részint az állattenyésztés tekintetéből készültek.

Amazoknak akkor állott be szükségessége, mikor a gazdaság középpontjától nagyobb távolságban bizonyos mezei munkákat kellett végezni, s ezen oknál fogva ott ilyen munka támogatása céljából különféle építményekről (tanyákról, aklokról, vagy más gazdasági készülékekről, szállókban pinczékről, a csöszök számára őrházakról) kellett gondoskodni. Ilyen építmények, ha nagyobb dimensiók szerint szükségeltettek, magokban véve is fennálltak, s ekkor a főmajorsággal szemben mindannyian fiókmajorságot képeztek.

Az állattenyésztés ily különálló építkezéseket (p. o. a pásztorok számára kunyhókat, az állatok számára aklokat vagy legalább elzárt helyiségeket) még inkább szükségelt. A dolog természetében feküdt, hogy felettök az a gazdasági tiszt intézkedett, ki az állattenyésztés vezetésével volt megbízva (p. o. procuratio pecudum)⁶⁾, s ki azért »procurator«-nak neveztetett. Rogerius mester a tatárpusztításról szóló siralmas énekében ilyen »procurator«-ról érdekes adatokat

¹⁾ P. o. »— — congregant ad horrea.« U. o. — Továbbá Fejér II. köt. 108., 255. ll. — Wenzel id. m. I. köt. 300., 312., 313. ll. — Dessewfy-féle Okmt. 26. l. stb. — »— — orreum illius obedientiae Sancti Martini.« Wenzel VI. (II. 1.) köt. 541. l. — »— — orreum villae« u. o. 543. l. — »— — horreum Nobilia.« Fejér V. köt. 1. r. 157. l.

²⁾ Fejér id. m. I. köt. 289. l. — Hazai Okmt. VI. köt. 1. l.

³⁾ Wenzel id. m. XI. (III. 1.) köt. 155. l.

⁴⁾ Fejér id. m. I. köt. 297. l. — Wenzel id. m. I. köt. 300., 312., 313. ll.

⁵⁾ Fejér id. m. IV. köt. 3. r. 202. l. — Wenzel id. m. VI. (II. 1.) 437. l. — I. VII. (II. 2.) köt. 30. l.

⁶⁾ Fejér id. m. II. köt. 49. l.

közül ¹⁾). Azok pedig, kik a méheknek gondját viselték »curatores apium«-nak hívták ²⁾).

* * *

92. §. Visszapillantás.

Ha a mai mezőgazda, — ki szakfoglalkozására nézve korunk színvonalán áll, — elfogulatlan szemmel pillant vissza azon 300 év állapotaira és jelenségeire, melyek hazánk második korszakának gazdasági fejlődését jellemzik; s ha névszerint azon óriási akadályokat veszi tekintetbe, melyekkel az ember munkaerejének küzködni kellett, hogy a földet czéljaira hasznosítsa, s meggondolja az eszközök csekélységét is, melyek ezen nehéz feladatban rendelkezésre álltak — lehetetlen, hogy a tevékenységet, melyet az akkori nemzedék kifejtett, különös elismeréssel ne méltányolja.

Az országnak nagy részét még sűrű erdők borították; s a talaj még olyan helyeken is, melyek mivelhetők voltak, gyakran csak felette nehezen volt munkálható. Ehhez járult az éghajlat mostoha befolyása, mely nemesebb termények fejlődésére a szükséges feltételezést csak ritka vidéken nyújtotta, — s annak csaknem teljes hiánya mit ma tőkének neveznek. De ezeken kívül a külviszonyok se igen kedveztek a mezőgazdaságnak; s míg egyrészt a gyakori háborúk a legjobb munkacserőt nem ritkán vonták el tőle; másrészt ellenséges pusztítások is nem egyszer tették semmivé az emberi munka sok évi gyümölcsét.

Különben a földnek gazdasági hasznosítása kezdetben a gyér népség miatt is nem csekély nehézséggel járt. S a viszonyok úgy hozták magokkal, hogy a közép és a kis birtok általánosabb gazdasági jelentőséggel még nem bírt, s hogy a nagyobb birtok művelésére csaknem kizárólag szolgai munka alkalmaztatott: a mint, hogy ama kor felfogása szerint ez a közrend és közérdek kívánalmainak is egészen megfelelni látszott, úgy, hogy a törvényhozás és a kormány intézkedései is ugyanazon irányt követték. S ezen alapon alakult azután a

¹⁾ A 34. fejezetben Szabó Károly a »procurator« szót nem egészen helyesen előljáróra fordítja.

²⁾ Fejér id. m. I. köt. 429. l.

szolgai munkának egyes mezőgazdasági ágakhoz képest való szervezése is, melyet ma — egészen más és lényegesen eltérő viszonyok közt — objectív felfogás szerint méltatni, de csak érteni is csak nehezen vagyunk képesek.

A szabad munka alkalmaztatása — mely minden valódi baladásnak okvetetlen feltétele — e mellett mindinkább nagyobb gyakorlati tért nyert ugyan, azonban csak lassan, eleinte túlnyomólag az ország közszükségleteinek fedezése céljából, p. o. a várjobbágyoknál, és csak később, habár kezdetben itt is igen szűk korlátok közt, a mezei munka körében is. Ennek szervezése egyébiránt nélkülözte még azon szorosabb formákat, melyek a szolgai munkának egyik sajátosságát képezték, s emelkedésének első hatályosabb támaszát csak később, a földművelő községek rendezésében nyerte. A vendégek (hospites) meghonosulása, s az új telepítvények keletkezése voltak ezen irányban az első sikeres lépések; s minthogy a községi formák a városokban nyertek legtökéletesebb foganosítást; ezeknek visszahatása és utánzása a falusi községek részéről a szabad mezőgazdaságra is előnyös befolyással birt. Ezen korszak vége felé országsherte már nemcsak szabad földművelő községeket találunk mindenütt, hanem ezek ama társadalmi és gazdasági formák közt, melyek a nemzet fejlődésének és nagyobbshertű telepítéseknek voltak eredménye (p. o. a szepesi és erdélyi százshok s a kúnok részéről), például is szolgálhatnak arra, hogy a szabad munka szabad községekben mily üdvös hatással birt már akkor nálunk a mezőgazdaságra.

II. Szoros mezőgazdasági szempontból azt kell kiemelnem, hogy a társadalom akkor egyedüli alaptökéjén, t. i. a földművelési talajon, a természet productiv ereje emberi munka által előshert a szerzetesek vezetése mellett ébreshertetett nagyobb dimensiók szerint; s hogy ennek következtében a termelők túlnyomólag saját tapasztalásukban birták munkásságuk irányadó föttényezőjét. A tőke, mely őket támogatta és elősegítette, azon kor viszonyaihoz képest, még igen primitiv volt. Nem mintha a természet productiv ereje a fentartására és emelésére szükséges elemeket, s a termelési munka az alkalmaztatására és hasznosítására megkivánt eszközöket és segédszeret nélkülözte volna. Sőt láttuk, hogy a cerealék termesztésén

kívül a bortermelés, a kertészet, az erdők hasznosítása s az állattenyésztés egyes ágai is szépen virágoztak. Mindamellett a gazdák akkor azon szűk korlátok közt voltak kénytelenek megállapodni, melyek a mindenütt túlnyomólag divatozó u. n. természetmennyi gazdálkodás (Naturalwirthschaft) s a társadalom csekély forgalmának voltak következményei. Így volt ez Európa más vidékein is. S mihelyt a keresztes háborúk utóhatása, az európai nemzetek közéletének emelkedése, a társadalom szellemi elemeinek hatása, s az általános közlekedés és forgalom élénkebb mozgása, másutt kedvezőbb fordulatot kezdtek előidézni; ennek hazánkra való hatása sem maradt el. A jelzett kedvezőbb conjuncturák következései Magyarországon a XIII. századnak utolsó évtizedeiben kezdtek mutatkozni.

S ezen értelemben ténynek mondhatjuk, hogy *Magyarországban a mezőgazdaság második korszakunk alatt azon századok szellemének megfelelő, egészben véve kedvező, kifejtést nyert.*

HARMADIK KORSZAK.

Az Anjou királyok uralkodásától az 1514-ki nagy pórháborúig.

93. §. E korszak áttekintése.

Akár Európa kulturai viszonyainak általános fejlődését, akár külön azon tényezőket vesszük szemügyre, melyek a XIV. és XV. században hazánk gazdasági életének alakulására és emelésére hatottak: történetünknek harmadik korszaka egyaránt érdekesnek és fontosnak bizonyodik. E tekintetben kiválólag felemlítendő:

1. A keresztes háborúk társadalmi és gazdasági következményei, melyeknek átalakító befolyása Európa-szerte a XIII. században mindenütt mutatkozott, IV. Béla uralkodása óta nálunk is félreismerhetlen hatással voltak a nemzetnek mind köz- mind magánéletére, s kivált mióta az Árpádi királyi ház kihalta után érintkezéseink a külfölddel közvetlenebbek és hatályosabbak lettek. S ezen hatás hazánkra nézve annál fon-

tosabb volt, mivel Magyarország az Anjou-királyok korában első rangú európai hatalmasság jelentőségének polczára emelkedett, s ezen jelentőségét Mátyás haláláig meg is tartotta.

2. Néhány előkelő főúri család már IV. László király ideje óta nagy befolyást nyervén az ország ügyeire, a nagybirtok jelentőségét is döntő tényező jelentőségére emelte; s ez a később keletkezett banderiális rendszer által támogatva így maradt korszakunk végeig. S ha a hatalmas úri családok nagyravágását a királyok tekintélye féken is tartotta s másrészről a megyei szervezés, a köznemesek szabadsága és nemzeti öntudata, s a községi rendszernek leginkább a városok felvirágzásában mutatkozó fejlődése is ellensúlyozta; — azért a nagybirtok nemcsak terjedelménél, hanem társadalmi és gazdasági hatásánál fogva még is igen jelentékeny volt.

3. Magyarország az Anjou-királyok óta az európai külfölddel általán véve sokkal szorosabb érintkezésbe jött, mint az előbbi századokban. E tekintetben nemcsak a királyok és királyi családok rokonsági összeköttetését idegen uralkodókkal és uralkodói családokkal; hanem kiválólag a nemzetnek kulturális életét is szemügyre kell vennünk, s mezőgazdaságunk emelésére a kölcsönös solidaritás, mely Magyarország és a külföld törekvései közt ezen irányban fennállt, szintén félreismerhetlen hatással volt. Különben azon élénk érintkezés, mely az Anjou-királyok korában Olaszországgal, Zsigmond király alatt pedig a német birodalommal szemben fennállott, a XV. században Magyarországnak felvirágzására szintén igen kedvezőleg hatott.

4. A földbirtoknak nagy-, közép- és kisbirtokra való felosztása Magyarország mezőgazdasági viszonyaira nézve a XIV. és XV. századokra is főjelentőséggel bírt. E mellett azonban a birtoknak jogi megkülönböztetése nemesire, városira és parasztra mindinkább határozott formákat vett fel. A nagybirtok a királyok, a főpapok és a főúri családok kezében volt, a középbirtok főleg a köznemesség jószágain állott, a kisbirtok pedig leginkább a parasztság művelése alatt találtatott; s míg az előbbi kettő birtokosuknak valóságos tulajdont adott; a paraszt az általa művelt földnek nem tulajdonosa, hanem csak több-kevesebb jogokkal felruházott haszonélvezője volt. A városi birtok, mint ilyen, itt tekinteten kívül marad,

mert nem mezőgazdasági célok szerint volt rendezve, hanem sajátságos rendeltetésénél fogva az ipar és kereskedelem, szóval a városi culturának képezte támaszát. A meunyenben mindazonáltal egyes városok terjedelmes földeknek is voltak birtokában, hol a mezőgazdaság egyik vagy másik ága üzemelt, ennek tekintetében a középbirtokosokhoz voltak számíthatók, az általok birt földek pedig a városi községek tulajdonát képezték.

5. A tulajdonképi szolgaság, mely egész második korszakunk alatt — habár a XIII. század második felében már enyhébb formák szerint — fennállt, az Anjou-királyok alatt végkép megszűnt. Helyébe mindazonáltal az u. n. jobbágyság lépett, mely az egyeseknek személyes és munkaszabadságát bizonyos feltételek mellett épségben hagyta ugyan; de éppen ezen, az urak földjének használatáért hol egyezségileg, hol törvény által szabályozott, feltételek miatt nem ritkán igen terhes is volt. Különben az így keletkezett pór nép az Anjou-királyok, Zsigmond és Mátyás királyok korában a földesurak önkénye ellen a királyi hatalomban még támaszt talált; Mátyás halála után mindazonáltal már igen kemény bánásmód alá jutott.

6. A mezőgazdasági munkát az épen említett parasztok vagyis jobbágyság végezték, s minthogy a birtok jövedelme ezen munka teljesítésétől volt feltételezve, ennek biztosítása céljából a földesurak azon voltak, hogy jószágaikon jobbágyság kellő számmal lakjanak, a mi azonban oda is vezetett, hogy a jobbágyságot erővel is letartóztatták. S különösen érdekes jelensége a XIV. és XV. századoknak azon küzdelem, mely a földes urak, és a különben nem szolga, de mintegy erővel a földhöz kapcsolt jobbágyság között a költözködési szabadságért folyt. A jobbágyság egyébiránt, ha földesúri tartozásait bármi mostoha viszonyok között is lerótták, munkaerejükre nézve szabadok voltak, s ha a birtokukat képező telkeket ezzel művelték, nemcsak az ekkép előállított javítások és beruházások voltak az övéik, hanem a nyert gyümölcsökről is szabadon intézkedhettek.

7. Végre tekinteten kívül nem hagyhatjuk azt sem, hogy az országnak gazdasági viszonyai és a már nagyobb mennyiségben meglévő pénz az anyagi javaknak élénkebb forgalmát, s a folyó tőkének szaporodását is eredményezte. S így a dolog

természetében feküdt, hogy a mezőgazdaság ez által is belső megerősödést nyert, külső fejlődésében pedig szintén nevezetes haladást mutatott.

I. A földbirtok.

94. §. Általában.

A »*Jus Regium*«, melynek alapján nálunk a magyar monarchiának európai formák szerint való alkotása óta a birtokviszonyok rendeztetek, egészben véve a XIV. és XV. században is meg tartotta birtokszervező erejét, s még 1514-ben Werbőczy Hármaskönyvében (I. 24.) is ezen néven említetik. Ebben gyökereztek a királyi adományok, melyek az Anjou-királyok korában határozott és maradandó formát nyertek, s ezen idő óta e szerint szabályoztatott a nemesi birtok is. Különben ezen formát tüzetesen fejtegetni a magyar jogtörténetnek és jogrendszernek feladata s a mezőgazdaság történetének szempontjából elég röviden megjegyezni, hogy az ama legteljesebb forma volt, a mely szerint nálunk földbirtok létezett, s hogy — bármennyire tükrözi is vissza a középkor szellemét — azért hűbéri birtok még sem volt ¹⁾.

Egyik jellemző vonás harmadik korszakunkban az volt, hogy nagy uradalmak alakultak, s hogy ezen így alakult uradalmak egyes hatalmas családoknak kezére jutottak. A köznemesek ezekkel szemben politikai és társadalmi jelentőségeket csak az által voltak képesek fentartani, hogy a megyei rendszerben módot birtak, magokat a főurak túlnyomósága ellen egyesített erővel megvédeni, s hogy kisebb birtokukat a jobbágyság segítségével és munkájával aránylag jobban hasznosíthatták.

95. §. Nagybirtok.

I. A nagybirtoknak itt nem alakulását, hanem határozott formák szerint való létezését vesszük szemügyre; ezen minőségben pedig azt találjuk, hogy általában a király, a királyné és a királyi család többi tagjai, a főpapok s a főurak

¹⁾ Wenzel Gusztáv : A Magyar Magánjog rendszere. I. köt. 3-ik kiad. Budapest, 1885., 356. sk. II.

kezén volt. Különben igen tanulságosak azon törekvések, melyekkel a királyok az ország összes fekvő birtokára gyakorolt hatalmukat fentartani és emelni igyekeztek; s nem kevésbbé érdekes a királynék birtokának megállapítása is; — a főpapok és főurak fekvő birtoka pedig oly óriási dimenziók szerint alakult, hogy főleg Zsigmond óta, s az ennek halála után beállt események közt, mezőgazdasági szempont alatt tanulmányainknak mintegy főfigyelmét vonja magára.

II. Ha a királyi adománylevelek azon záradékait, melyek az Anjou-királyok ideje óta állandóan használtattak, s Werbőczy Hármaskönyvében a birtoklási jogokat (*jura possessionaria*), tehát a nagybirtokosok uradalmait is tárgyzó helyét egybefoglaljuk, azt látjuk, hogy ezen uradalmak két lényeges részből állottak; t. i. az egész uradalmat összpontosító helyiségből vagyis az u. n. »*caput bonorum*«-ból, s az uradalom tartozékaiból. Gazdasági tekintetben az utóbbiak a fontosabb rész, s Werbőczy által ¹⁾ következőleg említetnek, u. m. »Valamely várnak minden hatóságai, vagy a várhoz kapcsolt és tartozó, akárhol találtató minden ingatlan jószágok, mint a kulcsos városok, mezővárosok, faluk, birtoki részek és puszták«; — továbbá »a mívelt és míveletlen szántóföldek, mezők, rétek, kaszálók, legelők, gyepek, erdők, cserjék, ligetek, bérczek, völgyek, szőlők, szőlőhegyek, vizek, folyamok, halastavak, halászatok, vízfolyások, malmok és azoknak helyei, és közönségesen minden haszonvételek és jövedelmek, melyek a kulcsos városhoz, vagy mezővárosokhoz vagy faluhoz tartoznak.«

III. Ehhez képest a nagybirtokok területén a gazdaság oly tág körben fejlődhetett, hogy minden egyes uradalom egy sokfelé szétágazó és magában elzárt mezőgazdasági egészet képezett. Névszerint:

1. Rendes viszonyok közt a községi élet ott oly öröndes fejlődést mutatott, hogy nagyobb faluk és helységek, sőt valóságos városok és mezővárosok is keletkeztek. Ezek mind az uradalom tulajdonosának voltak alávetve, úgy hogy jogi állásukra nézve is tőle függtek. A nagybirtokos felettök oly hatalmat gyakorolt, hogy gazdasági tekintetben belátása és szabad

¹⁾ Hk. I : 24. cz. 8. és 9. §§.

elhatározása szerint a legkitünőbb jogokkal ruházhatta fel, s ebben csak országos tekintetekből volt korlátolva, p. o. a vásártartási jogra, a bányászati stb. jogosítványokra nézve, hol a királyok engedményezéséhez volt kötve. Ezen értelemben a nagybirtokosok különféle királyi privilegiumokat nyerhettek.

2. A nagybirtok nagyobb terjedelménél fogva a gazdasági viszonyok teljesebb kifejtéséhez is nyújtott alkalmat és módot; s azért itt rendszerint föl lehetett találni a mezőgazdaság mindazon ágait, melyek az éghajlatnak és a talaj minőségének megfeleltek.

3. Ehhez képest nagyobbyszerű mezőgazdasági vállalatok csaknem kizárólag ily nagyobb birtokok területén keletkezhettek, valamint a mezőgazdaság emelkedését és fejlődését eredményező kísérletek és földművelési újítások is leginkább itt voltak alkalmazhatók; — míg a közép- és kisbirtokos többnyire csak arra szorítkozott, hogy a nagybirtok gazdasági fejleményeit tehetségeihez képest utánozza és mintaképen kövesse.

IV. Nem érdek nélküli kérdés az sem, hogy törvényeink és közviszonyaink a nagybirtok állandósításának kedveztek-e különösen vagy nem?

E tekintetben megjegyzendő, hogy családi hitbizományok, milyenek Európa nyugatán a nagybirtok állandósítására a feudális intézmények alapján mindenütt hatottak, nálunk nem álltak fenn. Mind az tehát, a mivel a jelzett kérdésre felelhetünk, a következőkre szorítkozik:

1. Királyaink a »Jus Regium«-ot birták, s ennek alapján bizonyos felsőségi jogosítványokat gyakoroltak, minden az országban létező fekvő birtok felett; oly jószágokat pedig, melyek a koronára háramoltak és ennek következtében intézkedésök alá estek, vagy újból eladományoztak, vagy az ország érdekében más hazai célokra fordították, — sőt fontos politikai okoknál fogva saját magoknak is megtarthatták és királyi birtokká alakíthatták, a mint ezt p. o. Róbert Károly Visegrádra, I. Lajos Diósgyőrré, Zsigmond Tatára stb. nézve tették. Ez ilynemű királyi birtok nem állandósítottatott ugyan meg, mert p. o. Tata később a Rozgonyi család birtokába jutott; — azonban előzményt mégis képezett, melynek nyomán az 1514-ki törvényhozás az u. n. koronai javakat rendszeresí-

tette, melyek azóta azután a királyok állandó birtoka maradtak ¹⁾).

2. Ennél régibb volt a királynék birtokának állandósítása 1424-től kezdve, a mikor Zsigmond király második nejének Borbála királynénak méltósága fentartása tekintetéből terjedelmes jószágokat engedett át ²⁾), melyeket ezután Erzsébet, Beatrix, Anna és Mária királynék is 1548-ig állandóan birtak, a mikor Mária ezen birtokát különös szerződés mellett testvérének I. Ferdinánd királynak adta át ³⁾).

3. A királyi családok egyéb tagjainak birtoka itt tekintetbe nem jöhet; mert ilyenről, részint tudomásunk nincs p. o. István, Róbert Károly király harmadik fia, vagy Károly durazói herczeg tekintetében, ki 1373. és 1374-ben Dalmácia kormányzója volt, részint a főurak birtokától eltérő természetet fel nem mutatott, p. o. Corvinus János birtoka, mely gyermekei halála után II. Ulászló királynak adománya következtében özvegye Frangepán Beatrix kezével második férjére Brandenburgi (Hohenzollerni) György örgrófra szállt át.

4. A főpapok birtoka tulajdonképen egyházi javadalmukat illette, s így sajátságos természeténél fogva ettől elidegeníthető nem lévén, ez által állandósítva is volt; s e tekintetben a »Lex mortisationis« (1498 : 55. és 65. tcz.) által még határozottabb jellemet nyert.

5. Ellenben a főurak birtoká, mely gyakran igen terjedelmes volt ⁴⁾), fennállására nézve semmi állandóságot nem mutat, s főkép háramlási esetben ismét királyi adományozásnak lett tárgya. S ide kell számítani Koriatovics Tivadar litvániai herczeg és Brankovics György szerb despota magyarországi birtok-

¹⁾ Figyelemre méltó, hogy már az 1309-ki budai zsinatnak IV. fejezete »de bonis Regalibus et Reginalibus« intézkedik. Gr. Battyány Ignác: Leges Ecclesiasticae Regni Hungariae III. köt. Kolozsvárott, 1827. 27. l.

²⁾ Wenzel Gusztáv: Okmányi adalék Borbála és Erzsébet magyar királynék birtokáról. Történelmi Társ XII. köt. 268. sk. II.

³⁾ Hatvani (Horváth) Mihály: Magyar tört. Okmánytár a brüsseli orsz. levéltárból stb. II. köt. 153. sk. II.

⁴⁾ Ily terjedelmes birtoka volt a Garay, Ujlaky, Rozgonyi, Kani-zsay, Hunyady, Olnodi Czudar, Báthory és több más előkelő főúri családnak.

kát is; megjegyeztetvén, hogy a munkácsi herczeg czíme, melyet Koriatovics Tivadar I. Lajos királytól nyert, személyes kitüntetésnél egyéb nem volt, s Munkács vidékének herczegséggé alakulását egyáltalában nem fejezte ki¹⁾. Egyes nagybirtokosok családi birtokuknak állandósítását egyébiránt testvérré-fogadás (fraternalis adoptio) formájában kötött családi szerződések által igyekeztek létesíteni.

* * *

Jegyzet. Felette érdekes volna hazánk birtokviszonyainak története, különösen a XIV. és XV. századi nagy uradalmak alakulására és fennállására való tekintettel. — Azonban fájdalommal azt kell bevallanunk, hogy ilyen még megírva nincsen, sőt, hogy megírásához még a készülétek és elődolgozatok is hiányoznak. Számos okmánygyűjteményünk, mely az utolsó évtizedek alatt közzététetett, e tárgyra különös figyelmet nem fordított, sőt ezt gyakran tüzetesen még mellőzte is. Pedig mezőgazdaságunk történetének szempontjából a jelzett viszonyok alapos és minél részletesebb megismertetése nagy fontossággal bírna. Például csak két értekezésemre vonatkozom: *Diósgyőr egykori történelmi jelentőségéről* (Pest, 1873.) — és *Stibor vajdáról* (u. o. 1874.) — Másrésről azonban nem kevésbbé tény, hogy az egyes uradalmak történetének megírása nem éppen könnyű feladat; főleg ha hosszabb időn át azon körülményeket kell szemmeltartani, melyek nagybirtokosok jószágain gazdaságilag fontosak. Mert, hogy p. o. Ozorai Pipó temesi grófnak Zsigmond király korában óriási birtoka, és pedig Temesvár környékén volt, arról Albizi Rinaldo és Giuliani Nello 1426-ban florenczi követek Magyarországon tanúskodnak, midőn azt jelentik, hogy több napig folyton folyva Pipó birtokán utaztak (*che cavalcavano piu giornate per il territorio del Spano.* Mellini, *Vita del famosissimo e chiarissimo Capitano Filippo Scolari* 2. kiad. Florencz 1606. 89. l.); s azért nekem mégis csak a legnagyobb fáradság mellett sikerült néhány, ezen birtoknak megfelelő, töredékes okmányi adatot napfényre hozni. (Történelmi Tár 1884. 25. sk. és 222. sk. II.)

Ily körülmények közt talán itteni feladatomban értelmében cselekszem, ha példaképen hazánk a XIV. és XV. századokban egyik gazdaságilag legnevezetesebb nagybirtokának, a makoviczai uradalomnak (I. gr. Desöffy József: *Bártfai levelek. Sárospatak, 1818. 24. sk. II.*; — Kazinczy

¹⁾ Ezen újabb időben felmerült téves nézetnek teljes alaptalansága kitetszik abból, hogy a Koriatovics Tivadar halála után magvaszakadásból a szent koronára háramlott munkácsi uradalmat Lajos király adományozta anyjának Erzsébet királynénak, ki azt mint egyszerű uradalmat haláláig birta.

Ferencz : A Felsőmagyarországi Minervában. 1826. 955. l.) keletkezésére és felvirágzására vonatkozó néhány okmányi adatot állítok egybe. Mert a makoviczai uradalomnak alakulása és emelkedése, akkori birtokviszonyaink óriási dimenziók szerinti kiterjesztésének egyik különösen érdekes esete.

Erre nézve azt találjuk, hogy :

1. a XIII. században a makoviczai vár helyén még sűrű erdő volt (1248. Fejér id. m. VI. köt. 2. r. 377. — 1296. u. o. 48. l.)

2. 1342. »datum in Wissegrad feria secunda proxima post festum Beati Mathaei Apostoli et Ewangelistae.« I. Lajos király »quod Magnificus vir Mykch Banus totius Selavoniae, una cum Magistris Stephano, Akus et Ladyzlao Aulae nostrae militibus, ac Lorando et Nicolao filiis suis — — flagitarunt Excellentiam, ut ipsis in quodam monte in medio quarundum possessionum eorum Wyfalu, Lythene, Karakow, Strachyna et Keykmezew vocatarum, ac ad eosdem pertinentium in Comitatu de Sarus in vicinitate et commetaneitate Poloniae et Rutheniae Regnorum adiacentium et existentium, eidemque monti circumadiacentium per dominum Karolum patrem nostrum pro eorum laboribus, servitiis stb. datarum et donatarum, in quo nunc ligneum castrum per ipsos foret fabricatum et aedificatum, castrum cum opere murali fabricandi, construendi et aedificandi facultatem — — praebere dignaremur« stb. A király nekik megengedi »ut in dicto monte — — castrum operibus muralibus, munitionibus, et etiam moeniatibus spectaculis ac turrium structuris construendi aedificandi stb. habeant potestatem stb. (Eredeti je bőrhártyán a m. kir. államlevéltár kincstári osztályában.)

3. 1355. datum Budae feria quarta proxima post dominicam Ramispalmarum.« I. Lajos királynak határjárási parancsa, melyben, vonatkozólag IV. Béla királynak egy 1250-ki adománylevelére »donationem cuiusdam terrae Zemelnye vocatae Simoni filio Stephani, (ac) Stephk Salomoni et Stephano fratribus eius factam continenti«, minthogy »metae eiusdem terrae donativae usque ad alpes Polonicales extendebantur, et et intra ipsas metas non solum ipsa terra Zemelnya donativa, sed et castrum nostrum Makowicha, et quam plures nostrae et nobilium, ac Civitatum nostrarum terrae et possessiones existere et inclusae fore dicebantur« — a határjárás elrendeltetik. (A határjárást tárgyazó jelentés eredetijéből, a magyar k. államlevéltár kincstári osztályában).

4. 1355. »in crastino festi Sancti Regis Ladislai.« Erre az egri káptalannak jelentése vonatkozik, mely szerint »maio rem partem villae Hozywmezew, dictum castrum Makowicha, villam Zbro (Zboró), et in ipsa capellam et molendinum; villam quandam de novo fundari inchoatam; villam Zemelnye; villam Andrasvagasa; villam Wyfolw; quandam particulam terrae villae Kamarow, et villam Belawese«, s »prout Castellanus dicti Castri asseruisset, sex loca villarum fundari de novo inceptarum, quae vulgo vagas nuncuparentur; quae omnes ad praedictum castrum pertinerent« találták. (Eredeti je papiron u. o.)

5. 1364. »V. kalendas Octobris« I. Lajos királynak adománylevelével, melylyel »Petri de Zwadar Magistri Tavernicorum Reginorum, et Comitis Borsodiensis ac Aba Wyuariensis, filii quondam Comitis Dominici de Boulch« részére érdemeinek jutalmául és több jöszág fejében, melyeket a koronának átengedett, »quoddam castrum nostrum Makovicha vocatum in Comitatu de Sarus habitum, cum omnibus villis, locis villarum, sessionibus, molendinis, aquis, silvis nigris, et specialiter cum tributo in civitate Barthfa et villa Gybolt nominatis habito, excepta tamen ipsa Civitate nostra Barthfa, quam pro nobis reservamus, nec non cum omnibus aliis utilitatibus et utilitatum quarumlibet integritatibus et pertinentiis universis ab antiquo ad ipsum castrum spectantibus, quovis nomine censeantur, sub omnibus huiusmodi limitibus, metis et terminis, usque ad confinium Regni Poloniae, quibus ipsum castrum per nos pacifice hactenus habitum exstitit et conservatum stb. dedimus, donavimus« stb. (Eredetije bõrhártyán a m. k. államlevéltár kincstári osztályában.)

6. 1367. dto »Agriae feria quarta proxima post festum Beati Andreae Apostoli.« Mihály egri püspök »quod quia de quibusdam Districtionibus (így: »Districtibus« helyett) nostrae Dioecesi confinibus scismaticorum existentibus, propter nimiam localem distantiam, et communitatis novellae ritum paganismum, decimae nobis et Ecclesiae nostrae praedictae provenientes satis indecenter hactenus sunt administratae«. — a püspök egyezséget köt a földesurakkal Zudar Péterrel és testvéreivel »ratione decimarum, tam maiorum quam minorum de tenutis *Castrorum Makovycha* vocati et possessionis Kwryna nuncupatae in confinibus Rutenicalibus, ubi pridem diversarum bestiarum lustra et saltus exiterant adiacentium habitis nobis debentium« stb. A megállapodás az, hogy a földesurak az említett tizedek fejében évenként 200 aranyforintot fizessenek a püspöknek. (A budai káptalannak 1387-ki átiratából, a m. k. államlevéltár kincstári osztályában.)

7. 1492. Dto »quingagesimo die diei executionis et statutionis« (t. i. feriae secundae proximae ante festum apparitionis Beati Michaelis Archangeli). Minthogy a Czudar családnak kihalta következtében a makoviczai uradalom a Rozgonyi család birtokába jutott volna, Zápolyai István nádor birói parancsára a budai káptalan bizonysga mellett több más uradalom közt Makovicza vára és tartozékai összeíratlak; t. i.: »ad facies castri Makowycza, puta possessionum Kwro, Galbathew, Czygla, Petherwagasa, Felsewthwarocz ac praedii Alsothwarocz, ac similiter possessionum Byharo, Hozywmezew, Warathka, Ozboro, Zthebnyk, Dwbowia, Endrewagasa, Zmylno, Fewlpathak, Czygloka, Nyklo, Belowesa, Komaro, Wyfalw, et Bana appellatarum ad idem Castrum Makowycza pertinentium stb, acceden« stb.; — s az taláztatott, hogy »Castrum Makowicza cum suis pertinentiis, et primo possessione Kwro cum ecclesia lapidea sepulturam habente et pinnaculo ligneo, sessionibus populosis 4, et desertis aedificia habentibus totidem, sessionibus vero campestralibus 57. puteo effluente, terris arabilibus ad aratrum Regale unum cum medio, pratis ad falcastra 4, silva usuali ad medium aratrum Regale se

extendente; — item possessione Galbathew cum ecclesia lapidea sepulturam habente cum pinnaculo ligneo, sessionibus populosis 9, sessione deserta aedificia habente una, sessionibus campestralibus 40, terris arabilibus ad unum aratrum Regale, pratis ad falcastra 6, silva usuali seu communi ad medium aratrum Regale se extendentibus, et puteo effluente; — item possessione Czygla cum capella lignea sepulturam habente, sessionibus populosis 3, sessionibus desertis aedificia habentibus 2, puteo effluente, terris arabilibus ad jugera Regalia 3, terris pascualibus ad jugera Regalia 2, pratis ad 3 falcastra, silva usuali seu communi ad jugera Regalia 2 se extendentibus; — item possessione Petherwagasa cum 3 sessionibus populosis, sessionibus desertis aedificiosis 5, sessionibus campestralibus 8, terris arabilibus ad jugera Regalia 10, terris pascualibus ad totidem jugera, silva usuali ad 2 jugera Regalia, pratis ad 3 falcastra se extendentibus; — item possessione Felsewthwarocz cum tribus sessionibus populosis, sessionibus desertis aedificiosis duabus, puteo effluente, terris arabilibus ad 4, terris usualibus ad 2 jugera Regalia, pratis ad 2 falcastra, silva communi ad unum jugerum Regale se extendentibus; — item praedio Alsothwarocz cum sessionibus campestralibus 10, puteo effluente, terris arabilibus ad jugera Regalia 10, pratis ad tria falcastra, silva usuali ad 40 jugera Regalia; — item possessione Byharo cum capella lignea sepulturam habente, sessionibus populosis 7, sessionibus desertis aedificia habentibus 5, sessionibus campestralibus 6, puteo effluente, terris arabilibus ad medium aratrum Regale, pratis ad falcastra 6 se extendentibus, cum silva sub dolabro; — item possessione Hwzywmez w cum capella lignea sepulturam habente, sessionibus populosis 3, sessionibus campestralibus 28, terris arabilibus ad unum aratrum Regale cum medio, puteo effluente, pratis ad falcastra 14 se extendente, cum silva sub dolabro; — item possessione Warathka cum sessionibus populosis 4, sessione deserta cum aedificiis una, sessionibus campestralibus 7, puteo effluente, terris arabilibus ad jugera Regalia 7, pratis ad 2 falcastra se extendentibus; — item possessione Ozboro cum capella lignea sepulturam habente et pinnaculo uno, ac alia capella similiter lignea sine sepultura, sessionibus populosis 7, sessionibus desertis aedificia habentibus 4, sessionibus campestralibus 19, et puteo effluente, terris arabilibus ad aratrum Regale medium, pratis ad falcastre 20, molendino desuper currente tempore aestivo non deficiente, silva usuali et communi ad 3 aratra Regalia se extendentibus; — item possessione Zthebnyk cum 6 populosis et 2 desertis sessionibus aedificiosis, sessionibus campestralibus 5, terris arabilibus ad jugera Regalia 10, pratis ad falcastra 3 se extendentibus, cum silva sub dolabro; — item possessione Dwbowa cum capella lignea sepulturam habente, sessionibus populosis 8, sessionibus campestralibus 4, sessionibus desertis aedificia habentibus 5, et puteo effluente, terris arabilibus ad jugera Regalia 50, pratis ad falcastra 10 se extendentibus, cum silva sub dolabro; — item possessione Endrewagasa cum capella lignea sepulturam habente, sessionibus populosis 7, sessionibus desertis aedificia habentibus 3, sessionibus campestralibus 10, molendino

desuper currente tempore aestatis deficiente, et puteo effluente, terris arabilibus ad jugera Regalia 40, silva usuali seu communi ad jugera Regalia 30 se extendentibus; — item possessione Zmylno cum ecclesia lapidea sepulturam habente et cum pinnaculo ligneo, sessionibus populosis 10, sessionibus desertis aedificiosis 4, sessionibus campestralibus 10, puteo effluente, terris arabilibus ad medium aratrum Regale se extendentibus, et silva sub dolabra et venatione; — item possessione Felpathak cum capella lignea sine sepultura, sessionibus populosis duabus, sessione une deserta aedificia habenta, sessionibus campestralibus 87, terris arabilibus ad unum aratrum Regale se extendentibus, puteo effluente et silva sub dolabro; — item possessione Czygloka cum una sessione populosa, et similiter una desolata aedificia habente, campestralibus vero sessionibus 12, puteo effluente, terris arabilibus ad medium aratrum Regale, pratis ad falcastra tria se extendentibus, silva communi cum praetacta possessione Felpathak, molendino desuper currente, tempore aestatis non deficiente; — item possessione Myklo cum capella lignea sepulturam habente, sessionibus populosis tribus, deserta vero aedificiosa, campestralibus sessionibus 20, puteo effluente, terris arabilibus ad jugera 60, molendino desuper currente tempore aestatis non deficiente, et silva sub dolabro; — item possessione Belovesa cum capella lignea sepulturam habente, sessionibus populosis 3, desertis aedificia habentibus similiter 3, campestralibus vero sessionibus 20, terris arabilibus ad medium aratrum Regale se extendentibus, et silva sub dolabro; — item possessione Komaro cum ecclesia lapidea sepulturam habente, sessionibus populosis 3, sessionibus desertis aedificiosis 5, sessionibus campestralibus 22, puteo defluente, molendino desuper currente tempore aestivo non deficiente, terris arabilibus ad unum aratrum Regale, silva sub dolabro communi ad jugera Regalia 10, pratis ad falcastra 4 se extendentibus; — item possessione Wyfalw cum ecclesia lapidea pinnaculum lapideum et sepulturam habente, sessionibus populosis 4, sessionibus desertis aedificiosis 2, et campestralibus 34, molendino deserto aedificia habente, terris arabilibus ad unum aratrum Regale, pratis ad falcastra 5, silva usuali ad jugera Regalia 25 se extendentibus — ad ipsum Castrum Makowycza spectantibus.* (A budai káptalan összeírásának eredetijéből, a m. k. államlevéltár kincstári osztályában).

8. II. Ulászló király a makoviczai uradalmat, minthogy az a Rozgonyi családnak kihaltával a koronára szállott, Schellenbeck János cseh kanczellárnak 20,000 aranyforintnyi kölcsön fejében elzálogosította; s midőn ez azt 1495-ben Zápolyai István nádor előtt ugyanazon összegért Somi Jósá, temesi grófnak tovább alzálogba adta. — ezen átruházást 1495-ben Budán »in vigilia festi Nativitatis Beati Johannis Baptistae« királyi helybenhagyása által megerősítette. Somi Jósá gondoskodása a már akkor nevezetes makoviczai uradalmat a virágzásnak ama pontjára emelte, melyben azt a XVI. és XVII. századokban a Serédiék és a Rákóczyak birtokában találjuk. (Vasárnapi Újság 1856. 297. l., 1860. 41. l., 1862. 407. l., 1862. 567. l., 1869. 89. l., 1873. 224. l.; — Hazánk

és a Külföld 1865. 182. és 469. ll.; — Magyarország és a Nagy Világ 1869. 193. l.) Megjegyzendő:

I. A makoviczai uradalom keletkezését és alakulását teljesen felvilágosító ezen okmányos adatokat nemcsak azért közöltem, hogy a nagybirtokok eredetének és fejlődési módjának egy kiválólag érdekes példáját nyújtsam, hanem azért is, mert a munkácsi és a makoviczai uradalmakat szokták bizonyosságául felemlíteni annak, hogy ezen vidék egykor orosz herczegség volt, melyet Koriatovics Tivadar mint munkácsi herczeg birt. »Den Kern des ruthenischen Volks (Inclutus populus Ruthenorum) — mond Pícs József László (Über die Abstammung der Rumänen. Lipcse, 1880. 140. l.) -- bildete die auf der herzogliche Staatsdomäne Munkács und Makovicza angesiedelte Bevölkerung«, — mely felfogást Biderman H. J. tanár is különösen méltat és magáévá tesz (Göttinger : Gelehrte Anzeigen 1881. I. köt. 338. sk. ll.) Munkács viszonyait Balajthy József (Munkács. Debreczen, 1836.) és Tabódy József (Munkács multja és jelene 1860.) már tüzetesen fejtegették, s így ezekről itt részletesebben szólnom nem szükséges. A makoviczai uradalomra nézve azonban a fent közlött adatok azt bizonyítják, hogy nagybirtokká ugyanazon módon alakult, mint nálunk egyéb főuraknak uradalmai, s hogy nem Koriatovics Tivadar, hanem mindig más és más családnak birtoka lévén, már csak azért sem lehetett Magyarország földjén akkor valamely állítólagos orosz herczegségnek alkatrésze.

II. Az egyes uradalmak vagy nagybirtokok alakulásánál nem csekélyebb érdekekkel bír a nagybirtokos családok birtokának akkori nagyszerű kiterjesztése. Például hivatkozom a Garai családnak birtokára, a mint az Fejérnél id. m. X. köt. 4. r. 660. sk., és a Hazai Okmánytárban VII. köt. 432. sk. ll. részletesen felemlítve találhatók, s melyhez hasonló terjedelmű birtoka más családoknak is volt. A jelen munka szempontjából azonban még érdekesebb a Hédervári család birtoka, mely 1523-ban egy főfontosságú állampernek volt tárgya. Lásd értekezésemet: »A Hédervári Ferencz jószágai feletti per és ítélet 1523-ban«; a Történelmi Tár VI. kötetében. Pest. 1859.

96. §. Középbirtok.

I. A középbirtok különös és önálló mezőgazdasági jelentőséggel nem bírt. Mert sem oly terjedelmes nem volt, hogy az által a mezőgazdaság kifejtésének tágabb tért engedhetett volna, sem a munka alkalmaztatására és alakítására nézve nem volt képes magában véve érdeket gerjeszteni. Kiválólag a köznemesek kezén lévén, kik az ország ősi intézményei szerint a király és koronához való hűséget fegyveres tettekkel tartoztak tanusítani, rendezésében is ezen célnak volt alárendelve, és magokban álló nevezetes társadalmi fejleményekhez sem vezet-

hetett. Egészben véve tehát a középbirtoknak Magyarország mezőgazdasága történetében ezen korra nézve nagy fontosságot tulajdonítok.

Két oknál fogva azonban még is szükséges ennek hatását mélyebben tekintetbe venni.

Túlnyomólag t. i. nemesi birtok lévén, jogilag ugyanazon szempont alá esett, mint a nagybirtok. Gazdaságilag mindazonáltal ennél sokkal szűkebb korlátok közt műveltetett; s így minthogy ama kor előtt a mezőgazdaság intenzívebb módja még ismeretlen volt, a birtokos minden iparkodását oda fordította, hogy földjét, a mennyire a viszonyokhoz képest csak lehetséges volt, bármi eszközökkel hasznosítsa. S mivel ő maga nem a gazdasági munkát, hanem a háborút tartotta élethivatásának, ezen az úton nem a mezőgazdaságot mozdította elő, hanem — ha a szerencséje kedvezett — legjobb esetben birtokát új szerzeményekkel szaporította, a nélkül azonban, hogy ez által a mezőgazdaság érdeke valamit nyert volna. A gazdálkodás módja tehát változást és tágabbra kiterjesztést csak azon ritka esetben tapasztalt, ha a birtokszaporítás az illetőt a nagybirtokosok sorába emelte, ez azonban akkor már nem volt többé közép- hanem nagybirtoknak tekintendő, és mint ilyen a nagybirtok gazdasági hatásával is birt.

Egy másik körülmény, melyet a középbirtokra nézve tekintetbe vennünk szükséges az volt, hogy a birtokos itt sokkal közvetlenebb viszonyban állt jobbágysai- és alattvalóihoz, és velők sokkal közelebbi érintkezésbe jött, mint terjedelmesebb jószágain a nagybirtokos, ki közvetlenül tulajdonképen csak az ottani községekkel, és csupán közvetve azoknak egyes lakosaival állt összeköttetésben. Ennek következtetése az volt, hogy nagyobb uradalmakon az egyes jobbágysai és alattvalók községei nagyobb szabadságokban és jogokban részesültek, és ezekhez képest végezték az urasággal szemben gazdasági tartozásaikat, melyekre nézve nem ritkán nevezetes könnyítés is állhatott be, ha a nagybirtokos valamely községnek engedményt nyújtván, ez által lakosait is kedvezőbb sorsra juttatta. Középbirtokosok jószágain ilyesmi nem igen történhetett, mert ott községi szabadság csak a királynak kegyelme alapján keletkezhetett, s az egyes jobbágysai és alattvalók földesúri tartozásai-

kat rendszerint I. Lajos király törvénye szerint voltak kötelesek teljesíteni ¹⁾); mit a középbirtokosok a dolog természeténél fogva nagy szigorral követeltek, s a mi alól csak elköltözködés vagy az által lehetett szabadulni, ha a község csere útján más földesúr birtokához csatoltatott s ekkép jutott kedvezőbb helyzetbe.

III. Általán véve s ha csupán birtokuk nagyságát tekintjük, a középbirtokosokhoz kell azokat is számítani, kik a szabad városok területén művelés alá való földeket birtak ²⁾. Itt azonban soha tekinteten kívül hagynunk nem szabad, hogy ezen földek birtokosai a városi élettel szoros kapcsolatban voltak, s így azon előnyben részesültek, hogy terményeiket is sokkal könnyebben értékesíthették, mint a félreeső vidékeken lakó középbirtokosok; másrésről a természet közvetlen támogatását többnyire nélkülözték, s a városokban összegyűlt tőkének hasznát is csak annyiban vették, a mennyiben a kereskedelem és ipar szükségleteivel szemben annak beruházására általok jóvedelmesebb alkalom kínálkozott.

97. §. Kisbirtok.

I. A kisbirtok általán véve itt csak annyiban képezi fejtegetésünk tárgyát, a mennyiben csekélyebb terjedelménél fogva saját birtokosa és ennek családbéliei, fogadott munkatársak segítségével nélkül látták el munkával. Ilyenmő kisbirtokost itt leginkább háromfélét kell megkülönböztetni ahhoz képest, a mint saját földet birtak, vagy idegen földet műveltek; s az utóbbi esetben vagy önálló telkeknek vagy bérföldeknek birtokában voltak.

II. Azon kisbirtokosok, kik saját földet birtak — bármennyire is érdekes különben — a városok közelében és városi területen mint a későbbi nyári lakok és kerti házak, vidéken pedig mint az u. n. »curiá«-k vagyis udvartelkek előzményei —

¹⁾ 1351 : 6. tcz.

²⁾ Szemügyre kell venni, hogy minden szabad városnak saját területe volt, mely a városi jog védelme alatt állt, s hol szántóföldek, rétek, szőlők (>vineae, foeneta, terrae arabiles.« Vetasta jura civitatum XI. fejt. Kovachichnál Cod. Auth. J. Tavernicalis. Buda, 1803. 98.), erdők stb. találtak. Ezeknek művelése iránt tehát a városi jog intézkedett.

a mezőgazdaság tekintetében különös figyelmet nem érdemelnek. Mert a művelés egészben véve ugyanaz volt, mint más kisbirtoknál, s a mennyiben a kertészet és a szőlőművelés a dolog természeténél fogva csak kisbirtok formájában fordult elő, ezek sem képeztek ellentétet a nagybirtokokkal és közép-birtokokkal.

III. A kisbirtok szempontja alatt kivált a telkes kisbirtokosok említendők, kiket Werbőczy »jobbágyok«-nak és »rusticus«-oknak nevez, és kik földjük tulajdonát ugyan nem bírták, mert ez a földesuré volt; de azért arra nézve beépítés és művelés által állandó jogot szereztek.

A telek (*sessio jobagionalis*) ezen értelemben jobbágygazdaságot jelzett, mely a jobbágy lakházából és művelés alatti földjéből s néhány haszonvételből állott. Magában véve rendezett egészet képezett, s már akkor is úgy a közterhek viselésére mint a földesúri tartozásokra kötelezve volt.

Különben kétféle jobbágytelkeket különböztettek meg, t. i. a népesített (*sessiones populosae*)¹⁾ és az üres vagyis lakosok nélküli (*sessiones vacuae*²⁾, *desertae*³⁾ v. *desolatae*)⁴⁾ telkeket. S magában véve világos, hogy ezen különbség a mezőgazdaság szempontjából is mily fontos lehetett, főkép oly időben, mikor a lakosság száma hazánkban aránylag még gyér volt. Azon kívül voltak még mezősegi telkek (*sessiones campestriales*)⁵⁾ is, melyek mezősegen (*campus*) feküdtek⁶⁾, s melyeknek lakosai — mint látszik — túlnyomólag állattenyésztéssel foglalkoztak.

IV. Végre mint kisbirtokosok tekintetbe veendőek a bér-földek birtokosai is, kik a gazdasági cselédséget képezték; Werbőczy ezeket »familiares ignobiles«-nek nevezte⁷⁾, újabb

¹⁾ P. o. Hazai Okmt. III. köt. 294. l., IV. köt. 334., 355. ll.; — Dessewffy Okmt. 371. l.

²⁾ P. o. Hazai Okmt. III. köt. 249., 347. ll.

³⁾ Lásd alább a budai káptalannak 1492-ki összeírását.

⁴⁾ P. o. Fejér Cod. Dipl. Hung. IX. köt. 7. r. 227. l., X. köt. 4. r. 642. l. — Nagy Imre: Anjoukori Okmt. III. köt. 217. l.

⁵⁾ P. o. gr. Zichy Okmt. III. köt. 66. l. — Lásd alább a budai káptalannak 1492-ki összeírását.

⁶⁾ P. o. gr. Károlyi Okmt. I. köt. 172. l. — Ide lehet számítani a »campus Chwetka Mezey«-t. Fejérnél id. m. X. köt. 7. r. 208. l.

⁷⁾ Hármaskönyv III : 26. cz.

időben pedig »servi conventionale«-nak jeleztek. Azon kor szokása szerint t. i. az állandó gazdasági munkásokat nem pénzzel, hanem a nekik szolgálatuk idejére haszonvétel végett átengedett földek termelésével fizették, melyből azután családokkal együtt éltek, s ezen oknál fogva a kisbirtokosokhoz is számíttattak.

* * *

Jegyzet. Valamennyi kisbirtokos közt reánk nézve e korszakban legfontosabbak a jobbágyságok; s minthogy a többieknek birtokviszonyaiban általános, az egész országra kiható gazdasági szabályozásra nem találunk, talán nem érdeknélküli, ha a jobbágyság birtoki állására nézve az ország egyes részei szerint néhány okmányi adatot példaképen egybe állítunk.

E tekintetben fentebb, midőn a makoviczai uradalom fejlődéséről szóltam, az annak területén alakult jobbági telkek állapotáról tettem már említést. Ezeken felül a budai káptalannak ugyanazon ott használt 1492-ki összeírása alapján még a következő, szintén előbb Rozgonyi-féle birtokokat emelem ki: »possessionem *Gödüllő*, cum ecclesia lapidea, ac sessionibus populus 5, sessionibus desertis aedificia habentibus 9, sessionibus campestralibus 10, promontorio vinearum ad jugera Regalia 20, terris arabilibus ad unum aratrum Regale, terris pascualibus similiter ad unum aratrum Regale, pratis ad falcastra 25, silva usuali ad aratra Regalia duo se extendentibus, ac puteo effluente; — item (a Zagyva mentében) possessionem *Lewinczy* cum ecclesia lapidea et turri, ac capella similiter lapidea sepultura carente cum pinnaculo lapideo, nec non curia nobilitari deserta aedificia habente, sessionibus populus 37, sessionibus desertis aedificia habentibus 18, sessionibus campestralibus 64, molendino desuper currente tempore aestatis non deficiente, et puteo effluente, promontorio vinearum ad aratrum Regale unum, terris arabilibus ad aratra Regalia sex, terris pascualibus ad aratra Regalia duo, pratis ad falcastra 212, silva usuali ad unum, silva permissionali similiter ad unum aratrum Regale se extendentibus, et quadam piscatura ex inundatione fluvii Zaghwa contingente stb.; item possessionem *Demsed* cum ecclesia cum turri una, ac sessionibus populus 51, sessionibus desertis aedificia habentibus 14, sessionibus campestralibus 15, promontorio vinearum ad jugera Regalia 60, silva usuali ad jugera Regalia 6, terris arabilibus ad aratra Regalia 8 cum medio, terris pascualibus ad aratra Regalia 4, pratis ad 50 falcastra se extendentibus, puteo effluente tempore aestatis non deficiente; — item possessionem *Werseghaz* cum ecclesia lapidea cum una turri, sessionibus populus 21, sessionibus desertis aedificia habentibus 2, sessionibus campestralibus 4, puteo effluente, piscina artificialiter facta, et duobus molendinis desuper currentibus, tempore aestatis non deficientibus, terris arabilibus ad aratra Regalia 32, terris pascualibus ad 4 aratra, et 30 ju-

gera Regalia, pratis ad 120 falcastra, rubetis ad aratrum Regale unum cum medio, et jugera similiter Regalia 16, promontorio vinearum ad jugera Regalia 60 se extendentibus. Item possessionem *Zaada* cum ecclesia et turri, ac sessionibus populosis 10, sessionibus desertis aedificia habentibus 2, sessionibus campestralibus, curia una nobilitari deserta, promontorio vinearum ad jugera Regalia 4, puteo effluente, terris arabilibus ad unum, terris vero pascualibus ad medium aratra Regalia, pratis ad falcastra 75, silva usuali ad aratrum Regale unum cum medio se extendentibus, cum alia silva dolabrosa stb. stb. (A budai káptalan összeírásának eredetijéből a m. k. országos levéltárnak kincstári osztályában).

II. A mezőgazdasági munka.

98. §. Szellemi elem a mezőgazdaságban.

I. A munka kérdése a XIII. század közepe óta a társadalmi életben új jelentőséget nyert, mely a XI—XIII. századok felfogásától nevezetesen különbözött. S ez Magyarországon névszerint a mezőgazdasági munkáról is állt, mely — mint fentebb láttuk — a tatárjárás után nemcsak új lendületben részesült, hanem a tetemesen átváltozott viszonyok közt gyakorlati alkalmaztatásában is más hivatást tanúsított mint az előbbi időben. Mindamellett az ország belzavarai megakadályoztatták, hogy ezen fordulat az Anjou királyok uralkodása előtt felismerhetővé váljék. Csak Robert Károly alatt, mikor csendesebb idők álltak be, kezdi a mezőgazdasági munka új jellemét világosabban mutatni. S ezen időtől fogva emelkedett szellemi eleme ugyanazon álláspontra, melyen azt akkor nyugati Európában találjuk; habár pedig mint anyagi munka nemzeti életünk fejlődésének korlátai közt állapotodott meg és eredményeiben ezekhez képest alakult, magasabb társadalmi hivatását mégis minden irányban tanúsította.

II. A XIV. századnak egyik jellemvonása az, hogy akkor a tudományos műveltség a gyakorlati életre is nem csekély befolyást kezdett gyakorolni. A mezőgazdaság terén erről De Crescentiis Péter nevezetes munkája »Opus ruralium commodorum« tanúskodik, mely hosszas és terjedelmes tanulmányok alapján ¹⁾ 1304-ben készült, s melyet mint az akkori mezőgazdasági ismereteket képviselő szakmunkát lehet tekinteni.

¹⁾ » — — annis triginta diversas provincias cum earum rectoribus circuire.« A szerző előszava.

De Crescentiis Péter a XIII. századnak közepe táján született Bolognában, előkelő családból, s nemcsak szülővárosában vitt kitűnő szerepet, hanem mint annak követé 1268-ban Velenczében is megfordult. Ifjúságában az orvostant tanulta, különös előszeretettel, kapcsolatban a természettudománnyal; s minthogy a Bolognában szintűgy mint más olasz városokban akkor kitört pártoskodások következtében, többször idegen földön menhelyet keresni is volt kénytelen, Olaszország különféle vidékeinek éghajlatát és természetes sajátságait nagy szorgalommal tanulmányozta, míg végre ezen tanulmányait a mezőgazdaságban pontosította össze. Így készült azután fentjelzett munkája is eredetileg latin nyelven¹⁾, mely a XVI. századig a mezőgazdaság körében nagy tekintéllyel birt, s más nyelvekre, névszerint olaszra és francziára is fordíttatott. De Crescentiis Péter 1320-ban halt meg.

A munka főbecse abban áll, hogy a középkori scholasticismus abstract álláspontján meg nem állapodik, hanem fejtegetéseit a természet jelenségeinek közvetlen észleleteivel és vizsgálásával kapcsolja össze. Úgy látszik, hogy szerzője Placentiai Aymerik, a domokosrend generálisához (Generalis Miniszter) barátságos viszonyban állt, s evvel azt különös »epistolá«-ban közölte²⁾; miután pedig ennek, és a szerzet több tekintélyes

¹⁾ A munka 12 könyvből áll: I. könyv. De locis habitabilibus eligendis; — II. k. De natura plantarum; et de rebus communibus cultui cuiuslibet generis agrorum; — III. k. De campestribus agris colendis; et de natura et utilitate fructuum qui ex eis percipiuntur; — IV. k. De vitibus et vineis; — V. k. De arboribus et de natura et utilitate fructuum ipsarum; — VI. k. De ortis (hortis) et de natura et utilitate tam herbarum quae seruntur in eis quam ceterarum, quae in aliis locis sine hominis industria naturaliter nascuntur; — VII. k. De pratis et nemoribus; — VIII. k. De viridariis et rebus delectabilibus ex arboribus et herbis, et fructu ipsarum artificiose agendis; — IX. k. De omnibus animalibus, quae nutriuntur in rure; — X. k. De diversis ingeniis capiendi animalia fera; — XI. k. De regulis operationum ruris; — XII. k. De his, quae singulis mensibus possunt in rure agi.*

²⁾ »Petri de Crescentiis civis Bononiensis epistola commodorum ruralium. In nomine Sanctae et Individuae Trinitatis Amen. Venerabili in Christo patri et domino, spiritali viro summae religionis ac sapientiae fratri Aymerico de Placentia, Sanctissimi Ordinis fratrum Predicatorum Generali Ministro dignissimo suus Petrus de Crescentiis« stb.

tagjainak, valamint a bolognai főiskola orvosi tanárainak, kik természettudományi szakavatottságuknál fogva nagy hirben álltak, elismerését kinyerte, — II. Károly sicíliai királynak (megh. 1307-ben) ajánlotta ¹⁾).

Minden körülmény oda mutat, hogy — mi a mezőgazdaság szellemi elemét illeti — ezen munka Magyarországra is nagy befolyással volt.

III. Az e tekintetben akkor fenforgó körülmények és történelmi tényezők közül a következőket szabadjon kiemelni:

1. Olaszország szellemi életének nagyszerű emelkedését, mely a XIII. század második felében más országok culturai állapotainak fejlesztésére is kedvezőleg hatott.

2. Azon körülményt, hogy ez különösen Magyarországról is állott, mely ezen időben, úgy anyagi mint nem kevésbbé szellemi érdekeire nézve, Olaszországgal különösen szoros összeköttetésben volt. A gazdaság egyes ágaira, p. o. a szőlőművelésre nézve ez közvetlenül bizonyítható, azonban kétséget nem szenved, hogy az anyagi termelés más körei tekintetében is hasonló solidaritás forgott fenn.

3. De Crescentiis Péter munkáját II. Károly sicíliai királynak és Mária V. István magyar király leánya férjének ajánlotta, kinek családjához nagy tisztelettel viseltetett. S ez által volt egyszersmind előkészítve az út is, melyen ezen munka Sicilia közvéleményében mélyebb gyökeret vert, és innen az Anjou-királyokkal (Robert Károly magyar király II. Károly

¹⁾ »Excellentissimo Principi domino Karolo secundo Dei gratia Hierusalem et Siciliae Regi Illustri suus Petrus de Crescentiis civis Bononiensis. Id quod est. Cum considerare aetatem et multiplices cogitationes Excellentiae Maiestatis Vestrae, deliberavi librum componere afferentem consolationem et delectationem animo vestro, et perpetuam utilitatem subiectis vestris. Quem Vestrae Dominationi transmittō; humiliter supplicans et devote, quod ipsum legere et examinare dignemini per vos et prudentes vestros clericos et laicos, sicut visus, lectus, examinatus et approbatus est, per sapientissimum virum fratrem Aymericum Magistrum Ordinis fratrum Praedicatorum, et per prudentissimos fratres eius; ac etiam per peritos in scientia naturali Universitatis Scolariū Civitatis Bononiensis. Et si liber Dominationi Vestrae placuerit, me vestrum humilem et fidelem servulum, ubicunque sūm, habere dignemini, paratum semper vestris et filiorum vestrorum in omnibus obedire beneplacitis et mandatis« stb.

siciliai királynak unokája volt) Magyarországra is kiterjedt és az itteni gazdaságra kihatott.

4. Múltán lehet tehát feltennünk, hogy De Crescentiis Péternek munkája egykor Magyarországon is használtatott; a mint hogy Kováchich Márton György annak egy 1431-ben készült kéziratát a kalocsai érseki levéltárban is találta ¹⁾).

Különben a dolog természetében feküdt, hogy akkori mezőgazdaságunknak ezen felsőbb tényezője az egyes munkások munkaeredményében kevésbé mutatkozott, s hogy annak hatását és befolyását inkább azon emelkedésben látjuk, melyet az által a hazai mezőgazdaság egészben véve, és ezen úton általában a nemzet anyagi érdekei nyertek.

IV. Azonkívül kétségtelen az is, hogy a munkának tartalma ama kor tudományos szellemével is teljes összhangzásban állt, mely első sorban a természettudományok nagy fontosságát eleinte kezdte ugyan felismerni ²⁾); azonban azoknak nem abstract szakmaiban gyönyörködött, hanem két leggyakorlatiabb alkalmaztatásukban, t. i. az orvostudományban és a mezőgazdaságtanban fogta fel lényegileg és méltányolta a szellemi értéket ³⁾. Annyi bizonyos, hogy De Crescentiis munkája akkor a mezőgazdaságra vonatkozó irodalomban általános epochalis jelentőséggel bírt, s azt a XVI. század végeig meg is tartotta.

¹⁾ Kovachich kézirati repertoriuma szerint a Magyar Nemzeti Múzeum kéziratárában. S itt felemlítendőnek tartjuk, hogy Mitterspacher Lajos is De Crescentiis Péter működését történeti jelentőségéhez képest méltatja. (*Elementa rei rusticae in usum Academicarum Regni Hungariae* 2. kiad. II. köt. Buda, 1816. VII. 1.)

²⁾ Erre nézve korunknak egyik legelőkelőbb természettudósa Du Bois-Reymond azt mondja: »Aus der Zeit des Wiederauflebens des Studiums der Alten (XIV. század) schreibt sich zugleich der Ursprung der neueren Naturwissenschaft her: és: »Woher kam im Zeitalter des Humanismus bei den neueren Culturvölkern mit einemmal der siegreiche Durchbruch des Causalitätstrieb? Ist es nicht eines der grössten Räthsel, dass die Wiederbelebung der classischen Studien es war, welche auch zur Entwicklung der neueren Naturwissenschaft den Anstoss gab.« *Culturgeschichte und Naturwissenschaft*. Lipcse, 1872.

³⁾ De Crescentiis Péter fent jelzett munkája baseli 1548-ki kiadása előszavának eme helyre vonatkozólag: »Est autem approbatus (liber) ab Universitatis nostrae Bononiensis omnibus viris doctissimis in naturalium rerum scientia, et praecipue medicis, quibus magna est cura.

99. §. Mezőgazdasági anyagi munka.

I. A mezőgazdasági anyagi munkának kérdése főleg III. korszakunkra nézve fontos; a mennyiben hazánk mezőgazdaságát akkorban az anyagi munkának szervezése és helyes alkalmaztatása emelte nagyobb virágzásra. Annál sajnosabb tehát, hogy éppen ezen kérdésre nézve nem birunk hézagos és határozatlan tudósításoknál egyebet, s hogy csak az eredmények tekintetében állunk kétségtelen tényekkel szemben, úgy hogy a részletek kiegészítését is csak ezekre fektetett okszerű combinatio útján eszközölhetjük.

E célból legyen szabad a következő megjegyzéseket tennem:

1. Mezőgazdaságunknak rendszere a XIV. és XV. századokban nem abstract felfogás szerint szabályozott tényezők összműködésének volt eredménye, hanem az életviszonyok fejlődésével állott legszorosabb összefüggésben. S ennek névszerint volt helye a mezőgazdasági anyagi munka kérdésére nézve, melynek jelentőségét és alkalmaztatását tehát ehhez képest ugyancsak az akkori magyar társadalom fejleményeivel kapcsolatban kell objectiv combinatio szerint méltatnunk.

2. Láttuk fentebb, hogy a tatárjárás óta a mezőgazdasági munkára nézve társadalmi fejlődésünkben fontos fordulat állott be (65. 90. IV. §§.). A szolgai munka alkalmaztatásának lehetősége mindinkább szűkebb korlátok közé szoríttatott, s ha az Anjou-királyok korában itt-ott még szolgai munka említettik, ez csak kivételnek tekinthető; mert mezőgazdasági munkánknak rendezésében egészben véve új elvek szolgáltak irányadásul, melyeknek kiindulási pontjai a birtokviszonyok újjáalakulásában feküdtek, s melyek a XIV. századnak vége felé már teljesen ki voltak fejtve.

3. A munkaviszonyok ezen új rendezésének részletei a mezőgazdaság egyes ágaihoz képest nem egyformán alakultak. Új telepítvények alapításánál legkevésbbé tértek el a XIII. század előzményeitől. Azonban a földművelés mint ilyen már túlnyomólag nem többé szolgák, hanem országos törvény által jobbággyokká minősített munkások kezében volt. A szőlőművelés is ennek megfelelő módon láttatott el munkával, csak hogy

a szőlőművelő jobbágysokban nagyobb gond és ügyesség volt szükséges. A mezőgazdaságnak egyéb ágai, névszerint az állattenyésztés, a halászat stb. a természetnek oly túlnyomó behatása alatt állottak, hogy az arra fordított munka csak alárendelt szerepet játszott. Legfontosabb volt a munkának alkalmaztatása nemesebb borok termelésénél s a kertészetnél. Különben a mezőgazdasági munka kérdésénél kiválólag a földművelés viszonyait szemügyre kell vennünk.

4. Ehhez képest főfigyelmünk a jobbágymunkára és annak szervezésére van irányozva. Országos törvénynél fogva a jobbágysok az általok művelt szántóföldek és szőlők termésének kilenczedrészét tartoztak a földesúrnak beszolgáltatni¹⁾ s e mellett munkát is voltak kötelesek részére teljesíteni, mely mindazonáltal nem országos törvény által nyert szabályozást, hanem a birtokokkal járván, azon feltételekhez képest, melyek alatt ez a jobbágyot illette, különféle lehetett. Az ezen munkaszabályozásról készült írásbeli feljegyzések később az u. n. urbáriumnak lettek tárgya²⁾. Különben a liptói regestrum már

¹⁾ »In omnibus jobagionibus nostris aratoribus et vineas habentibus, in quibuslibet villis liberis ac etiam udvarnicalibus villis, quocunque nomine vocitatis, ac Reginalibus constitutis (exceptis civitatibus muratis) nonam partem omnium frugum suarum et vinorum suorum exigi faciemus; et domina Regina exigi faciet. Ac Barones, et nobiles similiter ab omnibus aratoribus jobagionibus et vineas habentibus, in quibuslibet possessionibus ipsorum existentibus nonam partem omnium frugum suarum et vinorum suorum pro eorum usibus exigant et recipiant. Praelati quoque et viri ecclesiastici jobagiones habentes primo decimas, post haec similiter nonam partem omnium frugum suarum et vinorum suorum exigant.« (1351 : 6. tcz.)

²⁾ Ezen értelemben a zágrábi káptalannak 1334-ben szerkesztett statutumai ekképen nyilatkoznak: »Jus et ratio exigit, ut is qui in territorio alieno cupit quietus aliqua possidere se muniat litteris circa talia, sicut etiam consuetudo approbat regionis. Quare omnibus et singulis, qui in tenetis nostrae Ecclesiae vineas vel loca pro eis plantandis, terras, aut iura alia desiderant obtinere, consulimus amicabilem, ut super hiis nostras obtineant litteras, quae eis concedentur in quantum et si fuerit rationis.« Itt azután azon feltételek kiteendők, melyek alatt »aliqua vinea, terra, pratum, silva vel quid simile in nostris territoriis« nekik adatott (pars I. cap. 7.) A 16., 17., 23., 24. és 25. fejezetekben a jobbágysok munkakötelessége szabályoztatik. (Tkalsics Iván: Monumenta historica Episcopatus Zagrabienensis II. köt. Zágráb, 1874. 16. sk. II.) —

1391-ben »servitia rusticalia«-nak nevezi ezen munkatartozásokat¹⁾).

5. Kedvezőtlen körülmény volt a jobbágyokra nézve, hogy földesuraik hatalmának vették alá²⁾. A királyok akkor ugyan még meg nem engedték, hogy a földesurak hatalmukkal visszaélhessenek³⁾. II. Ulászló gyöngye kormányja, kiválólág az 1514-ki törvény, ezen viszonyra nézve szomorú fordulati pontot jelez. Azonban a jobbágyok a XIV. és XV. századokban a szabad költözködési jogban hatályos óvszert birtak ily visszaélések ellen.

6. A jobbágyokon kívül leginkább a nagybirtokosok jószágain a mezőgazdasági munkát fogadott szolgák (servi conditionati) is végezték, s ezek ennnek fejében bérföldeket birtak.

7. Mindezeknek mezőgazdasági munkája mindazonáltal magában véve még igen tökéletes nem volt, s a mezőgazdaságot nem intensiv, hanem csak extensiv módon fejtette ki.

III. A szabad költözködési jogot a jobbágyoknak először Robert Károly király adta meg⁴⁾; — s habár már a

Ennek felelnek meg némileg a váradi káptalan XIV. századi statutumának X., XXIII. és XXIV. rubrikái. (Bunyitay Vincze: A váradi káptalan legrégibb statutumai. Nagyvárad, 1886. 28. és 55. ll.)

¹⁾ Történelmi Tár IV. köt. 35. l.

²⁾ Fejér id. m. X. köt. 7. r. 340. l.

³⁾ Arról, hogy mi nagy fontosságot tulajdonított különben is Mátyás király a jobbágyok munkájának, tanúskodik azon szép monda, melyet Bartholomaeides László közöl: »Narrant huius Mathiam in partibus Regni superioribus versantem opiparo optimates multos, eosque abominibus graves excepisse prandio, ac dein laute convivatos in collem quemdam, securibus ligonibusque instructos eduxisse, atque suo exemplo fodere terram, eradicare in frugiferas arbores, ac vites plantare jussisse, eumque laborem opere superius inchoato deorsum versa facie continuare mandasse. Et ipsi quidem Regi velut agili expeditoque laborem hunc facilem, optimatibus autem abominibus ciboque gravatis difficillimum exstitisse, sudoremque copiosum expressisse, ac demum gravi admonitione Regis meminerint, quanti, quae ipsi in otio absumant, agricolae constant, fuisse conclusum.« (Comitatus Gömöriensis Notitia. Lőcse, 1808. 222. l.)

⁴⁾ »Quilibet rusticus seu jobagio alicuius nobilis, si voluerit, de possessione domini sui, habita licentia, et iusto ac consueto suo terragio persoluto, ad possessionem alterius nobilis, vel alias quo ei placuerit, cum

XIV. és XV. századokban ideiglenesen többször felfüggesztett, azért elvileg mégis teljes érvényben maradt mindaddig, míg az 1514-ki törvény elvégre ismét megszüntette ¹⁾.

IV. Azonkívül nem szabad tekinteten kívül hagynunk, hogy a jobbágyok munkájoknak azon értelemben voltak urai, hogy — a mennyiben úri tartozásaikat lerótták — többiben munkájok felett szabadon rendelkezhettek. S ehhez képest kell értelmeznünk Werbőczinek azon helyét is, mely szerint a parasztnak, *munkája bérén és jutalmán kívül*, urának földjén az örökiségre nézve nincsen joga ²⁾.

100. §. Új telepítvényesek munkája.

I. Az új telepítvényeknek itt három nemét kell megkülönböztetni: *a)* A nagy telepítvényeket, névszerint a szepesi százszok, az erdélyi százszok, a Koriatovics Tivadarral bevándorolt oroszok, a kúnok és a XV. században az ország déli határaitól annak belsejébe átköltözködő szerbek telepítvényeit; *b)* a soltészségek (107. §.) és a kenézségek (u. o.) által létesített telepítvényeket; — és *c)* a kisebb telepítvényeket, melyek alkalmasan történtek és melyekből kivált hegyes vidékeken számos helységek keletkeztek, névszerint azok is, melyek mint »villae olahales« és »villae ruthenicales« is.

A nagy telepítvények, mint ilyenek, itt feladatunkhoz nem tartoznak; a soltészségekről és kenézségekről pedig alább jogok tüzetesen szólni, s itt csak annyiban említettnek, a mennyiben több kis helység keletkezésére alkalmasan szolgáltattak. Fejtegetésünknek tulajdonképi tárgyát tehát ezek és a többi kisebb telepítvények képezik.

omnibus suis rebus, libere se causa commorandi transferre valeat.« Ezen törvény találtatik ugyan az 1298-ki végzeményben mint 70. czikk. (Kovachich Mikl. Józs.: Sylloge Decr. Comit.) Azonban Skerlecz Miklós ezen végzeménynek gondos átvizsgálásának alapján bebizonyította, hogy az a 45. czikktől kezdve már nem III. Endre, hanem Robert Károlynak törvénye. (Bartal György: Commentarii ad historiam status jurisque publ. Regni Hung. II. köt. Pozsony, 1847. 208. l.)

¹⁾ 1514 : 15. sk. névsz. 25. tczikk.

²⁾ Hk. III : 30. cz. 7. §. •

II. Az új telepítvényeknek többféle célja lehetett; t. i.:

1. Erdők irtása és mocsárok kiszáritása által a földművelés és nemesebb cultura számára új tért nyerni, s módot is nyújtani, hogy az ott keletkezett új telepítvények lakosaik munkaereje által az ország gazdasági érdekeinek emelésére szolgáljanak;
2. Hegyes vidékeken az előbb parlagon hevert helyiségeket állat-, s kiválólág birka- és juhtenyésztésre hasznosítani; —
3. Elpusztított és elhagyott helyiségeket újra népesíteni; — s végre
4. Gyakran a közbiztonságot avagy más a társadalom fejlődése alkalmával felmerült érdekeket támogatni.

Kétségtelen, hogy az új telepítvényeknek ezen különféle neme többrendű köz- és culturatörténeti jelentőséggel is birt. Minthogy azonban itt csak annyiban jöhetnek figyelembe, a mennyiben lakosaik által az ország mezőgazdasági munkaerejét gyarapították, a főszlyt geographiai viszonyaikba kell fektetnünk.

III. Mellőzve azon telepítvényeket, melyek egész vidékeket elfoglaltak, milyenek névszerint Szepességben és Erdélyben a szászok, s az Alföldön a kúnok telepítvényei voltak; általán véve alig van része hazánkban, hol a XIV. és XV. századokban telepítvények nem keletkeztek. Különös fontossággal azon telepítvényeknek gazdasági működése birt, melyek az ország éjszakkeleti részeiben a mai Máramaros, Bereg és Szathmár megyékben keletkeztek, s melyeknek hatása Erdélynek határos vidékeire is, s Ung és Zemplén megyékre is kiterjedt; míg Sáros és Szepes megyékben az új telepítvényezés főleg az előbb erdős vidékeken hasonló jelentőséggel birt. Ezeken kívül ugyanazon szempont alatt Árva várának környéke is figyelembe veendő. A Liptó és Thurócz megyékben mutatkozó gazdasági életben az új telepítvényeknek kétség kívül szintén nagy része volt. De ilyen új telepítvényeknek számos példája nem csak a hegyes vidékeken, hanem a folyók mentében is találta-tik, névszerint Szathmár vármegye alsó részeiben; Ugocsa, Szabolcs, Szolnok, továbbá Gömör, Zólyom, Nyitra és Trencsén megyékben; valamint a Dunántúli részekben Győr, Veszprém és Fehér megyékben, s az Alföldön Csongrád és Bács megyékben is. Erdélyben nevezetes, hogy Kolosvár város a maga határán, a feleki erdőben, az utak biztosítása ezéljából

alakított hasonnevű új telepítvényt¹⁾; valamint hogy a szászok lakta föld szomszédságában más honnan átköltözködött jobbágyok által alakítottak telepítvények²⁾.

IV. Azok, kik mint új telepítvényesek valamely vidéket benépesítettek, rendszerint nagyobb munkát voltak kénytelenek kifejtetni, mint már a művelés alatt való helyeken a közönséges jobbágyok, s ez oka annak, hogy a telepedés előmozdítása tekintetéből a telepítvényesek különféle előnyökben részesítették, melyek nem voltak egyformák, s többnyire az adó vagy a földesúri tartozások részben való ideiglenes elengedésében, vagy bizonyos törvénykezési kedvezményekben álltak, azonban nem ritkán valóságos anyagi haszonvételekkel s ezeknek megfelelő jogosítványokkal is jártak³⁾. Az eredmény az volt, hogy a legtöbb új telepítvény időnek folytával oly községekké alakult, melyek 1514. előtt a jobbágyközségektől annyiban különböztek, hogy eredeti keletkezésüknek mintegy emlékeül néhány kedvezményt még megtartottak, melyek azonban az 1514-ki törvény után feledékenységre mentek. E mellett mindazonáltal egyes telepítvények községi szabadságuknak teljesebb kifejtésével már a XIV. században városokká is lettek, p. o. Bártfa⁴⁾, s kiválólág a bányászati privilegium által támogatva a Szepességben Lassupatak⁵⁾, Gömör megyében Dobsina⁶⁾ stb. Voltak

¹⁾ Jakab Elek: Oklevéltár, Kolozsvár története I. kötetéhez 58., 94., 151., 229. ll.

²⁾ A XIV. és XV. századi új telepítvényekről korunkra jutott számos okmányokról részletesen szólni itt nem szükséges; és csak példaképpen azoknak néhányára vonatkozom, t. i. Fejér id. m. VIII. köt. 5. r. 124. l., — VIII. köt. 7. r. 225., 320. ll., — IX. köt. 4. r. 99., 171., 425. ll., — IX. köt. 6. r. 284. l., — IX. köt. 7. r. 577. l. — Hazai Okmt. I. köt. 236. l., II. köt. 35. l.; — gr. Zichy Okmt. I. köt. 300., 303. ll.; — Nagy Imre: Anjoukori Okmt. III. köt. 42., 569. ll.; — gr. Károlyi Okmt. I. köt. 485., 512., 568. ll.; — Bottka T. id. m. 23. l.

³⁾ Számos ily tartalmú XIV. és XV. századi okmányok okmánytárainkban találhatók.

⁴⁾ Fejér id. m. VIII. köt. 2. r. 235. l.

⁵⁾ Wenzel Gusztáv: Magyarország bányászatának története. 81., 336. sk. ll.

⁶⁾ U. o. 102. sk. ll. Némi felvilágosítást nyújt a szepesi káptalanak egy 1346. »datum in vigilia festi Purificationis Virginis Gloriosae« kelt okmánya »quod nobiles viri Magistri Johannes et Petrus filii Bene-

azonkívül oly telepítvények is, melyek soltézségek vagy kenézségek keletkezésére szolgáltak alkalmul ¹⁾).

101. §. Lakhelyek.

I. A főpapok és főurak váraikban vagy az ezeknek tartozékát képező nevezetesebb helységeikben, a középbirtokosok pedig úri házaikban laktak. Ezen lakás czéljából keletkezett épületek azonban feladatunk szempontjából csak annyiban jönnek figyelembe, a mennyiben azokkal gazdasági épületek is voltak összekapcsolva. Valamint tehát II. korszakunkban, úgy itt is tüzetesen csak a kisbirtokosok és a munkás nép lakhelyeiről kell szólnunk, s csak azt jegyezzük meg, hogy noha a gazdasági elem itt túlnyomó hatását folyton folyva a háztartásra is gyakorolta; azért a községi élet fejlődésével az egyesek lakásukra nézve mégis ezen hatásnak túlnyomósága alól magokat mintegy emancipálni kezdték. Főképen ott, hol ennek a külső viszonyok kedveztek, p. o. a Szepességben, az erdélyi szászok-lakta Királyföldön stb., hol a földművelő népnek lak-

dicti de Chytnyk de Comitatu Gömöriensi« osztozkodván, megegyeztek abban, hogy »nihilominus in sylvis ad ipsas possessiones pertinentibus utraque pars villas fundandi, et ipsas silvas populorum habitationibus decorandi, unus videlicet eorundem tot quot et alter, seu ita sicuti et alter habebunt facultatem« stb. (Eredetiye az országos levéltár kincstári osztályában).

¹⁾ P. o. »Nos Lodovicus D. gr. Rex Hungariae stb. quod nos volentes in quadam silva nostra iacente prope aquam Loppena populos congregare et locare, populis et hospitibus, qui in dicta silva nostra extirpationes et residentiam facere voluerint, huiusmodi libertatis praerogativam duximus faciendam: ut ipsi per spatium viginti annorum ab omni solutione debiti et collecta, ac lucri camerae sint exempti; et aliis omnibus eisdem gratiis et libertatibus praerogativis, quibus civitas nostra Corpona vocata a tempore suae foundationis gaudet, perpetuis temporibus potiantur et gratulentur. Et quia Petrik villicus de Prideya primo in dicta silva descendit, et extirpationem facere coepit, populosque ad eandem moraturos convocare et congregare spopondit, ideo eidem Petrik et suis heredibus Scultetiam seu Judicatum eiusdem villae ibidem congregandae, et unam curiam integram liberam, ac unum molendinum et mactellum more Teutonicali jure dedimus, donavimus et contulimus possidere et habere sine solutione census aliqualis« stb. Datum in Lypche in vigilia festi Assumptionis Virginis Gloriosae a. D. 1358. (II. Ulászló király 1512-ki megerősítéséből, melynek hiteles másolata őriztetik az országos levéltár curiai osztályában.)

házai is mindinkább csinosabban épültek; míg más vidékeken, ott hol ezzel szemben hátramaradtak, azért a lakhelyekben a személyek egyéni kényelméről mégis mindenütt gondoskodva volt, a hol pedig nagyobb községekben ezt a gazdaság érdekeivel összeegyeztetni nem lehetett, a hiányon segíteni a mindinkább nagyobb számmal keletkezett tanyák voltak hivatva, a mint erről számos azon korból reánk maradt osztálylevél, s erőszakos foglalásokra és pusztításokra vonatkozó okirat világos bizonytságot tesz.

II. A kisbirtokosok lakhelyei telkek vagyis u. n. »sessiók« alakjában voltak a nagy- és középbirtokosok tulajdon földjén rendezve; s két részből álltak, t. i. a lakházból, s a földművelés tárgyát képező és ahhoz tartozó földekből ¹⁾. A teleknek tartozékát csak a földeknek felszíne képezte ²⁾.

A kisbirtokosok gazdasági életének alapja és központja tehát a paraszttelkek helyei vagyis a »*loci sessionalia*« voltak ³⁾.

III. A jobbágytelek (*sessio jobagionalis*) ⁴⁾ itt mindenek előtt azért nevezetes, mert a kisbirtokosnak lakháza oda épült ⁵⁾ Ezen lakházak azonban a lakosok vagyoni állapotához képest hol egyszerűbbek, hol kényelmesebbek voltak. Az előbbiek még a XIV. és XV. századokban is a régi mansió szóval jeleztek ⁶⁾; az utóbbiak »*domus jobagionalis*«-oknak ⁷⁾, s mikor

¹⁾ P. o. » — *portio terrarum cum sessionibus et terris arabilibus*« gr. Zichy Okmt. I. köt. 127. l.

²⁾ Ehhez képest egy 1430-ki okmány »*aliqua aedificia in superficie duarum mediarum sessionum constructa*« említi; gr. Károlyi Okmt. II. köt. 127. l.

³⁾ P. o. Hazai Okmt. IV. köt. 134., 232. ll., V. köt. 145. l.; — gr. Zichy Okmt. I. köt. 137. l., II. köt. 639. l., III. köt. 513., 630. ll.; — gr. Károlyi Okmt. II. köt. 2. l. stb.

⁴⁾ P. o. Fejér id. m. X. köt. 8. r. 388., 557. ll. — Hazai Okmt. IV. köt. 339., 421. ll., V. köt. 263., 286. ll. — gr. Károlyi Okmt. II. köt. 28., 35., 127., 416. ll.

⁵⁾ P. o. » — *quandam sessionem seu fundum curiae*« Liptói Regestrum, Történ. Tár II. köt. 29. l.

⁶⁾ Hazai Okmánytár IV. köt. 223. l.; — gr. Zichy Okmt. I. köt. 183. l., IV. köt. 640. l.

⁷⁾ Fejér id. m. IX. köt. 4. r. 673. l. — Hazai Okmt. III. köt. 47. l., IV. köt. 286. l.; — gr. Zichy Okmt. IV. köt. 249. l.; — gr. Károlyi Okmt. II. köt. 30. l.

azzal a ház udvara és kertje is egybefoglaltatik, »curia jobagionalis«-oknak ¹⁾ neveztetnek. Ezen minőségben nemcsak a nemesek udvarhelyeitől (u. n. »curiae nobilitares«) ²⁾, hanem a lelkészek lakházaitól (»curia plebani«) ³⁾ is lényegesen különböztek.

A parasztházak belső rendezéséről közelebbi tudósítás nem jutott korunkra, annyit azonban határozottan mondhatunk, hogy valamint második (63. §.), úgy harmadik korszakunk alatt is a parasztháznak lényeges része a tűzhely volt. ⁴⁾ De méltán feltehetjük azt is, hogy belrendezésök alapvonásaiban akkor is már csaknem ugyanaz volt, mint a melyet 1885-ben az országos kiállítás alkalmával a mutatványúl kiállított lakházakon látni lehetett.

IV. A jobbágytelek másik lényeges alkatrésze a mezőgazdasági művelés alatti földek voltak, s névszerint szántóföldek, rétek és szőlők. Ezek általán véve külső telkeknek vagyis »terrae sessionales«-nek neveztettek ⁵⁾, s a birtokos által műveltetvén a telek gyümölcsözésére és jövedelmezésére szolgáltak.

S ezekhez járultak még azon közös haszonvételek, melyeket az egyes helységek a bennök lakó gazdáknak nyújtottak ⁶⁾.

¹⁾ Fejér id. m. X. köt. 7. r. 374. l., X. köt. 8. r. 406. l. — Hazai Okmt. II. köt. 77. l.

²⁾ P. o. Hazai Okmt. II. köt. 77. l. — Anjouk. Okmt. III. köt. 21. l. — Zala vgye Okmt. I. köt. 401. l.

³⁾ P. o. Hazai Okmt. III. köt. 330. l. — Zala vgye Okmt. 401. l.

⁴⁾ Az egyes jobbágytelkek házhelyeit körülményesen írja le a vasvári káptalannak egy 1342-ki osztálylevele: »Quaelibet sessiones retro hortum (házi kert) habent terram ad diverticulum unius jugeris ad latitudinem cuiuslibet ipsius sessionis« stb. Zala vgye Okmt. I. köt. 402. l. — V. ö. Szepesi Jakab országbíró 1378-ki osztálylevelét a gr. Zichy Okmtban IV. köt. 41. sk. II.

⁵⁾ P. o. Nagy Imre: Anjoukori Okmánytár IV. köt. 144. l. — V. ö. Hazai Okmt. I. köt. 377. l., III. köt. 201. l. — gr. Zichy Okmt. I. köt. 127. l., IV. köt. 608. l. — Zalamegyei Okl. I. köt. 402. l.

⁶⁾ Ehhez képest említetnek »sessiones cum omnibus utilitatibus.« (Hazai Okmt. I. köt. 277. l. — gr. Károlyi Okmt. I. köt. 140. l.)

102. §. Községek.

I. A XIV. és XV. századok Magyarországon a községi életnek virágzó kora voltak. Összefoglalva kedvező körülmények, azon tényezők, melyek már a XI. században is községek alakulásához vezettek (64. §.), a nagy tatárjárás óta a községi fejlődésnek sokkal dúsabb gyümölcsseit hajtották. Első helyen ugyan a városi községek állanak, ezekről mindazonáltal itt csak annyiban szólnunk, a mennyiben a mezőgazdaságban részök volt. A többi községekre nézve megjegyzendő, hogy a második korszakunkban fennállt u. n. vegyes községek (u. o. III.) a XIV. században egészen eltűntek; s hogy — habár a községeknek jogi állása különféle volt — azért magokban véve mégis belső szerves egységet vagyis egyöntetűséget mutattak. A köztők fenforgó különbség jogi állásuk különbségének volt következése, melynél fogva a tulajdonképi jobbágységekkel meg kellett különböztetni egyrészt a nemes községeket, melyeknek lakosai nemesített várjobbágyok voltak, másrészt azokat, melyek lakosainak foglalkozásánál fogva bizonyos sajátságokkal bírtak (p. o. a bányatelepek) s végre azokat, melyek a rendes jobbágységekkel szemben bizonyos megszorításoknak voltak alávetve p. o. a possessiones valachicales vagy possessiones ruthenicales. Megtörtént azonban az is, hogy egyes községeket a földesurak különös engedmények által kedvezőbb állásra emeltek.

II. Az, ki valamely községnek élén állott, rendes viszonyok közt »villicus«-nak nevezetett; a községi szabadságnak pedig legmagasabb foka volt, ha a község tagjai a »villicus«-t és a lelkészt szabadon választhatták.

A városokban és azon községekben, melyek a »villicus« választására privilegium, földesúri engedmény vagy szokás útján jogot bírtak, ez általában divatozott; a jobbágységeknek azonban — mint látszik — csak kivételképen volt megengedve, s a villicust rendszerint a földes úr nevezte ki. A villicusra a belső községi ügyeknek vezetése volt bízva, s e tekintetben nagyobb hatalommal volt felruházva, mint második korszakunk alatt.

III. A községeknek itt több nemét különböztetjük meg:

1. A városokat; — 2. mezővárosokat; — 3. a jobbágyközségeket és 4. azon községeket, melyek sajátságos szervezéssel bírtak. — Nemes községekről itt külön szólnunk nem szükséges.

103. §. A városok mint a mezőgazdaság emelkedésének egyik tényezője.

A városok tulajdonképi és közvetlen rendeltetése az ipar és kereskedés támogatása és kifejtése volt; s ennek feleltek meg első sorban a városok szabadságai és községi intézményei, valamint azon törvények és privilégiumok, melyek ezeknek és általán véve a városi jogok rendezésének szolgáltak alapul. Erről mindazonáltal itt tüzetesen nincs szó. Hanem tény az, hogy azon emelkedésnek, melyet hazánk mezőgazdasága a XIV. és XV. századokban mutatott, részint közvetlenül, részint közvetve városaink is egyik hathatós tényezője voltak. Névszerint:

1. Mint földesurak. Mert a szabad városok vagyis »liberae civitates« ¹⁾ mint községek a nemesség jogával lévén felruházva, gyakran többé-kevésbbé terjedelmes nemesi javakat (jura possessionaria) is birtak, melyeknek tekintetéből valóságos földesurak voltak ²⁾. Ily jószágokon a mezőgazdaság a városi életnek befolyása következtében több előnnyel birt, melyek élénkítésére és emelkedésére kedvezőleg hatottak.

2. Még nagyobb mérvben áll ez a városok külső telkeiről, melyek még városi területen feküdtek, tehát a városi szabadság védelme alatt álltak, s melyeknek birtokosai szintén a mezőgazdaságnak hol egyik vagy másik, hol több ágát űzték ³⁾. A városi szabadság ezen mezőgazdaságnak anyagilag és alakilag általában nagyobb biztosságot nyújtott.

3. Minthogy a városok a körülöttük fekvő vidékek gaz-

¹⁾ 1498 : 38. tcz.

²⁾ »Quod omnes liberae et aliae quaelibet civitates jura possessionaria quocunque titulo gubernantes, ratione huiusmodi jurium possessionariorum iudicio et iudicatu iudicium Ordinariorum Regni Nobilium ad instar semper obtemperare tenentur.« Werbőczy Hk. III : 19.

³⁾ » — — vineae, foeneta, terrae arabiles.« (Vetusta Jura Civitatum 11. fejt. Kovachich M. Györgynél Codex Authenticus Juris Tavernicalis 98. l.) V. ö. u. o. 32. sk., 43. sk. fejt.

dasági életének mindannyi összpontosító fókusai voltak, támogató befolyásukat egyszersmind az ottani mezőgazdaság is tapasztalta.

4. Végre tekinteten kívül nem szabad hagynunk azt sem, hogy a városok forgalmával és vagyonosodásával ott a tőke szaporodása is járt. Mivel pedig a tőke a mezőgazdasági termelésnek is egyik fontos tényezője, a mezőgazdaság ezen oldalról szintén a városokban birta felvirágzásának egyik hathatós támaszát.

104. §. A mezővárosok gazdasági jelentősége.

I. A mezővárosok vagyis -- mint a XIV. és XV. századokban neveztek -- »liberae villae«¹⁾ abban különböztek a városoktól, hogy az iparnak és kereskedésnek tüzetes támogatása céljából városi szabadságokkal és jogokkal nem voltak ugyan felruházva, hogy azonban közvetlenül a mezőgazdaság érdekei és szükségletei tekintetéből a vidékek sajátos körülményeihez és a helyi viszonyokhoz képest más közönségeknél előkelőbb állással bírtak. Ezen állásra általában királyi szabadság- vagy engedménylevelek, avagy a földesuraktól nyert bizonyos felszabadítások és kedvezmények által emeltettek. A mezőgazdaság történetének szempontjából tehát ilyen felszabadító és kedvezménylevelek különös érdekekkel bírnak.

II. A királyok mint ilyenek privilegiumok²⁾, ha pedig

¹⁾ P. o. »Judex liberae villae Lipche.« Liptói Regestrum. (Történelmi Tár IV. köt. 28. l.); — »Judex liberae villae Gybe« (u. o. 29. l.); — »Libera villa Regalis Bella.« Turóczi Regestrum. (Engel J. K. Monumenta Ungrica. Bécs. 1809. 59. l.)

²⁾ Sigismundus stb. quod nos paupertati et inopiae fidelium nostrorum universorum et singulorum jobagionum, ac populorum et hospitum nostrorum de oppido Zalathna, utraque videlicet Maiori et Minori, ad castrum nostrum Wégles pertinente compatibles, ac etiam ex certis et rationabilibus causis animum nostrum Regium in hoc moventibus, dictis jobagionibus, ac populis et hospitibus de praedicta Zalathna utraque, videlicet Maiori et Minori lucrum Camerae Nostrae Maiestati ab ipsis solvi consuetum in perpetuum duximus relaxandum stb. Datum in Wégles praedicto in festo Exaltationis Sanctae Crucis a. D. 1406. (Rudolf királynak 1598-ki megerősítő okmányából a Liber Regiusban).

A mezővárosok községi szabadságának nevezetes példáját nyújtják Diósgyőrváralja és Miskolcz, melyeknek elseje még 1315-ben, másika

egyszersmind földesurak nem voltak, az által intézkedtek, hogy többnyire csak a földesurak engedményeit erősítették meg, s emelték azokat ez által országos jelentőségre ¹⁾.

Hogy a mezővárosoknak nagy különfélesége volt, ahhoz azon számos ok szolgált alkalmúl, melyeknél fogva a földesurak (többnyire nagybirtokosok) itt-ott a jószágaikon fekvő

1325-ben faluk voltak, s már a XIV. században mint mezővárosok a diósgyőri uradalomnak két legnevezetesebb helységei lettek, sőt Miskolcz későbbi felvirágzásának alapját vetette meg. L. Wenzel Gusztáv: Diósgyőr egykori történelmi jelentősége. Pest, 1872. 5. és 27. ll. — Ilyen mezőváros volt Modor is még 1390-ben, melyet Zsigmond akkor Stiboriczi Stibornak, a későbbi erdélyi vajdának adományozott. L. Wenzel Gusztáv: Stibor vajda. Budapest, 1874. 60. sk. ll. — Szepes vármegye mezővárosaira nézve Wagner Károly: *Analecta Scepusii*. I. köt. Bécs, 1774. 188. sk. ll. Sáros vármegye mezővárosaira nézve pedig ugyan Wagner Károly: *Diplomatarium Comitatus Sárosiensis*. Pozsony stb. 1780. 447. sk. ll.

¹⁾ P. o. »Nos Johannes D. m. Abbas et Conventus Monasterii B. Adriani de Zala stb. Quod nos desolationi possessionis Ecclesiae nostrae Zalavár vocatae, et paupertati jobagionum nostrorum in eadem commorantium compatientes, — eosdem ab omni onere servitutis et census eximentes et alleviantes, hanc libertatis gratiam perpetuo duraturam duximus faciendam: quod populi et jobagiones nunc in eadem possessione residentes et residendi (így) annuatim nobis et Ecclesiae nostrae nil plus dare et solvere teneantur, nisi singulis annis octavo die festi B. Luciae virginis et martiris 24 florenos praesentis monetae et unam pecudem saginatam, quam pro centum denariis emere possunt, ac octavo die festi B. Elenae Reginae similiter totidem 24 florenos et unam pecudem saginatam centum denarios valentem, aut ad valorem earundem pecudum; ac de qualibet porta unum eubulum pabuli et unum pullum dare et solvere; ac pontem de dicta Zalavár usque ad praedictum nostrum monasterium, exceptis duobus pontibus ligneis inibi existentibus, cum ramis bene, ut decet, conservare teneantur. Et quod Judicem inter se eligere et constituere valeant, qui omnes et singulas causas, demptis causis concremationis domuum, et heresis, ac aliis mortem hominum concernentibus Officiali nostro saeculari relictis, inter eos iudicare et diffinire valeat stb. Datum in festo Omnium Sanctorum a. D. 1413. — Ezen szabadságlevelet megerősítette Zsigmond király 1424-ben. »Budae in vigilia Epiphaniarum Domini«; — továbbá I. Mátyás király 1474-ben »Budae feria 3. proxima ante festum Nativitatis B. Johannis Baptistae« és II. Lajos király 1526-ban »Budae feria quinta proxima post festum Resurrectionis Domini.« — Zsigmond király azonkívül Endre apátnak 1427-ben »Brassoviae in festo BB. Philippi et Jacobi Apostolorum« Zalavárra nézve vásártartási jogot is adott. (Hiteles másolatokból.)

községeknek más-más előjogokat vagy kedvezményeket engedélyeztek, — a mi gyakran különös szabadságlevél formájában történt ¹⁾, de nem ritkán szerződésen is alapúlt ²⁾, — csak-hogy mindig a vidék helyi viszonyaival összhangzásban kellett lenni.

¹⁾ Például szolgálhat azon szabadságlevél, melyet id. Stibor vajda 1411. »feria 4. proxima post festum Pentecostes« Beczkó mezővárosnak adott és melyet a beczkói uradalom későbbi birtokosa »Paulus de Lindwa et de Bolondoch« 1451. »datum Bolondoch feria 3. die et festo Purificationis B. Virginis Mariae« megerősített (Wenzel Gusztáv: Stibor vajda. Budapest, 1874. 143. l.); — továbbá Ozorai Pipo 1427-ki (datum in Ozora feria 2. proxima ante festum B. Georgii martiris) kiváltságlevele Ozora község szabadságáról. (Történelmi Tár 1885. 4. l.)

²⁾ P. o. »Nos Anna relicta et Nicolaus filius quondam Ladislai (de Ujlak) Bani de Machou stb. Quod nos una cum nostris jobagionibus de *Antiqua Galgoch* conveniendo, eisdem hanc libertatem duximus conferendam: Ut ipsi de quolibet laneo annuatim non plus nisi decem pen-sas denariorum — — nobis dare teneantur. Hac conditione interposita, quod si aliqua loca sessionalia temporis in processu in possessione nostra efficerentur deserta, et terrae eorum arabiles — — paratae et seminatae non fuerint, tunc de talibus desertis locis villicus noster ex debito prae-misso nobis — — et satisfacere teneatur; si autem ipsae terrae insemi-natae fuerint, nullum debitum solvere teneantur. De locis desertis prae-notatis — — autem, quorum domus et aedificia quocunque tempore quod absit, combustae fuerint, libertatem — — — — — foeni, messione et delatione frugum ac datione victualium de cetero penitus et per omnia fient exempti pariterque absoluti. (Dona) vero consueta, videlicet in festo Nativitatis Domini et in festo Sancti Michaelis Archangeli, consueto modo, in festo vero Pasce Domini de quolibet integro loco unum caseum et octo ova — — — tres agnellos dare stb. teneantur. Vineas eorum plantatas et plantandas ad legem et consuetudinem vinearum Civitatis Tirney per spatium duodecim annorum a die plantationis vinearum abs-que omni debito possideant; completis vero ipsis duodecim annis — — quadrantali vinea singulum modium vini annue nobis dare teneantur. Magistros autem Montium inter se, quos voluerint, eligant, qui universas causas ratione vinearum montis judicabunt et determinabunt, de vineis autem in territorio possessionis nostrae germinatis venditioneque desuper — — — — — vendentes ac ementes — — — — — perpetualiter pacifice possideant et habeant. De quolibet autem molen-dino annuatim centum denarios, unam tortam — — unum capponem nobis dare teneantur stb. Datum in Galgoch feria secunda ante festum B. Margarethae virginis et martyris a. D. 1430. (Az eredeti igen megron-gált állapotban a pannonthalmi főapátság levéltárában).

105. §. A falusi községek.

I. A falusi községek (villae) túlnyomólag jobbágyok telkeiből álltak, s ezek mellett a majorsági földek, melyeket határukban a földesurak birtak, csak alárendelt jelentőséget mutatnak. Ellentéteik ama helységek voltak, melyeknek határában csak földesúri majorsági földek voltak, jobbágyi telkek pedig nem találtattak, és melyek »praedium«-oknak vagyis pusztáknak neveztettek.

II. A jobbágytelkek szervezése a portális szabályozással állt szoros kapcsolatban, mely hazánk akkori pénzügyi rendszerének egyik alapintézménye volt ¹⁾. Ujabb számítás szerint a XV. század végén Magyarországon az adózó jobbágytelkek száma körülbelül 280,000 lehetett ²⁾.

III. Itteni feladatunkhoz képest a falusi községek politikai, pénzügyi és társadalmi jelentőségét tekinteten kívül hagyván, ha a jobbágyközséget, mint a földesur birtokát (possessio) vesszük szemügyre; mindenekelőtt a termékeny (fertiles) és a terméketlen (steriles) községek közt kell különbséget tennünk; s míg az előbbieket lakosaik sokaságánál fogva rendszerint felvirágoztak ³⁾, az utóbbiak elszegényedtek s lakosaik által gyakran el is hagyattak ⁴⁾. A terméketlen községektől egyébiránt megkülönböztetendők azok is, melyek külső események p. o. háború következtében pusztultak el.

A községeknek különös nemét az erdei községek (possessiones silvestres) is képezték ⁵⁾.

A földesurak majorsági földjei a község szempontja alá nem tartozván, s annak kötelékében nem foglaltatván, itt csak

¹⁾ 1488 : 14. tcz. (Kovachich Syll. Decr. Comit.)

²⁾ Szalay József: A magyar nemzet története II. köt. Budapest, 1879. 230. és 231. ll.

³⁾ P. o. » — — duas possessiones Alburn et Noghbockkon fertiles et habitatoribus decoratas« gr. Zichy Okmt. II. köt. 638. l. V. ö. Fejér id. m. VIII. köt. 3. r. 200. l., X. köt. 8. r. 418. l. stb.

⁴⁾ P. o. » — — possessionem Gyal vocatam propter nimiam sterilitatem et infructuositatem« gr. Károlyi Okmt. I. köt. 163. l. V. ö. u. o. 414. l.

⁵⁾ P. o. Nagy Imre: Anjoukori Okmt. III. köt. 231. l.

annyiban jönnek tekintetbe, a mennyiben a mezőgazdaság érdekei ezt magokkal hozzák.

IV. A mondottak szerint az egyes falusi községekben *három* alkatelemet kell megkülönböztetni; t. i. a *házhelyeket* s illetőleg a lakosok házait, — a *mívelés alatti földeket* — s a *községi földeket*, melyeknek használása a község tagjait közösen illette.

Lakház alatt a háztartás egészéhez tartozó összes földet, tehát az udvart és a házi kertet is kell számítani, hol az istálló és csűr épültek, s a házi állatok és növények tartattak.

Földmívelés alatti földek a szántóföldek, rétek és szőlők voltak, melyekről alább külön fogok szólni.

A közös haszonvételek, — melyek a falusi helyen lakó kisbirtokosra nézve nagy fontossággal bírtak, — a helységek fekvéséhez képest különfélek lehettek, s névszerint a közlegelő, közös erdők, közös vizek és közös nádasok használásában álltak. Egészben véve ezen közös haszonvételekről itt ugyanazt kell tartanunk, mint a mit második korszakunkra vonatkozólag már fentebb (64. §. IV.) mondtunk. Csakhogy a nemzetgazdasági és társadalmi életnek fejlődése, a mezőgazdaság egyes ágainak nagyobb tökélyre emelkedése, különösen pedig az állattenyésztés nevezetesebb jelentősége új meg új szempontokat fejtettek ki, melyeknél fogva hasznosításuk is tágabb dimenziókat nyert.

V. A falusi községekben a legfontosabb személy a bíró vagyis »villicus« volt, ki mint előljáró élükön állott, külső állásukban azokat képviselte és községi ügyeiket kezelte. Hogy ezen bíró a község mezőgazdasági ügyeinek rendezésére is nagy befolyást gyakorolt, az a dolog természetében feküdt. A bírókra nézve a községi élet fejlődésével azon változás állott be, hogy — míg eredetileg a földes úr által neveztetett ki — utóbb a szabad községek tagjainak választása nyert mindinkább nagyobb tért s a bíróválasztás a községi szabadság egyik lényeges jellegének tekintetett.

106. §. Urbariumok.

I. A XIV. században a jobbágységek fejlődésével az urbariumok jelentősége mindinkább emelkedett. Urbariumok alatt t. i. azon írásheli feljegyzések értetnek, melyek szerint a

földes urak és a jobbágyok közti viszonyok, s névszerint a földesuraknak a haszonélvezésül átengedett földek fejében a jobbágyok részéről járó tartozások voltak szabályozva. A magyarországi urbariumok a német birodalomban szokásos u. n. »Pantaiding« könyveknek, illetőleg falusi »Weisthümerek«-nek feleltek meg, csak hogy hazai társadalmunk rendével összhangzásban voltak. Különben ehhez képest nemcsak a falusi jobbágyközségek, hanem a mezővárosok is álltak urbariumok és urbéri tractamentum alatt.

II. Az urbariumok szabályozásának alapul szolgáltak az országos törvények, kiváltképen az 1351 : 6. tcz., melytől azok el nem térhettek. Kezdetben igen egyszerűk voltak, s a jobbágyok neveinél csak kevés határozmányt, mintegy jegyzetek formájában, foglaltak magokban, s egészben véve ilyenek maradtak később is ¹⁾, a XV. század végeig. Csak mikor különös kedvezményekben részesítették a jobbágyok az ezek iránti biztosítás tekintetéből bővebb és ünnepélyesebb alakban adattak ki ²⁾. Az egyes jobbágyok pedig az urbariumok szerint

¹⁾ Egy ilyen egyszerű 1487-ki urbariumot Alsó- és Felső-Golup helységekről találtam a mélt. b. Vécsey család sárköz-újlaki levéltárában.

²⁾ P. o. 1. »Nos Nicolaus Konth Regni Hungariae Palatinus et Judex Comanorum, ac Levkus Magister Dapiferorum et Pyncernarum Excellentis ac Magnifici Principis domini Lodovici D. gr. Incliti Regis Hungariae, filii siquidem viri Magnifici Laurentii dicti Tóth Magistri quondam Tavernicorum eiusdem domini Regis stb. volentes universas tenutas seu possessiones ac villas castri nostri Lyndva vocati populis multiplicare et populorum multiplici numerositate decorare« stb. hanc libertatis gratiam universis jobagionibus nostris — — duximus concedendam — — : Quod de quolibet integro fundo annuatim pro censu quinque pensas denariorum ; item tres akones frugum in festo Assumptionis B. Virginis, unum tritici, reliquum siliginis, et tertium avenae, singulos pullos, duos panes ; et singulos denarios de singulis fundis clavigeris pro tempore constitutis. Adveniente autem festivitate Nativitatis Domini singuli fundi singulos akones avenae, duos panes, singulos pullos pro muneribus ipsis festivitibus, et similiter singulos denarios clavigeris dare, ac singulos currus foeni, nec non singulos currus ligni ad castrum deferre ; pro decimis autem porcorum decem integrae mansiones tres pensas denariorum circa festum B. Martini confessoris ; ad culturam etiam vinearum nostrarum circa diem medii quadragesimae singulae integrae mansiones singulos quinque denarios persolvere tenebuntur. Praeterea totalem decimam partem totius vini ipsorum tempore vinde-

kapták ki birtokleveleiket¹⁾. Változás csak 1514-ben történt,

miae nobis dare et in ipsum castrum nostrum Lyndwa transferre in eorum propriis vecturis et animalibus tenebuntur. Praeterea Officialibus nostris nunc et pro tempore in medio ipsorum constitutis et constitutendis circa praedictum festum B. Michaelis Archangeli singulos akones avenae, singulos korchiones tritici, singulos pullos et caseos de singulis integris mansionibus amministrabunt. Villici vero quarumlibet possessio-num et villarum nostrarum in praedicto festo Virginis Gloriosae singulos pullos cum singulis duabus tortis; item in festo Nativitatis Domini simili-ter singulos capones cum singulis duabus tortis; item circa diem carnis-privii modo simili singulos capones cum singulis duabus tortis, ac in festo Paschae Domini singulos (ho)edos, ac iterato singulas duas tortas; item in die dedicationis Ecclesiae ipsorum parochialis similiter singulos pullos et singulas duas tortas quaelibet integra mansio pro nobis tene-bitur assignare. Omnes autem alias collectas, exactiones, solutiones et servitia eisdem remittimus stb. Si qui vero a facie earundem possessionum nostrarum vel quarumlibet earum in Thevtoniam vel Hungariam causa commorandi se transferre voluerit, habita licentia et 12 denariis pro terragio consueto, ac duabus tortis uno pullo et uno akone avenae per-soluto, nisi cuiquam debitor extiterit, vel legitima causa impederit, liberam recedendi ac cum omnibus suis bonis, rebus et personis alias, quo voluerit, se transferendi; ac etiam curias suas, cum aedificiis, (h)or-tis, pomeriis et aliis quibuscunque ad ipsum fundum pertinentibus, quibuscunque voluerit vendendi vel quovis modo alienandi, aut pro se ipsis conservandi absolutam habebunt facultatem stb. Datum in Saaraar in festo B. Laurentii martiris a. D. 1358. (Eredetije bõrhártyán a hg. Bat-thyány család levéltárában).

2. Nos dominus Jugo et domina Ursula sua conthoralis stb. ut no-stri jobagiones de provincia Raccha stb. in pecuniis 900 florenos in anno debeant dare, tamen in 3 terminis stb. (szét György napján 300 frtot, s nagy boldogasszony napján és karácsonkor 300 frtot, s 200 tinas pa-buli et 50 tinas seu cubulos puri bladi). Item de quolibet aratro duas dietas, unam de blado, reliquam de pabulo singulis annis nobis debeant seminare hora debita, metere, congerere in nostrum oreum (horreum) debeant et teneantur deducere. Item de quolibet fundo tria munera, pri-mum munus in die Pasce Domini tres panes, unum caseum et decem ova; secundum in festo B. Nicolai confessoris et tertium (in) Natali Domini unum caponem cum quolibet munere debeant dare et teneantur. Debito autem tempore foenum nobis falcare, congregare, nostrum in oreum de-ducere facere debeant stb. Datum apud villam nostram Sancta Elizabet nuncupatam feria secunda proxima post octavas Epiphaniarum Domini a. e. 1403. (Eredetije bõrhártyán az országos levéltár kincstári osz-tályában).

¹⁾ Ezen urbariumok, összevetve az alább még közlendő 1355-ki Németh-Újvári, 1404-ki Poniki és 1450-ki Zalathna-Ocsova-Zolnai; —

mikor az örökös jobbágyság mondatott ki törvény által hazánk összes parasztságára. Ez azonban már negyedik korszakunk tárgyát képezi.

A földesurak magán urbariumaitól meg kell különböztetni a királyi urbariumokat; mert noha tartalmukra nézve lényegesen amazoktól nem tértek el, mégis — mivel közvetlenül a királyi hatalmon alapultak — más szempont alá esnek. Ezeket vagy közvetlenül a királyok¹⁾ engedélyezték, vagy a

továbbá az 1431-ki Sásónyi (Kaltenbäck J. P.: Die Pan- u. Bergtaidingbücher in Oesterreich u. d. E. Bécs, 1846. 19. l. — Winter G.: Nied. Oesterr. Weisthümer, I. köt. Bécs, 1886. 1026. sk. ll.), a XV. század közepéből való Barátfalva, pálfalvai és prócskai (Kaltenbäck id. m. 30., 31. és 521. sk. ll. — Winter id. m. 1040., 1044., 1050. sk. ll.) s az 1514-ki Somlyó-Vásárhely (Wenzel Gusztáv: M. Akadémiai Értesítő 1853. 44. l.) urbariumokkal részletes példáját nyújtják a XIV. és XV. századi urbariumok tartalmának és különféleségének.

¹⁾ P. o. 1. (L.)odovicus stb. quod hospites in villis nostris ad Castrum nostrum Wywar (Német-Újvár, Güssing) vocatum pertinentibus commorantes et supervenientes ad eadem stb. quod ipsi de quolibet laneo integro wlgariter lehn dicto pro censu annuali debito et collecta eorundem decem pensas denariorum, nec non pro muneribus, quae wlgariter weysat dicuntur, de quolibet laneo integro 12 ova et 2 denarios in festo Paschae, item in festo Pentecostes 2 caseos 4 denarios valentes, et similiter 2 denarios dare, et 2 homines pro congregando foeno in unum acervum per diem praestare et illud foenum cum propriis curribus et equis eorundem ad ipsum castrum ducere teneantur. Ceterum temporibus veris, aestatis et autumpni tempore consueto de quolibet laneo cum uno aratro per diem arare, et cum semine per Castellanus dicti Castri praestando seminare, ac duos messoros de quibuslibet laneis tempore messis ad metendum mittere, et cum eorum equis et curribus ipsas fruges ad castrum apportare teneantur. Item de qualibet integra vinea pro terragio montis quod vulgariter peregreht (Bergrecht, hegyvám) dicitur more antiquo duas urnas per iudices totius Provinciae ferro consignatas, et more antiquo circumligatas pro una integra mensura, videlicet peregreht dicta, et unum quartale avenae bonae et justae mensurae, ac 4 denarios usuales teneantur ministrare. Et quod Castellanus nullum praeficiat Iudicem singillatim in medio ipsorum residentem, sed solum unum communiter in dictis villis procurantem, visitantem, justitiamque meram observantem, constituat iuxta libitum suae voluntatis; et dictus Castellanus nullum ex eisdem in causis quibuslibet debeat dampnare et molestare, nisi qui reus probabiliter justitia mediante extiterit reprehensus. Teneatur etiam Castellanus iudicare in medio eorundem consueto more temporibus antiquis approbato stb. stb. Datum anno Domini 1355. XVIII.

királyi várak kezelő tisztjei adták, úgy hogy utóbb a királytól megerősítették ¹⁾).

kalendas Februarii. Eredetije bőrhártyán a hg. Batthyány család levéltárában.

2. Nos Sigismundus stb. quod fideles cives, hospites populi que et jobagiones nostri Regales in possessionibus seu villis Zalathna, Ocsowa et Zolna vocatis ad Castrum nostrum Regium Wegles nuncupatum in Comitatu Zoliensi habitum spectantibus commorantes ad Nostrae Serenitatis accedentes conspectum humotenus provoluti lamentabili cum querela Nostrae Claritati conquesti sunt in hunc modum: Quod Castellani seu Vicecastellani in praedicto castro nostro pro tempore constituti, census seu collectas, nec non foena, avenam, ligna, blada, et alia dacia ac victualia et servitia de ipsorum medio praefatis nostris Castellanis annuatim in certis temporibus ac locis deputatos provenire solitos et administrari debentia, non prout iidem et eadem tempore condam Serenissimi Principis felicitis reminiscendae domini Ludovici incliti Regis soceri nostri carissimi exigebantur et administrabantur sed tempus ante debitum in solutione et administratione eorum observari consuetum, et cum maiori mensura dicarent et exigerent stb. (azt kérvén, hogy az előbbi adóztatás és annak módja visszaállíttassék. A király kérésüknek helyt adván azt rendeli) ut singuli praedictorum civium, hospitum populorumque et jobagionum nostrorum in praedictis possessionibus Zalathna, Ocsowa et Zolna vocatis, ac qualibet earundem pro tempore commorantes de singulis fundis curiarum ipsorum in iisdem habitis et situatis singulos quatuor currus foeni, et totidem plaustra lignorum, praeterea blada et avenam cum eadem mensura, qua eadem in publico foro ementur et venduntur annuatim in locis et terminis ad hoc antiquitus institutis praefatis nostris Castellanis seu Vicecastellanis aut Officialibus eorundem more solito et non aliter dare et administrare teneantur (továbbá) ut ad dictorum aut quorumcunque aliorum censuum, victualium et servitiorum nullum terminum solutionis seu administrationis eorundem anticipando vel postergando, nequaquam in aliis, praeterquam in locis et terminis ad hoc deputatis astringere possint; (azonkívül) ut saepefati nostri Castellani seu Vice Castellani supradictos nostros cives, jobagiones ac populos nusquam alias quam si Maiestas Nostra has partes Zolienses visitatum attingeret, ad aliquam victualium inconsuetorum seu superfluum administrationem astringere praesumant stb. Datum in castro nostro Wygles Zoliensi in festo ascensionis Domini anno eiusdem 1410. — Rudolf királynak 1598-ki megerősítő okmányából.

¹⁾ Nos David filius Martini de Albeus Comes Zoliensis stb. quod nos consideratis paupertatibus universorum jobagionum Regalium in villa Ponyk commorantium stb. huiusmodi libertatem eisdem jobagionibus Regalibus duximus faciendam, quatenus iidem populi omnibus et singulis censibus, collectis et datis universis per ipsos hucusque pecuniis

107. §. A községeknek néhány különös neme.

I. Községi életünk történetében azon társadalmi tényezőket is szemügyre kell vennünk, melyek — bizonyos helyi viszonyokhoz képest — a községi szervezésben sajátos fejlődeményeket eredményeztek. Ezek noha magokban véve önálló gazdasági jelentőséggel nem bírtak — azért hatásuk által a mezőgazdaság fejlődésére mégis nem csekély befolyást gyakoroltak. S ezen szempontból kell: 1. a *soltészségekről*, 2. az *erdélyi szászok közt egykor fennállott u. n. gerebiatusokról*, 3. az oláh kenészségekről, s 4. a *kúnok telepítvényeiről* még néhány szót mondanunk. A szepesi és az erdélyi szászokról egészben véve szólnunk azért nem szükséges, mert ezek viszonyait a városok mintájára rendezték, melyek körében a mezőgazdaság önálló és túlnyomó jelentőségre nem emelkedett.

II. Már fentebb említettem, hogy a *soltészségek* (scultetiae) keletkezése az új telepítvények történetével legszorosabban függött össze, s hogy a legrégibb soltészség, melylyel Magyarországhban találkozunk, 1244-ből való, tehát a tatárjárás után közvetlenül következett időbe esik. Eredetileg Németországból indultak ki, német gyarmatokból álltak s a német »Schultheis« (scultetus) szó után soltésznek nevezett vezetőjük alatt telepedtek meg a nekik átengedett helyen; később azonban a felföldünkön lakó tótok is soltészségeket alapítottak. Így a soltészségek hazánk éjszaki megyéiben, kezdve Pozsonytól egészen Máramarosig ¹⁾ nagy számban terjedtek el. A Dunántúli részekben, az Alföldön és Erdélyben soltészségekre nem találunk.

et bladis persolutis et persolvere consuetis, liberi sint penitus et exempti, villicumque et judicem inter ipsos iuxta eorum nutum et voluntatem eligant stb. — censum autem et collectam domino nostro Regi per annum integrum non plus nisi 80 florenos puri auri stb. exolvere teneantur stb. Datum Zolii feria sexta proxima ante dominicam Ramis Palmarum a. D. 1400.

Megerősítve Zsigmond király által 1404. Datum in Lipche Zoliensi sabbato proximo ante festum Beati Martini confessoris. Hitelesített másolatból.

¹⁾ Schwartner Márton: De Scultetiis per Hungariam quondam obviis. Buda, 1815.

A soltészszégek a községi életnek bizonyos szervezését tüntették fel, a mint ez hegyes és sűrű erdőkkel elborított vidékeken, hol a kiirtott erdőségek helyén emberi lakások keletkeztek, és ezek falukká és községekké alakultak, a jelzett előzmények természetszerű következése volt. Új telepítvények voltak egytől egyig, melyek — mivel a természettel szakadatlanul egész erővel kemény küzdelmet voltak kénytelenek kiállani — némi kedvezményekben részesítették és olyan jogokkal ruháztattak fel, melyekre más községekben nem találunk. Minden soltészszégnek élén a soltész állt, ki a községnek előjárója és bírója volt, és bizonyos más községi bírónak nem járó jogokkal is birt¹⁾. Ezek közt a legnevezetesebb az volt, hogy a soltészszég magában álló községi tisztségnek tekintett, melyet eredeti joggal a telepítvény alapítója és lemenő örökösei birtak, mely azonban megüresedvén a földesúr által másnak is adományoztatott. A soltészszéghez tartozó telepítvényesek a jobbágységek gazdáinak jogain kívül, a mennyiben erdei községben az irtványföldeken gyakorolhatók voltak, az erdőség és az ottani vizeknek hasznát is nagyobb terjedelem szerint vették, s a mi nemcsak a faizásban, hanem állattenyésztésben, vadászatban és halászatban is állott.

Idő folytával számos soltészszég valóságos jobbágységgé átalakulván, ezeknek jogi állására jutott; sok helyütt azonban eredetének mintegy emlékeül néhány régi kedvezményét tovább is megtartotta. Egyes soltészszégek, mint ilyenek, még Mária Terézia királyné korában is fennállottak, és csak az országos urbarium behozatala alkalmával lettek végkép megszüntetve.

III. Az erdélyi szászok okleveleiben a XIV. század óta többször u. n. »gerebiatus«-ok vagy »grebionatus«-ok említetnek; p. o. »grebionatus de Vizakna«, »grebionatus de villa Keores«, — melyek sok vitatkozásra szolgáltattak alkalmat²⁾.

¹⁾ Ezen jogokat Schwartner idézett munkája részletesen kifejti.

²⁾ Siebenbürgische Quartalschrift VII. (1801.) 96. sk. II. — Schasser János György: De jure Flandrensi Saxonum Transsilvanorum. Nagy-Szeben, 1822. 25. sk. II. — Reschner Márton: De praediis praedialibusque Andreani. N.-Szeben, 1824. 10. sk. II. — Schuller János Károly: Umriss und kritische Studien zur Geschichte von Siebenbürgen. N.-Szeben, 1840. sk. I. köt. 73. és 13. sz. okm., II. köt. 143. l. — Libloyi Schuller Frigyes: Siebenbürgische Rechtsgeschichte I. köt. N.-Szeben,

Annyi bizonyos, hogy oly »comes«-sel, milyen p. o. a »Comes Cibiniensis« vagy »Bistriciensis« volt, ezen gerébekeket összehasonlítani nem lehet. Schuller Károly őket egyes helységek örökös biráinak tartja, kik a magyarországi soltészekhez voltak hasonlóak ¹⁾).

IV. Az *oláh kenézségek* története alapos és elfogulatlan kútfői tanulmányok által még eléggé nincs felvilágosítva. A fensforgó kételyeknek okát abban kell keresnünk, hogy az »oláh kenézségek« elnevezés²⁾ magában véve határozatlan, s hogy nem vették kellő figyelembe, hogy nem minden oláh vagyis vlach egyszersmind román is ³⁾, a kenéz szó pedig szláv eredetű ⁴⁾. A történelmi előzmények úgy hozták magokkal, hogy az oláh vagyis vlach név, valamint másutt, úgy nálunk is kiválszólag hegyi birka- vagy juhásztorokra volt alkalmazva ⁴⁾; minek következtében azután az oláh kenézségek elnevezése oly községek szervezését jelentette, melyekből az erdélyi és

1867. 29., 241., 439. ll. — Baumann Ferdinánd: Die Erbgrafen des Unterwalds (a százsz-sebesi kis gymnázium 1868-ki Értesítvényében).

¹⁾ Umrisse I. köt. 73. l. és II. köt. 143. l.

²⁾ A vlachi (blachi) vagyis oláhok nevű népre a történelemben először találunk a XII. század közepén (1164. Nicetas Choniatasnál, bonni kiad. 1835. 171. l.); — s úgy szintén a vlachok legrégibb említése van István Nemanja nagyzaupánnak a chilandari kolostor alapítására vonatkozó híres okiratában (Miklosich Ferencz: Monumenta Serbica. Bécs, 1858. 6. l., v. ö. u. o. 12. l. stb. — Wenzel Gusztáv: Árpádkori Új Okmánytár I. köt. 354., 357., 363., 369. ll.), hol ezen elnevezés alatt havasi pásztorok értendők, minden nemzetiségi vonatkozás nélkül. Mint-hogy pedig az ilyenmő pásztorok leginkább románok voltak, ezen név lassan-lassan a románokra volt alkalmaztatva. Mindamellet a vlach elnevezés később is Szlavóniától az adriai tengerig (melynek tengeri partlakosai ma is »morlachoknak« = morevlachoknak, azaz tengeri oláhoknak neveztetnek), — valamint a Balkán, s a keleti és éjszaki Kárpátok lakosainál Morvaországig (p. o. Walachisch Meseritz) találtatik, — kik nem románok, hanem szlávok; — s fontos okaim vannak, melyeknél fogva az ezeknek román eredetre való visszavezetésére irányzott minden irodalmi kísérletet csak tudományos tévedéseknek tekinthetnek. V. ö. Félér Cod. Dipl. Hung. IX. köt. 4. r. 5. l., X. köt. I. r.

³⁾ L. gr. Kemény József: Über die ehemaligen Knesen und Kene-siate der Walachen in Siebenbürgen. (Kurz Antalnál: Magazin für Geschichte stb. Siebenbürgens. II. köt. Brassó, 288. sk. ll.)

⁴⁾ P. o. Árvavármegyében, a Száva és Dráva közti vidékeken.

éjszaki magyar havasi juh-tenyésztés nagyobb dimenziók szerint indult ki.

A nélkül tehát, hogy ezen kérdés irodalmának kritikai vizsgálódásába bocsátkoznánk, gróf Kemény József azon nézetét követjük, mely szerint a kenézségek általán véve a soltész-ségekhez hasonló intézményt képeznek¹⁾. A mezőgazdaság történetének szempontjából tehát itt is a községi szervezés különös nemét látjuk, melynek élén a kenézek álltak, úgy hogy ilyen községek tagjai is bizonyos kedvezményekben részesültek, melyek főleg a havasi pásztorkodásra nézve voltak fontosak²⁾.

Különben nálunk kenézségek 1247. előtt nem találhatunk³⁾, tehát csak a tatárjárás után lettek jelentékenyek, s főleg a XIV. és XV. századok okirataiban említetnek gyakran. Ezen időben nem csekély számú kenéz nemesi rangra is emeltetett, sőt királyi adománynyal is kitüntettetett, s leginkább az ország déli részeiben, névszerint Hunyad vármegyében. Másrészről azonban a kenézségek már a XV. századnak vége felé minden jelentőségöket elvesztették s több helyen Erdélyben és keleti Magyarországon oláh és illetőleg orosz jobbágyközségekké alakultak át; míg a XVII. században végkép megszűntek. Csak a havasi pásztorok tartják már fenn néhány sajtóságos szokásaikban egykori fennállásuknak emlékét.

V. Végre említés nélkül nem szabad hagynunk, hogy a XIV. században a jászkúnok a keresztény vallás elfogadásával addigi költözködő életmódjokat lassanként elhagyva szintén állandó lakhelyeken kezdtek letelepedni, rendes községeket és egyházakat alkotni, s szállásbirtokaik határaitra terjedelmesen üzött baromtenyésztésük és elkezdett földművelésük érdekében gondosan felügyelni, azokat törvényes határjárások által biztosítani és épségben fentartani⁴⁾. Magában világos, hogy ez

¹⁾ Idézett értekezésében.

²⁾ Verancsics Antal : *De situ Transsylvaniac, Moldaviae et Transalpinac.* (Munkái, kiad. Szalay László és Wenzel Gusztáv I. köt. Pest, 1857. 143. l.)

³⁾ A legrégebb felemlítésök találhatók Fejérmél Cod. Dipl. Hung. IV. köt. 1. r. 447. l.

⁴⁾ Gyárfás István : *A jász-kúnok története* III. köt. Szolnok, 1883. 152. l.

leginkább az Alföld mezőgazdasági viszonyainak, s névszerűen a lótenyésztésnek történetére nézve volt fontos esemény.

III. A tőke kérdése.

108. §. Álláspontunk.

I. A mezőgazdaságnál a tőke hatása egészen sajátos. Mire a mezőgazdaságnak leginkább szüksége van, az a talaj és annak javulása, s a munkának minél nagyobb tökélyre emelése és minél czélszerűbb alkalmaztatása. Láttuk, hogy első tekintetben hazánk mezőgazdasága a terjedelmes erdők kiirtása vagy szűkebb térre szorítása, és számos mocsárok kiszáritása által mi nagy haladást mutatott a XIII. század végén; s hogy a gazdasági munka is a XIV. század kezdetén, midőn Róbert Károly király uralkodásával az ország belső békéje és nyugalma ismét helyreállott, sokkal teljesebb kifejtést tanúsított, mint a XI. és XII. századokban. Ezek mellett azonban nem kevésbé fontos fordulat volt az sem, hogy a jelzett időtől kezdve a mezőgazdaság emelkedése több új külső tényező közrehatása által is nevezetes előmozdítást tapasztalt. S ezen tényezők közül kell kiválóan a mai közgazdaságban u. n. *tőkére* vonatkoznom.

A tőke általában mind a talajtól, mind a gazdasági munkától lényegesen különbözik; magában véve azonban hármasságban bir jelentőséggel, mint pénz-, mint termeszítő- és mint árutőke. Ezek közt legfontosabb a pénztőke; mert pénzi minőségénél fogva általa a termeszítés eszközeit és a gazdasági munkát lehet beszerezni. A termeszítő-tőke a termeszítés eszközeiből áll. Az árutőkét pedig a kész termények képezik, melyek eladatván pénzt nyújtanak.

II. Ehhez képest a tőke kérdésével a forgalom kérdése áll szoros kapcsolatban; s minthogy ez a keresztes háborúk alkalmával, de kiválóan a XIII. század végétől kezdve általán véve igen nevezetes kifejtést nyert, ezen kifejtés fontos hatást és kedvező befolyást gyakorolt egész Európa anyagi viszonyaira.

Magyarországban ez már IV. Béla király óta világosan észlelhető; az Anjou-királyok korában pedig gazdasági életünknek már minden viszonyában mutatkozott. A kereskede-

lem élénksége, s e mellett az ipar emelkedése, a régibb időkhöz képest örvendetes haladást tüntetnek fel, s ezzel karöltve városaink felvirágzása egyszersmind ezen haladás kedvező hatását közgazdaságunk egyéb ágaira is közvetítette. A nevezetesebb városok gazdasági életünknek mindannyi fók helyeivé lettek, hol egyrésről a nyers terményekkel való kereskedés pontosult össze, másrésről pedig ezen az úton a nagybirtokosok hatalma és gazdagsága emelkedett, a középbirtokosok jóléte biztosított s a kisbirtokosok és a mezőgazdaság egyes ágaival foglalkozók megvagyonosodása eredményeztetett.

III. Ily körülmények közt a viszonyok fejlődésének egyik természetszerű következése volt, hogy közgazdaságunk körében a pénz és pénztőke jelentősége mindinkább fontos lett, s hogy általa nemcsak a természet eszközét és gazdasági munkát lehetett szerezni, hanem valóságos természető tőkéhez is jutni. Erről anyagi érdekeinknek XIV. és XV. századi története világos bizonytságot nyújt. S a nélkül, hogy ezen az úton a pénzgazdálkodás gazdasági életünkben uralomra emelkedett volna, -- tény az, hogy az akkori mezőgazdaság a pénz befolyásának igen üdvös hatását tapasztalta. E mellett azonkívül az árutőke is tekintélyessé lett, mert a természetényekkel való kereskedés szintén nevezetes lendületet nyert, a mi a mezőgazdaság egyes ágainak, p. o. a bortermelésnek igen örvendetes felvirágzásához vezetett.

IV. A mezőgazdaság egyes ágai.

109. §. Általában.

I. A harmadik korszak Magyarország mezőgazdaságának — az akkori általános európai culturai állapotokhoz képest — virágzó kora. Mintán t. i. a XIII. század végén a hazai mezőgazdaságnak már oly fejleményeire találtunk, melyeknél fogva azt teljesen kifejlettnak mondhattuk; ez a XIV. század óta a fejlettség oly jelentőségére emelkedett, s a gyakorlati élet céljaira oly hasznosíthatónak mutatkozott, hogy hazánk az európai országok közt a legtermékenyebbek és mezőgazdaságilag legnevezetesebbek egyikének hírében állott. Ama kor a mezőgazdaság intenzívebb emelésére nélkülözte ugyan még az előkészítő feltételeket; s így a magyarországi mezőgazdaság sem

dicsekedhetetett intensivebb műveléssel. Az erdők nagy részének kiirtása után azonban a mezőgazdaság extenziója, és az annak megfelelő okszerű művelésnek oly erős támaszt nyújtott, mely jelentőségét és tovább fejlődését teljesen biztosította.

II. Hazánk akkori mezőgazdasági állapotairól pozitív részletes adatok csak a korszak végéből jutottak reánk. Az idegen utasok, kik akkor hazánkban megfordultak, ezekről vagy hallgatnak p. o. Schiltperger János (1394.)¹⁾, Behaim Mihály (1454.)²⁾, Suntheim László (1494. körül)³⁾ stb. vagy csak futólag tesznek említést p. o. Delli Albizzi Rinalt és di Giuliano Martini Nello florenczi követek (1423. és 1426.)⁴⁾, és Traversari Ambró pápai követ (1435.)⁵⁾ Magyarországon. Egyedül de la Broquère Bertrand, jó Fülöp burgundi hercegnek főlovászmestere és tanácsosa, ki 1433-ban Magyarországon keresztül (Belgrádból Pancsován, Becskereken, Verseccen, Szegeden, Pesten, Budán, Tatán, Gönyön és a Csallóközön át Bécsbe) utazott, közöl több, Magyarország mezőgazdasági történetében, érdekes adatot⁶⁾. A korszaknak végén azonban már Bonfin Antal történeti műve, valamint Ranzau Péternek, báró Herberstein Zsigmondnak (a »Rerum Moscoviticarum Commentarii«-ben) és Oláh Miklósnak Magyarország leírását tárgyzó munkái is fontosak feladatunkra nézve.

¹⁾ Neumann K. Fr.: Reisen des Johannes Schiltberger in Europa, Asia und Afrika (1394—1427). München, 1859. — Langmantel Bálint: Hans Schiltbergers Reisebuch. Tübingen, 1885.

²⁾ Karajan J.: Michael Beheims Buch von den Wienern, Bécs, 1843. bevezetés XLIII. sk. ll. — A minket illető tudósítást közölte ugyan Karajan a »Quellen und Forschungen zur vaterländischen Geschichte« című gyűjteményes munkában. (Bécs, 1849. 51. sk. ll.)

³⁾ Suntheim László: Das Donauthal (kiad. Pfeiffer Ferencz: Jahrbuch für vaterländische Geschichte. Bécs, 1861. 273. sk. ll.)

⁴⁾ Mellini: Vita del famosissimo e chiarissimo Capitano Filippo Scolari (2ik kiad. Florencz, 1606.) 89. l.

⁵⁾ Traversari Ambro mint IV. Jenő pápának követe Zsigmond királyt Tatán és Székesfehérvárott kereste fel, s ezen alkalommal Magyarország dunántúli részeinek több vidékét járta be. Ez iránti tudósításai több levelében találtnak Martene Edmund és Durand Urszin: »Veterum Scriptorum et Monumentorum Historicorum stb. amplissima collectio III. köt. (Páris, 1724.) 20., 308., 456. és 627. ll.

⁶⁾ Hatvani (Horváth) Mihály, Brüsseli stb. Okmt. IV. k. 301. sk. ll.

Ehhez képest tehát ismét egykoru okiratok képezik fejtegetésemnek legnevezetesebb kútfejét; azonban némi megszorítással. Mert eltekintve attól, hogy a XIV. és XV. századi okmányok kiadásában a kiadás mintájául bizonyos formulákat használtak, s így az egyes okmányokban azt, a mi ilyen formula mintája szerint van írva, meg kell különböztetni annak valódi tartalmától s kútfeül is csak az utóbbit lehet használni; — magok az okmányi tudósítások közt sincs meg az az egyforma határozottság és részletesség az ország egyes részeire vonatkozólag, mely kívánatos volna, ha az egész ország akkori mezőgazdasági állapotainak mindenütt kellő biztossággal való felismerését tűzzük ki feladatul magunknak.

III. Mindamellet kétféle okmányok itt fontos felvilágosítást nyújtanak; t. i. azok, melyek a vámjogosítványok gyakorlását, és azok, melyek az élelmi szerekre vonatkozó szabályozásokat tárgyzák.

Az előbbiektől a legfontosabbak a *vámtarifák*. A *külkereskedésre* nézve a vámtarifák — miután a városi helységek 1405-ki országos gyűlésének 17. czikke a harminczadok rendszerét állapította meg — itt nem oly tanulságosak mint előbb. Azonban egy 1436-ki »Registrum super tricesimarum exactione«¹⁾ legalább az álláspontot határozza meg, mely szerint a jelzett szabály alkalmaztatott.

A *belső kereskedelem* tekintetében egészben véve a vámtarifák azt mutatják, hogy a mezőgazdasági termények annak igen nevezetes tárgyát képezték. Ezt mindenek előtt a budai vámtarifából látjuk, mely 1313-ban lett közelebb meghatározva²⁾, s noha irányában 1326-ban új nehézségek merültek fel³⁾, később is folyton-folyva fentartatott⁴⁾. Hasonló tanuságot tesz az esztergami vámtarifa, mely 1365-ben újból megerősített⁵⁾. S ide lehet számítani a Pozsonynak élelmi czikkekkal való ellátását tárgyzó 1370-ki⁶⁾; valamint az élelmi szerekkel

¹⁾ Fejér Cod. Dipl. Hung. X. köt. 8. r. 664. l.

²⁾ Fejér id. m. VIII. köt. 1. r. 506. l.

³⁾ Fejér id. m. VIII. köt. 3. r. 56. l.

⁴⁾ Salamon Ferencz: Budapest története. II. köt. 602. sk. II.,

III. köt. 32. l.

⁵⁾ Fejér id. m. IX. köt. 3. r. 470. sk. II.

⁶⁾ Fejér id. m. IX. köt. 4. r. 341. l. V. ö.

Pozsony és Visegrád közt üzött kereskedelemre vonatkozó okmányt is ¹⁾. De felemlítendő azonkívül a várad-debreczeni vámtarifa is, mely 1478-ban Ország Mihály nádornak ítélete által nyert formaszerű szabályozást ²⁾ stb.

Az élelemszerek Zsigmond király alatt 1427-ben a »Regulamentum Militare« által limitáltattak, s ezen alkalommal részletesen felemlítettnek; úgy hogy a jelzett vámtarifák — valamint ezen »Regulamentum Militare« is — nemcsak Magyarország akkori mezőgazdaságának terményeiről nyújtanak részletes és biztos tudósítást, hanem ezeknek árára nézve is becses adatokat közölnek ³⁾.

IV. Mindezekből azt látjuk, hogy hazánk XIV. és XV. századi mezőgazdasága nem annyira új és magokban álló fejlemények által, hanem inkább azért nevezetes, mert azon gazdasági működését, melylyel már a XI. század óta megismerkedtünk, és mely azóta teljesebben kifejtett, bizonyos folytonosság mellett nagyobb tökélyre emelte. Legczélszerűbbnek látszik tehát, harmadik korszakunk mezőgazdaságának egyes mozzanatairól itt nem objectív felfogás szerint külön-külön szólni, hanem inkább a mezőgazdasági tudomány mai szempontjából, azon felfogás szerint, melyet ilynemű kérdéseknél a tulajdonképi szakemberek alkalmazni szoktak. Ezen álláspontot téve tehát magunkévá, s a külföldi előkelőbb szakírók mintáját követve ⁴⁾ XIV. és XV. századi mezőgazdaságunk egyes ágait, melyekről a régibb időre vonatkozólag fentebb külön szoltam, most a *földművelés* és az *erdészet* két csoportjába foglalom össze; a mezőgazdaság azon ágait pedig, melyekre nézve hazánk különös tekintetbevételt kíván, önállólag

¹⁾ Fejér id. m. IX. köt. 7. r. 144. l. — V. ö. IX. köt. 4. r. 339. l.

²⁾ Az ítéletet a vámtarifa nélkül kiadta Kereszturi Józ. Alajos: *Compendiaria descriptio Episcopatus et Capituli N.-Varadiensis*. I. rész. N.-Várad, 1806. 233. sk. 11.; — teljesen pedig Jakab Elek: *Oklevéltár Kolozsvár történetéhez*. I. köt. Buda, 1870. 6. sk. 11., hol a vámtarifa a 14. l. található.

³⁾ Kovachich M. Gy.: *Supplementum ad Vestigia Comitiorum apud Hungaros*. I. köt. Buda, 1798. 328. sk. 11. — Fejér id. m. X. köt. 6. rész, 878. sk. 11.

⁴⁾ P. o. *Fraas K.*: *Geschichte der Landbau- und Forstwirthschaft seit dem sechzehnten Jahrhundert bis zur Gegenwart*. München, 1865.

azután fogom fejtegetni. Az utóbbiak a *szőlőművelés* és *bortermelés*, a *kertészet* és *gyümölcstermelés*, az *állattenyésztés*, a *vadászat* és *madarászat* s a *halászat*.

110. §. 1. A földművelés: a) Cerealék művelése.

I. Oláh Miklós mindazon terményekre nézve, melyek az emberi élet fentartására szükségesek, vagy azt kedvessé teszik, Magyarországot bőségéről és termékenységről magasztalja, minthogy talaja csekély művelési munka mellett is mind azt, mit lakosai csak kívánhatnak, nagy mennyiségben nyújtja ¹⁾. Mivel pedig e tekintetben első helyen a cerealék említendők, ezeknek akkor Európában művelt minden neme, u. m. búza, rozs, árpa, zab s a gabonaneműek általában legjobb eredménynyel voltak a földművelés tárgya ²⁾. Oláh névszerint az Alföld termékenységet emeli ki; s más és különösen a homokos és hegyes vidékeket kevésbbé termékenyeknek mondja ³⁾; hanem — mellőzve, hogy ezeknek más termékeik voltak — Oláh maga

¹⁾ »Hungariam rerum omnium quae tum ad usum mortalium tum ad opes comparandas necessariae esse putantur, non exiguam gignere copiam, satis constat.« Hungaria et Atila. Bécs, 1763. 80. l. — Báró Herberstein Zsigmond is azt mondja: »Nec est tantum ubertas pene incredibilis tantarum opum in Hungaria; sed etiam tanta bonitas, ut quae aliis in locis nascuntur ejusdem generis, Hungaricis nequaquam conferri aut aequiparari possint.« Rerum Moscoviticarum commentarii (Starzewski Adalbert Historiae Ruthenicae scriptores exteri Saec. XVI. Berlin stb. 1841. I. köt. 98. l.)

²⁾ P. o. » — frumentum, siligo, hordeum, avena et brasium.« Fejér id. m. IX. köt. 3. r. 478. l. — » — triticum, siligo, avena, vinum, foenum, et alia quaecunque victualium genera.« Fejér id. m. IX. köt. 4. r. 570. l. — Az 1427-ki »Regulamentum Militare«-nek az élelmi czikkekre vonatkozó intézkedései; valamint a jobbágyok közti számos violentialis eseteket tárgyazó irományok első sorban rendszerint cereálekről szólnak, p. o. gr. Károlyi Okmt. I. köt. 314. l.

³⁾ »Terram habere nigram, pinguem, uliginosam, quae scilicet non magno cultorum labore uberes producat fructus, stercorationis nec ad arva, nec ad montes consitos vitibus restaurandos, nullus admodum (exceptis pauculis montosis quibusdam locis) est usus. Arva semel vel bis leviter arata seminataque copiosum ferunt tritici, frumentive et aliorum leguminum fructum.« Oláh id. m. 80. l.

ott is a trágyázásnak nagy hatásáról szól; a mi más tudósításokkal megegyez ¹⁾).

II. A föld művelésének módja mindazonáltal egészben véve csak kevéssé különbözhetett attól, mely második korszakunk alatt volt alkalmazva; s a használt szerszámok is csaknem ugyanazok voltak ²⁾. Előnyben csupán ott lehettek a lakosok, hol vagy a talaj termékenyebb volt, vagy a földművelésre több gond és szorgalom fordított ³⁾. Valamint tehát a többi Európában, úgy nálunk is a földművelés emelkedése akkorban nem technikai vagy intenzív javításoknak, hanem a régibb kulturai állapotok fejlődésének volt következése, mely kiválólag a terjedelmes erdőknek sok helyen történt kiirtása által tette művelhetővé a talajt és kedvezőbbé az éghajlatot. Különben ez is nagy haladás volt, s — a mennyiben okmányi adatok vagy egyéb történeti tudósítások által felvilágosítható — részletes történelmi vizsgálódásoknak is háladatos feladatát képezné.

III. A földművelésre nézve egyik főfontosságú körülmény a *mértékek* kérdése is volt, mely a tatárjárás óta sokkal tökéletesebben volt szabályozva mint előbb. Werbőczy korában már teljesen kifejtett és részletesen meghatározott rendszert képezett. S ehhez képest a *hossz*-, a *sík*- és a *köbmértékeket* kell megkülönböztetni.

Általán véve megjegyzendő, hogy ezen mértékek királyi tekintély mellett voltak szabályozva (*Regalis mensura*) ⁴⁾,

¹⁾ P. o. » — — ad unum locum fimatum vulgariter telek dictum.« Fejér id. m. IX. köt. 1. r. 438. l.; — » — — cum terris arabilibus campatribus et fimatis.« U. o. 694. l. — gr. Zichy Okmt. I. köt. 109. l.; » — — in ordine terrae fimatae 5 jugera.« Nagy Imre: Zalamegyei Okmt. I. köt. 123. l.

²⁾ Ezek közt a leglényegesebb az eke volt: p. o. » — — quinque palia et quatuor ferra aratorum.« Gr. Zichy Okmt. III. köt. 623. l. — Segédállatoknak is igás marhák és lovak használtattak.

³⁾ P. o. »Saxones (t. i. Transilvaniae) agriculturae et alijs laboribus sunt mirum in modum dediti.« Oláh id. m. 69. l.

⁴⁾ P. o. Fejér id. m. IX. köt. 4. r. 443. l. — Hazai Okmt. I. köt. 200., 265. ll. — Nagy Imre: Anjoukori Okmt. III. köt. 112., 161. ll. — gr. Zichy Okmt. IV. köt. 42. l. — gr. Károlyi Okmt. I. köt. 224. l. — Botka Tivadar: Barsm. Okmt. 42. l.

habár megtörtént, hogy nem ilyen királyi, hanem más mértéket, és pedig nemcsak hossz ¹⁾, de síkmértéket ²⁾ is használtak.

1. A szokásos *hosszmérték* a királyi öl (ulna Regalis) volt ³⁾, mely — mint látszik — a régibb »amplexus Regalis«-ból ⁴⁾ keletkezett; míg nagyobb dimenziók szerinti távolságok meghatározására a nyíllövés (ictus sagittae) alkalmaztatott mint hosszsmérték ⁵⁾. Maga a hosszúságok mérése fonállal (funiculus) ⁶⁾ vagy öllel (ulna) ⁷⁾ történt. A királyi öl a XV. század végén akkép volt szabályozva, hogy »Ulna facit quinque brachia sive quinque cubitus« ⁸⁾; — Werbőczy pedig azon ismertes vonalat közli; mely 16-szor véve tett egy királyi ölet ⁹⁾.

2. *Síkmérték* a királyi hold (jugerum Regalis mensurae) ¹⁰⁾ volt, melynek terjedelme nem egyforma volt az országban. A XV. századnak végén hosszúsága 70 (vagy 72), szélessége pedig 12 királyi ölben volt megállapítva ¹¹⁾. Werbőczy szerint szélessége ugyanaz volt, de hosszúsága 72 ölet tett ¹²⁾. Egy ekealj (aratrum) ¹³⁾ 100 ¹⁴⁾, Werbőczy szerint pedig 150 királyi mértékű holdat ¹⁵⁾ foglalt magában.

¹⁾ P. o. a »visus oculorum« gr. Zichy Okmt. IV. köt. 36., 42., 140. ll. — a »visualis consideratio.« Fejér id. m. IX. köt. 4. r. 443. l., — gr. Zichy Okmt. II. köt. 140., 189., 461., 601. ll.

²⁾ P. o. Fejér id. m. X. köt. 1. r. 199. l.

³⁾ P. o. Nagy Imre id. m. II. köt. 240. l.

⁴⁾ P. o. Gr. Károlyi Okmt. I. köt. 145. l.

⁵⁾ P. o. Nagy Imre id. m. III. köt. 109. l. — »spatium jactus duarum sagittarum.« Botka id. m. 46. l.

⁶⁾ P. o. » — funiculus distributionis.« Dessewfy Okmt. 267. l. — » — funiculus 47 ulnas continens.« Nagy Imre: Zalavm. Okmt. I. köt. 403. l.

⁷⁾ P. o. » — 83 ulnarum.« Anjouk. Okmt. II. köt. 240. l.

⁸⁾ Kovachich: Suppl. ad Vest. Comit. II. köt. 206. l.

⁹⁾ Hk. I: 133. cz. 47. §.

¹⁰⁾ P. o. Fejér id. m. X. köt. 7. r. 378. l. — Hazai Okmt. II. köt. 416. l. — »jugera bladorum.« Fejér id. m. X. köt. 6. r. 519. l.

¹¹⁾ Az 1486-ki »series aestimationum« szerint, Kovachichnál Supplementum ad Vestig. Comit. II. köt. 260. l.

¹²⁾ Hármask. I: 133. cz. 47—49. §§.

¹³⁾ Az »aratra Regalis mensurae« p. o. 1372-ben említettnek. Fejér id. m. IX. köt. 4. r. 445. és 446. ll. — gr. Zichy Okmt. IV. köt. 245. l. stb.

¹⁴⁾ Kovachich u. o.

¹⁵⁾ Hk. I: 133. cz. 49. §.

3. *Köbmértékül* cerealéknál a köből (cubulus)¹⁾ használtatott, mely kezdetben nem egyforma volt az országnak egyes részeiben²⁾, míg nem Zsigmond király második 1405-ik végzeményének 1. t. cikke az egész országban a budai mértéknek használását rendelte el, s így ezután a budai köből nyert országos érvényt³⁾.

IV. S míg egyrésről ezen mértékek nemcsak a tulajdonképi földművelésnél, hanem a mezőgazdaság egyéb ágainál is nyertek alkalmazást, másrésről ki kell emelni, hogy nemcsak a cerealéknál, hanem széna, bor, halaknál stb. is a szekér használatára (currus onerati) volt általános, habár tulajdonképi mértéket a vámkiszabás alkalmán kívül nem képezett⁴⁾; — hogy a réteknél a kaszálló (falcastrum) volt a rendes síkmérték⁵⁾; — hogy az erdők terjedelme holdak szerint⁶⁾, haszonvétele pedig a levágott fa mennyiségének mértéke szerint volt meghatározandó, a mi *öl* formájában történt⁷⁾; — hogy a bortermelésnél az adó mértéke a csöbör (cibrio) volt, azonkívül pedig az »idria vini«⁸⁾, a »cubulus vini«⁹⁾, az »akones vini«¹⁰⁾, s a »tunnella vini«¹¹⁾ is mint bormértékek említettnek többször okiratilag, s hogy mindezekre nézve a korábbi időknek szokásaiban a XIV. és XV. századok alatt nem állott be változás.

V. A kereskedés és forgalom körében a cerealék minden neme egyaránt becsesel birt, s nemcsak mint behordott termék,

¹⁾ P. o. Hazai Okmt. III. köt. 317. l.

²⁾ Így p. o. találjuk említve a »garleta frugum«-ot (Hazai Okmt. III. köt. 262. l.); — a »metreta seu mensura Tirnaviensis«-t (gr. Károlyi Okmt. II. köt. 339. l.)

³⁾ P. o. az 1427-ki Regulamentum Militare 7. cikke a »cubulus Budensis«-t alkalmaztatja.

⁴⁾ P. o. Fejér id. m. VIII. köt. 3. r. 57. l.

⁵⁾ P. o. Fejér id. m. VIII. köt. 7. r. 265. l., X. köt. 7. r. 374. l. — Hazai Okmt. IV. köt. 200. l. — Nagy Imre: Anjouk. Okmt. II. köt. 365. l.

⁶⁾ P. o. Hazai Okmt. III. köt. 224. l.

⁷⁾ P. o. » — — ligna silvatica« 1427-ki Regulamentum Militare 6. cz.

⁸⁾ P. o. Hazai Okmt. II. köt. 271. l.

⁹⁾ P. o. Nagy Imre stb. Zala vgye okmt. I. köt. 499. l.

¹⁰⁾ P. o. gr. Zichy Okmt. II. köt. 168. l.

¹¹⁾ P. o. Hazai Okmt. III. köt. 262. l. — gr. Zichy Okmt. III. köt. 562. l.

hanem mint kiut lévő vetés is ¹⁾). A gabona szekéren ²⁾ vagy hajón ³⁾ vitetett vásárra, s miután a budai mértékek országos érvényre emeltettek, a gabona Buda város statutumai szerint ezen város köbmértékével köztekintély mellett méretett meg ⁴⁾).

A cerealék árát illetőleg, a dolog természetében fektűt, hogy ez a termés bősége vagy szűkéhez képest folyton-folyva ingadozott, s hogy nem ritkán drágaság esetei is fordultak elő ⁵⁾). Ilyenkor a nép tölgymakkliszből készített kenyeret ⁶⁾, s nemcsak a kormány volt kénytelen rendkívűli intézkedéseket tenni ⁷⁾, hanem a törvényhozás is figyelemmel volt arra az élelmi cikkek árszabásánál ⁸⁾).

111. §. Folytatás.

IV. Nem érdeknélküli kérdés, ha vajjon a tengeri (kukoricza), mely újabb mezőgazdaságunknak egyik különösen kedvelt tárgya, harmadik korszakunk alatt műveltetett-e már nálunk vagy sem?

Nagyon el van terjedve az a nézet, hogy a tengerinek művelése csak Amerika fölfedezése után terjeszkedett onnan

¹⁾ P. o. » — — sata in terra existentia« gr. Dessewfy Okmt. 201. l.

²⁾ P. o. Fejér id. m. IX. köt. 3. r. 478. l.

³⁾ P. o. Fejér id. m. IX. köt. 4. r. 570. l.

⁴⁾ »Von der Traidmesser Recht.« Michney Endre és Lichner Pál: Buda városának törvénykönyve 1244—1421. Pozsony, 1845. 93. l. 149. fej. V. ö. Kovachich M. Gy.: Codex Authenticus Juris Tavernicalis 209. l. 109. fej.

⁵⁾ Magyarország, mely p. o. 1320-ban bő termése által a szűkölködő szomszéd országok lakosainak segítséget és menhelyet nyújtott (Linzbauer F.: Codex Sanitario-Medicinalis Hungariae I. köt. Buda, 1852. 88. l.), 1364-ben nagy inségben volt. (Fejér id. m. IX. köt. 3. r. 408. l.) Több ide vonatkozó adatot Linzbauer állított egybe id. m. I. köt. 81. sk. 11.

⁶⁾ P. o. 1500. » — — jobagiones penuria et charistia victualium in tantum fuerunt oppressi et depauperati, ut coacti fuerint ex glandinibus panes conficere et eiuscemodi panibus ex glandinibus factis vesci.« Gr. Dessewfy Okmt. 450. l.

⁷⁾ P. o. 1364. Fejér id. m. IX. köt. 3. r. 408. l.

⁸⁾ 1427-ki Regulamentum Militare 7. cz.

Európába is, hogy tehát nálunk a XVI. század előtt tengeri nem is műveltethetett ¹⁾).

Ezen nézet ellen néhány fontos kételyem is van, névszerint, mert:

1. Már az ókor írói (Herodotus, Theophrastus stb.) említik e buzának egy nemét, mint a Kelet egyik növényét, melynek leírása (p. o. széles levelek, a magok nagy mennyisége) a tengeri sajátságaira mutat. S úgy látszik, hogy ez ugyanaz, melyről Plinius is »triticum Bactrianum« neve alatt szól ²⁾).

2. A keresztes háborúk történetírói közül többen vannak s névszerint Michaud ³⁾, Prutz János ⁴⁾ stb., kik a tengeri művelésének Európában való terjedését a keresztesháborúk egyik következményének állítják.

3. A mezőgazdaság természeti segédtudományainak több XVI. századi írója, a tengeri eredeti hazájának nem Amerikát, hanem a Keletet tartja ⁵⁾), különösen

4. A mezőgazdaság tudományának legujabb buvárai közül névszerint Fraas K., tehát éppen az, ki különös előszere-ttel történeti kérdésekkel is foglalkozik, és azok fejtegetésében kritikai felfogást alkalmaz, a tengerit nem Amerikából hanem a Keletről származtatja ⁶⁾).

Ezeket szem előtt tartva talán nem tévedek, ha a tengerinek eredeti hazáját azon kérdések közé sorozom, melyek általán véve kellő biztossággal kifejtve még nincsenek, s a melyeknek a természettudományok és a mezőgazdaság történetében nem éppen csekély számával találkozunk. Azon termények, melyeket

¹⁾ P. o. Hehn Victor: Kulturpflanzen und Haustihere. 3. kiad. Berlin, 1877. 443. l.

²⁾ Historia Naturalis, lipcei 1838. kiad. XVIII. 12.

³⁾ Bonifáczról, montferrati őrgrófról azt beszéli el, hogy: »Boniface envoya, dans son marquisat, la semence du mais, qu'on n'y connaissait pas«; — egyszersmind azoknak felelve, kik Amerikából származtatják a tengerit (Histoire des Croisades V. köt. Brüssel, 1841. 160. l.), s egy 1204-ki okmányt közölve, mely nézetét igazolja (u. o. 226. l.)

⁴⁾ Kulturgeschichte der Kreuzzüge. Berlin, 1888. 407. l.

⁵⁾ P. o. Lonicer fűvészkönyv (francia 1540.), németre fordítva Erhard által, Frankfurt, 1737.; — Dodonacus (1517—1586.); — Bonafous (1836.) stb.

⁶⁾ Fraas K.: Synopsis Plantarum Florae Classicae. München, 1845. 312. l.

a felületes felfogás Amerikából származtat, nagy részben már Amerika felfedezése előtt Keleten is találtattak; a honnan különféle alkalommal úgy terjeszkedtek Európába, hogy ezen ténynek közelebbi körülményei gyakran azért is estek feledékenységbe, mivel alaposabb tanulmányt érőknek sem a gazdasági, sem a történetírók által nem tartattak.

A süteménynek azon neme, melyet a nép Brocquière tanúsága szerint 1433. körül Becskerek és Szeged közt kenyér helyett evett (de gasteaulx tendres et peu ¹⁾), alig ha nem szintén kukoriczából készült.

V. Végre még a *lisztürlést*, a *kenyérsütést* és a *sörfőzést*, mint oly foglalatosságokat kell röviden felemlítenem, melyek a cerealék termelésével legközelebbi összefüggésben állnak. — Mintán mindazonáltal az ide tartozó foglalkozásokat — a meny nyiben a mezőgazdaság szempontja alá estek — fejtegetésem körébe vontam, — harmadik korszakunk alatt pedig azok jobbára már valóságos iparfoglalkozásokká lettek, — itt azokról tüzetesen ismét szólnom már nem szükséges.

112. §. b) Legelők és rétek.

I. A legelőkről, s a köztők és a rétek közt eredetileg fennállott viszonyról már, második korszakunkban szoltunk. S minthogy egészben véve a legelőkre nézve a XIV. század óta lényeges változás nem történt, s különben is mindig csupán a nap és az eső hatásának folytonos és csaknem kizárólagos befolyása alatt álltak: itt azokról nem igen sok mondani valónk van ²⁾. Csak a síkság és a hegyes vidékek legelői közti különbséget, s kiválólág a havasi legelők sajátosságait tartom szükségesnek kiemelni; általán véve pedig a legelőkre nézve az éghajlat és a helyi viszonyok jelentőségét kell hangsúlyozni.

¹⁾ Hatvani Mihály: Brüsseli Okmt. IV. köt. 310. l.

²⁾ Érdekes mindazonáltal az 1427-ki »Regulamentum Militare« 6. cikkének következő intézkedése: »Casu quo in aliquo locorum gramina pascui juvencorum exercituantium necessaria non invenirentur, sed tantummodo prata et foenilia ad domus rusticorum reservata et custodita; tunc in illis jumenta exercituantium depasci possunt et enutrirí, antequam forent falcata et simul congregata. Postquam autem falcata stb.

Tűzetesen a legelőkről, kapcsolatban az állattenyésztéssel, fogok szólni.

Annál fontosabb a földművelés szempontjából a rétek kérdése.

II. Rétekről -- mint fentebb láttuk -- már a XI. századi okmányokban van szó; minthogy azonban akkor az ország nagy részében a pásztori élet birt túlnyomósággal, s másutt sok helyen számos terjedelmes vidékeket erdőségek borítottak el, ezen rétek művelése csak tökéletlen lehetett. Az akkor általában már szokásos hármasszorgású földművelés mindazonáltal az ugarban egyszersmind a rétek gondosabb művelésének kiindulási pontját is magában foglalta ¹⁾. Mert a marha telelése szintűgy, mint a cerealék termelése után maradt szalmának más életcélokra való fordítása szükségképen nagyobb mennyiségű szénát kívánt meg, melynek termő helye eredetileg a váltógazdasághoz képest leginkább az ugar volt, idő folytával azonban arra való mezőkön is rendeztetett. Úgy látszik, hogy különös réteknek ily módon való fentartása mezőgazdasági rendszerünkben a XIII. század vége felé már szükségesnek tartatott, s hogy a valóságos rétművelés később ezen előzményekből alakult. S minthogy a rétek nem csak széna- és sarjutermelésre használtattak, hanem a baromtartásnál fontos más növényekkel s névszerint lóherével ²⁾ is vettettek be, nem csoda ha a rétek a művelés alatti föld egyik lényeges részének tekintettek.

III. Sajátságos jelentőséggel birnak a *havasi legelők*; mert a juh- és birkatenyésztésnek s az azzal összekapcsolt tejgazdaságnak hazánkban kezdettől fogva főtenyezője voltak. Geographiai fekvésükre s éghajlatukra és növényzetükre való tekintettel a havasi legelőknek nálunk általán véve *három*

¹⁾ Helyesen jegyzi meg Roscher Vilmos: »Die Wiesen sind recht eigentlich der Schwerpunkt des Dreifeldersystems. Das Wohl und Wehe dieser Bewirthschaftsart beruhet einzig auf ihnen; weil die Durchwinterung des Viehes und die Benutzung des Strohes zu anderen als Futterzwecken von dem Heuvorrath abhängt.« Über die Landwirthschaft der ältesten Deutschen. (Ansichten der Volkswirthschaft aus dem geschichtlichen Standpunkte. Lipse, stb. 1861. 77. l.)

²⁾ P. o. — — folia in modum herbae luhere (lóhere).« Fejér id. m. VIII. köt. 3. r. 63. l.

osztályát kell megkülönböztetni, t. i. a *dél-keleti* és *keleti*, az *éjszak-keleti*, s az *éjszakiakat*.

1. Az ország *dél-keleti* és *keleti részeiben*, Bihar-, Arad és Krassó megyéktől kezdve Brassóig és a székely földig csaknem folytonos hegycsoportok vonulnak, a Bihar hegység és Erdélynek Ruméniával való határhegyei is igen tekintélyes magasságra emelkednek. Ezen vidékek tehát havasi legelőkben igen gazdagok s bőséges módot nyújtanak juh- és birkatenyésztésre ¹⁾.

2. *Éjszak-keleten* a *máramarosi havasok* rengeteg hegytömegből állnak, mely széltében hosszában roppant kiterjedéssel bír, s hol a széles hegyhátokon és kúpokon többnyire szintén dús havasi mezők és legelők vannak, melyek — miután az előbbi sűrű erdők szűkebb térre való szorításán kívül más változáson nem estek keresztül — a pásztorkodásra kiválólag alkalmasak ²⁾, s éppen harmadik korszakunk alatt a havasi pásztorok moldvai emigratiója által még világtörténelmi nevezetességet is nyertek ³⁾.

3. A hazánk *éjszaki* határát Lengyelország felé képező u. n. *Magas Tátra* vidéke az, melynek havasi és legelői minősége leginkább volt átvizsgálva. A tatárjárás óta tejgazdasága és sajtkereskedése által már nevezetes szerepet kezdett játszani, és ezen hírét megtartotta később is. Side nemcsak Kézsmárk és közvetlen környéke számítandó ⁴⁾ hanem a Vág felső folyása és ottani mellékfolyói is; úgy hogy Árva, Liptó és Thurócz vármegyék havasai szintén ide tartoznak, melyek az állat- s névszerint a juhtenyésztésre nézve mindig nagy fontossággal bírtak ⁵⁾.

¹⁾ P. o. Ranzan Péter: Erdély »asperae alpes«-eiről, de egyszersmind »pascua laetissima«-iról is szól. Epit. rer. Hung. ind. 32. — gr. Teleki József: Hunyadiak kora Magyarországon. XI. köt. 377. l. — Jakab Elek: Kolozsvár város története. Okmánytár 169. l.

²⁾ P. o. gr. Teleki id. m. X. köt. 271., 291. ll.

³⁾ Wenzel Gusztáv: Kritikai fejtegetések Máramaros megye történetéhez. Pest, 1857. 23. l.

⁴⁾ P. o. Fejér id. m. IX. köt. 6. r. 66. l. — Nagy Imre: Anjoukori Okmt. I. köt. 383. l.

⁵⁾ P. o. az Árva és Likava váraihoz tartozó havasi legelők a juhtenyésztést tárgyazó azon érdekes megállapodásokra szolgáltatnak alkal-

113. §. Szőlőművelés és bortermelés.

I. A szőlőművelés és bortermelés harmadik korszakunk alatt hazánkban oly nagy jelentőségre emelkedett, hogy Magyarország nemcsak a mennyiséget, de a minőséget illetőleg is mint bortermesztő ország már akkor is európai hírben állott. Különben a szőlőket folytonos művelés alatt kellett tartani; ha pedig elhanyagoltattak és elpusztultak ¹⁾, — Werbőczy szerint — hamar és könnyen minden becsőket veszítik ²⁾.

mat, melyeket Mátyás király 1474-ben megerősített, és melyekről alább bővebben fogok szólni.

¹⁾ Erre vonatkoznak a következő jelzések: »vinea antiqua et inculta.« Fejér id. m. IX. köt. 1. r. 431. l. — »vinea bene culta et deserta.« Fejér id. m. X. köt. 1. r. 374. l.

²⁾ Werbőczy azt mondja: »Vineae generaliter tanquam rubeta et virgulta de Regni nostri antiqua consuetudine aestimari solent; ex eo quod ubi et postquam cultores vinearum aut defuerint, aut earum labores praetermiserint, vineae cito de facili in rubeta et vepres convertentur.« Hk. I: 133. cz. 45. §. — Tanulságos e tekintetben a következő okmány: »Nos Felicius, Petrus et Gregorius Forgach de Gyemes stb. quod nobis per universos jobagiones de Chythar expositum extitit: quomodo forent nonnullae vineae in promontorio ipsius possessionis Chythar ab antiquo a diversis hominibus tum per pestilentias generales, tum etiam per voluntarium recessum eorum desertae et derelictae, quaedam in planos agros penitus redactae, quaedam vero per inculturam desolatae aliquos duntaxat troncos vitium in se continentes, quas ipsi moderni jobagiones nostri de Chythar et etiam extranei reformare et reaedificare vellent, sed posteri praefatorum decessorum, vel ipsi voluntarie recedentes inibi advenientes a tali reformatione et reaedificatione dictarum vinearum desertarum iam factos jobagiones nostros et etiam ceteros prohiberent, sed nec ipsi tales vineas ipsorum reformare et reaedificarent stb. (ennek folytán) tali ac tanta infrascripta libertate et firmitate promontorium antedictum possessionis nostrae Chythar libertavimus stb. quod quicumque jobagionum nostrorum vel ceterorum praefatas vineas desertas et in planos agros redactas reformare et reaedificare voluerit, omnimodam facultatem tribuimus reformandi et reaedificandi; ita tamen, quod ille quem talis vinea in planum agrum conversa concernit, ad talem vineam suam colendam et reaedificandam ammoneatur et per integrum annum expectetur. Qui si id fecerit, bene quidem, alioquin mox elapso anno pretium talis agri vel loci vineae iuxta revisionem et discussionem juridicam Magistrorum Montium vel Judicis et Juratorum dictae possessionis Chythar aestimetur, et ille cuius erat talis ager vel locus vineae nil plus quam pretium aestimatum pro tali vinea recipere vel re-

II. Számos okirati adatunk bizonyítja, hogy — kivéve a hidegebb hegyes vidékeket — szőlők az ország minden részében műveltettek; sőt oly helyeken is, hol szőlőművelésnek ma még híre sincs p. o. Beczkón, Lőcsén, Sáros megyében a sóvár-simonkai hegylánczon, Nagy-Sároson és Hanusfalván, Homonnán, Huszton stb. Az itt termett bor azonban akkor is csak silány lehetett; ellenben mint jó bor a Vas-, Zala-, Somogy-, Győr-, Esztergom-, Székesfejérvár-, Baranya-, Pozsony-, Nyitra-, Hont-, Nógrád-, Borsod-, Gömör-, Ung-, Bereg-, Zabolcs-, Bihar-megyékben stb. termesztett bor említendő fel. S a jelesebb magyar borok még ezek sem voltak. Oláh tanúsága szerint a székesfejérvári vásárokon a somogyi bornak volt nagy kelete¹⁾. A többször említett vámtarifák szerint pedig a borral való kereskedés másutt is igen élénk lehetett; s névszerint Pestnek borkereskedése híres volt²⁾.

III. Magyarország nemes borai közül elsőnek a *szerémit* kell felemlíteni, mely nagy dicsérettel magasztaltatott, s még ezen korszak végén is Magyarország legkitűnőbb borának tekintetett³⁾. Mellette kitűnő elismerésben a *soproni* és a *pilisi*

quirere valeat in perpetuum. Quicumque autem nostrorum vel ceterorum praenominatas vineas desertas, aliquos solum throncos vitium in se continentes reformare et reaedicare voluerint, omnimodam tribuimus facultatem reformandi et reaedicandi; ita tamen, quod ille, quem talis vinea concernebat, per dictos jobagiones modo praemisso ammoneatur et (per duos annos) expectetur; quod si — — — elapsis dictis duobus annis pretium huiusmodi vinearum modo praemisso (recipere omittat, is) cuius erat talis vinea nil praeterquam aestima(tum recipere valeat). Volumus etiam, ut omnia alia promontoria (in possessionibus nostris) existentia et adiacentia eadem libertate (et firmitate gaudere valeant et) permanere, quibus praenarratum promonthorium possessionis nostrae Chythar tenetur et conservatur stb. Datum in Komyathy feria secunda proxima ante festum Beati Adalberti martiris et Pontificis a. D. 1496. (A nyitrai káptalannak 1523-ki átiratából, a budapesti országos levéltár kincstári osztályában).

¹⁾ Hungaria et Attila 24. l.

²⁾ Oláh Pestről azt mondja, hogy: „vinis exoticis, non Sirmiciis modo optimis, atque perinde ac Cretica sunt, dulci sapore praestantibus; sed etiam Baroniaicis (baranyai), Somodinis (somogyi) ac alterius generis mercaturis celebris. Mercatorum magnus est concursus. Poloni, Silesitae et pleraeque exterae nationes in ea vinum mercantur.“ U. o., 42. 43. ll.

³⁾ A szerémi bort Galeotus Martius (De egregiis stb. dictis R. Ma-

bor részesült¹⁾. A *tokaj*-i bor jóságának első említését csak 1494-ben találjuk²⁾. De akkor is már nagy dicsérettel³⁾; míg világhírére a XVI. században emelkedett⁴⁾. Különben harmadik korszakunk alatt mint nemes bor a pozsony-szent-györgyi is kiemelendő⁵⁾.

IV. A szőlőművelésre és bortermelésre nézve még megjegyzendő: 1. Az okszerű bortermelés meghonosítására Görög- és Olaszországnak volt különös befolyása; a mint azt az előbbi illetőleg a szerémi, az utóbbit illetőleg pedig a tokaji bornál kiválólag észlelhetjük. IV. Béla király a szerémi bor termelését olasz behatás által akarta előmozdítani (73. §.), azonban úgy látszik, hogy igyekezeteinek nem volt nagy sikere; s hogy még a tokaji bor művelésének történetében is inkább a görög befolyás birt bizonyos jelentőséggel⁶⁾.

2. A fehér és vörös bor termelése közti különbségre nézve, sokan azt tartják, hogy eredetileg minden szőlőhegy fehér fajokból állott, s hogy ott hol vörös bor terem, ez színét csak később a szőlőművelés és bortermelés gondozása által nyerte. Ezen nézet Magyarország két legnemesebb vörös borára, t. i. a

thiae 27. fej. 557. l.), Cuspinianus János (Oratio ad S. R. Imp. Principes ut bellum suscipiant contra Turcum 1501. 77. l.; ed. Podhraczký J. Buda, 1841. 38. sk. II.) és Oláh Miklós (id. m. 43. l.) egyaránt magasztalták. Különben a szerémi bortermelésben a szegedi polgároknak is volt része (Varga Ferencz: Szeged. város története I. köt. Szeged, 1877. 145. l.), s az okmt. 18., 51., 55., 56., 57. és 67. sz.), kik, valamint a pesti polgárok, avval nevezetes kereskedést is űztek (u. o. okmt. 59. sz.)

¹⁾ Szirmay Antal: Notitia Montium et locorum vinif. Com. Zemplin. Kassa, 1793. 37. l.

²⁾ Istvánffy Miklós: Regni Hung. Historia. Köln, 1724. 11. l.

³⁾ Gr. Károlyi Okmt. II. köt. 149., 166. II. a tarczali szőlőművelésre vonatkozó két érdekes XV. századi okmányt közöl.

⁴⁾ Bél Mátyás: Notitia Hungariae novae II. köt. Bécs, 1736. 30. és 135. II.

⁵⁾ Báró Herberstein Zsigmond azt mondja, hogy Magyarország: »Vina dat pro locorum diversitate, ut fit, diversa; sed plerisque in locis, etiam extra Sirmium vini proventu et bonitate clarum, tam generosa et excellentia, ut pro Creticis haberi possint.« Rerum Moscoviticarum commentarii (Starzewski id. m. I. köt. 97. l.)

⁶⁾ Szirmay Antal: Notitia hist. pol. oecon. montium et locorum viniferorum. Kassa, 1798. 30., 31. II.

budaira ¹⁾ és az egrire ²⁾ vonatkozólag áll fenn. Azonban nem szabad tekinteten kívül hagynunk, hogy a bornak különféle színek szerinti művelését már az ó-korban szintén ismerték s hogy ezek közül a fehér és a vörös vagy fekete (sötét) színű bor találtatott legkedveltebbnek. Úgy látszik tehát, hogy bortermelése után oly jelentékeny országban mint a mi hazánk, mintegy a dolog természetében feküdt, hogy itt a bornak mindkét neme természetett s a nélkül hogy ezt kútfőileg nem igazolható conjecturák által magyarázni szükséges volna.

114. §. Kertészet és gyümölcsstermelés.

I. A kerteknek három neme, u. m. a *házikertek*, a *díszkertek* és a *gyümölcsösök* (74. §. III.) egyaránt nagyobb virágzásnak indultak harmadik korszakunk alatt.

II. A *házi kertek*, melyeknek eredeti czélja bizonyos, a háztartásnál szükséges fűveknek és az u. n. konyhanövényeknek termesztése volt, a földművelés és kereskedelem emelkedésével egyrészt megszorítást tapasztaltak, de másrészt tágabb tért is foglaltak el. Egyes növények, melyek előbb csak kerti növények voltak, p. o. a len, kender, káposzta, most már a földművelés tárgyai is lettek, és oly mennyiségben termeltettek, hogy kerti növényeknek jelezhetők többé nem igen voltak már. A komló művelése azonban — noha szintén terjedelmesebb helyet vett igénybe — mégis annyi gondviselést kívánt, hogy a kertészet köréből kizárható nem volt³⁾. Az akkori házi kertészet tulajdonképi tárgyai tehát főleg a hüvelyes vetemények vagyis u. n. »legumen«-ek⁴⁾, a közönséges dinnyék, a répák, a retkek⁵⁾,

¹⁾ Salamon Ferencz : Budapest története III. köt. Budapest, 1885. 208. l. — Häufler J. V. azt véli, hogy a budai bor Mátyás király korában Burgundiából ide áttűtetett szőlővesszők által nyerte vörös színét. Budapest, 1854. 56. l. jegyzet.

²⁾ Mártonffy Károly : Eger szőlőgazdászata (Kubinyi Ferencz és Vahot Imre : Magyarország és Erdély képekben IV. köt. Pest, 1854. 62. l.)

³⁾ B. Prónay Gábor : Honunk kertészete 7. l.

⁴⁾ Nagy Imre : Anjoukori okmt. III. köt. 34. l.; — 1427-ki »Regulamentum militare« 1. cz.

⁵⁾ Oláh : Hungaria et Attila I. könyv 10. fejj. bécsi 1763. kiad. 43., 53. ll.

a sáfrány ¹⁾ stb.; valamint az orvosi czélokra mivelt növények voltak. De felemlíthetők itt azonkívül egyes, a csemege-zöldséghez tartozó fajok is; így a spárga, a vöröshéjú u. n. bécsi retek, különféle nemesített sárga dinnyék, a mogyoró hagyma (cepa Ascalonica), az articsóka, a kétszer érő borsó ²⁾ stb.

III. A *díszkertek* iránti általánosabb hajlam nálunk a renaissance szellemével honosult meg; s minthogy ez közvetlenül Olaszországból terjedt át hazánkba, a királyaink és főuraink székvárainál keletkezett díszkertek is kiválólag az olasz ízlésnek feleltek meg ³⁾. Díszkertészetre tehát — a szónak határozottabb értelmében — először az Anjoukirályok korában találunk, s ez valóságos fényre Zsigmond és Mátyás királyok alatt fejlődött.

Első helyen a *visegrádi királyi várak díszkertje* említendő, melyet kétség kívül Robert Károly király a kertészet iránti nagy előszeretettel és királyi fénynyel rendezett be. Az itteni virágok nyújtottak módot Erzsébet királynénak is az utána világhírű pipere- és illatvíz készítésére, mely még napjainkban is »aqua Reginae Hungariae« vagy »l'eau de la reine d' Hongrie« nevezete alatt ismeretes. — S ilyen volt ezen díszkert akkor is, midőn Jagiel Ulászló lengyel király 1412-ben Visegrádon látogatta Zsigmond királyt ⁴⁾. — Azonban Mátyás király azt nemcsak nagyszerűleg szépíté, hanem különféle építmények által csodás művek és természeti jelenetek színhelyévé is tette. Oláh Miklós, ki ezen — a ma u. n. Salamon torony irányában feküdt — kertet, mint szemtanú írja le, annak virágairól, szőlőiről, és gyümölcsfáiról, hársfáinak gyönyörű lombos árnyékáról és illatáról, függő kertjeiről, az ezekhez vezető 7—10 rőf széles és 40 lépésnyi magas márványlépcsőzetről, vörös márványból készült és a muzsák szobraival díszített kútjáról, melyből rendszerint a legjobb forrásvíz, nagyobb ünnepélyek alkalmával azonban felváltva fehér és vörös bor ömlött, s mely felett Cu-

¹⁾ Ranzan Péter : Epit. rer. Hung. 32. ind.

²⁾ B. Prónay id. m. 11. l.

³⁾ B. Prónay id. m. 7. l.

⁴⁾ Długos János : Historia Poloniae XI. könyv. Lipcse, 1711. (II.)

pido szobra volt (u. n. fons Musarum), növényházairól stb. lelkes elragadtatással szól ¹⁾).

Nem csekélyebb lehetett a fény a budai királyi várakhoz tartozó kertekben, melyeket szintén Mátyás király készíttetett. Bonfinius leírása szerint itt a vár közelében ültetett fák valóságos labirintust képeztek. Ott voltak a legnagyobb fénynyel készített kalitkák, melyekben ritka bel- és külföldi madarak tanúztak, és a melyek vassodronnyal oly terjedelmesen voltak befonva, hogy az alá bokrok, egész gyümölcsfák, sőt ligetek is voltak helyezve ²⁾. Ezen kert a mai Krisztina város helyén feküdt, s szép sétányai, gyönyörű fasorai, szökőkútjai, halastavai, lugosai, odorai és különféle azon kor izlésének megfelelő kerti építményeiről volt híres ³⁾.

E mellett volt Mátyásnak a budai részen, a mai u. n. zugliget helyén terjedelmes vadas kertje is ⁴⁾; a pesti részen pedig egy másik díszkertje, melyben nyugidejét szokta volt tölteni ⁵⁾.

A visegrádi és budai díszkerteken kívül még a két híres királyi mulatóhelyen, Diósgyőrött ⁶⁾ és Tatán ⁷⁾ is nevezetes kertek voltak. Diósgyőr környékének culturájáról különben az éneklő madaraknak sokasága tesz tanúságot, s kivált ezek éneke tette kedvessé az ottani tartózkodást ⁸⁾.

A főpapok és főurak a királyok példáját követve szintén nemcsak lakásaikon tartottak díszkerteket; hanem mikor Budára a király szék- és udvarhelyére kezdtek telepedni, ottani palotáikon kívül még fényes lakokat is tartottak, hol hasonló fényű kertek díszlegtek ⁹⁾.

¹⁾ Oláh Miklós id. m. I. könyv, 6. fejt. 1763-ki bécsi kiad. 25. sk. 11.

— Bonfin Antal: *Rer. Ung. Decades Francof.* 1581. I. Dec. 1. lib. 24. l.

²⁾ Bonfin id. m. IV. Dec. 7. lib. 632. l.

³⁾ Bonfin id. m. IV. dec. 7. könyv 632. l.

⁴⁾ Häufler József: Buda-Pest. Pest, 1854. 56. l.

⁵⁾ Bonfin id. h.

⁶⁾ Wenzel Gusztáv: Diósgyőr egykori jelentősége. Pest, 1873.

23. l. — Oláh Miklós id. m. I. könyv, 11. fejt., 51. l.

⁷⁾ Wenzel Gusztáv: Tata fénykora. Budapest, 1879. 58. sk. 11.

⁸⁾ Oláh id. m. I. könyv, 11. fejt., 51. l.

⁹⁾ B. Prónay id. m. 9. l.

115. §. Folytatás.

IV. A *gyümölcsstenyésztés* harmadik korszakunk alatt formaszerű iparaggá fejlődött. Ezt nemcsak a nagyszámú gyümölcsösök bizonyítják, melyek akkor hazánk minden részében találtattak, hanem azon sok fajta gyümölcs is, mely azokban termesztetett ¹⁾).

Láttuk már, hogy Budán és Visegrádon a királyi díszkertek mellett terjedelmes és nagy gonddal ápolt gyümölcsösök is voltak; s ugyanazt lehet tartani más nagybirtokosok díszkertjeiről is ²⁾). Középbirtokosok ³⁾ és parasztok vagyis kisbirtokosok gyümölcsösei is említetnek, az utóbbiak azon megkülönböztetéssel, hogy voltak falunkívüli gyümölcsösök s voltak házi gyümölcsöskertek, melyek a belső telkeken tartattak ⁴⁾). S úgy látszik kivált a Csallóköz gyümölcsstermesztése nagy hírben állt ⁵⁾).

A gyümölcsök különféle neme ⁶⁾), mely gyümölcsösökben tenyésztetett ⁷⁾), leginkább a következő volt: alma⁸⁾), körte⁹⁾),

¹⁾ Ezen értelemben szól báró Herberstein Zsigmond a »frugum et omnis generis optimorum fructuum infinita copia«-ról, mely Magyarországon találtatik. *Rerum Moscoviticarum commentarii* (Starzewski *Historiae Ruthenicae scriptores exteri* Saec. XVI.) Berlin, stb. 1841. I. köt. 97. l.

²⁾ P. o. Fejér id. m. VIII. köt. 2. r. 581. l. — Hazai Okmt. I. köt. 378. l. — gr. Zichy Okmt. I. köt. 315. l. — Nagy id. m. II. köt. 341. l. stb.

³⁾ Werbőczy Hármask. I : 133. cz. 21. §.

⁴⁾ U. o. 21. és 23. §§.

⁵⁾ U. o. 22. §.

⁶⁾ » — — arbores« Fejér id. m. IX. köt. 6. r. 144. l. — »arbores fructiferae« Hazai Okmt. III. köt. 69. l. — gr. Zichy okmt. II. köt. 553. l. — gr. Károlyi okmt. I. köt. 438. l.; — »frutices« Hazai okmt. II. köt. 235. l. — gr. Zichy okmt. I. köt. 92. l. — »fructus autumnales« gr. Zichy okmt. III. köt. 33. l.

⁷⁾ P. o. Fejér id. m. VIII. köt. 2. r. 581. l., X. köt. 8. r. 279. l. — Hazai okmt. I. köt. 378. l., II. köt. 235. l., V. köt. 136., 214. ll. — gr. Károlyi okmt. II. köt. 419. l. stb.

⁸⁾ P. o. Hazai okmt. I. köt. 236. l. »pomus pīrosalmafa« Hazai okmt. III. köt. 325., 326. ll. stb.

⁹⁾ P. o. »cucurbitina pira« Galleotus Martius: *De dictis et factis Mathiae R.* 27. fej. — Nagy Imre: *Anjoukori okmt.* III. köt. 109. l. — Hazai okmt. I. köt. 256. l. — gr. Zichy okmt. II. köt. 473. l., III. köt. 33. l., IV. köt. 161., 200. ll. stb.

szilva ¹⁾, cseresznye ²⁾, meggy ³⁾ barack stb.; — erdők formájában nagyobb csoportokban dió- ⁴⁾, gesztenye- ⁵⁾ és talán olajfák is ⁶⁾; a melyekhez a bokrok több neme járult ⁷⁾. — Arra nézve, ha vajjon termeltetett-e vagy sem nemesebb déli gyümölcs, névszerint citrom és narancs, s esetleg szabad ég alatt, avagy legalább növényházakban, hiteles kútfői tudósítás nincs.

V. Bárány Prónay Gábor még arra is figyelmeztet, hogy »a jelenlegi nemes külföldi fajok közül igen sok hazánkból vette eredetét; miután sok gyümölcsfajaink a kereszthadjáratok alkalmával a szent földről a visszatérő vitéz-zarándokok által hazánkba hozattatván, először itt honosítottak, és innen egész Európába elterjedtek« ⁸⁾. Ilyenek névszerint a szent János-alma, a Jakab-alma, az aradmegyei sikulai-alma, a Maschanski-alma, a Pázmán-alma, a Nagy-buzás és Pogácsa-alma, a pisztráng körte, az Egri-körte stb. ⁹⁾. Czukor János hírneves pomologusunk, ki egész életét arra szentelte, hogy az ő magyar gyümölcs fajokat szedje össze, azt találta, hogy van 76 alma, 61 körte, 21 szilva és 12 cseresznye őshazai válfajunk ¹⁰⁾. S ezzel összhangzólag Mátyás király korára vonatkozva Ranzan Péter Erdély gyümölcsstenyésztését különös dicsérettel emeli ki ¹¹⁾.

¹⁾ P. o. Hazai okmt. III. köt. 116. l.

²⁾ P. o. Fejér id. m. VIII. köt. 6. r. 3. l. — Hazai okmt. II. köt. 235. l. stb.

³⁾ P. o. Hazai okmt. III. köt. 324. l. stb.

⁴⁾ P. o. Fejér id. m. IX. köt. 4. r. 80. l. — Hazai okmt. III. köt. 125. l., VII. köt. 303. l. — Nagy Imre: Anjouk. okmt. III. köt. 121. l. — gr. Zichy okmt. II. köt. 472. l. stb.

⁵⁾ P. o. »silvae castaneales« Fejér id. m. IX. köt. 7. r. 585. l.; — »silva castaneorum« Hazai okmt. III. köt. 157. l. stb.

⁶⁾ P. o. Fejér IX. köt. 4. r. 342. l. stb.

⁷⁾ P. o. »domus gymulchyn« Hazai okmt. III. köt. 125. l.

⁸⁾ Id. m. 12. l.

⁹⁾ U. o. 12. l.

¹⁰⁾ U. o. 16. l.

¹¹⁾ »Est Transsilvania ferax omnis generis frugum, vini laudatissimi, multorum generum fructuum optimorum, qualia sunt pruna quae vocant Damascena, mala, cerasa et pira, quorum pleraque eximiae sunt magnitudinis.« Epitome rer. Hung. 32. ind.

116. §. 2. Erdészet.

I. A gazdasági viszonyok fejlődése úgy hozta magával, hogy az erdők állása a mezőgazdaság körében, harmadik korszakunk alatt lényegesen különbözött attól, melylyel a XI. és XII. századokban találkoztunk.

Az erdők a tatárjárásig a mezőgazdaság emelkedésének általán véve határozott akadályát képezték, s ezért szűkebb korlátok közé való szorításuk, illetőleg ehhez képest való kiirtásuk feltétlenül szükségesnek tartatott. Egészen másképen álltak a dolgok a XIV. században. Mert miután terjedelmes erdőknek kiirtása következtében az ország területének nagy része gazdasági művelés alá vettetett, s ez által az éghajlat szelidebbre változván, az egész vegetatio is más jellemet nyert; az erdők a mezőgazdaság minden ága irányában már más jelentőséggel kezdtek birni, s a gazdasági munkát már nemcsak nem hátráltatták többé, hanem előmozdítására még eszközöket és módot is nyújtottak. S ez lett oka annak is, hogy irtásuk mindinkább ritkult, sőt hogy ott, hol nagyobb szükség volt reájok, okszerű erdészetnek alkalmazása által fentartásukra és hasznosításukra még különös gond is kezdetett fordíttatni¹⁾.

II. Nincs kétség, hogy akkorban erdőségek az országnak még minden részében nagyobb-kisebb terjedelemmel találtattak. Sűrű erdők képezték a Magyarország és Lengyelország közti határvonalat²⁾, s Erdélyt is Havasalföldtől az erdőkkel benőtt fogarasi és hátszegi havasok választották el³⁾. Az ország belsejében pedig az erdők a gazdasági és társadalmi életben szintén fontos szerepet játszottak⁴⁾.

¹⁾ P. o. Fejér id. m. IX. köt. 7. r. 546. l., X. köt. 2. r. 165. l.; — Anjouk. okmt. III. köt. 225., 230. ll. — Jakab Elek id. m. okmt. 56., 58., 94., 151., 229. sk. ll.

²⁾ Fejér id. m. X. köt. 5. r. 276. l.

³⁾ Jakab id. m. I. köt. 169. l.

⁴⁾ P. o. Szepességben (Fejér id. m. IX. köt. 2. r. 575. l., X. köt. 5. r. 816. l.); — Zólyomban (Fejér id. m. IX. köt. 1. r. 620. l., IX. köt. 7. r. 577. l., X. köt. 8. r. 174. l.); — a felső Tisza vidékein (Fejér id. m. X. köt. 3. r. 6., 105. l., X. köt. 8. r. 139. l. — gr. Károlyi okmt. II. köt. 334. l. — Biharban (gr. Zichy okmt. I. köt. 140., 385. ll.) — Zemplénben (u. o. I. köt. 502. l.) — Hevesben (u. o. I. köt. 495. l.) — Kolozsvár környé-

S ily körülmények közt kétségtelen, hogy az ország lakosai az erdőknek nagy és sokféle hasznát vették, és pedig a már a XIII. század óta megkülönböztetett neveikhez képest ¹⁾. A közerdő (*silva communis*), melynek, mint erdőnek, biztos jövedelme nem volt, szintűgy mint a cserje (*rubetum*) és a csalét (*virgultum*) itt számba nem vétetett, és közönséges földnél nagyobb becsben nem tartatott. A nagy vagy szabad erdő (*silva magna, silva permissoria*) mindazonáltal hasznosításához képest sajátos szempont alá esett.

III. A nagy erdők haszna a mezőgazdaságban kivált hármas irányban volt nevezetes.

1. Mint vadászatra alkalmas erdők (*silva sub venatione*), a miről tüzetesen alább fogok szólni.

2. Mint bárdos vagyis fejszés erdő (*silva sub dolabro*), azaz közműre és munkára alkalmas nagy erdő (*silva permissoria, seu silva magna apta pro communi opere*), mely az építkezésre és fából készíttetni szokott iparczikkekre szükséges anyagot szolgáltatta, s Werbőczy szerint bármely munkára és mesterségre alkalmas.

3. Mint makkos erdő (*silva glandifera v. glandinolosa*), hol a pásztorok nyújaikkal tartózkodtak, s találtak kivált sertések hizlalására alkalmat.

Ezen hármas mezőgazdasági irányon kívül az erdők még más módon is hasznosíthatók voltak, névszerint:

a) Pásztorokodásra és vadászatra gyakran kisebb erdők és bokrok nyújtottak módot.

kén (Jakab id. m. 56., 58., 94., 151., 229. ll.), a Dunán túli részekben a Bakony (Fejér id. m. IX. köt. 1. r. 561. l., IX. köt. 4. r. 44. l. — Hazai okmt. II. köt. 103., 316., 318., 416. ll.); — továbbá erdőségek Fejér (gr. Zichy okmt. I. köt. 274. l.), Baranya (u. o. I. köt. 137., 430. ll.), Tolna-megyében (u. o. 185., 421., 462. ll.) stb. — V. ö. Fejér VIII. köt. 5. r. 151. l., IX. köt. 2. r. 229., 387. ll., X. köt. 4. r. 454., 646. ll., X. köt. 7. r. 371. l., X. köt. 8. r. 278. l.) — Hazai okmt. III. köt. 136. l., IV. köt. 176., 177., 189. ll., V. köt. 115. l. — gr. Zichy okmt. II. köt. 148. l. — gr. Teleky József: Hunyadiak kora XI. köt. 365. l., XII. köt. 87., 102. ll.) stb. stb.

¹⁾ 1486-ki Series Aestimationum, Kovachichnál Supplementa ad Vestigia Comitiorum II. köt. 259. l. — Werbőczy: Hármask. I : 133. cz. 25—30. §§.

b) Bányászati célokra. Mert jó fa a bányák művelésénél és általában véve a bányászatnál feltétlenül szükséges lévén, a bányászok ilyen fa megszerzése tekintetéből az erdők fentartásáról kezdettől fogva gondoskodni voltak kénytelenek, s többnyire erdőkkel benőtt vidékeken nyitották is bányáikat ¹⁾. A XIII. századtól kezdve a bányaművelés emelkedésével kapcsolatban az erdészet is mindinkább rendezettebb és tökéleyesebb foglalkozássá lett ²⁾.

c) A tüzelésre szükséges fát ott, hol erdők voltak, ezek szolgáltatták; míg ott, hol erdők vagy hiányoztak, vagy elégséges terjedelemben nem voltak, a szükséglet a nádlásokból vett náddal fedeztetett.

d) A fa és egyéb erdei termények az ipar több ágában fontos szerepet játszottak; s ez az iparnak nemesebb és közönségesebb foglalkozásairól egyaránt állott. Érdekes példát nyújt erre a parketkészítés, melyet névszerint Zsigmond király Kasán kívánt meghonosítani és virágzó iparaggá alakítani, s ezen célból fával és festésre való falevelekkel látott el ³⁾.

¹⁾ Tanúlságosak e tekintetben Nagybánya és Felsőbánya (Wenzel Gusztáv: Magyarország bányászatának kritikai története. Budapest, 1880. 110. sk. II.) és Rézbánya (u. o. 119. I.) példái.

²⁾ E tekintetben érdekes Zsigmond királynak 1416-ki Ilsvai György zólyomi főispánhoz intézett rendelete: »Sigismundus stb. Magnifico Georgio filio Leustachii Palatini de Iltva s. et gr. Quia nos ad labores illarum montanarum, in quibus nunc de novo mineræ seu meatus plumbi inventa fore dinoscuntur, ligna sufficientia per vestram fidelitatem dari volumus et assignari« stb. (rendelet) »quatenus pro continuatione et exercitio laborum prædictarum montanarum minerarum plumbi ligna necessaria et sufficientia de sylvis nostris Regalibus montanistis et laboratoribus earundem montanarum necessaria annis singulis seu temporibus opportunis successive particulatim assignetur; ita videlicet, quod ligna illius particulæ sylvæ, quæ semel ad hoc fuit assignata et deputata totaliter, seriatim et per ordinem succidantur, et sic tandem ad succisionem aliarum particularum pro tempore deputandarum interpellatim procedatur. Et volumus vobis committentes, quod illo loco talismodi particularum sylvarum, quarum ligna sic, ut præmittitur, succidentur, per quospiam perarari nullatenus permittatis, ut in eisdem locis rursus et iterum ligna crescere valeant atque possint stb. Datum in Vissegrad feria secunda proxima ante festum Beati Laurentii martiris a. D. 1416. (Hiteles másolat után).

³⁾ Wenzel Guszt.: Kassa város parketkészítése. Pest, 1870. 36 sk. II.

e) S ezeken kívül nem akarom említés nélkül hagyni, hogy az erdők a nemzet szellemi életére is hatottak, s ezen minőségben a költészetnek egyik érdekes alkotó tényezőjévé lettek. Nevezetes példákra e tekintetben nem igen hivatkozhatok ugyan, mert nálunk a nemzeti költészetnek XVI. század előtti emlékei csak igen csekély számmal jutottak korunkra. Minthogy azonban a szomszéd németek XV. századi költészetében ilyen példákra találunk ¹⁾, s a magyarok is akkor az erdők költői szépségét méltányolni tudták ²⁾; úgy látszik, nem alaptalan a következtetés, mely szerint a költészet és a szellemi életnek más nyilatkozatai talán hazánkban is hasonló hatás alatt álltak.

117. §. Folytatás.

IV. Az erdőknek ezen sokféle haszna folytán a dolog természetében feküdt, hogy hazánk lakosai azok jelentőségét is csakhamar felfogni kezdték, és ehhez képest meggyőződtek arról is, hogy az ország erdeiben mily nagy társadalmi és gazdasági kincset bir a nemzet, s hogy azért ennek okszerű fentartásáról, emeléséről és hasznosításáról gondoskodni a köz- és magángazdálkodásnak fontos feladata.

S így találunk azután ezen időben az erdőszet, mint a mezőgazdasági tudomány egyik önálló ágának is kezdeményeire, úgy, hogy az erdők nem voltak többé alárendelve — mint előbb — a gazdaság egyéb ágainak; hanem saját szükségleteikhez és saját kívánalmaikhoz képest lettek kezelve.

A földműveléssel szemben az erdőszetnek egyik fő sajátossága abban állott, hogy az erdők talajának fatermő ereje nagyobb munkának alkalmaztatása által nem emelkedett, s hogy a fák fejlődését csak a természetnek hosszabb ideig tartó hatásától lehetett várni. Ezen oknál fogva vágattak le az erdőkben először mindig a legidősebb fák, s volt osztandó több rendezett vágásra, és ehhez képest sorban felváltva kivágandó az

¹⁾ Névszerint az u. n. állateposzban. Radler XV. századi német költőnek ilyenmő költeményét én az Új m. Múzeumban (1856. II. köt. 402. l.) közzé tettem.

²⁾ Így Oláh Miklós a Vác mellett Naszály-hegy erdejét különös szépsége miatt dicséri (Hungaria stb. I. könyv, 10. fej. 3. §.

erdő¹⁾. Általán véve pedig az erdőségnek nem csak külső megtámadások elleni védelméről, hanem arról is kellett gondoskodni, hogy belső hasznosításuk, p. o. rendezetlen szénégetés, juhok és kecskék legeltetése stb. által kárt ne szenvedjen²⁾. Tény az, hogy az erdők fentartására és az erdészeti rendezett kezelésére nézve először a bányászat érdekében történtek intézkedések. Különben tárgyunk tekintetében még megjegyzendő, hogy egyes erdei fák, p. o. az aleppoi fenyő (*pinus Halepensis*), — mely terméketlen vidékek és kiválólag kopár hegyek befásítására kiválóan alkalmas, — hihetőleg a keresztes háborúk korában lettek Ázsiából Európába átvittetve³⁾.

V. Végül nem látszik czélszerűtlennek itt Patricius Ferenczről is röviden megemlékeznünk (szül. Sienában, meghalt mint gaetai püspök 1494.), — ki e korban az erdészeti méltóságára nézve a legnevezetesebb szaktudós volt⁴⁾.

Patricius az erdőknek nagy társadalmi jelentőségét és a legfontosabb életcélokra való hasznosítását emelvén ki⁵⁾

¹⁾ Azért jeleztetett rossz és elhibázottnak oly erdőkezelés, a hol »compertum est, lignorum magistros in tantum sylvas excindere, ut ne seminariis quidem arborum, unde denuo novae sylvae recrescere possint, parcant, verum nulla penitus habita discretione tam pullulantes, quam adultas etiam tollant.« (Schmidt Ferencz Antal: Chronologisch-systematische Sammlung der Berggesetze Ungarns stb. II. köt. Bécs, 1834. 93. l.)

²⁾ Az egyes erdőségek ellen irányzott erőszakos megtámadások és pusztítások tárgyában kiadott intézkedésekre számos egykorú okmány vonatkozik. Különösen érdekes e tárgyban az az okmány, melyet a Történelmi Társaság 1884. II. füz. 242—246. lapokon közölt. — Az erdők kezelésében és gondozásában elkövetett hanyagság és visszaélések több példájáról Maximilián királynak 1565-ki rendelete szól. Schmidt F. Antalnál id. m. II. köt. 84—134. ll.

³⁾ Volz K. V.: Der Einfluss des Menschen auf die Verbreitung der Haustihiere u. der Kulturpflanzen. Lipsce, 1852. 212. l.

⁴⁾ Tárgyunkra két munkája vonatkozik: »De institutione reipublicae libri IX« Páris, 1565.; — és De Regno et Regis institutione libri IX. Páris, 1582.

⁵⁾ »Silva si nobis ex voto contingat, optabimus in collibus ac valibus, non longe a pascuis, eritque usui, ut plurima sit; humanam namque vitam omnibus fere in rebus adiuvat, adeo ut secundum segetem optanda sit, nisi elemento ignis carere volumus« stb. De instit. VII. 5.

(csak meteorologikus hatásukat nem ismeri még fel), a kopár területek beerdősítését és az erdei fák kivágását tárgyazó, már az ókorban divatozott szabályokat ¹⁾ veszi alapul, s a fák egyes nemeinek természetét és hasznát fejtegeti. A fák levágásának legczélszerűbb idejéről szólva, arra nézve a holdnak is legalkalmasabb állását vizsgálhatja. De különös érdeklődéssel bírnak azon adatok, melyek az egyes fáknak különböző élet-célókra akkor szokásos hasznosítását tárgyazzák; p. o. hogy a bikk (*fagus*) kemény fája lándzsa, fegyver s szerszám, nyelék és fogantyúk készítésére kiválóan alkalmas; — hogy a fejtér gyertyánfa (*carpinus*) hajlékonysága miatt az ipar számos ágában jó sikerrel használtatik; — hogy a gesztenyefa nem gyümölcse miatt, hanem fájának különféle edények, kádak stb. készítésére való haszonvetőségénél fogva tartatik nagy becsben, — hogy a vörös fenyő (*larix*) gyántát nyújt, mely az aszkóros betegeknek hasznos gyógyszer stb. — S minthogy az említett fák hazánkban is találtattak, Patriciusnak ezen és számos más ilyenmű adata, a magyar nemzetnek akkori társadalmi és kulturai viszonyaira is nem csekély világosságot vet ²⁾).

118. §. Állattenyésztés.

Azon állatok, a melyeknek tartása és tenyésztése által a birtokosok jószágait hasznosítani igyekeztek, okmányainkban hol nagyobb szám szerint összefoglalva, hol külön említetnek. Ezen felemlítés különbségéhez képest ezek az állatok — mint látszik — általán véve két osztályhoz számítandók, t. i. a nagyobb és a kisebb állatok osztályához. Nagyobb állatok (*pecudes et pecora*) ³⁾ voltak a lovak és szarvasmarhák, a nyerges lovak és az ígás ökrök kivételével; kisebb állatok (*minuta pecora*) ⁴⁾ pedig a sertések, a juhok és kecskék. A *nyájakban* lévő állatok ezek mellett különös szempont alá estek ⁵⁾).

¹⁾ De silva, nemore et eius arboribus. (De institutione Reipubl. lib. VII. tit. 5.)

²⁾ U. o.

³⁾ P. o. gr. Dessewfy-féle okmánytár 333. l.

⁴⁾ Nagy Imre: Anjoukori Okmt. III. köt. 179. l.

⁵⁾ P. o. gr. Zichy Okmt. III. köt. 624. l. — Ilyen ló- és marhanyájakat nagy számmal látott Brocquière Szeged és Pest közt. (Hatvani:

119. §. Lótenyésztés.

I. A lovaknak általán véve két nemét kell megkülönböztetni, a közönséges és közönséges használatra szánt — s a nemesebb lovakat. Feladatunkhoz képest tüzetesen csak az előbbiekéről szólunk, az utóbbiakról pedig csak annyiban, a mennyiben a ménesekben tartattak.

II. A közönséges és közönséges használatra szánt lovakról érdekes tudósítást ad Brocquière Bertrand, szegedi és pesti tartózkodásáról szólván. Azt mondja ugyanis Szegedről, hogy ott eladó szilaj lovak nagy számban találhatók, s hogy ezeknek szelidítéséhez és betanításához az oda való lakosok jól értenek. Többi közt arról is értesült, hogy a ki 3 vagy 4,000 ily lovat akarna venni, azokat Szegeden igen könnyen találhatná, s hogy áruk is igen csekély, a mennyiben egy igen szép uti ló (*»ung tres beau rouchin«*) 10 magyar forintért lenne megszerezhető. Pestről pedig azt beszéli, hogy ott számos lókereskedő találta-tik, ki lovait istállónként (*par estables*) adja el, egy istállóra 10 darabot számítva 200 forintért; melyek közül mindazonáltal kettő vagy három is megérné ezen összeget. Pesten is lehetne vételre 2000 lovat könnyen találni ¹⁾.

S Brocquière ezen tudósításának, és pedig nemcsak Pestre és Szegedre, hanem az ország egyéb részeire nézve is, számos a lovakról, lótenyésztésről és lókereskedésről korunkra jutott oklevéli adat is felel meg ²⁾.

III. A lótenyésztés szempontjából legfontosabb a ménesek kérdése, melyek nagy becsben tartattak. Ilyen nagyobb-

Brüsseli Okmt. IV. köt. 310. l.) Úgyszintén ide tartoztak a havasi legelőkön lévő juh- és sertésnyájak. — Ezekről különböztek a háztartásnál lévő állatok, p. o. *»boves et universa pecora et alia animalia.«* Dessewffy-féle Okmt. 201. l.; — *» — — certam quantitatem porcorum, ac pecorum ac aliorum animalium«* gr. Károlyi-féle Okmt. I. köt. 515. l.

¹⁾ Hatvani id. m. IV. köt. 310. és 312. ll.

²⁾ P. o. Fejér id. m. IX. köt. 7. r. 527., 560. ll. és X. köt. 6. r. 519. l. — Hazai Okmt. I. köt. 285., 294. ll. — Anjouk. Okmt. III. köt. 35., 217. ll. — gr. Zichy Okmt. I. köt. 183., 286., 359. ll., III. köt. 17., 37. ll. és IV. köt. 48., 395. ll. — gr. Károlyi Okmt. I. köt. 200. l., II. köt. 232., 285. ll. stb. stb. — s a lovakkal való kereskedésre nézve Fejér id. m. X. köt. 8. r. 250., 323. ll. stb. stb.

kisebb ménesek (equatium) az ország minden részeiben voltak ¹⁾; az ott tartott lovak pedig általános elnevezéssel »equi equatiales«-nak neveztettek ²⁾. Ezek anyakanczák (equa equatialis) ³⁾, csődörök (emissarius) ⁴⁾ és csikók (poledri) ⁵⁾ p. o. equa equatialis simul cum poledro) ⁶⁾ voltak. Mindezekről különböztetendők meg a heréltlovak (equus spado), melyek akkor nálunk szintén használatban voltak ⁷⁾.

Azon lovak, melyek jól rendezett ménesekből kikerültek, sokkal nagyobb becsben tartattak, mint azok melyekről Brocquière szól. P. o. Lajos király korában egy ilyen ló 25 girára (=100 magyar frtra) becsültetett. Ugyanakkor egy másik lónak becsára volt 15 gira (= 60 frt), egy csődöré pedig 30 gira (= 120 frt.) ⁸⁾. Zsigmond király korában pedig egy nemesebb lónak becsára 50 kassai forintban állapítottatott meg ⁹⁾. Ezen adatok a jelen munka álláspontjából annál becsesebbek, mert egyszersmind bizonyosságát nyújtják annak, mily hatályos és tökéletes volt akkor méneseinkben a lótenyésztés. Kétségtelen lévén ugyanis, hogy itt a magyar lófaj nemesítéséről van szó, a kor pecsétein találtató ábrákból kitetszik, mily nemes alakokká fejlődtek azon időben a magyar lovak ¹⁰⁾, melyek egyéniségekre nézve színök után határozottattak meg, p. o. »quidam equus verus peizer coloris« ¹¹⁾, »equus zeuzan coloris« ¹²⁾, »equus

¹⁾ P. o. Hazai Okmt. II. köt. 75. l., VII. köt. 400. l. — Anjoukori Okmt. III. köt. 17., 179. ll., IV. köt. 421. l. — gr. Dessewffy-féle Okmt. 210. l. — gr. Zichy Okmt. IV. köt. 64. l. stb. — Botka: Barsmegye Okmt. 98. l.

²⁾ P. o. gr. Zichy Okmt. IV. köt. 195., 203., 263., 389., 504., 529. ll.

³⁾ P. o. gr. Zichy Okmt. III. köt. 368. l. — Anjouk. Okmt. III. köt. 170. l.

⁴⁾ P. o. Hazai Okmt. III. köt. 179. l. — gr. Károlyi Okmt. I. köt. 172. l.

⁵⁾ P. o. gr. Zichy Okmt. I. köt. 296. l.

⁶⁾ P. o. gr. Zichy Okmt. III. köt. 368. l., v. ö. u. o. II. köt. 198. l.

⁷⁾ P. o. gr. Zichy Okmt. II. köt. 198. l.

⁸⁾ Gr. Károlyi okmt. I. köt. 172. l.

⁹⁾ Fejér id. m. X. köt. 4. r. 234. l.

¹⁰⁾ V. ö. Oláh: Hung. et Attila 18. fej. 4. §. Bécs, 1763. 83. l.

¹¹⁾ 1819. Fejér id. m. VIII. köt. 7. r. 125. l.

¹²⁾ 1347. gr. Károlyi okmt. I. köt. 172. l.

zordon coloris«¹⁾, equus roh coloris«²⁾, »equus pey coloris«³⁾, »equus kékpegű coloris«⁴⁾ »albus equus zeples«⁵⁾ stb.

IV. A lovak lovászok (agazo) és csikósok (custodes equorum)⁶⁾ őrizetére és gondviselésére voltak bízva s szükség esetében lábaikon külön vasakkal (u. n. compedes equini)⁷⁾ lettek összekötve. Minthogy pedig a lovak Magyarország belső kereskedésének egyik legnevezetesebb tárgya voltak; egyszersmind a közhatalom annak biztosításáról gondoskodni volt hivatva. Ezen oknál fogva, s általán véve a lovak birtokának biztossága tekintetéből, lólopásoknál sajátságos eljárás és bizonyítási mód lett alkalmazva⁸⁾. Különben pedig a méneseknek nagy jelentőségét nemzetünk társadalmi életében azon körülmény is bizonyítja, hogy akkori jogrendszerünkben sajátságos szabályozást tapasztaltak⁹⁾.

120. §. Szarvas-marhatenyésztés.

I. A szarvasmarhák tenyésztésére nézve itt egészben véve csak azt lehet ismételni, a mit már második korszakunkra vonatkozólag elmondtunk; — különösen pedig egyszersmind azt kell megjegyeznünk, hogy az akkori állapotnak bővebb, nevezetes kifejtése főleg kettős irányban félreismerhetlen, t. i. az országban lévő szarvasmarhák számára, s az ezen állatok hasznosítására nézve.

II. A szarvasmarháknak hazánkban számuk által nagy jelentőségéről az azonkori tudósítások bőven tanuskodnak. Ranzanus »mira abundantia«-jokat említi¹⁰⁾, s mikor Broc-

¹⁾ 1348. gr. Zichy okmt. II. köt. 302. l.

²⁾ 1355. gr. Zichy okmt. II. köt. 618. l.

³⁾ 1377. Fejér id. m. IX. köt. 6. r. 223. l.

⁴⁾ 1423. gr. Károlyi okmt. II. köt. 69. l.

⁵⁾ Szerémi György emlékirata, Magyarország romlásáról ed. Wenzel Gusztáv. Pest, 1857. 164. l.

⁶⁾ P. o. gr. Zichy okmt. II. köt. 136. l.

⁷⁾ Hazai okmt. III. köt. 245. l.

⁸⁾ Lásd p. o. Bodrog vármegye alispánja és szolgabíráinak 1393-ki ítéletét a gr. Zichy okmt. IV. kötetében 529. l.

⁹⁾ Werbőczy Hk. I : 101. cz.

¹⁰⁾ Ranzanus Epitome rerum Hungaricarum Ind. I. Schwandtner-nál I. köt. 335. l.

quière a Szeged és Pest közti síkságon az ígás állatoknak ¹⁾ számtalan nyájáról szól, ez nemcsak teherhordó lovakra, hanem ígás marhákra is látszik vonatkozni. Oláh Miklós szerint a kunoknak nagy számú gulyáik voltak ²⁾; — s Debreczenben magánál egy Biró Gáspár nevű polgárnál gyakran 10,000 eladó ökör is találtatott ³⁾. A székelyeknek marhatenyésztésök után szintén régi hírok állt fenn; s Oláh a nálok szokásos ökorádó behajtásának figyelemre méltó példáját is beszéli el ⁴⁾.

Azon okmányok adatait, melyek a szarvasmarháknak hol nagy, hol kisbirtokosok ⁵⁾ által tartott számára vonatkoznak, valamint a vámtarifák és az 1427-ki »regulamentum militare«-nek a szarvasmarhákats ezek húsát és bőrét tárgyazó intézkedéseit csak mindezeknek szem előtt tartása mellett méltathatjuk kellőleg.

De nem szabad tekinteten kívül hagynunk azt sem, hogy a szép fehér nagy szarvú, hosszú testű és magas növésű magyar barmok — valamint ma — úgy akkor is tulajdonképen csak a síkságnak voltak sajátosága, s hogy a hegyek közt, tartózkodási helyök magas fekvéséhez képest, ezen jellemvonások mindinkább elenyésztek; úgy hogy a nagy hegyek közt és a havasokon tartott szarvasmarhának csak rövid lába, zömök teste, szürke szőre és rövid szarva volt.

Ezen a természetes viszonyok hatásából következő eltérésektől egyébiránt meg kell különböztetni azt, mely — mint látszik — fajkülönbség volt, s melyre egy 1350-ki okmány is vonatkozik, midőn »duos boves, unum reuth, et alium ordas coloris« említ ⁶⁾.

¹⁾ Brocquière id. h. 310. l.

²⁾ Id. m. 53. l.

³⁾ Id. m. 72. l.

⁴⁾ Id. m. 194. sk. ll.

⁵⁾ P. o. Fejér id. m. IX. köt. 4. r. 341. l., X. köt. 6. r. 519. l. — Hazai okmt. III. köt. 262., 412. ll., V. köt. 156., 225., 285. ll. — Anjouk. okmt. III. köt. 217., 414., 542., 551. ll. — gr. Zichy okmt. II. köt. 299. l., III. köt. 462., 487., 623. ll., IV. köt. 47., 48., 151., 154., 226., 229., 273., 382., 383., 403., 422. ll. — gr. Dessewfy okmt. 201. l. — gr. Károlyi okmt. II. köt. 30., 380. ll.

⁶⁾ Gr. Zichy okmt. II. köt. 414. l.

A bivalokról kútfőink nem tesznek említést, s csak azon körülményből, hogy Jagiel Ulászló lengyel király 1412-ben Zsigmond királynál tartózkodván, bivalsajt evése után megbetegedett ¹⁾, azt lehet következtetni, hogy hihetőleg azon állapotban maradtak fenn, mint második korszakunk alatt.

III. A szarvasmarhák hasznosítására nézve sem különbözött lényegesen harmadik korszakunk a másodiktól.

Az ígás marhákat szántásra használták és szekerekbe fogták, tulajdonképi tenyésztések pedig gulyákban történt, melyek nagyobbak és kisebbek voltak. Az egyes háztartásokban létezett állatok a községek csordáit vagy nyájait (grex villae) ²⁾ képezték. A tenyésztésnél legfontosabbak a bika, a tehének, az üszők, és borjúk voltak. S ezzel kapcsolatban azt is jegyezzük meg, hogy egy ezen időbeli tehéntej-gazdálkodásról tudósítások nem jutottak korunkra.

E mellett a szarvasmarhák számos irányban a kereskedésnél is nevezeteseek, s e tekintetben leginkább a vágómarha, a bőr, a faggyú stb. említetnek.

IV. S itt szükséges még hangsúlyoznom, hogy a később nagy hírre emelkedett magyarországi baromkereskedés ezen időben vette kezdetét. A baromkereskedésnek tárgyai t. i. az u. n. »pecora et pecudes« ³⁾ tehát a lovak kizárásával a szarvasmarhák, juhok és sertések voltak. A szarvasmarhák közül is csupán a vágómarhák veendőik tekintetbe. Kezdetben ezekkel a külső kereskedést a marhavásárok közvetítették, milyenek kiválóan Székesfehérvárott ⁴⁾ és Debreczenben ⁵⁾ tartattak. Később, és pedig már évszázadok óta, a marhakupeczek az ország egyes vidékeit kezdték bejárni, s a marhákat a tenyésztőktől összevásárolva ezrenként hajtották külföldre, hol nagy keletök volt. Negyedik korszakunkban erről bővebben lesz szó ⁶⁾.

¹⁾ »Wladislaus Poloniae Rex crapulosius caseis ex lacte bubalo recenter coagulatis stb. febrim acutam tertianam contraxit.« Dlugos János: Historia Poloniae XI. könyv. Lipcse, 1711. (II) 330. l.

²⁾ P. o. gr. Zichy okmt. III. köt. 624. l.

³⁾ P. o. Dessewfy okmt. 333. l. — V. ö. Oláh id. m. 84. l.

⁴⁾ Oláh id. m. 24. l.

⁵⁾ U. o. 72. l.

⁶⁾ Magyarország baromkereskedéséről a XVI. századnak kezdetén

Itt csak azt említem fel, hogy a szarvasmarhák, a juhok, és a sertésekkel a kereskedelem hasonló eredményeket mutatott.

121. §. Juh- és birkatenyésztés.

I. A juh- és birkatenyésztés — noha az országban másutt is nevezetes eredményhez vezetett — főfontossággal mégis leginkább a magasabb fekvésű vidékeken s kiválólág a délkeleti, keleti és éjszaki havasokon birt. Azért ezeket is kell leginkább szemügyre vennünk s névszerint az erdélyi és máramarosi Kárpátokat, a Tátrát, és az ettől nyugat felé terülő magaslatokat. A köztörténeti jelentőség itt kevésbé veendő tekintetbe s p. o. Máramarosnak juhászata azért, mert köréből a szomszéd Moldva alakulása ¹⁾ indult ki, feladatunk szempontjából nagyobb figyelmet nem von magára, mint más vidékek juhtenyésztése. Ellenben azon körülmény, hogy, ha az Alföldön kopárrá aszalta a forró nyár a legelőt, valamint ma, úgy valószínűleg a XV. században is már, nagy számmal fogadott fel juhokat telelésre hazánk felföldje ²⁾, itt figyelemre méltó. Kevésbé fontos, hogy egyes vidékek lakosai nagyobb hajlammal viseltettek a juhok tulajdonképi tenyésztésére, mint ez másutt találtatott, hol azokat inkább csak nevelték, p. o. egy évig tartották, s azután hasznosították, hogy ismét bárányokat szerezzenek be és új juh-nyájat neveljenek fel ³⁾. Mert ez a juh-gazdálkodásnak más neme volt.

Herberstein ezeket mondja: »Pecoris adeo abundans est (Hungaria), ut jure mirari possis, unde proveniant tot et tanta boum et ovium agmina, quae in exteris regiones, Italiam, Germaniam, Bohemiam mittit. Nam cum per Moraviam, Austriam, Stiriam, Slavoniam, perque alias Hungariae vicinas provincias multae pateant viae, per quas pecus agminatim expellitur; observatum est, per solam viam Viennensem uno anno plus quam octuaginta millia boum in Germaniam acta esse.« Rerum Moscoviticarum commentarii. (Starzewski Adalbert id. m. I. köt. Berlin, 1841. 97. l.)

¹⁾ Wenzel Gusztáv: Kritikai fejtegetések Máramaros megye történetéhez. Pest, 1857. 23. l.

²⁾ Lehoczky Tivadar: Bereg vármegye monographiája. II. köt. Ungvárott, 1884. 357. l.

³⁾ U. o.

Azonkívül még megjegyzendő, hogy a juhnyájakkal együtt többnyire kecskéket is szokás volt tartani ¹⁾.

II. A juhtenyésztésnél különös gond arra fordított, hogy az anyajuhok az országból ki ne vitessenek ²⁾. Az országban a juhok nyájakban tartattak ³⁾, melyeknek a havasi legelőkön külön-külön voltak szállásaik (caula), úgy hogy minden szállásnak saját neve volt ⁴⁾. A juhoktól megkülönböztettek nemcsak a bárányok (agnelli) ⁵⁾, hanem az ürök és kecskék (castrones) is ⁶⁾. A juhnyájak őrzése különös pásztorokra (juhászokra) volt bízva, kik a szarvasmarhák nyájainak pásztoraitól (gulyásoktól) régi szokás szerint abban különböztek, hogy — míg ezek határozott bérért voltak fogadva — amazok bére a juhnyájak hasznának bizonyos hányadrészében, illetőleg a juhok és bárányok bizonyos számában állott. A juhnyájak haszna a tejen és a húson kívül volt a gyapjú és a bőrök utáni jövedelem.

III. Magyarország XV. századi juhtenyésztésére két egykorú okmány némi világosságot vet: 1. egy 1497-ki telepítvényi okmány, melylyel a Lubló környékén a Szepességnek akkor Lengyelországnál zálogczim alatt lévő részében az ottani oláhok, vagyis juhászok (tótul Woloszy) számára egy elpusztult »villa Valachalis« helyreállítása engedtetik ⁷⁾, — és 2. Mátyás királynak egy 1474-ki szabadságlevele az Arvai és Likavai

¹⁾ P. o. Hazai Okmt. III. köt. 114. l.

²⁾ P. o. »Mathias stb. talem fecimus limitationem, quod calibem, equos et oves fecundas nemo educere audeat« stb. gr. Teleki József: Hunyadiak kora Magyarország. XII. köt. 352. l.

³⁾ P. o. gr. Teleki József id. m. XI. köt. 377. l.

⁴⁾ P. o. »caula ovium Mihály Zalasa vocata — — caula ovium Meras nominata« stb. gr. Teleki id. m. X. köt. 291. l.

⁵⁾ P. o. Hazai okmt. III. köt. 261. l. — gr. Teleki id. m. XI. köt. 189., 377. ll.

⁶⁾ P. o. gr. Teleki id. m. XI. köt. 377. l.

⁷⁾ »Petrus Kmita de Visnicz Regni Marescalcus, Scepusiensis et Sandecensis Capitaneus stb. quod attendentes destructionem villae nostrae Jakubiany in Districtu Lubloviensi, quae fuit per Theotonos et Sclavos antea possessa; volentes (statui) huius villae nostrae Jakubiany providere, provido Petro sculteto Valacho ibidem Valachos locare admisimus, et per praesentes admittimus tali conditione, quod quilibet eorum de quolibet domo et quolibet agro unum florenum solvere tenebitur, (et) praediales, prout moris est in villis nostris Valachorum, omnes simul solvere

várakhoz tartozó juhászok számára ¹⁾. — Az előbbi oklevél azt mutatja, hogy azok, a kik a juhtenyésztéssel foglalkoztak a hegyes vidékeken, zárt helységekben laktak; az utóbbi pedig juhtenyésztési viszonyaik szabályozásáról nyújt felvilágosítást.

tenebuntur; videlicet unum florenum et unum temlo. (Si) etiam quis eorum gregem habebit, datiam, uti moris est in aliis villis Valachorum, ab iisdem ovibus et grege nobis solvere tenebuntur stb. Datum in Sandec feria secunda proxima post festum Nativitatis Beatissimae Virginis Mariae a. D. 1497.« — 1501. »Datum Cracoviae feria tertia proxima ante dominicam Judica Zsigmond lengyel király által »Jaczko Valachus scultetus eiusdem villae Jacubiany« számára megerősítve ezen hozzáadással: »— — concedimus ipsi Jacko Valacho eiusque successoribus advocatis et damus duas curias in silva alias Koszary liberas, in quibus ipse et eius successores greges libere pascant; item plebanus in ipsa villa Jakubiany existens stb.« XVII. századi hiteles másolatból.

¹⁾ »Nos Mathias stb. quod venientes in praesentiam nostram duo ex Valachis istius terrae (t. i. a Vág jobbpartján Liptó- és Árva megyékben) in sua ac aliorum omnium Valachorum in possessionibus Knycsy (et) Medzibrogy in pertinentiis castri Arvensis existentibus, nec non in possessione Dubowa similiter in pertinentiis castri Lykawa existente commorantium nominibus et personis Maiestati Nostrae exponere curaverunt: Quomodo ipsi quasdam habuissent ab antiquo libertates, in quibus usque in praesens ipsi et progenitores sui fuissent tenti et conservati (melyeknek helybenhagyását kéri; többi közt): Quod unusquisque Valachorum lites sive causas moventium debuerit se coram Vajvoda per Universitatem ipsorum communiter electo statuere, et pars iudicio Vajvodae non contenta potuerit libere causam suam ad Maiestatem Nostram vel ad Castellanos praefatorum Castrorum provocare. Item stb. quod liberam habuerint facultatem oves suas in sylvis ad Castrum Arvense et Lykava pertinentibus pascere et nutrire. Modo simili proventus et redditus, qui e medio ipsorum ad dicta castra provenire debeant, declararunt in hunc modum: Primo quod quolibet anno unusquisque ipsorum oves habentium de centum ovibus quinque oves solvere tenetur; similiter de quibuslibet centum capris castrones quinque. Illi vero qui ovibus caruerint, de singulis bobus, quot quisque habuerit, grossum unum solvere teneantur stb. (A király ezeket helyben hagyván többi közt még azt határozta): Intelleximus, quod liberam habeant facultatem oves suas sive animalia in sylvis ad praedicta castra pertinentibus pascendi et nutriendi; ita tamen, quod citra spatium quartalis unius milliaris nullus ipsorum oves suas extra sylvam progredi permittat. Quod si quis extra terminos praesignatos oves suas progredi permitteret, et ex hoc cuiuspiam colonorum in vicinitate morantium damnum aliquod irrogatum extitisset; sex oves pro huiusmodi damno solvere teneatur. Si quis autem illorum ad aliorum terras vel tenuta non habita licentia oves suas admiserit, iuxta consuetu-

122. §. Sertéstenyésztés.

I. A sertéstenyésztésre az ország számos és részben igen terjedelmes tölgy- és bükkerdeiben találunk, melyek ennek folytán általános elnevezéssel makkos erdőknek is neveztettek (116. §. III.). Azok után, a miket e tekintetben már második korszakunk alkalmával mondottunk, a Bakonyról itt tüzetesen szólnunk már nem szükséges ¹⁾, figyelmünket azonban különösen az ország éjszak-keleti, keleti és dél-keleti részei, névszerint Bereg erdei és Erdély érdemlik.

II. *Bereg* vármegyének, különösen pedig Munkács környékének makkos erdei a XIV. század közepe óta folyton-folyva sertéstenyésztések által nevezetesekek voltak ²⁾. Fontos volt azonkívül a sertéstenyésztés az ország alsó részeiben, névszerint Orod megyében is ³⁾; azonban kiváltképen Erdélyben nagy jelentőségre emelkedett. Csak például említem, hogy déli

dinem Regni nostri more aliorum similia facientium puniatur stb. Datum in oppido Rosenberga feria quinta proxima ante dominicam Ramis palmarum a. D. 1474. — Ngos Szontagh Dániel úr, a nagyszombati kerületi tábla közbírájának szíves közleménye.

¹⁾ A Bakonyra és általában a Dunántúli részekre vonatkoznak p. o. a Hazai Okmt. II. köt. 282. l. stb.; — továbbá ugyan a Hazai Okmt. I. köt. 313. l., IV. köt. 205. l. — s a gr. Zichy okmt. II. köt. 578. l. — gr. Teleki J. id. m. XI. köt. 39. l. — Munkács birtokosai ezen időben voltak Koriatovics Tivadar, Erzsébet királyné Robert Károly özvegye, Lajos, özvegye Erzsébet királyné, Zeigmond és I. Ulászló királyok, Pálóczi László, Szilágyi Erzsébet Mátyás királynak anyja stb. Balajthy József (kit ebben Mészáros Károly, Tabódy József, Duliskovics János és mások követnek) azt tartja, hogy Koriatovics Tivadar Munkácsot még 1365-ben birta. (Munkács. Debreczen, 1836. 20. l.) Azonban gyűjteményekben vannak Erzsébet királynénak, mint birtokosnénak 1355., 1356., 1357., 1358. és 1359-ki okmányai, melyek az ottani sertéstenyésztésre vonatkoznak.

²⁾ Lehoczky Tivadar: Bereg megye monographiája II. köt. Ungvár, 1881. 364. l. — Mátyás király egy 1463-ki okirata a sertéstenyésztés területét következőleg említi: »silvae glandinosae dicto castro (Munkács) usque ad metas Russiae (azaz Galiczia) et Sugopatak.« (Teleki id. m. XI. köt. 79. l.) — Ezen terület azonban Ungmegyébe is terjeszkedett (gr. Dessewfy okmt. 208. l.)

³⁾ P. o. Pesty Frigyes: Krassó vármegye története. III. köt. Budapest, 1883. 442. l.

Erdély erdőhegyein ¹⁾ s a Hunyadi vár tartozékain ²⁾ a sertés-tenyésztésre nagy gond fordítottatott. Különben nincs kétség, hogy másutt is a Kárpátok makkos erdeiben mind Magyarországon (p. o. Bihar, Krassó megyékben, a szörényi bánságban stb.), mind Erdélyben (névszerint a Havasalföld és Moldva felé való határerdőkben) a sertés-tenyésztés virágzó állapotban volt.

III. Sertések az emberek lakházai mellett ólakban is tartattak; ezek azonban — mikor sertés-tenyésztésről van szó — a makkos erdőkben tartottakhoz ³⁾ képest nem igen jönnek tekintetbe. Erdőkben ⁴⁾ a sertések különös pásztorok őrizete és gondviselése alatt tartattak ⁵⁾. Minthogy pedig természetes és füstölt husuk (névsz. sódaraik) és szalonnájok ⁶⁾ az ország lakosainak kedves eledelét képezte, s azonkívül zsirjoknak és sertéiknek, sőt bőrüknek is nagy hasznát vették; a kereskedésnek is nevezetes tárgya voltak. S itt figyelemre méltó, hogy báró Eötvös Józsefnek nézete, miszerint a disznóhus készítésének finomabb módja (a kocsonya nyilván a franczia »cochon« szóból származik) nálunk az Anjou-királyok korában vette kezdetét, a mikor Magyarország Siciliával és Franciaországgal közelebbi érintkezésbe jött, a valószínűségnek fontos okai által támogattatik. Annyi bizonyos, hogy a sertések hizlalása ⁷⁾ akkor a mezőgazdaságnak fontos foglalkozása volt, s minthogy ezen célra a tengeri is csak a XVII. században kezdett használtatni, ez a XIV. és XV. századokban nagyobb dimensiók szerint csupán a makkos erdőkben történt.

¹⁾ Gr. Teleki József: Hunyadiak kora Magyarországon. XI. köt. 377. sk. 11.

²⁾ Pesty Frigyes: Krassó vármegye története. III. köt. 491., 499., 503. 11.

³⁾ Pesty Fr.: A Szörényi bánság. III. köt. 145. l.

⁴⁾ P. o. Hazai okmt. VII. köt. 391. l. — gr. Teleki id. m. XI. köt. 39. sk. 11. — Pesty: Krassó vgye. III. köt. 491. l. — gr. Károlyi okmt. II. köt. 4. l.

⁵⁾ P. o. Gr. Károlyi okmt. II. köt. 71. l. — » — subulcos« gr. Zichy okmt. III. köt. 233. l.

⁶⁾ P. o. gr. Károlyi okmt. I. köt. 314. l. — 1427-ki Regul. Milit.

⁷⁾ P. o. gr. Teleki id. m. XI. köt. 42. l. — Pesty: Krassó vgye III. köt. 442. l.

123. §. Házi állatok.

I. Házi állatoknak azokat nevezzük, melyek a háztartáshoz valók, s vagy közvetlenül mint ilyenek tartattak, p. o. a házi kutyák. vagy az embereknek táplálékot nyújtottak, p. o. az apró marhák, vagy végre a mezőgazdaságnál használtattak, p. o. az ígás marhák. Olyanokat is lehet ide számítani, melyek magokban véve ugyan mezőgazdasági mellékfoglalkozások tárgya, azonban csak kicsiben, különös házi gondoskodás mellett, hoznak hasznót, milyenek ezen időben a méhek voltak, és újabb időben a selyembogarak lettek.

II. A mezőgazdaság szempontjából mindezekről itt csak keveset mondhatunk. A házi kutyáktól különböztek a vadász- és a pásztorkutyák, melyek reánk nézve fontosabbak. (83. §.) A baromfi közt csaknem kizárólag csupán tyúkok és ludak említettnek okmányilag ¹⁾, noha kétségtelen, hogy p. o. kacsák, galambok stb. és talán pávák is tartattak. Az ígás ökrök és lovak mint segédállatok a tulajdonképi földművelésnél használtattak. — Tehát tüzetesen csak a méhtenyésztésről szükséges röviden szólnom.

III. Magyarország XIV. századi méhtenyésztésének jelentőségéről akkori méz- és viaszgazdagsága tanuskodik. Úgy látszik, hogy méhészete által leginkább Erdély, névszerint az ottani szászok lakta vidékek voltak nevezeteseek. A mézkereskedést tárgyalja az Ország Mihály nádor által 1478-ban megállapított vámtarifa²⁾. A szebeniek viaszkereskedésére pedig vonatkozik nagy Lajos királynak számukra kiadott 1373-ki kereskedési szabadságlevele ³⁾. Ha azonban tekintetbe vesszük, hogy a méznek és a viasznak a maihoz képest akkor sokkal nagyobb értéke volt, s hogy a közép magasságu hegyek viránya általán véve a méhtenyésztésnek kedvez; nem lehet kétségünk, hogy a magas hegyek és a síkságok kivételével hazánknak minden részében találtatott méhtenyésztés; nemcsak a Dunán-túli vidékeken ⁴⁾, hanem másutt is. Minthogy pedig a méhek is két-

¹⁾ Hazai okmt. II. köt. 271. l. — 1427-ki Regulamentum Militare.

²⁾ Jakab Elek: Kolozsvár város története; okmt. I. köt. 15. l.

³⁾ Fejér id. m. IX. köt. 4. r. 500. l.

⁴⁾ Hazai okmt. II. köt. 271. l.

félék, t. i. erdei és kerti méhek voltak, az előbbiek jelentősége az erdőknek csekélyebb terjedelemre szorításával csökkent, s az utóbbiak jelentősége a mindinkább felvirágzó kertészettel emelkedett.

124. §. Vadászat. Madarászat.

I. A mint látszik, a vadászat és madarászat nálunk kezdetől fogva kétféle szempont alá esett, ahhoz képest a mint mulatságul szolgált, avagy vadak megszerzéséhez módot nyújtott¹⁾. S ezen különbség kiválólág a XIV. és XV. századokban feltűnő. Első tekintetben főleg a nagy vadászat csak az arra jogosítottakat s névszerint a királyt és a nagybirtokosokat illette meg²⁾; a vadászatnak ezen neme azonban a mezőgazdaság köréhez már csak mellékesen tartozott. A vadászatnak másik neme azon vadakra gyakoroltatott, melyek a nagy vadászat számára fentartva nem voltak³⁾ s melyekre a nemesek általában az

¹⁾ Így 1848. előtt Magyarországon a nemesek még az 1729 : 22., 1802 : 24. és 1840 : 9. tcz. alapján házi szükségletökre (csak kereskedelemre nem) másnak birtokán is vadászhattak, tehát csőszüket vagy béresöket is oda küldhették vadászni; — a katonatisztek pedig az 1751-ki Regulamentum Militare szerint csupán állomásuk helyén és mulatságból, tehát csak személyesen vadászhattak.

²⁾ S ezen vadászat a legnemesebb és legelőkelőbb mulatság volt. Ilyet rendezett Zsigmond király 1412-ben is Jagjel Ulászló lengyel király tiszteletére, a mint annak részleteiről Długos János lengyel történetíró bő tudósításokat hagyott korunkra. — Érdekes e tekintetben Albert király nézete: »Venatio, inquit Albertus Imperator, exercitatio virilis est, saltatio muliebris, seque voluptate quavis alia carere posse, venatione non posse (Nicodemi Frischleni Facetiae selectiores. Strassburg, 1600. 125. l. b.) Úgy szintén jellemző azon korra nézve Patricius Ferencz apologiája is a vadászatról (De Regno et Regis institutione III. könyv 6. fej. »de venatione«) — s számos más inemű példák közül a híres vadászati könyvre is hivatkozom, melynek szerzője I. Maximilián császár, ki az abban foglalt oktatást unokájához I. Ferdinánd, később magyar királyhoz intézte. — II. Lajos magyar király is vadászati szenvedélyét tanúsította, mikor az ország akkori megszorult pénzügyi viszonyai közt egy a vadászatra jól betanított sólyoméért 40,000 aranyat áldozott. (Duhravius János: Historia Bohemiae. Bazel, 1575. XXXII. könyv, 309. l.)

³⁾ P. o. » — — feras a domino Rege non prohibitas venari.« Hazai Okmt. VII. köt. 396. l. — Különben báró Herberstein azt mondja: »Feras, et quicquid venatu vel aucupio capitur, quid attinet commemorare.

egész országra nézve ¹⁾, s azon kívül lakhelyeik határára nézve az arra külön jogosítottak (városi polgárok, soltészek)²⁾ szabadon vadászhattak.

II. A *nagy vadászat* tárgyai a medvék, farkasok, bölények, szarvasok, dámvadak, őzek, zergék, vaddisznók, stb. voltak; — a szárnyasok közül pedig a fajok, kócsagok, tűzokok stb. ³⁾; kevésbé a sasok, keselyűk stb. — A kis vadászathoz a rókák, hiúzok, borzok, nyulak és kisebb vadak számíttattak, továbbá a szárnyasok közül a darúk, a vadludak ⁴⁾ vadkacsák és u. n. kismadarak stb.

III. S itt helyén lévőnek látszik azon jellemzést is röviden felemlíteni, melyet Oláh Miklós Magyarország madarairól közöl. Nem ugyan az ornithologia szempontjából, de azon felfogáshoz képest, mely az akkori társadalom magasabb és vadászatkedvelő köreiben mindenütt uralkodott. Magyarország nevezetességei közé az is tartozott, hogy itt a legnemesebb madarak, u. m. fáczánok, foglyok, császármadarak, a maga idején szalonkák stb. nagy mennyiségben találtattak ⁵⁾.

Ita enim his abundat Hungaria, ut interdicere rusticis, ne vel venentur vel aucupentur, pro re valde insolente habeatur. Nec pene minus plebejorum, quae nobilium epulae sint lepores, dami, cervi, apri, turdi, perdices, phasani, bonasi, et quicquid est ejusmodi quod ad mensas deliciaiores alibi expetitur. « Rerum Moscoviticarum commentarii (Starczewski id. m. I. köt. 97. l.)

¹⁾ Lásd a városok azonkori privilegiumait.

²⁾ Schwartner Márton : De scultetiis. Buda, 1815. 44. l.

³⁾ Feszler J. A. : Die Geschichte der Ungern und ihrer Landsassen, első kiadás. IV. köt. Lipcse, 1816. 231. l.

⁴⁾ »grues« és »bistardes« Brocquière szerint, Hatvani : Brüsseli Okmt. IV. köt. 310. l.

⁵⁾ »Phasianorum, perdicum et sylvestrium et campestrium, gallinarum sylvestrium, turdorum, et aliarum quoque nobilium, diversarumque avium ea abundantia, ut in his Hungariae nihil omnino deesse videatur. Nonnullae aves, quae in Belgio, Gallia et alijs Regnis in pretio atque deliciis habentur, ut ardeae et rostratae, quas Galli *Becasses*, Germani vero *Schneppas* vocant, aliaque id generis, nihili in Hungaria penduntur, neque earum est usus.« Id. m. I. könyv 18. fejt. 82. l.

125. §. Haltenyésztés.

I. Magyarországnak jó belvizi *halakban* való gazdagságát Galeotus Martius teszi tűzetes fejtegetés tárgyává ¹⁾, a ki egyzersmind azon előszeretetről és gondoskodásról is tanúskodik, melylyel akkor a magyarok a halak és ezeknek tenyésztése iránt viseltettek. A halak tartózkodási és tenyésztési helyeiről egyébiránt Werbőczy is szól ²⁾. S a mint ezek egyrésről a magyar haltenyésztésnek XIV. és a XV. századi nagy jelentőségéről tanúskodnak ³⁾, másrésről bizonyos, hogy csak régiebb előzményeknek bővebb kifejtése volt; — habár mesterséges haltenyésztés, a szó mai értelmében, akkor a dolog természeténél fogva hazánkban nem létezett.

Hasonlót lehet mondani a rákokról ⁴⁾, s azon tény, hogy Budapest balparti részén egy patak foly, mely az ott fogott nagy és ízletes rákok után (mikép azt pár évvel ezelőtt magam is tapasztaltam) Rákosnak neveztetik, s mely után a történetünkben híres Rákos mezeje is nevét vette, szintén fentartja emlékét annak, hogy azon időben a rákfogás is kedves foglalkozása, és a rákok kedves étele voltak a magyar népnek.

II. A halak egyes nemei közül Galeotus Martius a mennyhalat (die Rutte) emeli ki ⁵⁾, mely Magyarországnak sajátos hala, és jóságánál fogva Olaszországba lett átültetve. E mellett még kivált a viza nevezetes, mely mind a Dunában

¹⁾ De egregie stb. dictis Mathiae Regis 6. fej.

²⁾ Hk. I. 133. cz. 40—43. §§.

³⁾ Báró Herberstein Zsigmond Magyarország halairól is ekképen nyilatkozik: »De piscium omnis generis copia quid dicam? quae cum ad Danubium, Dravum, Savum, et alia minora flumina, tum ad Tibiscum mediam fere Hungariam ab oriente et septemtrionibus percurrentem, tanta est, ut fere quo minime veneant, ac tantum non gratis dentur pisces; saepe etiam vel gratis dati non auferantur.« Rerum Moscoviticarum commentarii (Starzewskinál id. m. I. köt. 97. l.)

⁴⁾ Oláh Miklós id. m. I. könyv 18. fej. 6. §. 85. l.

⁵⁾ »Frequens ibi est piscis quidam candida carne, non valde grandis, raro namque tres quatuorve libras pondere excedit, capite magno, sine squamis, cuius cauda anguillis est similis, saporis iucundi, quem Hungari coelestem piscem vocant, nos vero anguillam Hungaricam dicemus; quoniam Hungaria caret anguillis, quae nostris sunt similes.« 6. fej

mind a Tiszában, és pedig a Dunában felfelé Győrig ¹⁾, sőt Pozsonyig fogatott ²⁾. A vizafogásnak akkor szokásos módját Oláh Miklós részletesen írja le ³⁾. Ezek mellett külön még a kecsge ⁴⁾, a csuka ⁵⁾, a tok ⁶⁾, a harcsa ⁷⁾, és a ponty ⁸⁾ neveztetnek meg; a többi hal kútfőinkben csak mint nagy vagy kis hal jeleztetik ⁹⁾. Különben a magyaroknak, kik a bőjtöt is lelkiismeretesen megtartották, a hal kedves ételök volt ¹⁰⁾.

III. A halak általában vagy nyílt vizekből u. m. tavakból és mocsárokból s folyókból és patakokból fogattak; vagy különösen e czélra készített halas tavakban tartattak. Ehhez képest tétetett különbség »piscina« és »piscatura« közt.

Miután pedig nálunk hűbéri intézmények nem álltak fenn, a halászati jog a földtulajdonnal járt; s nemesi birtokon a földesuraknál, szabad királyi városokban pedig azoknak közséseinél és illetőleg azoknál volt, kikre az a tulajdonos által

¹⁾ Fehér Ipoly: Győr megye és város egyetemes leírása (a m. orv. stb. XVII. gyűlése stb.) Budapest, 1874. 143. l.

²⁾ Pozsony és környéke (a m. o. stb. XI. gyűl.) Pozsony, 1865. LXXVII. l. Oláh id. m. I. könyv 4. fejj. 2. §. 15. l. Az Esztergom melletti vizafogásra vonatkozik György passauai püspök és Zsigmond király német birodalmi kancellárjának egy kiadatlan levele a XV. század kezdetéből, mely káptalanához, vagy valamely apátsághoz van intézve: »Volentes — így ír a német püspök — alias probare magnificentiam Ecclesiae Strigoniensis, exivimus personaliter ad locum ubi usiones prehenduntur, et comperimus ibidem in eisdem piscationibus magnam animi recreationem, sic quod favente fortuna in spatio quasi dimidiae horae prodidimus quatuor usiones, et ex dictis piscatorum recepimus, si duntaxat ibidem in loco adhuc unam horam tardassemus, vellent nobis adhuc decem assignare. Ut autem nostrarum venationum participes redderem, vobis unum integrum usionem pro coquina vestra in praesentiarum destinamus, ut sicut nos delectationem in prendendo percepimus, sic et vos eundem cum affectione et animi iocunditate pro nostro honore consumatis« stb. Zsigmond király német birodalmi Reichs-Registratur könyveiből D köt. 202. v. lev., a bécsi császári udv. levéltárban.

³⁾ Id. m. I. könyv 18. fejj. 7. §. 86. l.

⁴⁾ Oláh id. m. 85. l.

⁵⁾ U. o. Galeotus Martius id. m. 6. fejj.

⁶⁾ U. o.

⁷⁾ Azaz silurus u. o.

⁸⁾ U. o.

⁹⁾ Így jeleztetnek a vámtarifákban.

¹⁰⁾ Galeotus Martius 6. fejj.

ruháztatott. — A halászati jogot adományozni is volt szokás; és pedig hol csak a soltésznak, hol a soltészség egyes gazdáinak.

Halastavakban a halászati jog azokat illette meg, a kik azokat készítették. Werbőczy a halastavakat következőleg különbözteti meg: kifolyó és el nem apadó, s ki nem folyó és szárazság idején elapadó halastavakat; — rekeszszel ellátott nagy halastavakat (gyalmostavakat, morótavakat) s más halászatot, mely tanyának neveztetik; — továbbá a víznek rekesz (clausura) nevű elzárásait, és varsa helyeket, melyek vésznek neveztetnek (loca sagenarum wész appellata ¹⁾).

V. A mezőgazdaság kezelése.

126. §. Általában.

Hazánk mezőgazdaságának XIV. és XV. századi fejleményei és eredményei, kezelésének is tökéletesebb módjára mutatnak, mint a milyennel II. korszakunkban ismerkedtünk meg. E tekintetben kivált a nagybirtokosok gazdálkodása veendő szemügyre; mert a közép- és kisbirtokosoknak, egyszerűbb gazdasági viszonyaiknál fogva, a gazdálkodás is csak annyiban nyújt önálló tanulmányozási szempontokat, a mennyiben a nagybirtokosok gazdasága vagy támaszt birt abban, vagy gyakorlati hatása általa elősegítettett.

A nagybirtokosok mezőgazdaságánál lényegileg két kezelési módot kell megkülönböztetni, ahhoz képest, a mint azt vagy magok, saját embereik által látták el, vagy javaik haszonélvezését különféle formák szerint másoknak engedték át, s ez által egyszersmind a gazdaság kezelésének több sajátságos módjára szolgáltatott alkalmat. E tekintetben leginkább a haszonbérnek szokása nevezetes.

127. §. 1. Nagybirtokosok gazdasága saját kezelés mellett.

I. A nagybirtokosok, ha közvetlenül vezették is jószágaik gazdaságát, a kezelést jobbra mégis másokra és névszerint olyanokra bízták, kik kellő mezőgazdasági ismeretekkel és jár-

¹⁾ Hármask. I : 133. cz. 40—43. §§.

tassággal bírtak. Ezen u. n. gazdasági tisztek (officiales) általában illendő ellátásban részesültek, s felelősség mellett külön-külön a magok körében jártak el, összesen pedig — legalább nagyobb uradalmakban — egy közös gazdasági főtisztnek (u. n. udvarbirónak) voltak alárendelve, ki rendszerint más volt mint a várnagy (castellanus) vagyis az, a ki a vár őrizetéről gondoskodott és a fegyveres erőnek állott élén.

A főtiszt teendői közé különösen a számadási kötelesség is tartozott¹⁾; s hogy mi fontos ügynek tekintettek ezen számadások és átvizsgálások, azt Ozorai Pipo példájában látjuk, ki számviteli ügyessége alapján tette nálunk első lépését későbbi nagyra emelkedésének.

II. A gazdasági tiszteken kívül a gazdasági épületek bírtak főfontossággal. Ezek az u. n. »allodium«-ban²⁾ vagy »maierium«-ban³⁾ pontosultak össze, melylyel a többi épületek, u. n. magtárak, különféle raktárok, a csűr, az istállók⁴⁾ stb. voltak összekapcsolva. A szőlőkben pinczék építettek⁵⁾, melyek idő folytával nyaralókká és lakházakká fejlődtek. A havasokon a juhtenyésztés céljából juhtanyák (»caulae ovium«)⁶⁾, más gazdasági célokra pedig másféle építmények készültek.

III. Minden nagyobb szerű mezőgazdasági vállalatnál szükséges volt bizonyos »fundus instructus«, mely rendszerint kellő számú szekérlóból és igásmarhából, szekerekből, gazdasági szerszámokból, vetésnek való magból és egyéb gazdasági készletből állott.

128. §. 2. A gazdaság haszonbérbe adott jószágokon.

I. Több czim volt, melyeknél fogva a XIV. és XV. századokban valaki idegen fekvő jószágokon is saját veszedelmére a gazdaságot kezelhette. Ilyen volt a zálog, az érdemdíjas vagy u. n. ideiglenes beírás (inscriptio), a jobbágytelkek megállapí-

¹⁾ P. o. Hazai okmt. II. köt. 397. l.

²⁾ Gr. Károlyi okmt. II. köt. 496. l.

³⁾ Fejér id. m. IX. köt. 1. r. 151. l.

⁴⁾ U. o. — Hazai okmt. IV. köt. 328. l.

⁵⁾ Fejér id. m. VIII. köt. 2. r. 581. l. — gr. Zichy okmt. IV. köt.

311. l.

⁶⁾ Gr. Teleki id. m. X. köt. 291. l.

tása ¹⁾ stb., melyekből oly használási jog keletkezett, mely a római jogban dologbeli jognak (*jus in re*) nevezetik. Ezeknél azonban sokkal érdekesebb a jószágnek haszonbérbe adása, melyből csak személyes jogosítvány keletkezett, és mely már a XIV. században formaszertű szokássá lett, s a gazdaság kezelése egyik különös módjának szolgált alapul ²⁾.

II. Az így haszonbérbe adott fekvőségek általános elnevezéssel nálunk »feudum«-oknak neveztettek; s ahhoz képest, a mint haszonvételök bizonyos számú évekre, avagy életfogytáig vagy örökre a haszonbérllőre átruháztatott ³⁾; s a mint ez annak fejében egyszerű pénzfizetésre (u. n. *census*) vagy más szolgáltatásra is köteleztetett, ilyen feudumoknak több nemét kell megkülönböztetni.

III. A mezőgazdaság szempontjából különös súlyt kell arra fektetnünk, hogy — a szőlőművelés és bortermelés, a kertészet és a lótenyésztés kivételével — a mezőgazdaság fejlődése akkor nálunk túlnyomólag extensiv volt; úgy hogy az említett három gazdasági ág is, a földműveléstől különválva, sajátos alakulási és fejlődési irányt követett. A korunkra jutott tudósításokban az akkori időben ezeknek haszonbérbe

¹⁾ A jobbágytelkek jogi természetét és különbségét a haszonbértől jogtudásaink a római jog »*emphyteusis*«-e szerint határozták meg. V. ö. Szegedy János: *Tripartitum Juris Hungarici Tyrocinium*. Nagyszombat, 1767. 817. sk. 11.

²⁾ P. o. »*Nos Leustachius de Ilswa Regni Hungariae Palatinus et Comes Albensis stb. quod religioso viro domino fratre Thoma Praeposito de Bozok stb. ab una, parte vero ab altera Magistro Paulo et Stephano filiis Mathiae de Kovár, nec non Jacobo filio Abrae de Zygh stb. nostri in praesentia constitutis, confessum extitit per eosdem eo modo: Quod ipse videlicet dominus Thomas Praepositus quandam terram Ecclesiae eorum Zobok vocatam habitatore destitutam praefatis Magistris Jacobo stb. sub pacto seu censu annuo dedisset, locavisset atque tradidisset stb. eo modo stb. (a bér tesz) singulis annis unum florenum et 33 denarios praesentis novae monetae stb.* (1894). — Az okmány eredetijét még 1855-ben közölte velem tekintetes Szentkirályi László úr.

³⁾ Valahányszor tehát kútfőinkben »feudum«-okról van szó, nem dologi, hanem mindig csak személyes viszonyt kel érteni. P. o. Fejér id. m. IX. köt. 2. r. 256. l., IX. köt. 4. r. 360. l., X. köt. 1. r. 169., 179., 389. ll., X. köt. 4. r. 457. l., X. köt. 6. r. 208. l. — Hazai okmt. II. köt. 148., 306. l., IV. köt. 260. l., V. köt. 250. l. — gr. Zichy okmt. IV. köt. 579. l.

adása nem is említették. S minthogy azonkívül a fekvőségek jövedelme a ma szokásos haszonbérlet kívánalmainak és feltételeinek meg nem felelt: a haszonbérbeadás is a mezőgazdaság egyes ágainál akkor alkalmaztatott művelési és tenyésztési formákkal és iránylatokkal állt összhangzásban. Egészben véve tehát a gazdaság a haszonbérbe adott jószágokon nem térhetett el attól, mely a tulajdonos saját kezelése alatt levő jószágokra alkalmaztatott. Csakhogy a haszonbérletől, ki a fekvőséget rendszerint csupán aránylag rövid ideig használhatta, akkor sem lehetett várni, hogy abban nevezetes, maradandó beruházásokat tegyen, vagy művelésére rendkívüli költségeket fordítson, melyeknek ő már alig vehette volna hasznát.

NEGYEDIK KORSZAK.

Az 1514-ki pórháborútól Mária Terézia uralkodásáig.

129. §. Általános tájékoztatásúl.

I. A XVI. század kezdete óta a szerencsétlen eseményeknek egész sorozata sujtotta hazánk társadalmi életét, s zavarta fel a nemzet nyugalma, úgy hogy az ország belső békéje vagy két századon visszaállítható nem volt. Nem lehet itt feladatomban ezen események tűzetes fejtegetésébe bocsátkozni. Azóban szükségesnek látszik mégis azon fordulati pontokat röviden kiemelni, melyek gazdasági viszonyainkra s névszerint mezőgazdaságunkra leginkább hatottak kedvezőtlenül. Ilyenek voltak névszerint az 1514-ki pórháború és szomorú következményei; a török hatalomnak az ország szívéig való előnyomulása; a csaknem folytonos belső háborúk végnélküli anyagi és szellemi pusztításaikkal; a politikai és vallásos pártok küzdelmei, melyek nemcsak a közvetlenül érdekelt állására hatottak, hanem zaklatásaik által a köznép sorsára is befolyást gyakoroltak, és azt nem ritkán végveszélyre juttatták; de kiváltképen azon körülmény, hogy az ország területe három, egymástól külön álló részre szakítottatott s ennek következtében a tulaj-

donképi Magyarország hazánknak csak nyugati és északi részeiben tarthatta magát, míg a déli vidékek török uralom alá kerültek, keleten pedig Erdély, mint a fényes portától függő fél souverain fejedelemség alakult. Hogy a török az országból ismét kiszorítottatott s Erdély a magyar király hatalma alá visszakért, az csak a XVII. század végén történt. Az ország belső nyugalma pedig csak az 1711-ki szathmári békekötés állította ismét helyre.

II. Hogy mindezen csapások daczára hazánk egészen tönkre nem ment, hanem névszerint mezőgazdaságának történetében még néhány fénypontot, sőt egyben-másban kedvező fordulatot is mutatott, — annak több oka volt. Névszerint:

1. A pusztítások nem voltak általánosak s nem terjeszkedtek az egész országra, hanem annak csak egyes, hol nagyobb hol kisebb vidékeit sujtották. S minthogy az okúl szolgáló háboruszkodások és zavarok sem voltak szakadatlanok, hatásuk is rendszerint csak bizonyos időre szorítkozott, a míg t. i. az illető vidéknek felzavart nyugalma ismét helyreállott. A legnagyobb és legtartósabb pusztításokat kezdettől fogva az Alföld szenvedte, ellenben a felföld és az ország nyugati részei szintűgy, mint Erdély, csak a XVII. századnak közepétől fogva lettek rövidebb és sokkal kevésbé pusztító háborúk színhelyévé, s a mezőgazdaságnak az időről-időre létrejött békekötések és fegyverszünetek szereztek ismételve hosszabb vagy rövidebb nyugalmat.

2. Különben azon pusztulás, mely a kor eseményeinek következtében állott be, mezőgazdaságunkra csak külső befolyása által hatott. Mert ha a föld el is pusztult, s a lakosok lakhelyeiket elhagyni voltak kénytelenek és elszéledtek, úgy hogy gyakran többé vissza sem tértek; s ha az ipar és kereskedelem meg is semmisült és a meglévő kulturai fejlemények is kiirtattak, a mezőgazdaság pedig külső támaszok nélkül maradt; a talaj azért megmaradt és termő erejét nemcsak el nem veszítette, hanem azt kedvező viszonyok közt később nagyobb hatással meg is újította. P. o. Békés vármegye, mely előbb az országnak egyik legvirágzóbb vidéke volt, a török világ korában csaknem teljesen elpusztult; azonban visszafoglalása után báró Haruckern okszerű gazdálkodása következté-

ben az előbbinél nagyobb és mintegy csodaszerű termékenységet fejtett ki.

3. A XVI. század, tehát épen amaz idő, melyben hazánk kulturai állapotai mindinkább süllyedtek, a többi Európában a szellemi cultura epochalis emelkedésének kora volt. Kedvező körülmények által elősegítetve, a tudományos irodalom és a művészetek oly magas polczra jutottak, melyet a mai hivatott kritika is dicsőít és utánzásra ajánl, s mely az anyagi érdekeknek és technikus foglalkozásoknak is egészen új jellemet adott. Itteni álláspontunkból az utóbbi jelenségre kell különös súlyt fektetnünk.

Azon solidaritásnak, mely az európai államok közt a jelzett kulturai fejlődésből származott, részese volt Magyarország is; azon megszorításokkal, melyek a török befolyásnak és a belső pártoskodásnak szükségképi következményei voltak. Ez — az anyagi érdekeket illetőleg — legvilágosabban hazánk bányászataiban mutatkozott. Mert míg az ország déli részeiben (a későbbi bánságban) és Kőrösbánya környékén, az előbb tekintélyes bányászat egészen elpusztult ¹⁾, a felső-magyarországi (szepesgömöri) bányászat roppant módon süllyedt ²⁾; Nagybánya vidékén ³⁾ és Erdélyben ⁴⁾ is a bányászat csak némileg volt képes jelentőségét megőrizni (p. o. az offenbányai bányászat egészen tönkre ment), — az alsó-magyarországi (garamvölgyi) bányamívelés nemcsak régi nagy hírét tartotta meg ⁵⁾, hanem Besztercebányán a XVI. században valódi világtörténeti jelentőséget nyert ⁶⁾, s az európai bányászat körében a XVII. században is előkelő helyt foglalt el. S ettől lényegesen nem különböző jelenségekre találunk a mezőgazdaság terén is, — hol azt tapasztaljuk, hogy azon befolyás, melyet a mezőgazdaságnak a XVI. században okszerűbbé alakult álláspontja hazánkra is

¹⁾ Wenzel Gusztáv: Magyarország bányászatának kritikai története. Budapest, 1880. 239. l.

²⁾ U. o. 215. sk. II.

³⁾ U. o. 229. sk. II.

⁴⁾ U. o. 224. sk. II.

⁵⁾ U. o. 183. sk. II. — Péch Antal: Az alsó-magyarországi bányamívelés története. I. köt. Budapest, 1884. 73. sk. II.

⁶⁾ Wenzel id. m. 188. sk. II., és: A Fuggerek jelentősége Magyarország történetében. Budapest, 1884. 34. sk. II.

gyakorolt, legelőbb az ország nyugati részeiben mutatkozott; s hogy, miután a többi Európában a mezőgazdaság a tudomány vívmányait is hasznára fordítani, és az előbbi túlnyomólag az empiria útján szerzett tapasztalások utmutatása szerint keletkezett szabályozást újjá idomítani és magasabb színvonalra emelni törekedett, — Erdély fejedelmei és Magyarország dynastái is általán véve ugyanazon irányt követték s támogatták tehetségök szerint az itteni viszonyokhoz képest.

Ezen kulturai solidaritás hazánk mezőgazdaságát egészben véve nemcsak nagyobb bajoktól óvta meg, nemcsak egyik főtenyezője volt, hogy annak egyes ágai — például a nemes borok művelése, s itt-ott, kivált a bányavidékeken, az erdészet, — nagyobb tökélyre is emelkedtek.

4. S itt a jog folytonosságát sem szabad tekinteten kívül hagynunk, melyet leginkább Werbőczy Hármaskönyve közvetített. Mert a nemesi, azaz a nagy- és középbirtok viszonyait határozott formák szerint biztosította; a kis- és leginkább paraszti birtok számára pedig a régibb jog legfontosabb kedvezményeinek legalább némi fenmaradását megmentette, és megakadályozta, hogy a parasztságra nézve hátrányos 1514-ki törvények rideg következetességgel alkalmaztassanak. Werbőczy István Hármaskönyvét t. i. az 1514-ik év nyarán készítvén, még nagy Lajos, Zsigmond és Mátyás törvényeinek elveit, s a parasztságnak ezekhez képest idomított kedvezőbb viszonyait látta maga előtt, melyeket még az 1490—1514-ki események sem voltak képesek lerontani; — holott az 1514-ki törvények csak azon év november havában hoztak, úgy hogy Werbőczy munkájára befolyással nem lehettek. S így mivel a Hármaskönyv az után is folyton-folyva gyakorlati érvényben maradt, de az 1514-ki s kiválólág 1526. utáni események az 1514-ki szabványok életbeléptetésének nem igen kedveztek: a dolog természetében feküdt, hogy inkább a Hármaskönyv nyert alkalmazást, mint az 1514-ki törvények, s hogy a mellett a jászok-kúnok és a szászok privilegiumai is megtartották jelentőségöket.

5. Végre szabadjon nemzetünk életrealóságát még külön is felemlítenem, mely valamint a XIII. században azt eredményezte, hogy a magyar nemzet a tatárjárás iszonyú pusztítá-

sát szerencsésen túlélte; úgy a XVI. és XVII. századokban is egyik főoka volt annak, hogy hazánk a török világ és egyéb szerencsétlen conjuncturák csapásait is kiállotta.

130. §. Fejtegetésünk feladata.

Fejtegetésünk tulajdonképen két részből áll, melyek közül az első a mezőgazdasági termelés tényezőit, a második pedig a mezőgazdaság fejleményeit és a termelés eredményeit tárgyalja. Minthogy pedig a termelési tényező három volt: t. i. a birtok, a munka és a tőke; összes fejtegetésünk is négy szakaszra oszlik, s szólni fogunk:

- I. A földbirtok viszonyairól;
- II. A mezőgazdasági munka szervezéséről;
- III. A tőke kérdéséről; és
- IV. A mezőgazdasági fejleményekről és eredményekről.

I. A birtokviszonyok.

131. §. A birtokviszonyok rendezése.

Minthogy Werbőczy, híres Hármaskönyvében, akkori hazai jogunk értelmében a nálunk fennállott birtok rendezését magyarázta; legközelebbi feladatunk azt kívánja, hogy a birtoknak itteni felfogásunk szerint nagy-, közép- és kisbirtokra való felosztását a Werbőczy munkájában foglalt fejtegetéssel összeegyeztessük. A különbség jogilag főképen a tartozékok kérdésére nézve fontos.

A hányszor tehát nagybirtokról van szó, mindig nemesi birtokot kell érteni, a mint annak tartozékai a Hármaskönyvben meghatározottnak¹⁾.

A középirtok jelzésére Werbőczy nem nyilatkozik oly határozottan. Mindamellet a nemesi birtok fogalma erre is illik; s csak a tartozékokra nézve szolgál más szempont irányadásul. A városi és a paraszti birtok fogalmai ennek csak kivételképen és nevezetes megszorítással feleltek meg, s a középirtoknak kérdése a mezőgazdaság történetében különben is csak csekélyebb jelentőségű.

¹⁾ Hk. I: 24. cz. 8. és 9. §§.

Ellenben a kisbirtok kérdésének megfejtésére a Hármaskönyv már elégséges támpontokat nyújt. Werbőczy ugyan részletesen és tűzetiesen csak a tulajdonképi jobbágybirtokról szól. Azonban a kisbirtoknak más nemeit sem hagyja érintetlenül; úgy hogy ez által a privilegiált (jász-kún, szász stb.) és a szerződési (soltészeti, új-telepítvényesi stb.) kisbirtok is jogi alappal birnak.

132. §. Nagybirtok.

I. A nagybirtok több oknál fogva kiváló tekintetbe vendő. Mert: 1. terjedelménél fogva a jószág geográfiai fekvése és éghajlati conjuncturáihoz képest a talaj különféle nemeit legrészletesebben tünteti fel. — 2. Minthogy az ország déli részei török uralom alá kerültek, az Alföld nagybirtokosai ott jószágaikból kiszorítottak ugyan; másutt azonban a birtokviszonyok folytonossága meg nem szakadt; s így nyugaton, éjszakon és Erdélyben is leginkább a nagybirtok fejlődésében lehet tanulmányozni azon változásokat, melyeket a XVI. és XVII. századokban az európai gazdaság iránylatai nálunk eredményeztek. — 3. Nagybirtokokon a mezőgazdaságnak nemcsak egyes ágai, hanem — a mennyiben az éghajlat ezt csak megengedte — a mezőgazdaság egész teljességében ki volt fejtve. Itt tehát a mezei culturának szintúgy, mint a földművelésnek és állattenyésztésnek minden nemét egyenként és nagyobb dimensiók szerint lehetett találni, mint a közép- és a kisbirtokon. — 4. A nagybirtok tanulmányozásánál a gazdasági munka megszerzésének és alkalmaztatásának akkori módja s azon investitiók, melyek a mai gazdasági tudományban a tőke fogalmának köréhez számíttatnak, szintén világosabban tűnnek fel.

II. A nagybirtokra nézve a tartozékok kérdése birt főfontossággal. Werbőczy ezeket olyképen állapítja meg, hogy minden uradalomnak van egy fővára, melyet »caput bonorum«-nak nevez, s melytől mint tartozék annak minden hatósága, vagy ahhoz kapcsolt és tartozó, bárhol találtató minden ingatlan jószág, u. m. kulcsos városa, mezővárosa, faluja, birtokrésze és pusztája függ¹⁾; — s hogy mindaz, a mi valamely kul-

¹⁾ Hármaskönyv I : 24. cz. 9. §.

csos városhoz, mezővároshoz vagy valamely faluhoz tartozik, milyenek a művelt és műveletlen szántóföldek, mezők, rétek, kaszálók, legelők, gyepek, erdők, cserjék, ligetek, bérczek, völgyek, szőlők, szőlőhegyek, vizek, folyamok, halastavak, halászatok, vízfolyások, malmok és azoknak helyei, és közönségesen minden haszonvételek, melyek a kulcsos városhoz, mezővároshoz vagy faluhoz tartoztak, — azoknak tartozékát képezte ¹⁾).

S midőn a nagybirtok ily nagyszerű tartozékokkal volt ellátva, igen természetes, hogy a nagybirtokosok, mind Magyarországon, mind Erdélyben — hol t. i. a Hármaskönyv szintűgy érvényben volt — a mezőgazdaság körében a legelőkelőbb és leghatalmasabb állást foglalták el.

III. Máskép álltak azonban a dolgok az ország azon részeiben, melyek a töröknek voltak kénytelenek hódolni ²⁾).

A mohamedán hódítási jog szerint t. i. az elfoglalt keresztény földön az előbbi birtokjog teljesen megszűnt, s minden elfoglalt föld a foglaló zsákmánya lett. Hova tehát a török hatalom Magyarországon csak hatott, a meghódított vidék minden ingó és ingatlan vagyonával és egész népével együtt egyszerű hadi zsákmánynak tekintetett. Mindamellet, kivált kezdetben, az alávetett keresztények a birtokban olyformán hagytak, hogy a reájok kivetett adó mintegy személyes szabadságuk és vagyonuk váltsága volt ³⁾. E mellett a magyar jog szerint nagybirtok fenn nem állhatott, és a főurak, kik uradalmakat birtak, kénytelenek voltak azokat oda hagyni, s — mint p. o. a gróf Czobor, gr. Zay, báró Révay stb. családok — a Felföldre telepedvén át, ott a magyar törvények oltalma alatt új birtokot szereztek.

Az előbbi lakhelyeiken megmaradt keresztény kisbirtokosoknak (mert csak ezekről szólunk), sőt itt-ott egyes a tö-

¹⁾ U. o. I : 24. cz. 8. §.

²⁾ Salamon Ferencz : A török uralkodás Magyarországon (Csen-gery Budapesti Szemléjének VII. köt. 35. sk. 11., VIII. köt. 144. sk. 304. sk. 11. — IX. köt. 120. sk. 11. 324. sk. 11.) Magyarország a török hódítás korában. Pest, 1864. — Hornyik János : Kecskemét város története. II. köt. Kecskemét, 1861. — Szilády Áron : A defterekről. Pest, 1871. — Lászlófalvi Velics Antal és Kammerer Ernő : Magyarországi török kincstári defterek I. köt. Budapest, 1886.

³⁾ Salamon : Magyarország a török hódítás korában 112. sk. 11.

rökök jogához alkalmazkodott középbirtokosoknak is, kik a reájok kivetett török adót fizették, sorsa nem egyforma volt. Voltak oly földek, melyek a császár magán-, vagyis a belső kincstár számára voltak fentartva, s csak ebbe adóztak (u. n. kharadzs földek)¹⁾, — míg más földek után, a melyeknek földesurai a hűbéres török katonák lettek, ezeknek is kellett gyakran egészen önkényesen kirovott adókat és illetményeket fizetni (u. n. kilidzsza vagy kardbirtok)²⁾. Az előbbiek példáit Kecskemét, Nagy-Kőrös, Czegléd, Jászberény, Mezőtúr, Ványa, Holdmezővásárhely és több más helységekben látjuk; s ezeknek sorsa sokkal kedvezőbb volt, mint az utóbbiaké, melyek a török iga egész súlyát voltak kénytelenek elviselni³⁾. Arról pedig, hogy Magyarországhban a törökvilág idején mohamed jog szerint rendezett más neme a fekvő birtoknak, s névszerint mecsetek birtoka (u. n. vakuf), vagy mohamedán lakosoknak független, szabad földbirtoka (u. n. mülk) is valahol létezett volna, — semmi tudomásunk nincs⁴⁾.

Ezen szerencsétlen birtokszabályozás és az azzal összefüggő szomorú gazdálkodás a törökök kiűzetéseig, tehát csaknem a XVII. század végeig állt fenn az ország azon részeiben, melyek a török hatalomnak hódolni voltak kénytelenek s egész vidékek teljes elpusztulását vonta maga után. Az eredményt, p. o. a keresztény sereg is tapasztalta, midőn az 1687. augusztus 12-én vívott mohácsi ütközet után onnan közvetlenül Lippa felé vonúlt, és sem használható utat, sem iható vizet, sem fát, mely a nap heve ellen árnyékot adott volna, nem talált, a fű pedig oly magas volt, hogy a gyalogság előre nem haladhatott, ha a lovasság előbb számára utat nem tör, — s néhány pástor silány nádkunyhóin kívül messze vidéken sem tető, sem ember nyoma nem találkozott⁵⁾.

¹⁾ Hornyik id. m. II. köt. 22. l. — Vélics id. m. I. köt. XIX. l.

²⁾ Salamon id. m. 114. sk. 11.

³⁾ Hornyik id. m. II. köt. 22. l.

⁴⁾ U. o. 22. sk. 11.

⁵⁾ »Continens diu imbrium procella vias asperaverat. Inde dirus calor sitisque intoleranda, ut arida squalentique regione, perussit corpora. Nuspiam potabilis aquae venae, e paludibus putens fere ac pestilens adeo hauriebatur, ut vel jumenta siccitate contabescerent ante, quam talem mephitim traherent. Nuspiam laeta arbor, quae tantilla umbra

IV. Itt a nagybirtokról lévén szó, röviden csak azt jegyzem még meg, hogy I. Lipót az országnak visszafoglalt részeiben fekvő jószágokra nézve a régi családok birtokkövetelései érdekében már 1690-ben u. n. »neoacquisticus« bizottságot rendezett ¹⁾; hogy azonban itt sokkal fontosabbak azon királyi adományok, a melyeknek tárgyát a XVII. század végén és a XVIII. század kezdetén nagyobb birtoktestek képezték. Így adományozta I. Lipót király az Odescalchi családból való XI. Incze pápa unokaöccsének Liviusnak 1697-ben a Szerémséget ²⁾. Ugyanazon időben nyerte adományul gróf Heisler Donát tábornagy a Csepeli szigetét (melyet az Esterházy családtól szerzett), özvegye azonban királyi jóváhagyás mellett 1698-ban Savoyai Eugen herczegre ruházta át ³⁾. Savoyai

torridos aestu artus recrearet. Herba undique tam procera, ut — nisi equites veluti viam sulcassent, peditum magnopere impediret. Nullum late tectum, ne hominis quidem vestigium, si pastorum arundinea tuguriola pauca excipias.« Wagner Ferencz : Hist. Leopoldi I. II. köt. Augsburg, 1731. 23. l. V. ö. Salamont a Budapesti Szemlében IX. köt. (1860.) 145. sk. II.

¹⁾ 1690. augusztus hó 11-ki rendelete által, melyre vonatkoznak az 1715 : 10. és 1723 : 19. czikkek. — L. Wenzel Gusztáv : Tanulmányok a magyar jogtudomány köréből. Pest, 1851. II. 64. l.

²⁾ »Nos Leopoldus stb. quod nos benigno gratoque animo revolventes Innocentii XI. pientissimae recordationis Pontificis Maximi singularem in nos benevolentiam stb. in nepotem pariter ac Eiusdem Suae Beatitudinis haeredem, scilicet Illustrem Principem don Livio Odeschalko stb. Ducatum Syrmiae Savum inter et Danubium, una cum omnibus suis appertinentiis stb. benigne conferendum decrevimus« stb. stb. 1697. július hó 28-ki privilegium.

³⁾ »Ego Maria Barbara Comitissa Heislerin Excellentiissimi et Illustrissimi condam domini Donati Heisler stb. Generalis Campi Mareschalli stb. relicta vidua stb. (mint gyermekeimnek gyámja) totale et integrum oppidum Ráczkevi dictum una cum universis possessionibus et praediis eidem circumvicinis in insula Ráczkevi inter Danubium sita« stb. (t. i.) »Szent-Miklós, Makad, Bechie, Tököly, et praediis Haros, Csepely, Szent-Mihály, Csep, Gyalom, Lőre, Majorháza, Szent-Márton, et Szöllös«, és »domo braxatoria in oppido Ráczkevi exaedificata« 1698. Bécsben július 23-án 85,000 rajnai forintért adta el, a királyi jóváhagyás pedig Bécsben 1698. augusztus 4-én adott meg (a »Liber Regius« szerint). — Mária Terézia 1743-ki okmányában a »promontorium Csepeliense vocatum ex hac Danubii parte situm«-ot, azaz a mai Budafokot vagyis Promontort említi, hol az urasági házon a Savoyai ház czimere még ma is látható.

Eugen herczeg azonkívül a Baranyavári uradalmat Baranya megyében is birta adományul ¹⁾, s egy másik adománynyal 1716-ban szintén Baranya megyében Wörösmártony, Herczeg, Szipse, Dalyok és Szabar helységeket nyerte ²⁾. Szintén hadi érdemek jutalmául adományoztatott 1700-ban Tolna megyében a Simonytornyai uradalom gróf Lymburg-Styrum Maximilian Vilmosnak ³⁾. Egyéb nagybirtokok adományai közül különösen a báró Haruckern János György által 1723. és 1736-ban Békés, Zaránd és Csongrád megyékben nyert nevezetes birtokcomplexus ⁴⁾; s a III. Károly király 1732-ben Rainald modenai

V. ö. Galgóczi Károly: Pest-Pilis-Solt-Kiskún megye monographiája. III. köt. Budapest, 1877. 2. sk. 11.

¹⁾ Maria Terezia 1743. márczius 17-én atyja III. Károly 1738. február 27-ki okmányát, melylyel Erzsébet Krisztina királynénak Savoyai Eugen herczeg magvaszakadásából annak hátrahagyott magyarországi birtokát adományozta, megerősítvén, ezen uradalmat következőleg említi: »dominium Baranyavár, possessiones item Bellye, Kopacz, Darócz, Laszko seu Lakko, Kő seu Keu, Csusa, Bodolya, Darás, Marok, Isin aliter Danovacz, Battina cum penes habito trajectu, Lucs, Monostor, item aliud Monostor, Lippova, Sarok, Bana, Kisfalu, Villán, Maja, Nyarad seu Ekment, Herczegfalva; praedia dein Szigetfalu, Kizeck, Olmás, Koha, Missza, Mitvár, Keskenye, Pergenye, Csátár, Csippogad cum penes habito pontali telonio, Dannovácz, Mersa, Földvár, Körtvélyes, Ormán seu Bacsin, Szent-Mártony, Végh, Lak, Hally, Czarkan, Csuderot, Gregornicz aliter Henye, Kis-Lippova, Gető« (a »Liber Regius« szerint). — A hídvámot illetőleg III. Károly királynak 1712. május 12-ki privilegiuma Savoyai Eugen herczegnek azt engedi meg: »ut antiquos pontes in territorio possessionis suae Baranyavár dictae ac Comitatu eiusdem nominis existentis habitos, vetustate iam totaliter destructos et ruinosos, alias in longitudine ad 140 circiter orgias, propriis suis sumptibus et laboribus restaurari et reparari facere, atque in expensarum suarum recuperationem et refusionem, erecta ibidem rota tributum seu telonium exigere valeat.« (U. o.)

²⁾ Az adománylevél a »Liber Regius«-ban találtatik.

³⁾ »Nos Leopoldus stb. arcem Simontornya, una cum pagis seu possessionibus Nagy- et Kis-Zékhelly, Ban et Udvar, cunctisque earundem possessionum appertinentiis in Comitatu Tolnensi existentibus« stb. (1700. márczius 13-ki adománylevél a »Liber Regius«-ban).

⁴⁾ »Nos Carolus stb. Joannis Georgii S. R. Imperii Equitis ab Haruckern, Camerae nostrae Aulicae Consiliarii et rei annonariae Supremi Locumtenentis stb. (30 évet túlhaladó szolgálatai és érdemei tekintetéből adományozza neki) sequentia in Békésiensi, Zarándiensi et Csongrádiensi Comitatibus sub Praefectorau Szegediensi habita bona

herczegnek adományozott jenői és aradi kerület¹⁾ stb. említendőek.

fiscalia, utpote oppidum Gyula cum praediis Fövényes, Ölyved, Apáthi et Szent-Benedek; oppidum item Békes cum praediis Berény, Gyúr et Endréd, nec non oppidum Szentes in Comitatu Csongrádiensi cum praediis Szent-Fábián, Edscher, Veres-Egyháza, et Becskeny, pariter pagum Szeghalom cum praediis Fáás et Balokány; pagum quoque Edched cum praediis Káka et Szarvas; pagum Csaba cum praediis Vesze, Gerendás et Kigyós; pagum Gyarmath cum praediis Rasmány, Ötvény, Bucsa, Kis- et Nagy-Harangy; pagum Gella cum praediis Mezeőmegyer, Szent-Miklós, Kis- et Nagy-Decse; pagum Dobos cum praedio Czorvas; pagum Körös-Ladány cum praediis Faás, Méhes et Kis-Károly; pagum Gyoma cum praediis Ege et Nagy-Telek sive Szent-János; pagum Vöstő cum praedio Mayor; similiter pagum Tarca cum praediis Némethi sive Nemeskereki, Belmegyer, Fejhalom, Bóhalom, Szénás, Király-Sák, Köndörös, Muron, Sopron, Halásztelek, Sima cum Sima-Szigeth, et Oroszáza; pariter pagum Szegudvar cum praediis Becser, Girhe, Szentkirály, Szent-Márton, Tamari, Pilli et Elek in Comitatu Zarandiensi situm stb. Datum in castro nostro Laxemburg die 3. m. Maii 1723. (A »Libér Regius« szerint). — A második 1736. Bécsben január 17. kiadott adománylevél az időközben történt gyakorlatba vétel alapján a neveket némi változással tartalmazza, a mint azok olvashatók Haan Lajosnál: Békés vármegye hajdانا. I. köt. Pest, 1870. 41. l. Bárá Haruckern János Györgynek Békés vármegye gyarmatosítása és újabb felvirágztatása körüli érdemei pedig Magyarország mezőgazdasága történetének mindig egyik legérdekesebb tárgyát fogják képezni.

¹⁾ »Nos Carolus stb. Illustrissimus Raynaldus Mutinae, Rhegii et Mirandulae Dux ac Princeps Corregii nec non Marchio Estensis (számára adományozza) hinc in partibus Regni nostri Hungariae Transylvaniae Principatui adnexis, inque Comitatibus Zarandiensi et Aradiensi existentes, Jenőiensem et Aradiensem Districtus Camerales, et signanter in ipso Comitatu Zarandiensi pagos populos Almás, Agris, Aranyág, Apáti, Agya, Bélserind, Barakoni, Csörmei, Csintye, Draucz, Dud, Erdőhegy, Galsa, Gyula-Varsánd, Fekete-Gyarmat, Kurva-Kér, Kis-Jenő, Kerelyus, Kerek, Muszka, Magyarath, Moroda cum Gyarmata, Miske, Nadab, Nadass, Nagy-Szerind, Otlaka, Pankota, Pylly, Siria, Szöllős, Seprős-Szinthyé, Sikló-Szinthyé, Somos, Tancz, Ternova, cum Aprics, Talpas et Wadász; praedia vero in eodem Comitatu Zarandiensi Botos, Bankut, Belinszek, Bethlemes, Bodony, Bőkafofi, Bőkőni, Bessenye, Brusztury, Bernoth, Bernod, Cserney, Czunakősi, Egenház, Feydás, Fissegi, Gelvász, Jánosház, Irind, Kamerás, Kis-Pelli, Kuplia, Karant, Kovasa, Kath, Kelme-gyes, Kis-Olivet, Kis-Telek, Kecsul, Kalácza, Megyes, Maroca, Mileve, Nagy-Kerek, Ökörítő, Rutfalu, Szamos, Szombol, Selesties, Sederke, Szent-Kereszt, Szvetna, Siklus, Szecsul, Szentus, Tótfalu, Talmacs, Vá-

Ezen és több más adományozások által az előbb török uralom alatt állott részekben a nagybirtokok jelentősége ismét tökéletesen helyreállított, s az ottani mezőgazdaság is a virágzásnak azon polczára emeltetett, mely hazánk érdekeinek és a kor kívánalmainak megfelelt.

133. §. A középbirtok.

I. Eredetére, hasznosítására és rendezésére nézve a középbirtoknak több nemét kell megkülönböztetni. A legnevezetesebb az volt, mely a nagybirtoknak örökösödési osztály vagy más cím alatti szétdarabolása után keletkezett, mely tehát jogi alakulásánál fogva nemesi természetét is megtartotta¹⁾. Másik neme a középbirtoknak a föld intensivebb hasznosítási módjának volt következtése p. o. bányászati vagy bortermelési célokra. Ezen neme a középbirtoknak már a tatárjárás óta, de leginkább a XIV. és XV. századokban városok keletkezéséhez vezetett; azonban a XVI. század, azaz a városi élet hanyatlása óta községi kedvezményekben már nem igen részesült. Gyakran már önálló nemesi birtokrészek, mint ilye-

roskössi, Vastelek et Wosserini; nec non in eodem Comitatu Zarandiensi Districtuque Jenőiensi pagos populos, utpote Aldest, Almás, Alsó-Csil, Alsó-Krokna cum Sara, Árok, Baranda, Bersza, Bogdiert, Bohány, Boros-Jenő cum Mokra, Bunczetin, Bathien, Csiger, Dészna, Diecs, Dombrovicza, Doncsén, Dulcs, Feynyés, Felső-Csil, Felső-Kroka, Govasdi, Gross, Guralhans, Gurba, Hans, Hodos, Hold, Járkoss, Járkostó, Józass, Ignest, Kakaró, Kondrató, Kápolna, Kelkauna, Kertes, Kis-India, Kujed, Kujerst, Láz, Lugozó, Lunka, Madritsasti, Ménes, Miniát, Mézess, Monyonasza, Monyoró, Mozest, Moszesti, Nadalbesti, Nyágra, Pless, Plop, Preszest, Rebetis, Rossia, Szatkás, Szalagyp, Szaturó, Sebes, Szerp, Szerény, Silingyia, Sikola, Szlatina, Solymos, Szuszán, Valemare, Zemerzel, Zimbra et Zöldös; praedia autem Assuka, Apatelek, Gaap, Gyarak, Keez, Monostor, Pipai, Pindloka, Piskia, Rokszin, Tamásd, Társ et Tellek; — praeterea in praelibato Comitatu et Districtu Camerali Aradiensi subsequentes pagos populos, nempe Kuvin, Kovassincez, Kladova, Mikolaka, Ménes et Radna; deinde praedia Batanicza, Casmir, Corza, Földvár, Ferigyház, Keresztur, Kör, Panát, Sofronya, Szent-Tamás, Sartzház et Varjasház.« (A »Liber Regius«-ból.) — Ezen modenai birtok (u. n. »bona Mutinensia«) későbbi sorsára nézve l. Fábíán Gábor: Arad vármegye leírása. I. köt. Buda, 1835. 18. l.

¹⁾ Werbőczy I: 24. cz. 8. §. szerint.

nek, különös királyi adománynak is voltak tárgyai. Az is megtörtént, hogy csekélyebb vagy nagyobb számú kisbirtokok valamely társadalmi vagy gazdasági célból egyesítettvén, azontúl középirtokká lettek stb.

II. A nemesi középirtok — melynek rendeltetése csak az volt, hogy az ország fegyveres erejének megszerzésére és fentartására s vitéz harczosok jutalmára szolgáljon — mivel mint ilyen magában álló gazdasági jelentőséggel különben sem birt, itt csupán annyiban jön tekintetbe, a mennyiben szintén a nagyirtok gazdasági feladatának szempontja alá esik. Elég tehát itt röviden felemlítenem, hogy tartozékaira nézve a nemesi nagyirtoktól lényegesen el nem tért ¹⁾, s hogy a különbség többnyire csak abban állt, hogy a mezőgazdaság egyes ágainak kifejtésére oly tág tért nem engedett. Közirtokosságaink története egyébiránt arról tesz tanúságot, hogy az associatió jelentőségét a mi középirtokosaink is kellőleg tudták méltányolni, s gazdálkodásuk érdekében hasznosítani.

III. Városi területen ²⁾ a középirtok nagyobb jelentőséggel csak korszakunk vége felé és ott kezdett birni, hol egyes városok határa oly tág dimenziók szerint fejlődött, hogy e tekintetben kisebb vármegyékkel megmérkőzhettek; a mint ezt a török világ korában, a mikor a városokban való lakás több biztonságot nyújtott mint a falusi tartózkodás, Alföldünk városainál több helyütt látjuk, p. o. Debreczennél vagy Szegednél. Egyébiránt Kecskemét, Hód-Mező-Vásárhely és több más alföldi községek is ezen az úton fejlődtek tekintélyes városokká.

¹⁾ Igen érdekes példa a nemesi középirtok természetét feltüntető következő feljegyzés: »Az én Szent Istenemnek kegielmességéből Én Ibrányi Ferencz, most in anno Domini 1656. kezdettem leirnom, s jó rendben vennem kevés jószágoczkámnak s örökségemnek számát, rendit, és azoknak qualitását, kevés jövedelmit, szokásokat, censusokat, contributiojokat, szolgálattinkat és egieb minemüéseket, hogy az én holtom után — igazgathassák egymás közt« stb. (a birtok Szabolcs-, Szathmár-, Bereg-, Ugocsa-, Zemplén-, Abauj- és Gömörmegyékben szét van szórva, és többnyire birtokrészekből áll). — Az eredeti után.

²⁾ Werbőczy Hármaskönyve szerint (III : 14. cz.) városi birtok az, mely a városok területén fekszik, névszerint »ingatlan vagyon vagy örökség, mint házak, majorok, kertek, halas tavak, vagy szőlők, stb.«

Városi területen a középbirtok úgy hozza magával, hogy a mezőgazdaság külön ezen célból tartott tanyák által nyersen támogatást, a melyeknek azután a körülményekhez képest önálló, nemcsak gazdasági, hanem társadalmi jelentősége is szokott lenni.

134. §. Kisbirtok.

I. A kisbirtoknak az egész országban érvényes egyforma és általános törvényes formája nem volt ¹⁾. Általában ugyan mindenütt az anyagi mezőgazdasági munkát képviselte. Azonban különbséget kellett tenni ahhoz képest, a mint a kisbirtokos saját földjét művelte (p. o. az erdélyi szászok), vagy valamely nagy avagy középbirtokos földjére volt telepítve. Amott királyi privilegiumok vagy földesúri engedmények voltak irányadók, — itt pedig szerződések vagy az u. n. urbariumok, melyek szintén vagy földesúri egyezményeken vagy szokáson alapultak. Különben az egyes falusi községek gazdasága is arról tanúskodik, hogy a mezőgazdaság minden fontosabb kérdésében az egyetértés és egyesülés nagy hasznát szintén értékelték, s ehhez képest rendezték foglalkozásaikat és viszonyaikat is. Csakhogy ott, hol a község valamely földesúr jószágán állt fenn, ilyenmű kérdések eldöntésére többnyire ennek is volt nagyobb-kisebb befolyása.

II. A mondottakból kitetszik, hogy mily nagy fontossággal bírtak a XVI. és XVII. századokban az említett urbariumok, s hogy csak sajnálhatjuk, hogy gyűjtésökre és tanulmányozásukra eddig még kellő gond nem volt fordítva; mert jogtudósaink csaknem egytől-egyig az országos urbariumnak csupán a szathmári békekötés óta (1711.) létesült elődolgozataira, s Mária Terézia alatti elkészítésére fordították figyelmöket; a mezőgazdák pedig minden szakmájokba vágó történelmi kérdések mélyebb fejtegetését szükségtelennek tartották. Pedig látjuk, hogy a mult kornak mily érdekes maradványa az 1514-ki somlyó-vásárhelyi urbarium; s gyakran szintén mily fontosak

¹⁾ Werbőczy szerint a falusiak voltak »sokféle állapotuak; mert mások magyarok, mások szászok és németek mások csehek és tótok, mások oláhok és oroszok, mások ráczok vagy szerbek és bolgárok voltak.« Voltak »ezeken felül jászok és kúnok, kik királyi földeken telepedtek meg.« Hármk. III : 25. cz. 1. §.

azon tudósítások, melyek a XVI. és XVII. századi helybéli urbariumokról korunkra jutottak. A birtokállapotokra nézve azonban csak ritkán tartalmaznak részletesebb adatokat, s többnyire csak községi és uradalmi viszonyokról intézkednek.

A kisbirtokra s ehhez képest a tulajdonképi jobbágybirtokra nézve tehát csak Werbőczy Hármaskönyvét, és az esetleg itt-ott egyes urbariumokban található adatokat lehet zsinórmértékül követnünk¹⁾. A hol pedig kisbirtokosok, akár örök időre, akár ideiglenesen valakinek földjén másféle módon telepedtek meg, ott a köztük és a földesurak közt történt megállapodások és egyezvények szolgáltak szabályul²⁾.

¹⁾ Werbőczy a jobbágybirtok formaszerű keletkezését nem veszi tekintetbe, és (Hk III : 30. cz. 7. §.) csak mellékesen azt mondja, hogy a parasztnak *munkája bérén és jutalmán kívül* urának földjén az örökségre nézve semmi joga nincsen. — Úgy látszik, hogy a jobbágyi birtoknak mint kisbirtoknak rendezése ugyanaz volt, mely már 1514. előtt lett szabályozva; mert sem az 1514-ki (15. sk. czk.), sem az 1548-ki (32. sk. czk.) törvények ez iránt változást nem rendeltek. A földes uraknak is nagy szükségök volt munkás kezekre, azaz jobbágyokra. A későbbi idő felfogását az 1663-ki Zólyom-Dobronivai urbarium fejezi ki (Knausz Nánd. és Nagy Iv. Értesítője II. köt. Pest, 1862., 458. l.) Érdekes mindazonáltal az ausztriai szentkereszti apátsághoz tartozó Moson megyei Kőbánya (Steinbrück) községnek 1634-ki szabályozása (Pantaiding), mely 5. pontjában ezt határozza: »Es solle sich auch khainer vnterstehen ohne Vorwissen vndt bewilligung der Herrschaft auf ainen orth daselbst hausz, gärten oder stadt (Stätte) zu pauen; wem aber solches verwilliget wirdet, der solle sich in das grundtbuch ordentlich an die gewähr schreiben lassen.« Kaltenbach János Pál: Die Pau und Bergtaidingbücher in Oesterreich unter der Enns. I. köt. Bécs, 1846. 61. l. — Winter Gustav: Niederösterreich I. köt. (Das Viertel unter dem Wiener Wald mit einem Anhang westungarischer Weisthümer) Bécs, 1886. 1046. l. A kisbirtok telekkönyvezésére ezen időben másutt is találunk, p. o. Lékán Vasme gyében (Winter id. m. 1009. l.), Ompitalon Pozsony megyében (Jedlicska Pál, Kiskárpáti emlékek, Buda-pest, 1883. 153. l.)

²⁾ P. o. Én Csege Káthai öregbik Káthay Ferencz stb., hogy én bizonyos tekintetekből, kiváltképen az mai kegyelmes urunk Bethlen Gábor fejedelem előtt szükséges dolgaimban való interpositiójáért. Alvinczy Péter pap uramnak, az mostan Kassán magyar praedicatornak, jó akaratombul adtam és inscribáltam Aba-Uj vármegjében Visolyban egy Tót alias Nagy Mihály nevű jobbágyomot házával stb. szántóföldjével, rétejével, vizével, erdejével és akármí névvel nevezendő hozzá valókkal száz magyar forintban stb. Kőlt Kassán, 9. Septembris a. 1631. Hiteles átiratból a m. k. orsz. levéltár kincstári osztályában.

II. A mezőgazdasági munka.

135. §. A XVI. század szellemi emelkedése s a mezőgazdaság.

I. A XVI. század kezdetének culturáját azon tényezők együttes eredményei jelzik, melyek azt különösen szellemi virágzása után tették nevezetessé.

A mezőgazdaság is ebben részesült; s valamint fentebb láttuk, hogy Petrus a Crescentiis természettudományi tanulmányok és észleletek segítségével igyekezett a mezőgazdaságot az előbbi egyszerű empiriánál biztosabb alapra visszavezetni (98. §.) s Patricius Ferencz az erdők jelentőségét is már okoszerűbb felfogás szerint méltatta (117. §. V.), úgy ezen előzmények után a XVI. század óta a tudományos törekedések egész sorozatára találunk, melyek közvetlenül a természettudományok és névszerint a növénytan rendszeres kifejtéséhez, közvetve pedig a mezőgazdaság tudományának alakulásához vezettek.

Első helyen azon *füvészkönyvek* említendők e tekintetben, melyeknek rendeltetése az volt, hogy az egyes növények ismeretése által a növények összességében tájékoztatás nyujtassék. Ilyenek régibb tanulmányok alapján először Olaszországban ¹⁾ és az egykori arab tudományosságnak ²⁾ mintegy folytatásaképen Spanyolországban, később Franciaországban ³⁾, Né-

¹⁾ Petrarca Ferencz, Savonarola és Epiphanius Theobaldusnak a Bucolicához s Columella és a többi régi római agrarirókhöz írt jegyzetei és ugyanazon tárgy utánzásai mindazonáltal ide nem számíthatók. — Az általunk már fentemlített Crescentio Péternek és utánzóinak, névszerint a bresciai Gallo Ágoston, a ravennai Bussalo Mark, a velencei Tarello Kamill és a nápolyi Porta Jánosnak munkái szintén más szempont alá estek; habár a füvészkönyvek készítését szintén hathatósan előmozdították.

²⁾ Ennek bizonyosságául a spanyol-arabok gazdasági törvényei szolgálnak, melyek mély tárgyismerettel és nagy gondnal készültek, és sikeres hatásuk folytán világtörténeti hírrel bírtak. Készítőjök, a Sevilából való Ben Achmed, vegyészek, természetbuvárok és gazdák segítségével és tanácsával élt.

³⁾ Ilyenek szerzői voltak Stephanus (Etienne) Károly és Libault János.

metalföldön ¹⁾, Németországban ²⁾ és Magyarországon ³⁾ is nagyobb számmal készültek. A legnevezetesebb Tabernaemontanus (von Bergzabern) Jakab Tivadar műve volt, ki azt 1588-ban »New volkomen Kräuterbuch« czíme alatt tette közzé, melynek hetedik szaka »won dem Getreide und seinen Geschlechtern« a mezőgazdaság szempontjából különös figyelmet érdemel ⁴⁾.

A fűvészkönyvek alapján oly könyvek irattak, melyek már a mezőgazdaság tulajdonképi irodalmához tartoznak, s a milyenek voltak Sebizius Menyhért »Praedium rusticum«-a (1559-ben), Heresbach Konrád munkája »Rei rusticae libri quatuor« (1571.) és Coler János munkája »Oeconomia oder Hausbuch« (1592). S ezen munkák, melyek a mezőgazdaságot legtágabb értelemben tárgyzák, a XVI. és XVII. századokban igen számos kiadásban jelentek meg s a XVIII. századig, azaz azon ideig, melyben a mezőgazdaságnak mint tudománynak újjáalakítása kezdődött, általános irányadásul szolgáltak.

II. De említendők ezek mellett azon férfiak is, kik az állattenyésztés újjáalkotásának voltak kezdeményezői. Ezeknek általán véve a lótenyésztés szolgált kiindulási pontul — miért is a tudományos irodalomban hippiatroknak neveztetnek — ; és pedig az akkori szükségletekhez képest kettős irányban, t. i. a spanyol mórok és a törökök elleni küzdelmek szükségletei szerint. Amott az ibériai félszigeten kívül leginkább Franciaország, itt pedig Magyarországon kívül leginkább Németország volt érdekelve.

¹⁾ Németalföldön mint ilyeneknek szerzői Dodonaeus (Dodoens) Rembert, Lobelius (l'Obel) Mátyás és Clusius (l'Ecluse) Károly voltak nevezetesebbek.

²⁾ A németek közt mint fűvészkönyvek készítői leginkább Brunfels Otto, Tragus (Bock) Jeromos és Fuchs Lénart említetnek.

³⁾ Nálunk, mint fűvészkönyvek szerzői Melius Péter és Beysla Endre említendők.

⁴⁾ Ezek közt az u. n. török búza, vagyis a mi tengerink (kukoricza) is találtatik. Erre nézve Fraas K. következőleg nyilatkozik: »Er meint (das türkische Korn) ganz trefflich im baktrianischen Weizen des Onesikritus wiederzufinden, und beschreibt dessen viele Abarten, ja trennt ihn in eine türkische und indische Art, welche letzte der Zea Mays Peruviana zu entsprechen scheint.« Geschichte der Landbau- u. Forstwissenschaft. München, 1865. 35. l.

A spanyolok ellen, kik a lótenyésztésre nézve a móroknak voltak tanítványai, s kik I. Károly királyuk alatt Franciaországnak is veszedelmesek lettek, I. Ferencz francia király annak czéljából, hogy velök harczolni képes lovasságot szervezhessen — különösen a lótenyésztés előmozdítására nagy gondot fordított, s többi közt ennek tekintetéből Ruellius János által a bizanczi nevezetesebb hippiatrok munkái latinra fordított nevezetesebb helyeiből egy gyűjteményt készíttetett, mely Párisban 1530-ban adatott ki.

Reánk nézve mindazonáltal sokkal fontosabb Fugger Márk, Antal fiának és Fugger Mária Pálffy Miklósné atyjának (megh. 1597-ben) hippologicus munkája, mely — noha tudtomra sajtó útján közzé téve soha nem volt — mint kézirat is, mind tartalmánál mind hatásánál fogva nagy jelentőséggel bírt¹⁾. Fugger Antal és utódjai t. i. Magyarországon a Vöröskői és Detrekői uradalmakat bírták, s ott nevezetes méneseket is tartottak, melyeknek egy részét — mikor Vöröskő, leányával Máriával, a Pálffy családra szállt²⁾ — Mark Allgauban lévő javaiba helyezte át³⁾. S ez szolgált neki alkalmul arra is, hogy a lovak természetét és tenyésztését alaposan tanulmányozta, s ebbéli tanulmányait az itt jelzett munkában feldolgozta; — melynek azután kétségkívül Löhneisen is nagy hasznát vette, midőn egykor nagy hírben állott munkáját »Della cavalleria oder grundtlicher Beriht von Allem was zur Reutterey gehörig und einem Cavallier zu wissen gebürt« 1609-ben készíté; melynek azonban csak második, a ménesekről és lovak tartásáról szóló könyve tartozik a mezőgazdaság köréhez.

Az állattenyésztés többi ága akkor nem tartatott még oly fontosnak, hogy önálló tudományos vizsgálódás tárgyává tétessék.

¹⁾ »Wie und wo man ein Gestüt von guten edlen Kriegssrossen auf-
richten, unterhalten, die jungen vor einen Jahr zum andern erziehen soll,
biss sy einem Bereytter zum abrichten zu undergeben, und so sy
abgericht, langwierig in guttem gesundt zu erhalten. Allen Liebhabern
dez Reuterey zu ehren und gefallen gestellt 1578.« — V. ö. Fraas K.: Ge-
schichte der Landbau- und Forstwissenschaft. München, 1865. 45. l.

²⁾ Jedlicska Pál: Századok. 1869. 458. l.

³⁾ Fraas id. m. 46. l.

136. §. Anyagi munka a mezőgazdaságnál.

I. Az anyagi munka jelentősége a mezőgazdaságnál ennek mindig csak egyes ágaiban mutatkozhatik, ahhoz képest, a mint azoknak egyikére vagy másikára alkalmaztatik. S azért arról itt általában csak annyit monhatunk, hogy — noha az egyes gazdasági ágak közül mindenik számos és sokféle foglalkozásból állt — azért egyenként több, magában véve mégis mintegy elzárt kört képezett. Ez volt oka annak is, hogy a tulajdonképi földművelői, kertészeti, szőlőművelői, erdészeti, több rendű állattenyésztői, halászati stb. anyagi munkák gyakran nagyon különböztek egymástól, s mindenikök saját szempont alá esett.

Az anyagi mezőgazdasági munka csupán a munkás természetes erejének kifejtésében áll, az arra való nagyobb képessétség pedig egyedül empiria útján szereztetik meg, s nagyobb gond és szorgalom, erőfeszítés és ügyesség s kivált gyakorlat és tapasztalás által tökéletesbítettik.

II. Törvényeink az anyagi mezőgazdasági munkának — akár jobbágyok végezték, akár fogadott emberek — a XVI. és XVII. századokban egyáltalán nem kedveztek.

A jobbágyok ugyanis az 1514-ki törvények által a szabad költözködési jogtól megfosztatván ¹⁾, a földesúri munka és adózás által ²⁾ annyira sujtattak; — hogy 1547-ben végre maga a törvényhozás találta szükségesnek, hogy sorsukon segítsék ³⁾. Mintán azonban úgy a földesúr mint a paraszt javát az előbbi-

¹⁾ 1514 : 25. tcz. — Ennek folytán Werbőczy azt mondja, hogy : »földesuraiknak, mint örökös parasztok («*inera et perpetua rusticitate*») merőben alávetetvék.« (Hk. III : 25. cz. 2. §.)

²⁾ 1514 : 16. sk. tczikk.

³⁾ E tekintetben az 1547 : 26. tcz. ekkép nyilatkozik : »Cum variis exemplis vetustis et recentioribus saepenumero innotuarit Dei Optimi Maximi vindex ira ob peccatum populi aliquod gravius; neque ulla res magis ab aliquot annis florenti quondam Ungariae nocuisse videatur, oppressione colonorum, quorum clamor ascendit jugiter ante conspectum Dei; ad avertendam indignationem Summi omnium rerum Opificis, eiusdemque benignitatem, pietatem et clementiam aliquando tandem afflicto huic Regno reconciliandam, Ordines et Status Regni concluderunt« stb. — A jó akarat tehát nem hiányzott, csak hogy evvel magával — mint a következés mutatta — célt érni nem lehet.

nek megszorítása nélkül akarta összeegyeztetni¹⁾, lehetetlen után törekedett, s minden intézkedése, melyet a parasztok érdekében tett, siker nélkül maradt. A paraszt a földhöz volt kötve és az maradt azután is, s ha még annyi volt is érdeme, maga a király is csak földesurának beleegyezésével jutalmazhatta őt nemességgel²⁾. Sorsa némileg jobbra csak a szathmári békekötés után kezdett fordulni; általán véve pedig tény az, hogy hazánk akkori törvényei egyáltalában nem feleltek meg azon kívánalmaknak, melyek a mezőgazdasági munka okszerű szabályozásának szükségképi feltételei.

S csaknem ugyanazt kell tartani a fogadott emberek gazdasági munkájának szabályozásáról. Ha ez iránt a földesurak és a munkások közt egyezvények kötöttek is, ilyen egyezkedések a törvények oltalma alatt nem álltak, s a munkások sorsa a véletlentől függött. Csak az 1723-ki végzemény volt az, mely 18-ik cikkében az urbariumok kérdését új kerékvágásba vezette, — 61-ik cikkében pedig a fogadott munkások vagyis u. n. taxalisták munkájának törvényes rendezéséről is kezdett gondoskodni.

III. E mellett a török pusztítások és később az országnak belső nyugtalanságai is a mezőgazdasági anyagi munkára legkedvezőtlenebb hatással voltak. A törökök 1594-ben Győrt foglalták el, ezt 1598-ig hatalmukban tartották, sőt rabló csapataikkal a Garam, Ipoly és Vág völgyeit Ujbánya és Trencsénig járták be; másfelől pedig 1596-ban — Egert is hatalmukba kerítvén — a Tiszai részeken Ónodig hatoltak elő, mindenütt a helységeket és azok vetéseit feldúlván s a lakosokat rabszolgaságra hurczolván; míg az 1606-ki zsitvatoroki békekötés után továbbterjedésöknek gát vettetett, és azóta hatalmuk hanyatlott. Az ország belső nyugalmit azonban azután is polgári háborúk ismételve zavarták. Nem csoda tehát,

¹⁾ Az 1548-ki törvényczikkek (32—45) a parasztok tartozásaira nézve ismét az előbbi álláspontot foglalták el; s míg az 1548 : 37. tcz. a jobbágyi munkát illetőleg az 1514 : 16. tcz. intézkedését reprodukálja, — az 1550 : 37., 1553 : 13., 1556 : 27. és 28., koronázás utáni 1608 : 13. stb. törvényczikkek azon nehézségekről tanúskodnak, melyek az 1547-ki törvények foganatosítását gátolták. Erdélyre nézve az Approbationalis III. lt. 29., 30. és 31. címek hasonló szabályozást tartalmaznak.

²⁾ 1622 : 17., 1630 : 30. stb. tczikk.

hogy a földművelő nép foglalkodása a kornak ezen eseményei alatt folyton-folyva csökkent, s ha számos vidéknek mezőgazdasága és lakosainak munkássága gyakran csaknem egészen parlagra jutott. Kedvező fordulati pontot szintén csak az 1711-ki szathmári békekötés képezett, mely az országnak belső nyugalmaát visszaadta.

IV. Itt csak a mezőgazdasági anyagi munkáról lévén szó, minthogy ez leginkább a jobbágyokra nehezedett, kik telkeiket annak fejében birták, még megjegyzendő:

1. Mindaddig, míg a magyar jobbágyságnak sorsa kedvezőbb volt, s a földesurakhoz való tartozások a telkek birtokától voltak föltételezve, ezen tartozásokra vonatkozólag a jobbágyok soha nem említetnek személy szerint és egyéniségeikhez képest, hanem mindig csak a telek, melyet birtak s mely a nemesi curiákkal vagyis udvartelkekkel ellentétben jobbágyteleknek neveztetett¹⁾. II. Ulászló, és kivált 1514. óta azonban a jobbágyok már személy szerint tekintetnek lekötelezetteknek s ekkép is jeleztetnek.

2. Földesuraik irányában a jobbágyok mezőgazdasági munkája is mint országos kötelesség először ezen időtől fogva szabályoztatik törvény által.

3. A telket többé már nem személyes szabadságuk biztosítása mellett birták; hanem a földhöz voltak kötve, s urok különös engedelme nélkül sem nekik, sem családbelieiknek onnan távozni nem volt szabad.

4. Ennek egyik következése az volt, hogy szökevény idegen jobbágyot senki sem volt jogosított befogadni, s hogy illet, szintűgy mint erővel elhurczolt jobbágyát mindenki visszakö-

¹⁾ A »sessio jobagionalis« kifejezés a XV. század végeig általában használtatott; még az 1507 : 3. tcz. 5. §. és 1514 : 20. tczben is; s ilyen »sessio jobagionalis« ellentétben a »sessio nobilitaris«-sel volt tárgya a közbecsűnek 1486. (Kovachich Suppl. ad Vet. Comit. II. 263. l.) és Werbőczy Hármaskönyvében is (I : 133. cz. 15—20. §§. és 134. cz. 3. §.); ellenben az 1492 : 9., 1495 : 2., 1498 : 26. tczikk már »jobagiones« és 1557 : 3. tcz. 9. §. »sessionati coloni«-ról szól; — s az 1446. intr. 8. §. »32 sessiones«-ei helyett az 1609 : 66. tcz., »32 coloni«-t és az 1659 : 30. tcz. pedig »jobagiones sessionati«-t mond. Csak az 1715 : 33. tcz. 1. §. használja ismét a »sessio« szót.

²⁾ 1514 : 16., 1548 : 37. tcz.

vetelhetette ¹⁾). A földesurak ezen joga a törvény különös védelme alatt állott.

5. Ezen keserves állapotnak egy másik következése az is volt, hogy az úri munka követelésében nem ritkán visszaélések fordultak elő, s hogy névszerint egyes földesurak sokkal több munkát követeltek jobbágyaiktól, mint a mennyit törvény-nél fogva tőlök követelni jogosítva lettek volna ²⁾).

V. A dolog természetében feküdt, hogy ilyen körülmények közt az anyagi mezőgazdasági munka csak nyers és igen primitív lehetett. Nagyobb tökéletességet csupán ott lehetett találni, a hol a nép szorgalma és pontossága esetleg a munkára is kihatott, vagy a hol egyes munkások a velők született ügyes-ségnél fogva szolgáltatnak jobb munkát. Oly vidéken, hol a lakosok hanyagsága vagy ügyetlensége miatt munkájuk is tökéletlenebb volt, e fogyatkozásokon leghelyesebben az által segítettek, hogy ezen lakosokat ama szorgalmasabb vagy ügyesebb munkásokkal közelebbi érintkezésbe hozták, kiktől ők a mezőgazdasági munka jobb módját eltanulják. Ez többféle módon történhetett, leghatályosabban az u. n. áttelepítés által, a mi azután számos gyarmatnak lett indító oka, melyekkel hazánk több részében csaknem minden időben találkozunk. Különbö az anyagi mezőgazdasági munkának jelzett jelenségeire a XVIII. század kezdetéig mindenütt egyformán találhatunk; a mint hogy az anyagi munkának okszerűbb gazdasági kiképzése Európában másutt is csak a XVIII. században indult meg ³⁾).

¹⁾ Régebbi törvényeink hasontárgyú intézkedéseinek (Zsigmond király VI. végz. 7. cz., 1486 : 39., 1492 : 93., 94., 1504 : 16. tczikk) egészen más indoka volt. — S itt leginkább az 1556 : 31. tcz. veendő tekintetbe, melyet még az 1715 : 101. és az 1723 : 60. (12. §.) tczikk is fenntartottak.

²⁾ P. o. Ibrányi Ferencz már fent jelzett 1656-ki feljegyzésében ezenképen nyilatkozik : »Az Ibrányiak egyszóval mindennemű labort praestálnak, seőt szegény attyám uram idejében egyetlen egy rendelt napok sem volt szabadsághra. Hanem immár én minden hétben pénteket szombatolt nekik attam, hogy azokon az napokon magoknak szolgállyanak az aratáson és szekérszeren kívül. Azért ebben ökett maradékim is megh tarczák, de úgy hogy ők is az négy napot igazán megszolgállyák.« Az eredetiből.

³⁾ Egy német mezőgazdasági tekintély a XVIII. század előtti idő-

VI. Végre ezen alkalommal azt sem szabad tekinteten kívül hagynunk, hogy a magyar mezőgazdasági munkának története a török uralom korában is egy igen érdekes jellemvonást mutat fel, mely egyszersmind arról is tanúskodik, hogy a paraszt nép, tehát a munkás osztály sorsa még a török hódoltsági vidékeken is türhető lehetett. S ez az u. n. *paraszt vármegyék* intézménye, mely azt mutatja, hogy ilyen vidékek keresztény lakosai még a legmostohább viszonyok közt is a legnagyobb hűséggel viseltettek a hazához, s nemcsak földesúri tartozásaitkat rótták le lelkiismeretesen, hanem a haza iránti kötelességeiket is pontosan teljesítették ¹⁾.

137. §. Mezőgazdaság és községi élet.

I. Nem városok vagy városokká alakuló helységek községeiről, hanem azon községekről szólok, melyekből a mai falusi községek fejlődtek. Ezeknek ellentétei azon helységek voltak, melyeket Werbőczy Hármaskönyve ²⁾ és az adománylevelek »praedium«-oknak neveznek; melyek a ma u. n. pusztáknak előzményei, és melyek községi szervezéssel nem bírtak.

Különben a községek jelentősége az ország minden részében nem ugyanaz volt. Legjelentékenyebbek voltak azon községek, melyek saját földjüket művelték, mint p. o. az erdélyi szászok községei, és Magyarországon oly községek, melyek mint ilyenek nemesi vagy másféle előkelőbb rangra emeltettek.

ről következőleg nyilatkozik: »Damals war man noch in dem Wahne befangen — der sich beklagenswerther Weise in manchen Kreisen bis auf unsere Tage vererbt hat — der Landbau sei ein kunstloses Gewerbe, welcher nur des Sonnenscheines und Regens zu rechter Zeit bedürfe um zu prosperiren. Daher geschah auch anfänglich gar nichts zur Wiederherstellung oder Ausmerzung der vorhandenen Schäden, und nur allmählig brach sich das dunkle Gefühl Bahn, dass es in der Macht des Menschen liege, der Production unter die Arme zu greifen und die Natur zu corrigiren« stb. Hamm Vilmos: Die Habsburg-Lothringer in ihren Beziehungen zur Bodencultur. Bécs, 1879. 7. l.

¹⁾ Igen érdekes e tekintetben Gyárfás István akadémiai értekezése: A paraszt vármegye. Budapest, 1880. — V. ö. Salamon Ferencz nézeteit a Csengery-féle Budapesti Szemlében IX. köt. 331. sk. II., melyeket ő újabb munkáiban részletesebben kifejtett.

²⁾ I : 24. cz. 9. §.

Ezekről nevezetesen különböztek azon községek, melyek földesúri hatalom alatt álltak, vagyis az u. n. jobbágyközségek; noha ezek is gyakran hol a földesurak engedményéből, hol az azokkal kötött szerződések alapján kedvezőbb sorsban részesültek.

Sajátságos szempont alá esnek a XVI. és XVII. századokban a török uralom alatti u. n. hódoltsági községek, melyek — ha a törökök iránti tartozásaikat lerótták — belügyeikben bizonyos szabadsággal bírtak, s a dolog természeténél fogva másképen is függetlenebbül mozoghattak.

II. A községnek élén mindenütt a községi bíró állt, ki szabad községekben ezen tiszti állását a községi tagok szabad választása útján nyerte. Máskép álltak a dolgok ott, hol a községek szabadsága földesúri hatalom által korlátozva volt; mert akár magyar földesurak, akár török feudatárius birtokos alatt álltak, ezek nemcsak a községi bíró kinevezésére, hanem általán véve a községi viszonyok szabályozására is hol kisebb hol nagyobb befolyást gyakoroltak.

A községek belső története hazai tudományos irodalmunknak igen érdekes tárgya volna; mindeddig azonban még se megírva, se akár csak mélyebb szaktanulmányok által előkészítve nincs. Annyi bizonyos, hogy itt oly viszonyokkal állunk szemben, melyeknek rendkívüli nagy politikai, társadalmi, közgazdasági és kulturai fontosságuk van.

138. §. Új telepítvények.

I. A telepítés kérdésében itt három szempontot kell megkülönböztetni: az irtványok, s a kisebb és a nagyobb telepítvények szempontját.

II. Az irtványok kezdettől fogva csak helyi jelentőséggel bírtak, s a soltészségek és kenézségek virágzásának korában, tehát a XIV. és XV. században mutatkoztak legfontosabbaknak. A XVI. és XVII. századokban soltészségek szintén alakultak még¹⁾, de fontosságuk már csak csekély volt, és a

¹⁾ A Schwartner munkájában »De Scultetiis« foglalt XVI. és XVII. századi soltészségeken kívül (159. sk. II.) — példaképen még több az Árvai és Bicsai uradalmak területén Thurzó Ferencz és György által engedélyezett soltészsképeket is említhetek föl. (Kovachich M. G.

XVIII. század urbariumaiban egészen eltűnnek. Az oláh ¹⁾ és orosz községek ²⁾, melyek hegyes vidékeken eredetileg a kenézségekkel voltak kapcsolatban s később azokat pótolták, a XVII. században sajátságaikból kivetkőztettek, s mint ilyenek többé nem említetnek. Az irtványok azonban — a meny nyiben az újabb urbariumokban rólok még szó van — szintén csak mint localis és csekély érdekű vállalatok tűnnek fel.

III. Fontosabbak voltak már azon kisebb telepítvények, melyek valamely gazdasági célból, határozott terv szerint és valamely nagyobb birtoktestre vonatkozólag keletkeztek, s melyek által többnyire ennek mezőgazdasága kiterjesztetett ³⁾.

kéziratai közt a Nemzeti Múzeum könyvtárában folio Lat. 97. III. köt.) és több Szepes megyei soltészséget (u. o.)

¹⁾ Oláh községek már a XIV. század óta említetnek p. o. Bihar megyében »villae olachales« 1370. körül Bunytay Vincze: A váradi káptalan legrégibb statutumai. N.-Várad, 1886. 37. l.) — Erdélyben (1445. Gaal László: Vizsgálódás az erdélyi kenézségekről. N.-Enyed, 1846. 30. l.) — Máramarosban (1360. óta. Wenzel Gusztáv: Kritikai fejtegetések Máramaros megye történetéhez. Pest, 1857. 32., 60., 62., 64. ll.) — Közép-Szolnok vármegyében »quatuor possessiones Valachales Gorozlo, Torbicho, Serzagh et Mutus« (Zsigmond király 1389-ki eredeti okmánya a báró Wesselényi család levéltárában.)

²⁾ P. o. » — — quandam possessionem Rutenicalem Kuchen vocatam in Comitatu de Bereg existentem ad Castrum nostrum Munkách appellatum pertinentem« stb. (Zsigmond király 1388-ki adománylevelének eredetijéből, a m. k. államlevéltár kincstári osztályában). — » — — totales et integras Ruthenias possessiones Kelcze alias Kelche, Gyapolocz, Kasarocz, Gyroc, Felső-Sytnicze, Kolbocz, Petrocz, Brusnicza, Prithulyan, Pravroc, Warihocz, Ztoskocz, Bukocz, Kis-Bresnicza, Woytocz, Pothuczka, Zamyk, Puczak, Zavada, Kaynin, Rohosnyk, Pyskorocz, Thokay, Palocz, Mrazowcz, Mynyocz, Kryslocz, Jakusocz, Poruba, Byzthra, ac portiones possessionarias in possessione Udaliczka omnino in Comitatu Zempliniensi existentes.« (Maximilián királynak 1771. a szepesi káptalantól átírt 1569-ki okmányából u. o.)

³⁾ Például ismét emlitem a Makoviczai uradalmat, melyről már fentebb (95. §. jegyz.) szóltam. A XVI. század kezdetén a Serédy, később a Rákóczy család birtokába jutott; 1720-ban pedig II. Rákóczy Ferencz hűtlenségéből gróf Pálffy János bánnak a következő tartozékokkal adományoztatott: »Nos Carolus stb., Castrum Makovicza stb. cum possessionibus Zboro, Szmilna, Sztebnik, Jedlinka, Varadka, Ondavka, Brezovka, Komlos, Czigelka, Csigla, Niklova, Rovna, Kurinka, Alsó-Szvidnik, Hutta, Sapinyecz, Dubina, Polakocz, Andre-Vágás, Hosznott,»

A XVII. században — a mikor az általában szokásos gazdaság-kezelési módszer szerint az anyagi mezőgazdasági munkának intensív tökéletesítése még ismeretlen volt — annak nagyobb kiterjesztés általi emelésére nagy súlyt fektettek, s ennél fogva ilyen kisebb telepítvényezések nagyobb uradalmak mezőgazdaságánál igen fontosaknak tartattak.

IV. Nagyobb telepítések, milyenek nálunk már a XIII. században a szepesi és az erdélyi szászok, s a jászkúnok vidékei voltak, — a XVIII. században a törököktől visszaszerzett területen ismét történtek, noha egészen más elvek szerint és más szervezéssel. Ezek közt a legnevezetesebb az, mely a letarolt, fölőgetett és rommá tett egész földet a Marostól a Dunáig s a Tiszától Erdély határáig, hol csak mintegy 25,000 lélek lakhatott, újból benépesítette és temesi bánsággá alakította ¹⁾. Nem oly terjedelmes, de a maga nemében nem kevésbbé nagy-szerű és más tekintetben talán még érdekesebb azon gyarmatosítás, melylyel báró Haruckern az 1723. és 1736-ban adományul nyert Békés, Csongrád és Zaránd megyei jószágok mezőgazdaságát ismét nagyra emelte ²⁾.

V. Itt az új telepítvényeknek említett nemeit csak azért vesszük szemügyre, mert munkás kezeket hoztak az ország haszonvehetetlen, elhanyagolt vagy elpusztult vidékeibe; s mel-lőzve azon mély tekinteteket, melyek politikai és társadalmi jelentőségeket bizonyítják, fontosságukat különösen azért

Regettő, Dobroszlava, Mirolya, Alsó-Piszana, Kreyna, Polana, Driczna-Kreyna, Csarno, Vikocz, Szuchá, Haslin, Mlnivarocz, Ortutava, Med-necza, Semetkocz, Olysavka, Sarbona, Gribova, Korzeiocs, Sztracsin, Sosavnik, Radoma, Kerekreth, Benedikas, Gavriniecz, Rostoka, Belejocs, Vapenik, Tissinyecs, Köszúchocs, Lodomer, Jurkouollya, Kecskocs, Mergeska, Felorlicz, Bukocz, Duboya, Feljedlova, Fel-Szudlik, Prikra, Kurima, Szvidnicska, Krussinytes, Pstrina, Vladicsa, Rakonecs, Vagrinecs, Staskocz, Al-Jedlova et Bartpha-Ujfalw stb. Datum in castro Laxemburg d. 3. Junii a. 1720.« (A »Liber Regius« szerint). Ha a helységek ezen hosszú sorozatát a Makoviczai uradalomnak a budai káptalan által 1492-ben összeírt tartozékaival összevetjük, az ottani mezőgazdaságnak a fent-jelzett módon történt nagyszerű fejlődését látjuk.

¹⁾ Szentkláray Jenő: Száz év Dél-Magyarország újabb történetéből. I. köt. Temesvárott, 1879. 249. sk. II.

²⁾ Haan Lajos: Békés vármegye hajdana. I. köt. Pest, 1870. 42. sk. II.

haugsúlyozzuk, mivel az emberi munka eredményeit világosan feltüntetik.

III. A tőke.

139. §. Álláspontunk.

I. Hazánk viszonyai úgy hozták magokkal, hogy az ország belső és külső forgalmának roppant nehézségekkel kellett küzödni, s hogy a nyers termények előállítására sok akadályljal járt. Egészben véve a mezőgazdaság ismét többnyire természetmennyekkel való gazdálkodáson alapúlt, s a talaj művelése szintúgy, mint a munkaerő alkalmaztatása, nevezetesebb külső segítség által nem támogatott; a minek következése az volt, hogy előbb virágzó helységek elpusztultak, hogy a föld birtokosainak egyik főgondja jószágaik lakosainak megtartása és szaporítása volt¹⁾, s hogy mindkét tekintetben a dolgok sokkal rosszabbúl álltak, mint harmadik korszakunk alatt. Az alsó megyékben pedig a pénznek szűke oly nagy volt, hogy a felső vármegyék lakosai a mezei munka bevégeztével különféle fa- és cserépedényeket készítvén, azokat az Alföldön nem pénzen adták el, hanem búzával s kenderrel cserélték fel²⁾.

II. Azt mindazonáltal nem lehet mondani, hogy az országban általán véve kevés pénz lett volna; — mert nemcsak az ipar és kereskedés, hanem kivált a bányászat és a nemesebb borok termelése a pénzjövedelemnek mindig bő forrása volt. Mikor gróf Pálffy Miklós Fugger Máriával házasságra lépett s ennek rokonaitól a Vöröskői uradalomnak őket illető részeit

¹⁾ P. o. gróf Nádasdy Ferencz 1648-ban Usurgó, Veszprém megyei falujában Keresztes Tamás és Pál jobbágyainak egy malmot örök időre inscribálván, különösen felemlíti, hogy ezzel akarja jutalmazni atyjoknak »szegény meghholt Keresztes Jakab jobbágyunknak szorgalmatosságát és éltében reá bízott dolgaikban hűséges fáradozását, és kiválkepen, hogy ez el mult napokban azon Czurgo nevű falunkban lévő pusztaleleinket bizonyos szamu emberekkel meghszállította stb. Datum ex castro nostro Kereszthur die ultima mensis Januarii 1648.« — Az eredeti után.

²⁾ Bél M.: Notitia Hungariae novae IV. köt. Bécs, 1742. — Bél saját tapasztalására hivatkozva azt mondja: »Non raro vidimus, ollas, cantharos, qualos et id genus utensilia tanto frumento vendita fuisse, quantum vasa ipsa poterant capere« — hozzá adván »quo sane mercatu nihil esse potuit opicifibus fructuosius.«

megvette, ezen czélra 1584-ben Lauser János pozsonyi polgártól 14,000 forintot vett kölcsön; a mi a polgároknak pénzben való vagyonosságát bizonyítja¹⁾. Azt, hogy a bányamívelés akkor dús pénzbeli jövedelmet hozott, köztudomású tény. Arra nézve pedig, hogy a tokaji bor termeléséből mi nevezetes bevételei voltak az ottani szőlőbirtokosoknak, például Báthory Zsófia, II. Rákóczy György erdélyi fejedelem özvegye szolgálhat, ki 1664., 1665. és 1666-ban ottani borai után 13,925 forintot és 74 pénzt vett be²⁾.

Hiba volt azonban, hogy az ekkép nagyobbára a mezőgazdaság egyes ágaiból nyert pénz nem ismét az ezen gazdaságot termékenyítő tőke alakítására, hanem többnyire egyesek vagyonosítására fordítottatott; míg a mezőgazdasági munka pénztőke támogatásában csak ritkán részesült.

140. §. Az u. n. csöndes évek.

Azon időszakot, mely a törökök kiűzetésétől és a szathmári békekötéstől kezdve Mária Terézia uralkodásáig folyt le, Jókai Mór jellemzőleg »csöndes évek«-nek nevezi; s ezen elnevezés különösen az ország gazdasági állapotaira illik. Mert a belső békesség általában és tartósan többé meg nem háborítottván, a gazdasági munka az ország termékenysége mellett bőven hozhatta gyümölcsét. Ezen kor állapotairól csak kevés történelmi tudósítás jutott korunkra; a meglévő adatokból azonban biztos következtetést lehet vonni arra nézve, hogy a birtokviszonyok rendezése a mezőgazdasági termelésnek ez időben általán véve kedvező tényezőjét képezte.

S ez nemcsak a nagy-, hanem a közép- és kisbirtoknál is így volt. Mert a terményeket jó áron lehetett értékesíteni.

¹⁾ Wenzel Gusztáv: A Fuggerek jelentősége Magyarország történetében (Akad. Ért.) Budapest, 1882. 67. l.

²⁾ »Nos Sophia Báthory stb., hogy vitélő Tholcsvai eöregbik Nagy János uram kezéhez in annis 1664., 1665. és 1666. diversis vicibus adatván, mi kész pénzt forint 13,925 // 74 borok vételére, a mellyet eö kegyelme a szerint effectuált is az hova parancsoltunk, a melyről számot is adott fogyatkozás nélkül plenarie. Kírről eö kegyelmet quietallyuk« stb. Datum in castro nostro Borsiensi die 23 m. Martii a. D. 1667. — Az eredeti után.

A magyar bor az ország külső kereskedésének fontos tárgya volt. S míg az ország nyugati részeiből a cerealék vitettek ki nagy haszonnal a szomszéd tartományokba, és a bányáknak épen ezen időben nagy áldása volt; az Alföld állat és különösen szarvasmarha-tenyésztése folytonos virágzásnak örvendett; mert számos marhakupecz járta be annak vidékeit, és jó pénzen vásárolták össze a lakosoktól az eladásra kész állatokat, melyekkel részint a belföld szükségleteit fedezték, részint nevezetesen külső kereskedést űztek.

S így nemcsak természetényekben volt általános bőség, hanem pénzben is, úgy hogy még a köznép is megvagyonosodott. Traditionalis úton magát fentartotta egy akkori főúrnak nyilatkozata, hogy neki ezer jobbágya van, kiknek mindenike ezer forintot készpénzben azonnal letenni képes. Annyi tény, hogy a XVIII. századnak első feléből, vagyis azon időből, melyben ismét rendezettebb jogszolgáltatás kezdődik, a végrendeletek és másnemű magánjogi okmányoknak egész halmaza jutott korunkra, melyek a nép akkori kedvező vagyoni állapotról világosan tanúskodnak. Azon szerződés, melylyel 1745-ben a jászok-kúnok magokat a pesti rokkantház alapjától 515,000 forintért, egy akkor roppant nagy összegért, megváltották, közjogi fontossággal is birt, és csak azon vagyonosság-nál fogva volt lehetséges, melyre ők a »csöndes évek« alatt nagybobbára állattenyésztés után szert tettek¹⁾.

IV. Mezőgazdasági fejlemények és eredmények.

141. §. Álláspontunk.

A fentebb (129. §.) jelzett események és közállapotok eléggé megmagyarázzák, hogy a XVI. és XVII. századoknak korunkra jutott adatai alapján lehetetlen az ország akkori mezőgazdaságának csak némileg kielégítő egységes képét nyújtani. A haza általános társadalmi és szellemi szakadozottsága alatt, a mikor csak része is alig volt képes, a régibb idők tra-

¹⁾ Hasonló érdekekkel bir Hód-Mező-Vásárhely, melyről levéltári tanulmányok alapján részletes tudósítást Jókai Mór a Honban 1879. augusztus hó 16-án és 17-én közöl.

ditróit, úgy a hogy, fentartani az anyagi érdekek is kivetkőztettek előbbi virágzóbb állapotukból. S ez névszerint a mezőgazdaságról is áll, mely már nem többé az egyes iránylatai közti összhangzatos általános fejlődést, hanem — bárhová is tekintünk — csak belső összefüggés nélküli töredékeket mutat föl.

S ez indokolja itteni álláspontomat is, mely szerint a negyedik korszak mezőgazdaságát már nem szerves egésznek, egyes ágait pedig ezen összműködése egész eredményeinek és életteljes részleteinek: hanem külön-külön álló particularitások halmazának tekintem; úgy hogy ott is, hol a külső jelenségek homogén tényezőkre látszanak mutatni, ezen homogeneitas magában véve csak csekély volt, s hatására nézve nevezetes közgazdasági jelentőséggel nem igen birt.

II. A jelzett álláspontomnál fogva itt feladatomnak eleget teszek, ha általában Bonbardus Mihály azon szavait veszem alapul, melyekkel korszakunk végéveire vonatkozólag Magyarországnak mindenben való bővelkedését, s nevezetesen szántóföldeinek vetéseit, legelőinek nyájait, szőlőinek nemes borait, s erdeinek vadakban, folyóinak halakban és bányáinak érczekben nagy gazdagságát magasztalja ¹⁾, — s csak mintegy mutatóványképen állítok egybe néhány oly jelenséget és ténnyt, melyek azon kor mezőgazdaságának jellemző vonásait tükrözik vissza. Ilyenek névszerint a nagy uradalmak mezőgazdaságai, a bortermelés, az erdészet, különös tekintettel az erdők bányászati hasznosítására, a halászat és az állattenyésztés több ága.

142. §. Mezőgazdaság a nagy uradalmakon.

I. Már a tatárjárás óta, de kiválóan Zsigmond király kora óta mindinkább erősebben kifejtett ama törekvés, mely nagy uradalmak alakítására és megszerzésére irányult, az ország minden részében, melyek a török veszélynek kitéve

¹⁾ »Summa in eo (t. i. Regno Hungariae) rerum omnium copia; inexhaustae auri, argenti, ferri, cupri, salis etc. fodinae; piscibus flumina, feris sylvae, armentis pascua, segetibus campi, vineae mero dulcissimo locupletissimae« stb. Michaelis Bonbardi, Topographia Magni Regni Hungariae. Bécs, 1718. 41. l.

nem voltak, negyedik korszakunk alatt is folyton-folyva mutatkozott. Az ilyen nagy uradalmakon pedig a mezőgazdaság főleg azért volt érdekes, mivel a termelésnek nemcsak egyik vagy másik ágára szorítkozott, hanem ilyen termelési ágak egész összességére terjedt ki, a mint ezek t. i. a birtok fekvésének és éghajlatának megfeleltek.

Különben a gazdálkodás módjára nézve különbség volt oly uradalmak közt is, melyek az ország nyugati részén feküdtek, és olyanok közt, melyek inkább keletnek estek. Mert amazokban a gazdálkodás rendezése többnyire idegen befolyások elhatározó hatása alatt állott; míg ezekben a gazdálkodás úgy egészben véve, mint részleteire nézve tisztán a hazai fejlődésnek volt eredménye. Az előbbieknak példáját az egykor a Fugerek birtokában volt Vöröskői uradalomban látjuk; míg az utóbbiaknak példái a Makoviczai, a Munkácsi és a Sárospataki uradalmak. A jelzett különbség azonban ellentétte nem fejtett. Mert a mezőgazdaság szellemi tényezői solidaritásánál fogva (135. §.) az annak haladását közvetítő kísérletek és tapasztalások mindkét részről áthatottak egymásra; s — noha nem ugyanazon előzményekből kiindulva — a termelésnek mégis hasonló eredményeihez, sőt a művelésnek is bizonyos homogén módjához vezettek.

Azonkívül magokban a nagy uradalmakban is a tulajdonképi majoros és az u. n. jobbágyföldeket kell megkülönböztetni, mely utóbbiak szintén az uradalom birtokosának tulajdonát képezték ugyan, azonban bizonyos feltételek alatt művelés céljából a jobbágyoknak voltak átengedve. A dolog természetében feküdt, hogy az uradalom birtokosa majoros földre több gondot és erőt fordíthatott, mint az egyes jobbágyok vagy akár az egész jobbágyközség jobbágytelkeikre.

II. A nagy uradalmak majoros földei aránylag nagy tért foglaltak el, fogadott emberek által is műveltettek és rendszerint kellő, sőt itt-ott nevezetes fundus instructussal is el voltak látva. Ehhez járult a jobbágyok törvény által szabályozott¹⁾ urbéri munkája (robot), mely az uradalmak majoros földjének szintén hasznára volt. De a nagy uradalmak birto-

¹⁾ 1514 : 16., 1548 : 34—37. tcz.

kosai rendszerint még nagyobb tőkék felett is rendelkeztek, s ha nem is mindig készpénzben, legalább természetnyekben és munkában; tekintetbe kell venni azt is, hogy a majoros földekre nézve a közbiztosság is nagyobb volt, mint a jobbágytelkeknél, a meynyiben a nagy uradalmak többnyire erős várak védelme alatt állottak, s a majoros földek ezeknek többnyire közvetlen közelében feküdtek, a mi által ezekre és művelőikre veszély esetén több gond is volt fordítható, mint a vártól gyakran távol eső jobbágyközségekre és ezek lakosaira.

Ezek szerint a majoros földeken a mezőgazdaság csaknem mindenütt az előbbi korszak gazdaságának folytatása lévén, fejlődése is a viszonyokhoz képest ennek felelt meg, s hol kedvezőbb körülmények közt — többnyire új telepítvények segítségével — nagyobb tért foglalt el, hol mostohább befolyások mellett szűkebb térre szorult; feladatát azonban mindig, abban látta, hogy a rendelkezésre álló munka minél helyesebben alkalmaztassék ¹⁾.

¹⁾ Ide tartozott a fogadott munkások fizetésének pontos kiszolgáltatása s a munka hű és okszerű módon alkalmaztatása. P. o. Lórantffy Zsuzsánna 1659-ki utasításában Nagy János sárospataki udvarbírájának ezt hagyja meg: » — 6. Magához tartozó, avagy tisztében és tiszte alatt levő minden rendbéli szolgáltnak, praebendásoknak tőlünk kegyelmesen elrendelt praebendájuk megadassék, fizetések pedig az esztendő szolgáknak cantoronként, hópénzeseknek hó szám szerint legyen megadva minden fogatkozás nélkül, hogy minket ne bucsuzzanak érette. Az kiknek pedig gabona fizetésök jár, és gabonát ad nekik; azt buzának ne írja regestomában stb. 9. Mindenféle gabonabeli majorságot, búzát, árpát, zabot és egyéb leguminát felest vettessen, valamint jószágunk legjobban reá érkezik, kit az ő idejekoran; azokat pedig az időnek járán szárazban és kár nélkül hordassa takargassa be, az jó időről el ne halogassa, és abbuli kárunkat úgy távoztassa, hogy maga kara leszen, ha gondviseletlenségével nekünk kárt teszen. Majorság, szántóföldeinkben, kerteinkben és réteinkben semmit maga hasznára semmi úton módon ne tulajdonítsa, földeinkben maga számára ne vettessen, lovaival ne etessen conventioján kívül stb. 10. Történik netalan az is, hogy az udvarbírák jószáginkat magok munkájával terhelik, szántatnak, vettetnek, arattatnak, kaszáltatnak, kapáltatnak; avagy akarmit dolgoztatnak, majorkotatnak magok számára veleik, ki miatt magunk dolgainkban fogatkozás szokott esni, mivel az időnek javán magoknak dolgoztatván az magunk és jobbágyinké is alkalmatlan esős időre marad stb.« (ez tehát szigorúan tiltatik). — Az eredeti után. Ezen utasítás pedig annál érdekesebb, mert egyúttal a mezőgazdaság akkori egész körének áttekintését nyújtja.

III. A jobbágytelkek magokban véve ezen majorsági földekkel szemben a mezőgazdaság szempontjából csak alárendelt jelentőséggel bírtak. Mert jelentékeny önálló mezőgazdasági vállalatra sem csekély terjedelmök, sem az egyes jobbágygazdáknak munkaereje és fundus instructusa nem volt elégséges; s habár a jobbágyközségek összesített ereje az egyeseknek tevékenységét fokozta volna is, miként ezt a török hódoltság alatti vidékeken látjuk; azért ezek nevezetes tőkéről még sem rendelkeztek, s a közbiztosságnak hiánya is nagy akadály volt, hogy a mezőgazdasági munka kellően nem alkalmaztathatott. S ha tekintetbe vesszük, hogy a csaknem folytonos háborúk öldöklései alatt a törökök által a földművelők is ezrenként hurczoltattak rabszolgaságra, hogy gyakran épen aratás és szüret után vitték zsákmányul a termést, s hogy nem ritkán még a keresztény seregek is szomorú emléket hagytak magok után hazai mezőgazdaságunk történetében (p. o. csak Basta katonáinak kegyetlenségeire Erdélyben ¹⁾), s általában a Bocskay-Basta-féle háborúnak pusztításaira Erdélytől Pozsonyig ²⁾ hivatkozom), természetesnek fogjuk találni, hogy egész vidékek elpusztultak, s hogy ott is, hol lakos maradt, a jobbágytelket akár csak úgy a hogy is művelni gyakran alig volt lehetséges.

IV. Ezekből azt látjuk, hogy akkorban még oly vidékeken is, hol a háborús események a termés rendes viszonyait nem zavarták, nem igen volt ok, mely a jobbágyokat arra indíthatta volna, hogy gabonában, szénában többet termesztzenek, mint a mit épen a szükség elkerülhetlenül kívánt; hogy tehát a cerealék termelése és a rétművelés tekintetében itt csak a nagyobb uradalmak majoros földjei jöhetnek különös figyelembe. Azonban az uradalmak akkori gazdaságára is más mértéket kell alkalmazni, mint azt, mely ma szokásban van.

¹⁾ Bethlen Farkas: *Historia de rebus Transsilvanicis* ed. Benkő. V. köt. N.-Szeben, 1789. 30. sk. II. — A jobbágyság Erdélyben barmaitól mód felett megfosztatván, annyira jutott, hogy szekereit és ekéjét maga volt kénytelen vonni, s az így használt szekerek »Basta szekereinek« neveztettek. L. Engel F. K.: *Geschichte des ungrischen Reichs*. IV. köt. Bécs, 1834. 289. l.

²⁾ Istvánffy Miklós: *Regni Hungarici Historia* 34. könyv. Köln, 1724. 502. sk. névz. 507. II.

S ily szempontból érdekes Jedlicska Pál észrevétele, ki a Vöröskői uradalom földeire nézve azon időből, a mikor az ottani mezőgazdaság még a Fuggerek utasítása szerint kezeltetett, azt emeli ki, hogy az urasági földek nagyobb része erdővel volt benöve ¹⁾. S ugyanazon észleletet lehetett volna más akkori uradalmak majoros földeire nézve is tenni. Mert hegyes vidékeken a nagyobb uradalmak területén a bárd és eke közti küzdelem a XVI. és a XVII. századokban még szakadatlanúl folyt, s csak a XVIII. században végződött az eke győzelmével, az erdőségek nagy része szántóföldekké változott, s mindeütt, hol a talaj és az éghajlat nem volt akadály, a földművelés emelkedett túlnyomóságra. Korszakunk alatt számos soltszás és új telepítvény keletkezése ezen küzdelemnek igen érdekes eredménye, s e tekintetben különösen a Makoviczai uradalomnak története tanulságos ²⁾.

¹⁾ Századok 1869. 457. l.

²⁾ Hogy az előbbi idők szerencsésebb viszonyai itt e tekintetben hatottak át korszakunkra is, azt a következő igen érdekes 1496-ki telepítvényi levélből látjuk: »Nos Josa de Som Comes Themesiensis ac Partium Regni Hungariae Inferiorum Generalis Capitaneus stb. quod quia dum his diebus ad castrum nostrum Makowycza dictum Deo duce advenissemus, videntes ruinam et desolationem Castri nostri ac pertinentiarum eiusdem volentesque pertinentias Castri nostri Makowycza praedicti populorum multitudine decorari, Egregio Martino Kysban Castellano, et post eum nobilebus Cristoffora ac Paulo Waly Vicecastellanis nostris in Makowycza constitutis talem potestatis facultatem duximus annuendam et concedendam, ut ipse Martinus Kysban, et post eum annotati Cristofforus et Paulus universis et singulis cuiusvis status et conditionis hominibus, qui ad hunc locum, in et sub pertinentiis Castri nostri Makowycza praedicti ubivis habita et existentia (így) morandi causa venire voluerint, facta prius cum eis dispositione, quam tandem, prout cum eis convenire poterunt, ad registrum inscribi volumus, in persona et autoritate in hac parte eis attributa. libertates ac libertatum praerogativas eisdem dare et conferre possint et valeant, expirataque huiusmodi libertate tandem jura et jurisdictiones nostras nobis provenire debentes per eos persolveri velimus. Et vigore praesentium pollicemur quod nos libertates illas, quas praefati Martinus Kysban Castellanus, et post eum antefati Cristofforus et Paulus Vicecastellani nostri in persona nostra dederint, inviolabiliter observabimus, et per subditos nostros observari faciemus stb. Datum in Castro nostro Makowycza praedicto Dominico die in festo Beati Anthonii Abbatis a. D. 1496. (Eredetije az országos levéltár kincstári osztályá-

V. A föld- és rétmívelés tehát az uradalmak majeros földjein csaknem mindenütt nagyobb tért foglalt el, de azért nagyobb tökélyre nem emelkedett. Mindenütt ugyanazon nemű cerealék műveltettek, a melyekkel már a XIV. és XV. században találkoztunk (búza, rozs, árpa, köles, zab stb.), s a művelési mód is ugyanaz maradt (110. sk. §§.). Csak a tengerinek, s — mint látszik — a rizsnek művelése lett az alsó vidékeken nagyobbára török befolyás mellett a XVII. században jelentékenyebb. A rétmívelésre és a legelőkre nézve ezen kor szintén új adatokat nem nyújt. Sokkal fontosabb volt azonban ezeknél leginkább a nagyobb uradalmak tekintetében a bortermelés és a kertészet, kiválólág a gyümölcsstenyésztés. S úgy szintén a mezőgazdaság extensiv emelkedése az állattenyésztésre is igen kedvező hatással volt.

Végre ezen kor gazdasági fejleményei és eredményei közt a nyers terményekkel s különösen a gabonával, borral és barmokkal való igen tekintélyes kereskedés is megemlítendő ¹⁾).

143. §. Bortermelés.

I. Az országnak azon részein, melyek török uralom alatt álltak, a XVI. és XVII. századokban a bortermelés nevezetesen csökkent ²⁾). Azonban másutt, és névszerint a felső

ban). — Ezen telepítvényi levél a Makoviczai uradalom történetében bir epochális jelentőséggel, a mennyiben XVI. századi felvirágzásának kezdete volt.

¹⁾ Horváth Mihály: Az ipar és kereskedés története Magyarországnban a három utolsó század alatt. Budán, 1840. 62. l. — Kisebb történelmi munkái III. köt. Pest, 1868. 74. l.

²⁾ Salamon Ferencz a budai borra nézve azt véli, hogy a török foglalás e részben tabula rasává tette a multat (Budapest története III. köt. Budapest, 1885. 208. l.); — mi ha így volna, méltán azt kellene következtetnünk, hogy a bortermelés valamint Budán, úgy az országnak török hatalom alá került más részeiben is megszűnt volna. Azonban épen Budára van egy szemtanúnak teljes hitelt érdemlő tudósítása, mely szerint szőlőművelés és ennél fogva bortermelés akkor is volt ott. »Jacet Buda — úgy mond Busbeque Auger — loco amoenissimo, fertilissimaque regione, in collis dorsum porrecta; ita ut una ex parte vitiferi colles eam contingant, ex altera Danubium praeterfluentem, et trans Danubium Paestum latissimosque campos despectet.« (Legationis Turcicae Epistolae

vidékeken, megtartotta előbbi terjedelmét; s a Vág völgyében Trencsén közvetlen szomszédságáig, a Garam völgyében Zólyomig; s úgy szintén Hanusfalván Sáros megyében, és Huszton Máramaros megyében, még a XVII. századnak végén is miveltek szőlőket. Az mindazonáltal, a mi a magyarországi bortermelést a XVI. században nagyobb felvirágzásra és újabb világhírére emelte, az a nemesebb borok intensivebb termesztése volt. Ezek közül első helyen a most már hegyaljai vagyis közönségesen u. n. tokaji bor említendő. Mert habár Zemplénmegyének hegyaljai vidékén már a XIII. században is jó bort termeltek; bora világhírének általános elismerését mégis csak a XVI. században nyerte.

II. Traditionalis úton azon tudósítás jutott korunkra, hogy Draskovich György zágrábi püspök, ki a magyar egyházat a trienti zsinaton képviselte, 1562-ben, egy pápai ebéd alkalmával, IV. Pius pápa asztalánál az olasz »lacrymae Christi« és több híres franczia bor mellett a pápának és a többi vendégeknek általános elismerésére a hegyaljai s névszerint a tályjai bort is bemutatta ¹⁾. Ez tartatik az első alkalomnak, melylyel a hegyaljai bor európai hírre emelkedett.

quatuor, Frankfurt, 1595. 17. l.) Tehát legfelebb azt lehetne mondani, hogy a török uralom korában ezen helyeken kevesebb bort termesztettek.

¹⁾ Ezen elbeszélést a csaknem egykorú Bocatius János következőleg versekbe foglalta :

»Hungara ni Getici sentiret acinacis iras
 Nonne satis felix terra vocanda foret ?
 Ut taceam reliquas queis coelitus aucta superbis
 Dotibus, est sapido nobilitata mero
 Incola qua passim generosas educat uvas
 Est locus Hungariae Tallya nomen habet,
 Hinc Bacchi latices abvexerat Hungara tellus
 Dulcia Pontifici dona ferenda suo
 Mox Pater admiscens cupidis nova pocula labris
 Laudat, et unde liquor sit bonus iste ? rogat
 Hungarus huic Praesul (Draskovich György), cui nota locique
 merique

Conditio : Est matri Tallya nomen, ait
 Gratulor ergo mihi, Papa dicit, Talia nobis
 Vina, Patrem Sanctum Tallya vina decent.

Hungaridos Bártfa, 1599. II. könyv.

A dolog természetében fekszik, hogy mi ezen tudósításnak több jelentőséget nem tulajdonítunk, mint a mennyire ilyenmő alkalmi elbeszélések általában igényt tarthatnak. Annyi azonban tény, hogy a tokaji bornak híre a XVI. századnak második felénél nem régibb, s hogy csak azóta számíttatik a világ kitűnő borai közé. Tokaji bornak nevezete alatt pedig azon bort értjük, mely a Zemplén megyei Hegyalja községeknél s nevezetesen Tokaj, Tarczal¹⁾, Tállya, Tóltsva²⁾, Zombor, Mád, Keresztur, Olaszi, Liszka, stb., összesen mintegy 3—4 magyar □ mértföld körületén természetlik. Ezen területen a bortermelés vagy 20 különféle szőlőfajból történt³⁾. Hogy pedig ezen bortermelésnek a XVI. században már nagyszerű eredményei voltak, azt abból látjuk, hogy mikor Tokay 1565-ben

¹⁾ A tarczali bortermelésre a következő okmány vonatkozik: »Nos Nicolaus Wurga Judex Oppidi Tarczal stb. quod domina Katharina vineam suam a priori marito, videlicet Joanne Zabo relictam in Mester-velgye existentem, et in vicinitatibus vineae Andreae Cusa ab orientali parte, et vineae Thomae Wégh a meridionali parte sitam Blasio Jacob pro florenis 27 minus denariis V dedisset et vendidisset stb. Datum in Tarczal in festo Divae Dorotheae virginis a. D. 1539. (Eredetije papir a mezővárosnak oda nyomott pecsétje alatt, Kassa város levéltárában).

²⁾ A toltsvai bortermelésre a következő okmány vonatkozik: »Nos Franciscus Rakoczy D. gr. Electus Transilvaniae Princeps stb. Hogy My kegyelmes tekintetben véén néhai Nagy Jánosné Egyed Annának azért való alázatos instantiáját Toltsvay határban Csető nevű Promontoriummunkon levő egy darab szőlőnk, melynek napkeletről Kasza István szőlője, délről s napnyugotról gyepű, északról pedig maga ezen özvegy Egyed Anna szőlője vicináltatnak, mellyet mostan a toltsvai bírák 200 magyar forintra becsültek. Ezen szőlőnk megirt Egyed Annának és jövedőbeli két ágon lévő maradékinak becs szerint való arán, úgymint 200 magyar forintokon eladtuk örökösön; úgy hogy tartozzék és maradvány is tartozzanak építeni, és a szokott dézmát s helybeli censust minekünk mostan, és jövedőbeli mind két ágon való maradékinknak, post-ritásinknak, successorinknak és legatariusinknak megadni defectu absque omni; és midőn mi vagy maradékink s praescriptusink rehabálni akar-nak azon szőlőt, igaz becs szerint való ára letéssék, és úgy rehabál-hassuk és rehabálhassák stb. Datum in castello Borsiense die 25. mensis Aprilis a. D. 1672. (Az eredetit közölte néhai t. cz. Toltsvai Nagy Ge-deon úr).

³⁾ Szirmay Antal: Notitia historica stb. montium et locorum vini-ferorum Comitatus Zempliniensis. 31. l.

Maximilián király részére elfoglaltatott, pinczéiben 4000 hordó finom bort találtak.

III. Epochalis jelentőséggel mindazonáltal nemcsak a Hegyalja, hanem egész Magyarország bortermelésének történetében az aszúbor készítése bir, mely a aszúszőlőkből a Hegyalján a XVII. század kezdete óta készül¹⁾. Magában véve ez nem csak finomabb, hanem édesebb és szeszesebb is²⁾; azonban jóságára nézve kedvező időjárástól nem kevésbbé mint ügyes bánástól is függ. S ez a Hegyaljának valóságos kincse, mely a magyar törvényhozásnak is különös pártfogásában részesül³⁾, s megkülönböztetendő az ottani bornak más nemeitől, milyenek névszerint a szomorodni, a mászás és az u. n. pecsenyeborok, melyek szintén — mindenik a maga nemében — hazánk előkelő borai közé számíttatnak. A hegyaljai aszúbor módjára azután hazánkban másutt is, különösen Sopron (a ruszti) és Pozsony (a szent-györgyi) vármegyékben, s ujabban Méneesen is készült aszúbor — s érdekes, hogy a külföldön is, névszerint Franciaországban (Bordeauxban) és a Rajna mentében (az u. n. Rheingauban) utánozták az aszúbor készítését.

IV. A bortermelés a magyarországi lakosság nemzeti hajlamának különösen megfelelővén, a XVII. század óta annak minden irányban mutatkozó emelkedése is gazdasági életünk-

¹⁾ Az aszúbor készítésének módját részletesen Szirmay Antal fejteti id. m. 41. sk. 11.

²⁾ Az aszúborról egy előkelő német gazdasági író azt mondván: *Unter Ausbruch wird jener Wein verstanden, welcher in Ungarn unter allen weinbauenden Ländern zuerst aus den in Folge günstiger Witterungsverhältnisse und der Sonnenhitze bei Spätlese überreifen und demzufolge von allen Wassertheilen befreiten, ausgetrockneten und gedörrten Beeren durch Aufgiessen von Most und altem Weine gleicher Krescenz gewonnen wird. Diese Gattung von auserlesenem Wein wird in erster Linie in der Region der Tokaj-Hegyalja erzeugt.* (Wirth Miksa: *Ungarn und seine Bodenschätze*. Frankfurt, 1885. 183. l.) — Kiemeli még, hogy: »Der Tokayer Ausbruch in Europa den Namen des Königs der Weine erworben hatte«, s hogy »der Tokayer gilt als die Krone der Weine für Reconvalescenten und Altersschwache« (u. o. 182. l.)

³⁾ Ide névszerint az 1723: 118. és 1729: 12. tvczikkek vonatkoznak. V. ö. Kelemen Imre, *Institutiones Juris Hungarici privati*. 2. kiad. I. rész. Budán, 1818. 180. l. — Frank Ignác, *Principia Juris Civilis Hungarici* I. köt. Pest, 1829. 80. l.

nek egyik jellemző vonása volt. Biztos tudósítások hiányában, ezt részletesen ugyan nem bizonyíthatjuk. Azonban tekintettel arra, hogy az ország nyugati részeiben s névszerint Pozsony, Sopron és Vas megyékben a nemes borok termelése soha akadályozva nem volt, hogy Erdélyben és Biharban a bortermelés folyton-folyva virágzott, hogy nemcsak a nemes, hanem a közönséges borok is mindig élénk kereskedés tárgyát képezték; hogy a törökök kiűzetése után a déli vidékeken is a bortermelésnek előbbi jelentősége ismét visszaállíttatott, s hogy a XVIII. századnak kezdete óta Magyarország bortermelése után nagy hírben áll; — méltán azt következtethetjük, hogy a XVI. és XVII. századokban is nálunk mindenütt virágzó állapotban volt. S ennek feleltek meg azon kedvezmények is, melyekben királyaink a bortermelőket részesítették ¹⁾).

V. XVII. századi jelentékeny bortermelésünkről azon előkelő szerep is tesz tanuságot, melyet a bor Magyarország akkori kereskedésében játszott. Hazánk borkereskedése leg-

¹⁾ P. o. I. Lipót 1693. június 4-én a csáktornyai szőlőművelőknek és bortermelőknek előbbi, a Zrinyiektől mint földesuraktól nyert jogosítványait megerősítette, s július 20-án nekik ez iránt különös privilegiumot adott ki; t. i. »Nos Leopoldus stb. pro parte fidelium nostrorum universorum et singulorum subditorum et incolarum montanistarum utriusque portionis Comitum utpote olim Petri et Adami a Zrinio insulano fiscalium stb. ne iidem a modo in posterum praeter competentes praemissarum utriusque portionis, seu integri dominii (Csákhthorniensis actu superexistentium vinearum solitas exculturas, quidquam in campo seu extra promontoria ac vineas suas mentionato dominio laborare teneantur sintque obligati stb. Datum in civitate nostra Vienna Austriae 20. m. Julii a. D. 1693. (A Liber Regiusban). — Ennek értelmében Lóránfi Zsuzsanna is 1659-ki instrucciójában Sáros-pataki udvarbírájának 11. pont alatt ezt hagyja meg: »Valamely házunkhoz vagy majorkodó helyünkhez majorság szőlők vagynak, az minthogy ő gondviselése alatt is lesznek, azokat úgy procurálja, az mint legjobban kívántatik, annak ideje korán minden mívet megadassa, megművelhesse, el ne pusztuljanak, inkább gondviselése alatt épüljenek. Az szüretnek idejét penig, az mikor az Ur Isten elő hozza a mustyát, lörejét jó és minden szag nélkül való hordókba szüresse, az törkölyt penig sertés marhák tartására, kiváltképen mikor mak nem levem, el rakattassa. Az boroknak penig töltésökre, tisztán tartásukra ahoz való minden eszközökre szorgalmatos gondja legyen.« (Az eredeti után.) — A vöröskői uradalom szőlőművelésére és borkészítésére nézve I. Századok 1869. 458. l.

inkább nyugat és éjszak felé volt fontos. Amott Ausztriával, Stíriával és a német birodalommal, kezdetben sok nehézség közt, melyek azonban később úgy a hogy kiegyenlítetttek ¹⁾; — itt Lengyelországgal, Oroszországgal, Sléziával és a Balti tengermellékkel. Délfelé a törökök-birta vidékekkel, s az Adriai tengeren át Olaszországgal, hol szintén sok és jó bor termett, jelentékeny nem lehetett.

A borkereskedésnek tárgya éjszakfelé leginkább a nemezebb s különösen a hegyaljai bor volt; mely a szőlőbirtokosoknak nevezetes jövedelmet is hozott. Mivel pedig kereskedelmi politikánk egyik sajátsága szerint a belföldieknek termékeiket az országból kivinni nem ritkán megtiltatott, hogy azokért azután az idegen kereskedők hazánkba jönni kénytelenítettvén az ekként befolyó vám által a kincstár jövedelme szaporíttassék, a borral fűzött kereskedés is túlnyomólag idegenek kezében volt.

144. §. Kertészet.

1. Mikor kertészetről van szó, a XVI. századtól kezdve mindig a díszkerteket, az u. n. házi kerteket és a gyümölcsösöket külön kell szemügyre venni. A díszkertek igen sokfélék voltak, azonban a XIV. és XV. századi királyi díszkertekkel Budán, Visegrádon és Tatán a párhuzamot ki nem állták. Kétfélék lévén ahhoz képest, a mint főurak és nemesek várainál vagy lakházainál voltak, p. o. Thurzó György nádor kertje Bicskén, — avagy városokban tartattak p. o. Pozsonyban, Sopronban, az előbbieket az országban csaknem mindenütt uralkodó bántortalanságnál fogva nagy jelentőségre nem igen emelkedhettek. Csak mellékesen említhetők tehát p. o. Selmece város kertjei, melyek ha nagy áldozatokkal is műveltettek, de a város sajátságos fekvésénél fogva igen szépek lehettek, a mint ezt különösen Bél Mátyás méltatja ²⁾. A díszkertek egyébiránt tulajdonképen fényűzés tárgyai is lévén, a mezőgazdaság kö-

¹⁾ Horváth Mihály: Az ipar és kereskedés története az utolsó három század alatt 64. l. — Kisebb t. munkái III. köt. 76. l.

²⁾ Notitia Hungariae novae geographico-historica IV. köt. Bécs, 1742. 675. l.

réhez már nem is számíthatók. Annál fontosabbak azonban a házi kertek (veteményes kertek, konyhakertek, zöldséges kertek) és a gyümölcsösök.

II. A házi kerteknek is két nemét kell megkülönböztetni, t. i. a kisebbeket és a nagyobbakat. Láttuk fentebb, hogy kis házi kertek már a XIII., XIV. és XV. században is voltak (74., 114. §§.). A mezőgazdaságnak a XV. században beállott nagyszerű kifejlése mindazonáltal azt hozta magával, hogy bizonyos növények, melyek a háztartás céljaiból előbb szűkebb házi kertekben tartattak, most már nagyobb dimenziók szerint is műveltettek; s hogy a vetemények (legumina) általán véve a földművelés köréből kiemeltetvén, mint kerti növények gondosabb művelésben részesítették, s így a mezőgazdaságnak ekkép önálló osztályává lettek ¹⁾. Ide tartoztak névszerint a káposzta, a répa, a hagymák, a tökök stb. különféle nemei, a spárga, a dinnye több neme, a bab (fuszulyka), a földi borsó, a repce, a mák, napraforgó, a len, a kender stb. stb.

III. S itt említendők azon növények is, melyek Amerika felfedezése után onnan Európába terjedtek, és részben nálunk is meghonosultak. Ezek közül leginkább a dohány nevezetes ²⁾; míg mások, mint általában a kapás növények, középhe-

¹⁾ Lórantfi Zsuzsánna sárospataki gazdasági utasításának 13. pontjában ezt rendeli »Kerteinkben mindenféle veteményt, mely nélkül egy nap is nem lehetnek házaink, oly bőségesen vettesen, hogy nem csak az ott való udvari konyhánk szükségere legyen elegendő, hanem máshová is az hova rendelésünk szerint kívántatik, adminisztrálhasson elegendőképen, sőt pénzt is teremtsen belőle.« Különben ezen kor házi kertészete két elemből alakult, t. i. a régi sokkal csekélyebb házi kertészetből, s a nagyobb körben, de szántóföldi művelésre nem való, a házi és társadalmi szükségletek céljából művelt növényekből: »Die Gärtneri als solche — mond Schacht F. — zweigt sich erst vom Ackerbau ab mit einer gewissen Höhe der volkswirtschaftlichen allgemeinen Cultur. Sie setzt mit verschiedenerlei Producten ein, und bildet sich schliesslich zur Specialitätengärtneri, deren höchste Stufe die Blumengärtneri ist.« Das System der Feldsysteme (Zeitschrift f. d. gesammte Staatswissenschaft 1886.)

²⁾ A dohányt először 1578-ban a Báthori Kristófnál megfordult török követtség ismertette meg az erdélyiekkel, Magyarországra pedig a török háborúk alkalmával hozták, és Schwartner szerint először 1663-ban az Érsek-Újvár melletti török táborban találtatott (Statistik des Königreichs Ungern I. köt. Buda, 1809. 329. l.); s csaknem ugyanazon időre

lyen vannak a földművelés és a kertészet közt. Különösen a burgonya, mely Angliában már 1586-ban volt ismeretes, hazánkban nagyobb dimenziók szerint csak 1818.¹⁾ óta terjedt el, s nevezetesen az akkori évek szűk termésének következtében.

145. §. Folytatás. Gyümölcstermesztés.

Magyarország XVI. és XVII. századi gyümölcstermesztéséről csak kevés, és nagyobbbrészt határozatlan tudósításunk van; de az, a mit ezek tartalmaznak, kétségkívülivé teszi, hogy a hova a török pusztítások nem hatottak, ott a gyümölcstermesztés akkor mindenütt a tökélynek még azon fokán állott, mint azt a XV. században láttuk (115. §.).

Az 1550-ki Négyeskönyv Magyarország gyümölcsöseinek becsűjére nézve ugyanazt mondja, mit 35 évvel előbb Werbőczy²⁾, a miből az tetszik ki, hogy a gyümölcstermesztésben általán véve időközben nevezetes változás nem történt, s hogy névszerint a Csallóköz nemes gyümölcsé után még régi nagy hírében állt. Azonban Sopron megyében és Pozsony megye több részeiben is kitűnő gyümölcs termett, melyet még a szomszéd ausztriai városok vásáraitra is szokás volt szállítani³⁾; a mi egyszersmind annak világos bizonyosságául szolgál, hogy a magyarországi gyümölcs jóságára nézve az ausztriai felülmulta. Maximilián királynak egy 1573-ki, Verancsics Antalhoz intézett leveléből azt tudjuk meg, hogy az esztergami érsek javainak előkelő gyümölcstermelése volt⁴⁾. Van azonkívül tuda-

vonatkozólag mondja Bartholomaeides, hogy a dohány használása Gömörmegyében 1667-ben eltiltatott. (Comitatus Gömöriensis Notitia 440. l.), és Szirmay Antal: »Usus tabaccae ob frequentia per fumigatores causari solita incendia (1675. Zemplén vármegyében) interdictus.« (Notitia historica Comitatus Zempliniensis. Buda, 1804. 242. l.)

¹⁾ Lipcsében nagy részvét mellett 1818. február 9-én tartatott egy nagy burgonyajubileum. Hazánk egyes részeiben egyébiránt a burgonyát már 1760. óta művelik.

²⁾ Quadripartitum, Opus Juris consuetudin. Regni Hungariae. Zágráb, 1798. IV : 57. cz. 482. l. összevetve Werbőczivel I : 133. cz. 21—23. §§.

³⁾ Bél M.: Notitia Hungariae novae I. köt. 33. l., II. köt. 272. l. — Jedlicska Pál: Kis-Kárpáti emlékek. Budapest, 1883. 234. l.

⁴⁾ »Quum hortos hic nostros cupiamus illustrare et augere opti-

másunk arról is, hogy Német Próna Nyitra megyében jeles szilvákat termesztett, s aszalt szilvakkal is nevezetes kereskedést űzött ¹⁾). A tiszai vidékek gyümölcsstenyésztéséről az 1659-ki sárospataki udvarbírói utasítás nyújt némi felvilágosítást ²⁾). Úgy látszik mindazonáltal, hogy az ország nyugati részeiben a nemesebb gyümölcsök tenyésztése jobb állapotban volt, mint a Tisza mentében.

146. §. Erdészet, tekintettel a bányászathoz való viszonyára.

I. Hazánk közviszonyai a XVI. és XVII. századokban rendezett erdészetnek, mely a szükségeseknek vagy hasznosoknak tartott erdőket fentartani és okszerűen hasznosítani igyekezett volna, nem kedveztek. Erdők — az Alföldet kivéve — mindenütt feles számmal találtattak ugyan, ezek azonban, mellőzve azt, hogy a földesurak és a rendszerint csak csekély erdészeti szakismerettel ellátott birtokos községek az erdőkről egészen kényők-kedvők szerint intézkedtek, a kor eseményeinek, és az ezek következtében beállott minden bal fordulatnak is ki voltak téve. S ha így el nem pusztultak sőt

mis diversi generis fructibus stb. vos elementer requirimus, ut colligendos curare velitis, et nobis huc cum diligentia mittendos surculos ad inserendum idoneos, et non plantas iam insitas, optimi generis cerasorum dupplicis generis; unius illorum rubeorum magnorum, alterius vero nigrorum vulgo ewregh zemew fekethe cheresnye, qualium vos copiam habere dicimini in villa quadam Ecclesiae vestrae Ewlywed dicta, quae et fekethe ewlwedy cheresnye vocantur; praeterea prunorum quoque similiter surculos tantum optimorum omnis generis, signanter tamen grandium illorum duranciorum, viridium etiam et oblongorum, quae Cathalaunica sive Kathalan zylva vocantur; item grandium illorum instar unius ovi gallinacei, quae dupplicia sunt, subnigri videlicet et albi coloris, et fortassis vulgo loozylwa appellantur, aliorumque generum, quae optima nancisci et habere poteritis stb. Datum Viennae 18. die m. Martii a. D. 1573. Verancsics Antal összes munkái kiad. Szalay László és Wenzel Gusztáv XI. köt. Budapest, 1873. 271. l.

¹⁾ Bél id. m. IV. köt. 426. l.

²⁾ » — — Arra is kívántatik az udvarbírónak szorgalmatos vigyázásának lenni, hogy mindenféle gyümölcsöt mind kertjeinkben és jószágunkban, mikor Isten lételit adgya, bőven aszaltasson nyereséggel elrakni valót betakartassa, úgy hogy pénzt is terempezen belőle.» 27. pont.

a megtámadott helységek lakosainak személyök, ingó vagyonuk, és nyájaikra nézve gyakran többé-kevésbé biztos menedéket is nyújtottak; a minden magasabb terv nélkül keletkezett új telepítvények irtványai által igen sokat szenvedtek. S ezekhez járultak a vadászati jog rendezetlen gyakorlása, és az erdei pásztorkodásnak ¹⁾ visszaélései és ártalmas hatása is. A hol tehát a bányászat érdeke s a jó természet az erdőkről nem gondoskodott, ott sorsuk egészen a véletlentől függött.

Valamint tehát Mátyás király és Werbőczy István korában (116., 117. §§.), úgy a XVI. század közepén is, a bárdos (*silva dolabrosa*) és a makkos (*silva glandifera*) erdők még mindig főbecsben tartattak ²⁾; s az új kornak maradt fentartva, az erdők többoldalú okszerű hasznosítása által bizonyítani, hogy mily értékes kincset bir erdeiben a haza.

És azért mégis hazánk erdei flórája ezen időben két fontos fával szaporodott, t. i. a vad gesztenyével (*Aesculus hippocastanum*) és az akáczfával, melyet sokan alakáczfának (*Robinia pseudoacacia*) szoktak nevezni. Az előbbit a törökök 1550. körül honosították meg nálunk, az utóbbira nézve pedig kétféle tudósítás van. Mert míg sokan a divatos felfogás szerint Amerikából származtatják; mások nagyobb valószínűséggel azt állítják, hogy Busbeque Auger és Verancsics Antal hozták volna Magyarországra Kis-Ázsiából, midőn 1557-ben mint

¹⁾ Az erdei pásztorkodásra nézve Brassó város elöljáróságának egy 1623-ki magyar oklevele annál érdekesebb, mert azt bizonyítja, hogy ezen város magyar alattvalóival szemben akkoriban magyar nyelven intézkedett; t. i. »Mi Christoph János brassai főbíró és Drautt János Törts várához való falusiak tisztviselő urak stb. miképpen egy controvercia visszavonás tamadva nemünemü réth dolgából az Hosszufalviak, Csernáthfalviak, Türkösiek és Bácsfalviak között, mely réth vagyon az Kűs-Tatragh vize mellett stb. Mű azért magunk személye szerint látogattuk meg az helynek mivoltát, hosszúságát és szélyességét, s lelkünk ismereti szerint így találuk jobbnak lenni stb. Wegezetre mint hogy az Hosszufalviak mennek erdőlni az Csernáthfalvi rethre szabad is legyen barmokat, az mig erdőlnek, kifogni azokon az helyeken, a hol az Csernáthfalviak erettnek, de minden kártétel nélkül legyen. Viceversa az Csernáthfalviak is, Türkösiek és Bácsfalviak is az Hosszufalvi rethre ha mennek erdőlni stb. Datum Coronae in profesto Sanctae Virginis Catharinae a. 1623.« — Az eredeti után.

²⁾ Quadripartitum IV : 57. cz. 482. és 483. ll.

I. Ferdinand követei, Amaziában, II. Szoliman török szultán udvaránál megfordultak.

II. A bányamívelésnek jó fára nagy mennyiségben szüksége lévén, a dolog természetében feküdt, hogy a bányák környékén lévő erdőségekre nagy gond fordítottatott, s hogy ezen erdők a bányászat szükségletei és érdekeihez képest különös erdészeti gazdálkodásnak is vették alá. S ezen szempontból az erdészeti szabályok (Waldordnungen), melyek 1565. óta a bányavidékek erdeinek fentartása céljából kiadattak, a hazai mezőgazdaság történetében is annál fontosabbak, mert egy-szersmind ama kiindulási pontokat képezik, melyekből újabb erdészetünk alakult. Mint ilyen erdészeti szabály kiváltképen kettő felemlítendő:

1. Maximilián királynak az erdők fentartását és bányászati célokra hasznosítását szabályozó nyiltparancsa, melyet bányarendtartása kihirdetésének alkalmával 1573. február 16-án kiadott ¹⁾, és

2. Rudolf királynak 1585. június 25-ki nyiltparancsa, mely az 1565-ki erdészeti szabályzatot határozottabban fentartja ²⁾.

147. §. Állattenyésztés.

Az állattenyésztés négy nagy ágában se egészben se a részletekre nézve nem találunk a negyedik korszakban egyforma és összhangzatos általános fejlődést. Mert míg egyik-másik irányban örvendetes emelkedést látunk; másban a hanyatlásnak félreismerhetlen jelei mutatkoznak. Névszerint:

1. A *lótenyésztés* hadi célokra, mely a XV. században teljes virágzásban volt, a XVI. században csak nehezen volt képes magát nagyobb jelentőség színvonalán fentartani, a XVII. században pedig valóságos hanyatlásnak indult. Nem mintha a nálunk tenyésztett lovak számában nevezetes fogyatkozás lett volna érezhető; hanem azon közömbösség miatt, melylyel a nemzet magasabb körei a tiszta magyar lófaj iránt

¹⁾ Schmidt Ferencz Antal: Chronologisch-systematische Sammlung der Berggesetze der Königr. Ungarn stb. II. köt. Bécs. 1834. 221. sk. 11.

²⁾ Schmidt F. A. id. m. III. köt. 148. sk. 11.

viseltettek. Oláh Miklós az erdélyi és névszerint a székely lovakat magasztalja különös dicsérettel, a mi arra látszik mutatni, hogy az Alföld, hol la Brouquiére szerint a lovak oly kedvező eredménnyel tenyésztettek volt, e jelentőségéből akkor már sokat veszített. Később a törökökkel jövén közelebbi érintkezésbe, a magyar urak is az ezek által használt török és arabs lovakat kezdték kedvelni. A török és arabs lovaknak ezen úton nyert befolyása azonban a magyar lótenyésztésre nem volt annyira ártalmas, mint azon fordulat, mely társadalmi életünkben akkor állt be, mikor a XVI. századnak második felétől kezdve a külső Európának csaknem minden országából keresztény harczosok jöttek hazánkba, hogy a törökök elleni küzdelemben részt vegyenek. Ezek saját hazájokból hozott lovakat használván, s ennek következtében országunkba spanyol, francia, olasz és német lovak honosulván nagyobb számmal; ez lótenyésztésünkre annál nagyobb hátránnyal járt, mivel nemcsak a magyar lófaj elgyöngüléséhez vezetett, hanem minden határozott rend nélkül is történt, s így eredményeiben is csak zavart idézhetett elő; — a minthogy a nemesebb lovak tenyésztését előbbi jelentőségéből csaknem kivetköztette, úgy hogy a magyar ló mellett még a székely lóról is szólnak mint specialis fajról ¹⁾. Azóta méneseink ritkultak, s az előbb oly híres magyar ló előnyéből sokat veszített. S a mint ez azután a hadi méneknél így volt, ugyanaz mondható az úri rend által — habár más czélokra (p. o. mint kocsilovak) — használt lovakról is általán véve; míg nem a mult század második felében ismét kedvezőbb fordulat állt be.

Még kedvezőtlenebb volt a gazdasági, névszerint a parasztlovaknak sorsa, melyek a folytonos lórablások mellett, s mivel az idő háborús viszonyai, és abból következett vagyonbiztosság hiánya miatt tartásukra nagy gond fordítható nem volt — annyira elkorcsosodtak, hogy rajtok, ha ki nem pusztultak, egykori nemesebb eredetöknek már alig lehetett néhány jelére, de gyakran még csak nyomára is találni.

2. A *szarvasmarhák* tenyésztésének sokkal kedvezőbb fejleményei voltak. Tény ugyanis, hogy hazánk arra való vidé-

¹⁾ Kozma Ferencz, A székelyföld. 221. l.

kein, s névszerint az Alföldön a török hódoltsági megyékben is, a marhatenyésztés nagy hasznót hozott, s hogy ebben a bel-földi fogyasztásnak aránylag csak csekély része volt. A főnyereséget az országba a külső országokkal gyakorolt kereskedelem hozta. Ezen kereskedelem túlnyomólag idegen baromkereskedők kezében volt, kik országunkat minden irányban, a hova a törökök miatt csak hathattak, bejárván, a szarvasmarhákat vásárolták össze az itteni tenyésztőktől. S így hazánk baromkérdése kiválóan a XVII. századnak végén, az u. n. csöndes években, igen nevezetes lett (140. §.). Ezen kedvező eredmény tehát kevésbé a mezőgazdasági iparnak, mint inkább a természet termelő ősserejének volt következménye. Egyes vidékeken a baromtenyésztők különös testületekké, sőt formaszerű cézekké is alakultak, mint ilyenek sajátos jogi statutumokat birtak, és királyi privilegiumokat is nyertek¹⁾; míg végre az országos törvény (1723 : 66. tcz.) által valamint a többi pásztorok, úgy különösen a baromhizláló gulyások is szolgálati viszonyaikra nézve a megyei hatóságnak rendeltettek alá.

3. S ugyanily tevékenynek mutatkozott a természet termelő őssereje a havasokon a juhtenyésztésnél és tejgazdaságnál; a mint t. i. az ujonan keletkezett oláh és orosz falukkal a juhtenyésztés mindinkább nagyobb és nagyobb terjedelmet nyert. Általános régi szokássá lett ugyanis, hogy községenként egy u. n. bácsot fogadtak, ki a község juhnyájának mintegy hasznbérlelője volt, segédpásztoraival (kik Erdélyben pakulároknak

¹⁾ P. o. a fraknoi és kismartoni uradalmak baromtenyésztői számára: »Wir Graff Paul Esterházy von Galantha, Erbgraff zu Forchtenstein, der Herrschaften Eysenstatt, Lanser und Laggenbach stb. dass für uns khomen seyn die gesambte Zöch vnd Viertlmaister der Viehhalter für sich selbstn vnd amstatt deren Ihn vnserer Graff- vnd Herrschaft Forchtenstein vnd Eysenstatt gehörigen Fleckhen vnd Dörfflern stb. befindeten Feldtgraffen vnd Halter stb. (felmutatják II. Ferdinánd) denen Feldtgraffen vnd Haltern Ihm dem Löblichen Marchst Marterstorff (Nagy-Márton) ertheilte Ordnung vnd Freyheiten stb. (azoknak megújítását kérvén. Gróf Esterházy Pál azokat 5 czikkben a fraknoi és kismartoni baromtenyésztők számára is megújítja). Datum Schloss Forchtenstein 25. Mai 1668. — I. Lipót király ezen czéhstatutumokat Ebersdorff várában 1668. szeptember 28-ki, és Bécsben 1702. december 23-ki privilegiumaival megerősíti. A »Liber Regius«-ban.

neveztek) a nyáját a havasi legelőre hajtatta, minden fejős juh után meghatározott mennyiségű juhsajtot adott a gazdának, s különben a juhoknak csak számáról felelős volt, az egyes juhot pedig sajátjának birta ¹⁾). A felmerült kételyek és egyenlenségek elintézésében saját havasi biráskodás állt fenn, mely Erdélyben 1852-ig működött ²⁾). — Mint mezőgazdasági ág mindazonáltal a juhtenyésztés csaknem egészen magára volt hagyva. A Szepességben és Erdélyben, valamint Privigyén a juhok gyapjából daróczposztót szőttek ugyan, s ez pórjainknál igen kelendő is volt; annak azonban, hogy e nemű gyapjunkt külföldre vitetett volna, nyomára se találunk. Azonkívül az u. n. magyar birkák bőrét gyapjastúl subákra is használták.

4. Csaknem ugyanazt, mit a juhtenyésztésről, lehet mondani a sertéstenyésztésről is, melyre nézve azonban nevezetes újítás az volt, hogy a sertések hizlalásánál a XVII. században a tengerinek használása mindinkább elterjedt. A sertéshizlalás azonban a török háborúk korában sok vidéken a különben is nagyobbbrészt rendezetlen folyóknak kiáradásai, és az ennek következtében elszaporodott mocsárok által is nyert sajátságos eszközt, a mennyiben a visszavonult víz száraz helyén lévő halmaradványok sertéshizlalásra használtattak ³⁾). Másrészt ott, a hova a háborúk pusztításai hatottak, s névszerint a Dunán-túli részekben, különösen a Bakonyban a sertéstenyésztés csaknem folytonos hanyatlást mutatott, mígnem a Rákóczy-háború végével itt is kedvezőbb fordulat állt be. Munkács környéke ezen csapásoknak kevésbé volt kitéve, s ez oka annak, hogy itt a sertéstenyésztés viszonyait is alaposabban lehet tanulmányozni.

Lehoczy Tivadar, ki a munkácsi uradalom régiebb urbéri összeírásait áttanulmányozta, arról értesít ⁴⁾), hogy a

²⁾ Lásd erről Bartholomaeides László: Comitatus Gömöriensis Notitia 370. sk. 11. — Bél: Notit. Hung. novae IV. köt. 425. l. — Kozma Ferencz: A Székelyföld. 225. l.

³⁾ Bielz: Bilder aus Siebenbürgens Karpathen. Oesterreichische Revue 1864. VI. köt. 184. sk. 11.

⁴⁾ Ez nálunk a sertéshizlalásnak régi szokása volt, melyet Oláh Miklós már leír: Hungaria et Atila I. könyv XVIII. feje. 6. §. 1763-ki bécsi kiadás 85. l.

⁵⁾ Bereg vármegye monographiája II. köt. 365. sk. 11.

jobbágyközségek már a XVI. században sertéstizeddel adóztak (évenként 12 sertéstől egygyel) mi azon túl is érvényben maradt. Az uradalomnak akkor 16 disznópásztora volt, kik közül a fő vagyis a számadó, disznókirálynak neveztetett. A XVII. században a felsővidéki hegyekre a szomszéd Galicziából is szoktak volt hajtani sertéseket, melyek után tized szintén adatott. A század végén azonban itt is háborús idők álltak be, s ezek következeként azt látjuk, hogy 1672-ben Báthory Zsófia korában már csak 10 disznópásztor és 2 »disznódolgos« tartatott. Munkács városában találtatott akkor csak 99, Beregszászon 80 és Váriban 242 sertés. A szathmári békekötés után ismét javultak ezen viszonyok.

148. §. Haltenyésztés és halászat.

A magyarországi haltenyésztésnek és halászatnak XVI. és XVII. századi történetét a kútfők hiányai miatt részletesen nem ismerjük ugyan, birunk azonban néhány becses adatot, mely annak akkori állapotára némi világosságot vet. Ilyen

1. A pozsonyi halászhok perében 1524-ben hozott ítélet¹⁾, melyből az tetszik ki, hogy a halászhok akkor kétféle hálót hasz-

¹⁾ Nos Comes Ambrosius Sarkan de Akoshaza Judex Curiae Seruui Principis domini Ludovici D. gr. Hungariae, Bohemiae etc. Regis ac in causa infrascripta inter magistros piscatores sagenis piscaturam exercentes ut actores ab una, ac alios magistros piscatores retibus piscaturam similiter eorum suo tempore continuantes in civitate Posoniensi commorantes veluti in causam attractos partibus ex alia coram nobis veluti iudice per Maiestatem Regiam ad id deputato mota per dictum dominum nostrum Regem iudex specialiter deputatus stb. Quod nobis feria sexta proxima post festum Beatae Annae matris Mariae proxime praeteritum in castro Budensi, domo scilicet seu hospitio Magnifici domini Joannis Bornemisza de Berzencze Comitis Posonienis et Castellani Castri Budensis in eodem castro existente, una cum nonnullis Baronibus, Magistris, Prothonotariis et Regni Nobilibus considentibus circumspecti Vlricus Kewrczel et Michael Slegel piscatores sagenarii, in eorum ac aliorum magistrorum piscatorum consociorum suorum personis nostram venientes in praesentiam praesentibus ibidem et personaliter adhaerentibus circumspectis magistris Joanne Legner, Wolfigango Knop, Martino Ebolth et Stephano Newholth, qui in ipsorum ac aliorum magistrorum piscatorum artem retibus exercentium nominibus et in personis eorum nobis astabant, contra eosdem nobis proposuerunt eo modo stb. Datum Budae

náltak, t. i. a közönséges hálót (rete) és az u. n. varsát (sagena), mely utóbbi egy vesszőből font hosszukás kosárforma eszköz, melylyel nálunk az álló vizekben már századok óta fognak halakat és csíkokat ¹⁾). Nem lehet itt feladatomban ezen ítéletnek tartalmát részletesen fejtegetni; azt azonban hangsúlyoznom kell, hogy a peres ügy és annak törvénykezési elintézése azt bizonyítja, mikép a halászati mesterség akkor teljes értelemben okszerű módon gyakoroltatott, a minek következtében azóta ezen ítélet a pozsonyi halászoknak állandó szabályát képezte és mint ilyen ismételve királyaink által megerősített ²⁾).

2. Kurtz Sebestyén, a Fuggerek udvarbirája, Vöröskőn 1542-ki ezen vár és uradalom állapotáról tett jelentése (Relation) szerint ³⁾ a haltenyészésre vonatkozólag a vöröskői uradalomban akkor 10 létező és egy készülőfélben lévő tó volt. A tavak nevei a következők: a gesseldorfi, a két hosszufalusi, a két schönaui, a fancesali, az alsó pudmericzi, a felső és alsó vistuki, s egy csigató Osesztén. Az új tó új schönaui tónak neveztetett. Ezen tavaknak és az azokban tartott haltenyészésnek egy különös halmester (Fischmeister) viselte gondját ⁴⁾. A Fugger Antal és János Jakab idejében kiadott 1553-ki utasítás tanuságot tesz arról, hogy a halastavak akkor Vöröskőnek leggazdagabb jövedelmi forrását képezték. Ujabb időben ezen tavak nagyobbára már kiszáradtak, s az egykori 11 tónak helyei jelenleg már jobbára dús szénát és itt-ott gazdag kalászkot teremnek ⁵⁾. S valamint Vöröskőn, úgy hazánknak számos más helyén is hasonló jelenségek mutatkoznak.

octavo die termini prae-notati a. D. 1524. — III. Ferdinánd király 1646-ki megerősítő privilegiumából a »Liber Regius«-ban.

¹⁾ A. M. Tud. Akadémia nagy szótárának értelmezése szerint.

²⁾ Az itt fölemlített 1524-ki ítéletet I. Ferdinánd 1542. Bécsben december 22-én, Maximilián 1569. Pozsonyban október 27-én, II. Mátyás 1613. Pozsonyban márczius 6-án és III. Ferdinánd 1646. Pozsonyban október 29-én erősítették meg.

³⁾ Jedlicska Pál a Századokban 1869. 459. l.

⁴⁾ A jelzett jelentés szerint: »Jan Karavisco, der ist Vischmaister stb. Diser wirdt praucht zu den teichten, vnd weil er dan hauslich vnd fleissig, lais ich den auch also bleiben; seit allein darob, das er stettigs bey den teichten sey, vnd damit kain schaden gescheh.«

⁵⁾ Jedlicska id. h.

3. Különben Lórántffy Zsuzsánna is egy évszázaddal később 1659-ben sárospataki udvarbirájának adott utasításában a halastavakra és halászható vizekre nézve oly módon intézkedik, hogy abból a haltenyésztésnek és halászatnak akkor is még kedvező sikere azonnal kitetszik.

4. Úgy szintén Buda visszafoglalása után (1686.), mikor az egész keresztény Európa érdeklődése által Magyarország számos leírás tárgyává tétetett, az akkor megjelent több munkában ¹⁾ újból találjuk azt a régi mesés tudósítást, hogy a Tisza két harmadrészben vízből, és egy harmadrészben halakból áll ²⁾; — a mi különben valamint az akkori közvéleményt, úgy a Tisza, és talán más hazai folyóinknak is, halászata és haltenyésztése utáni nagy hírét a XVII. század végén bizonyítja.

5. S e tekintetben gróf Marsigli Alajos azonkori munkájára »Danubius Pannonico-Mysicus« szabadjon hivatkoznom, ki a IV. kötetben (Hága és Amsterdam 1726) Magyarországnak rendkívüli halbőségét magasztalja.

6. Végre talán azon tankönyvekre is vonatkozhatom, melyek nálunk a mult századnak közepe táján a mezőgazdaságról készültek ³⁾, és melyek — mi a haltenyésztést illeti — azon időre nézve a fentebbi adatokkal teljes összhangzásban vannak.

Ezen adatoknak alapján méltán lehet feltenni, hogy a haltenyésztés Magyarországon a XVI. és XVII. századokban még a mezőgazdaság nevezetes ágát képezte, s hogy hanyatlása csak a mult század végén kezdődik.

¹⁾ A Budapest főváros megbízásából Buda visszafoglalásának emlékéül rendezett 1886-ki történelmi kiállítás alkalmával vagy 30 ilyen munka volt kiállítva.

²⁾ Ezen tudósítást először találjuk Galleotus Martiusnál: De egregie dictis stb. Mathiae Regis 6. fej.

³⁾ Mitterpacher Lajos: Elementa rei rusticae (utolsó kiadás 3 kötetben Budán, 1816.) — Pankl Máté: Compendium Oeconomiae Ruralis (4. kiadás Buda, 1810.) stb.

ÖTÖDIK KORSZAK.

Mária Terézia uralkodásától a legújabb időig.

149. §. Álláspontunk.

A mezőgazdaság története Mária Terézia óta sokkal egyszerűbb és tényezőinek oly sokoldalú tanulmányozását nem teszi szükségessé, mint a régibb időkben. Ehhez járul, hogy a hazánk újabb mezőgazdaságát és annak egyes ágait tárgyzó adatok közvetlen és határozott tudósításokat nyújtanak. Ehhez képest ötödik korszakunkban már sokkal rövidebbek lehetünk, mint az előbbieken; s fejtegetésünket három szakra osztjuk, úgy hogy ezeknek elseje újabb mezőgazdaságunk fordulati pontjait és eredményeit, második a annak segédszereit, és harmadika azon intézményeket fogja tárgyzni, melyek az utolsó évtizedek alatt beállott emelkedésének alapúl és támaszúl szolgáltak.

A) A magyarországi újabb mezőgazdaság
fordulati pontjai és eredményei.

150. §. Általában.

A magyarországi újabb mezőgazdaság fordulati pontjai azon események hatásának voltak következtései, melyek kívülről gyakoroltak befolyást mezőgazdasági viszonyaink átalakítására. Ilyen események voltak: 1. Az ausztriai örököségi háború, 1741-től kezdve 1745-ig, mely véget vetvén azon tespedésnek, melybe az ország az u. n. csöndes évek alatt esett, egyúttal a nemzet életerejének is új irányok szerinti kifejtésére nyitott utat, s hozta a mezőgazdaság tényezőit is új conjunkturákba. 2. Mária Terézia és II. József reformjainak hatása Magyarország mezőgazdaságára. 3. Az 1789-ki francia forradalom és az annak következtében 1815-ig folyt francia háborúk. 4. Hazánknak a békés évek alatti fejleményei 1848-ig. 5. Az 1848. és 1849-ki események s az újjáalakított magyarországi alkotmánynak jelentősége hazánk mezőgazdaságára nézve.

Ezek mellett újabb mezőgazdaságunk főeredménye az, hogy az előbb csaknem kizárólag hatályban volt empiria helyett, a mezőgazdaság részleteinek rendezésében is bizonyos rationalisticus kezelési módszer emelkedik uralomra, melynek hatása azután a dolog természeténél fogva a mezőgazdaság egyes ágaiban különféle módon mutatkozik.

151. §. Földművelés.

Első helyen a földművelés említendő, mely alatt nem csak a cerealék, hanem a kapás és kereskedelmi növények, s a takarmány termelését, valamint a szőlőművelést és bortermelést s a gyümölcsészetet és kertészetet is kell egybe foglalni. Földművelésünk történetének utolsó stadiuma a következőket constatóálja:

1. Hogy a cerealék termelésén lehet leginkább tanulmányozni azon változásokat, melyeket hazánk földművelése az utolsó századok alatt tapasztalt. A Makoviczai uradalom, mely egykor a felföldnek egyik legvirágzóbb birtoka volt, azóta előbbi értékének már alig árnyképét mutatja. Az Alföld, mely a múlt századnak kezdetén csodás termékenysége után híres volt, e tekintetben pár évtized óta már engedni kezd, s a régi szokásos trágyázás a bajon sem itt sem ott segíteni már nem képes. Újabb időben Liebig Justus sok régebbi és újabb vizsgálódások és észleletek alapján azon meggyőződéshez jutott, hogy a föld termeszítő ereje, ha folytonosan kellő pótlás nélkül műveltetik, elgyöngül, sőt ilyen általa u. n. rabló művelés (Raubbau) következtében egészen ki is merül; ezt pedig akadályoztatni csak úgy lehet, ha a földnek fogyó termeszítő ereje ok-szerű vagyis oly trágyázás által, mely neki a vesztett termő elemeket újra visszaadja, ismét pótoltatik¹⁾. Liebig agronomicus iskolája Magyarországon is számos pártolóra talált, és

¹⁾ Ide vágó főmunkája: »Die organische Chemie in ihrer Anwendung auf Agricultur.« (Braunschweig, 1840. 7. kiad. 1862.) Egyéb ide tartozó munkái még: »Grundsätze der Agriculturchemie.« (Braunschweig, 1855.) — és: »Theorie und Praxis der Landwirthschaft.« (Braunschweig, 1856.) — V. ö. Nendtvich Károly: A temesi bánág földje gazdasági és műipari tekintethen. (M. Tud. Akadémia Évkönyvei X. köt.) Pest, 1863. 8. sk. 11.

a régi földművelési módszerrel és annak más javítási kísérleteivel szemben van már köztünk is több birtokos, ki az ő tana értelmében normalis földművelési módot igyekszik alkalmazni.

2. A magyar gabonával való külső kereskedés II. József alatt kezdett tekintélyes lenni, s a jelen századnak kezdetén folyton emelkedett. Különösen a búza kivitele volt az, mely a cerealék közt a legnevezetesebb és 1848. óta mindinkább nagyobb dimensiókat öltött, az ötvenes években pedig már a világkereskedés tárgyává lett, kiválóan 1868. és az ez után következő esztendők óta, azonban az európai kereskedelmi piacokon egyszersmind Déli-Oroszország, Amerika, sőt Kelet-India és Ausztrália versenyzését is megindította. S ezen conjuncturák csakugyan komoly intést intéznek nemzetünkhez, melynek határozott kifejezést Szeniczey János adott, midőn azt mondja: »Eddigi gazdálkodási rendszerünk átalakítása szükségéről mindenki meg van győződve. Hogy a szemtermelést végetlenül haszonnal nem űzhetjük, vitatni fölösleges. A szükség kényszerítvén, hogy a földből elorzott táperőt visszapótoljuk addig, míg termőképességét tönkre nem tettük. Egyoldalú gazdálkodásunkat továbbra folytatni annyi volna, mint lassu méreggel tenni tönkre lételünket¹⁾.«

3. A kapás növények közül különösen a burgonyát kell kiemelnem, mely már a múlt századnak második felében terjedt hozzánk, azonban csak 1818. óta több évnél szűk termése és az abból itt-ott keletkezett éhség következtében kedveltetett meg Magyarország népségétől. (144. §. III.)

4. Mint nevezetes kereskedelmi növény a dohány is itt veendő tekintetbe, mely nálunk a XVIII. század kezdetétől fogva műveltetik, s 1728-ban már mennyiségileg is szép eredménynyel dicsekedhetett²⁾. Fontos esemény volt később II. József korában a dohánytermelésre rözve, hogy az ausztriai német tartományokban monopolium tárgya lett, a mi 1848. után Magyarországra is kiterjesztetett, s az 1868 : 14. tcz. által azóta nálunk is törvény erejére emeltetett. Különbben habár a tolnai, pécsi és muraközi, továbbá a szegedi, aradi,

¹⁾ Gazdasági Lapok 1871. 243. l.

²⁾ Schwartner M.: Statistik des Königreichs Ungern. 2. kiad. I. köt. Buda, 1809. 330. l.

rakomazi, verpeléti, debrői és debreczeni dohány nálunk már a mult századnak vége felé jelesnek ismertetett el, azért újabb időben a dohánytermelés hazánkban mégis inkább csökkent hogysen emelkedett volna.

5. A repcetermelés Magyarországhban nagyon elterjedt, és sok helyütt a földipar egyik főtenyezőjeképen jelentkezik. A termés változó eredményénél fogva azonban a kereskedésnek biztos tárgyát nem igen képezi, s így kivitele is ingadozó.

6. A díszkertek a mezőgazdaság történetének tulajdonképi tárgyát nem képezvén, a házi kertészetre nézve csupán azt jegyzem meg, hogy annak főczikkei, névszerint a káposzta, a répa stb., az éghajlathoz képest mindenütt műveltetnek; hogy azonban egészben véve, a finomabb növényeket is oda értve, leginkább csak a népesebb városok környékén bir nagyobb jelentőséggel. A gyümölcstenyésztés is, mely a XVI. században még a szomszéd országokat felülmulta, a XVII. században előbbi jelentőségéből sokat vesztett, a XVIII. század óta pedig különösen a népesebb vidékeken, p. o. Sopron környékén, az alsó-magyarországi bányavárosok szomszédságában, névszerint Korponán, az egész Tiszaháton stb. ismét nevezetes lett. Újabb időben mind a házi kertészet, mind a gyümölcstenyésztés nemcsak nevezetes lendületnek indúlt, hanem az Alföldre is kezd kihatni, a mint ezt az Alföld két nagy városának, t. i. Kecskemét és Nagy-Kőrösnek példája mutatja. S ehhez járul közlekedési viszonyainknak tökélyesbülése, mely névszerint az aszalt gyümölcscsel való kereskedésnek nyújt hathatós támaszt ¹⁾.

¹⁾ Láng Lajos: Magyarország gazdasági statisztikája. Budapest, 1887. 79. l. — Fényes Elek, ki ezen gazdasági irányt különös előszere-ttel tanulmányozta, Magyarország jelesebb gyümölcsfajainak a következőket tartja: A Nyitra- és Barsmegyék aszalt szilváit, melyekkel »Brünner Zwetschken« név alatt az ottani német lakosok jutalmas kereskedést űznek; — a szerbek, rumánok és horvátok szilvái, melyeket ezek annyira kedvelnek, hogy már 1848. előtt nemcsak házitelkeiket és szőlőjök aljait, hanem még urbéri külső földjeiket is szilvássá szerették változtatni, s hogy a gyümölcsből nagyobb mennyiségben szlivoviczát készítenek, melynek nevezetes része külföldre vitetik; — a szerémségiek, s a szamosmelléki és tiszaháti magyarok híres szlivoviczájokon kívül aszalt szilvát is adnak el. — Cseresznyét sokat és szépet Pozsony környékén, a Dunán és Dráván-túli részekben, s a Tiszamelléken ter-

7. A mezőgazdaságnak a XVIII. században uralomra jutott jelleméhez képest a földművelés többé nem csupán a földnek extensiv hasznosításában, hanem inkább intensív megmunkálásában keresi feladatát. S ennek következtében a föld művelésénél nemcsak annak terjedelme, hanem az arra fordított szorgalom, a talaj javítása és czélszerű beruházások is tekintetbe vétetnek.

8. Ezzel kapcsolatban a takarmányhoz tartozó növények u. m. luczerna, a lóhere, a baltaczim, a bükköny stb. művelése a múlt századnak vége, és a jelennek kezdete óta nálunk nagyon emelkedett; valamint a rétművelésre és gyepszéna termelésére, s a szalma használására nagyobb gond fordítottatik, mint előbbi századokban. Mindezek az állattenyésztés emelkedésének szükségképi feltételei, s a mint ennél az istállózás nagyobb mérvben alkalmaztatik, nagyobb jelentőséget fognak nyerni.

9. Végre a rizstermelésre nézve még megjegyzendőnek tartom, hogy a török uralom korában Magyarország több vidékén, különösen a Duna és az alsó Tisza mentében rizs nagyobb mennyiségben termeltetett; hogy azonban az akkori rizstermelés a törökök kiűzetése után megszűnt. A múlt század végén olasz gyarmatosok által az előbbi bánságban a rizstermelés céljából öt ültetvény alapítottak; t. i. Gattai, Detta, Denta, Omor és Uj-Pécs községek területén. Ez azonban csak kísérletnek bizonyodott; s azon vérmes remények, melyeket

mesztenek; — alma és körte csaknem mindenütt terem, leghíresebbek azonban Verőcze vidékének szercsika és masanszki almái, s az egri valamint a Kálmán- és császárkörték; — a Balaton vidékén, Szepességben és Verőczében különösen szép spanyol meggyek találhatunk; — őszibarackoknak több mint 50 neme a szőlőhegyeken természetik; — s ezekhez járulnak a dió, mogyoró és som mindenütt, a Dunán és Dráván túli részekben a gesztenye, s az ország déli melegebb vidékein a füge stb. stb. (Magyarország statisztikája I. köt. 132. sk. 11.) — A termett gyümölcs ezen sokfélesége és nagy mennyisége, különösen pedig a nemesebb gyümölcsfajok termelésének újabb emelkedése, eredménye azon szorgalomnak és gondos körületekintésnek, melyet hazánk lakosai a múlt század közepe óta a mezőgazdaság ezen fontos ágára fordítanak; s reményleni lehet, hogy Magyarország gyümölcsezése a legközelebbi jövőben még nagyobb európai jelentőségre fog emelkedni.

egyeseek Magyarország rizstermelésének jövőjéhez kötöttek ¹⁾, legalább eddig semmikép nem teljesültek.

A kereskedelmi és ipar-miniszter legujabban beható kísérleteket tett.

152. §. Szőlőművelés és bortermelés.

A Mária Terézia idejéből Magyarország bortermeléséről korunkra jutott tudósításokból az tetszik ki, hogy borászatunk történetének utolsó stadiuma a mult században veszi kezdetét. Oly helyeken t. i., melyek természetes fekvésöknél fogva bortermelésre alkalmasak nem voltak, a netalán előbb művelt szőlőkkel felhagytak (p. o. a Vág-Újhely feletti Vág völgyön, Sárosmegyében Hanusfalván, Máramaros megyében Huszt mellett stb.); a nemes boruk után előbb híres vidékeken (p. o. a XVI. század óta európai hírű tokaji Hegyalján, a régebben bortermelése után ismeretes Szerémségben, Sopron és Ruszt környékén stb.) a bortermesztésre intensiver gond fordított; ott pedig hol a XVII. század háborús viszonyai miatt alkalmas helyeken sem lehetett bort termelni, most kedvezőbb körülmények közt a reá fordított szorgalom következtében a bortermelés rövid idő alatt újból nagy hirre emelkedett, p. o. Ménesen, Arad megyében.

II. Nem lehet itt feladatunk hazánk újabb bortermelésének részleteibe bocsátkozni, s ezért csak arra figyelmeztetjük olvasóinkat, hogy a statisztika utmutatása szerint nekünk is az egyes szőlővidékeket kellene szemügyre vennünk. Ezen álláspontból ha egy a szőlőtermelés szerint rajzolt térképet tekintünk, azt találjuk, hogy mint tömörül a szőlőművelés a főváros körül, hogy vonul fel a Duna mentén, mint huzódik éjszak-keletnek mind szélesebb ágazatokban a Mátrán keresztül a tokaji Hegyaljáig, és terül el dél-nyugatnak, hogy egyrészt a Balaton partján, másrészt a tolna-baranyai hegyekben képez nagyobb csoportokat. A Duna-Tisza közt az Alföld kerti szőlői foglalják el a tért, míg túl a Tiszán Nagy-Váradtól ismét tömörül a szőlőszet, és felfelé kúszva egyrészt éjszak-

¹⁾ Schwartner: Statistik des Königreichs Ungern 2. kiad. I. köt.

nyugaton a Hegyaljával kapcsolódik, másrészt pedig keletnek az Érmellék vonalán nyúl be Erdélybe, hol ezen országrész közepén azután egyes apróbb tagokba simul. Különben még a Tisza balpartján támad erősebb szőlőcsoport az arad-ménesi hegyoldalakon, és dél felé Versecz és Fejértemplom táján is merül föl ¹⁾.

III. A részleteket tekintve uemes boraink közül a tokaj-hegyaljai (aszú-, pecsenye és szomorodni bor), a ménesi, a szerémi, a sopronyi és ruszti, s a szent-györgyi borok említendők. Mindezekből szintén aszúbor is szokott készítettetni. Finom borok, melyek azonban inkább előkelő asztali borok, nevezetesen a somlyói, a neszmélyi, a pesti kőbányai, a szadai, a csömöri, a tótfalusi, a fehérmegyei vaáli, a baranyamegyei villányi, a badacsonyi és a somogymegyei, a pozsonymegyei diósi és pracsai, a nógrádmegyei penczi és váraljai, az ungmegyei szerednyei, az érmelléki, a verseczi és fejértemplomi és számos más jeles borok; a Királyhágón túl a Maros és Küküllő völgyein szintén előkelő bor terem. Mint vörös borok a budai, a szekszárdi, a baranya-villányi, s az egri és visontai borok nevezeteseek.

Az Istenség ezen számos jeles adománya mellett annál súlyosabb a csapás, mely legújabb időben a phylloxera által érte hazánkat is; mely ellen a törvényhozás (1883 : 17. tcz.) és kormány alkalmas óvszereket használni máris igyekszik ²⁾.

¹⁾ Láng Lajos : Magyarország gazdasági statisztikája. Budapest, 1887. 71. l.

²⁾ Csak mellékesen említem André Keresztély Károly, egykor nagy hírben állt ausztriai gazdasági írónak a magyarországi bortermelésre vonatkozó ítéletét : »Gerade in dem Königreiche, in welchem die herrlichsten Weine gedeihen, in Ungarn, ist die Cultur des Weins im Ganzen genommen die schlechteste. Man hat viel zu wenig Sortenkenntniss, baut daher viel mehr schlechtern, als bessern an. Eben so wenig kennt man die besonderen Eigenschaften und verschiedene Behandlung einer jeden Sorte. Man speculirt mehr auf Menge, als auf Güte des Weins. Man sortirt nicht mit Sorgfalt beim Keltern. Man bepflanzt die Weinberge zu stark mit Obstbäume.« Magda Pál : Neueste statistisch.-geogr. Beschreibung des Königreichs Ungarn. Lipcse, 1834. 60. l.

153. §. Erdészet.

I. Az erdők — a bányavidékiek kivételével — a földesurak hatalmának voltak átengedve, s azért fentartásuk és kezelésök egyedül ezeknek intézkedéseitől függött. S minthogy azon erdészeti rendtartás, melyet Mária Terézia 1769. deczember 22-én többi országai mintájára Magyarországon és kapcsolt részeiben is kihirdetett, általános kötelező szabály erejére itt soha nem emelkedett (Erdélyben erdei rendtartás az 1812-ben 8768. sz. a. korm. rendelet által adatott ki), 1848. előtt rendezett erdészet hazánkban csak kivételképen ott állott fenn, hol a király rendeletei közvetlen kötelező erővel bírtak (a koronai és kamarai jószágokon) vagy a hol a földesurak azt életbe léptették ¹⁾).

Törvényeink 1848. előtt vagy csupán az erdőbirtokoknak külső megtámadások elleni biztosságáról gondoskodtak (1715 : 94. tcz.), vagy az erdők kipusztítását igyekeztek megakadályoztatni (1791 : 57., 1807 : 21. és 1848 : 10. tcz.). Sokkal tökéletesebb az új erdőtvörvény, t. i. az 1879 : 31. tcz., mely az 1883. június 22-ki 28,487 sz. a. keresk. stb. miniszteri rendelettel együtt képezi azon alapot, melyen erdészetünk újjáalakítása be fog következni.

II. Az erdőknek általán véve két nemét kell megkülönböztetni, t. i. az állami és a magánerdőket. Az állami erdőbirtokok összefüggő nagy erdőtesteket képeznek, főleg az ország északi, keleti és déli részén. Az ország nyugati részében államerdők nincsenek, középrészében pedig aránylag csak kisebb területet foglalnak el. A magánerdők csupán néhány nagybirtokos és város jószágain részesülnek okszerű kezelésben. A többi nagyjórészt csak könnyelmű kihasználásnak szomorú nyomát mutatja.

Erdeinkben a legutóbbi időig túlnyomóan csak a természetes úton való fanevelés volt gyakorlatban; ujabban mindazonáltal magvetés és csemeteültetés útján a mesterséges erdőnevelés is mindinkább nagyobb tért kezd foglalni; s a viszonyokhoz képest az épületi és műszerfa, valamint a fűrészárúk

¹⁾ P. o. Hubenay József: Forstdienstinstruction für die Erzherzogliche Herrschaft Kis-Jenő. Temesvár, 1836.

készítésére alkalmas és a tűzifa termelésére egyaránt gond fordítatik. S ennek felel meg a szálerdők, középerdők és sarj-erdők közt való megkülönböztetés.

III. Ezen alkalommal nem szabad tekinteten kívül hagynunk, hogy az erdők mellékhasznát az erdei legelő, a makk és a gubacs képezi. A még mindig nagy terjedelemben gyakorolt legeltetés azonban inkább káros mint hasznos; s a makk és gubacs ma már csak a Dráván túl hoz jelentékenyebb jövedelmet ¹⁾.

154. §. Állattenyésztés.

1. A lótenyésztés terén, a török háborúk következtében beállott sok irányu elfajulás ellen, Mária Terézia tette az első hatásos intézkedéseket. Kiindulási pontot azon rendeletek képeztek, melyeket a királyné 1777. augusztus 2-án és december 11-én minden hatósághoz kiadott, s melyek a lótenyésztés javítását szabályozták; II. József azután 1783. és 1785-ben Csanád megyében a mezőhegyesi katonai ménesnek szervezése és körülbelül 42,000 holdnyi területtel való felszerelése által a magyarországi lótenyésztésnek oly nagyszerű és maradandó lendületet adott, hogy annak következtében »hazánkban az állattenyésztés egyetlen ága sem fejlett ki annyira s mutathat fel oly fényes eredményeket, mint a lótenyésztés« ²⁾. A jelen századnak kezdete óta még három királyi ménes keletkezett Bábolnán, Kishéren és Fogarason, a melyekhez azután számos magánménés is járult ³⁾. A királyi ménesek azonban egyszersmind mint az ország lótenyésztésének mindannyi központjai is rendeztetek; s ezen felfogás szerint kell értelmezni a négy méntelepet is, melyek Nagy-Kőrösön, Székesfehérváron, Sepsi-Sz.-Györgyön és Varasdon, mindeniket a szükséges számú ménlovakkal, felállítottak, s melyek által azután a kormány az egyes tenyésztők, vagy a nagy közönség érdekeit elősegíteni igyekszik. Hogy pedig az ország bármely részében a nagy közönség tenyészanyagát még inkább nemesbíthesse, s a tenyésztő az állami

¹⁾ Láng id. m. 96. l.

²⁾ Láng Lajos id. m. 113. l.

³⁾ Fényes Elek: Magyarország statisztikája I. köt. 166. l.

mének használatához könnyebben hozzá juthasson, a minisztérium 1884-ben méntelepeit még kisebb teleposztályokra, s ezeket a községekben létesített fedező állomásokra is osztotta be, s a ménlovaknak egyes tenyésztők általi kibérlését pedig könnyítette¹⁾. Különben a m. k. földművelési minisztérium vezetése alatt álló négy országos lótenyésztő-intézet közül a mezőhegyesi és fogarasi, a hazai viszonyainknak leginkább megfelelő 10 külön tenyészfajra fekteti a főszűrt, a kisbéri pedig az angol teli- és félvért, s a báholnai az arabs teli és félvért igyekszik tisztán fentartani.

A lótenyésztés emelésére egyik hatályos eszközül, különösen gróf Széchenyi István kezdeményezésére, a lóversenyek tartása is behozatott. Ilyen legelőször 1825-ben tartatott Pesten, azóta pedig több helyen, névszerint Budapesten, Kassán, Pozsonyban, Tatán stb.

2. A szarvasmarhatenyésztés Magyarországon Mária Terézia óta nagy emelkedést nem igen mutat. Tartattak ugyan azóta szüntűgy mint előbb szép gulyák; s az országnak vágómarhakereskedése is folyton jelentékeny volt. A hazai mezőgazdaság története itt csak két nevezetes tényt említhet fel. Az egyik az, hogy mivel a magyar tehének nem igen bőtejük, ezen néhány, leginkább nagybirtokosunk, svajczi, hollandi és más idegen tehének behozatala által igyekezett segíteni. S habár ezen igyekezet nem is maradt egészen siker nélkül; annak maradandó hatást jelenleg már még sem lehet tulajdonítani — miután az idegen eredetű tehének nálunk a legtöbb esetben csakhamar elfajulnak. Azonkívül az eddigi eredmény oly jelentékeny még nem volt, hogy a történelem azt fontosnak felemlíthetné. — A másik, sokkal fontosabb tény a keleti marhavész ellen intézett 1874 : 20. tcz., melynek kedvező és maradandó sikerét méltán remélhetjük.

3. A magyarországi juhok nemesítését szintén Mária Terézia kezdte meg azon 325 darab merino juhval, melyeket 1773-ban Spanyolországból hozatott, s először Mercopailban Zágráb vármegyében telepített le, később pedig Budaörsre helyeztetett át. Azóta a magyar juhtenyésztésnek két nemét

¹⁾ Láng id. m. 122. l.

kell megkülönböztetni, az egyiket, mely a régibbnek mintegy folytatása s a havasokon a közönséges juhok utáni tej- és sajt-termeléssel, és az alsó minőségű gyapjúnak termelésével foglalkozik; — a másik pedig a juhtenyésztés nemesítéséből indult ki. Az előbbiről ugyanaz áll, mit már a harmadik és negyedik korszakban elmondtam. De annál érdekesebb a magyarországi újabb nemesített juhtenyésztésnek története.

Spanyol juhoknak t. i. később még több új szállítása történvén, először Holicson Nyitra megyében, az uralkodó család uradalmán, s azután más nagybirtokosok jószágain is az u. n. magyar selyem-birkatenyésztés nagyban üzetett. Azon nagybirtokosok közül pedig, kik a nemes birkatartás által érdemeket szereztek, leginkább Károly főherczeg, és utódja Albert főherczeg, József nádorfőherczeg és utódja ifj. József főherczeg, s a gr. Hunyady, Festetics, Brunszvik, Esterházy, Károlyi, Apponyi, Széchenyi, Pálffy, Erdődy, Schönborn stb., valamint a báró Wenckheim és Fechtig, s a Csapó és Czindery és több más családok több tagja említendő. Konek Sándor tehát, midőn Keletinek azon megjegyzésére hivatkozik, hogy sem a ló, sem a címeres ökör nem látszik többé a magyar nép legkedvesebb háziállata lenni, hanem a juh. — méltán mondhatta azt, hogy a magyar juhbirtokosok a nemesített¹⁾ juhászban egész az utolsó időig lankadatlan szorgalommal haladtak elő, s a legszebb kitaratást és áldozatkészséget tanusították.

4. Végre a sertésztenyésztés se mutatott nálunk újabb időben nevezetesebb emelkedést. Emelésére és a fajok nemesítésére némi befolyást azon körülmény gyakorolt, hogy a mezőhegyesi gazdaságban arra is különös gondot fordítanak, hogy az ott igen becses tenyészállatok útján nevezetes sertésfalka tartassék fenn²⁾. Minthogy pedig a magyarországi sertésfajok inkább zsir-, mint hústermelésre alkalmasak, a magyar országos gazdasági egyesület a kormány által felszólítatva, hogy véleményt adjon, miként lenne a hazai sertéstermelés, figyelemmel a hústermelésre emelhető — úgy vélekedett, hogy zsirtermelésre nézve elismert jelességű hazai mangaliczafajaink

¹⁾ Magyar birodalom statisztikai kézikönyve. Budapest, 1875. 282. l.

²⁾ Láng id. m. 140. l.

mellett, húsfaj tenyésztésére, jelesen a szalontai faj finomabb sertésfajjal volna keresztezendő, a minek czéljából az ismeretes jelességű mecklenburgi fajnak meghonosulása lenne eszköz-lendő ¹⁾). Az 1871-ben importált mecklenburgi sertésekkel tett kísérletek azonban nem igen látszanak e faj meghonosítása mellett szólni ²⁾).

155. §. Méhészet és selyemtenyésztés.

I. A *méhészet*, mely a XVI. és XVII. századokban a régibb virágzáshoz képest valóságos pangásba süllyedt, Mária Terézia és II. Józsefnek serkentése folytán előbb egyesektől kezdett pártoltatni, s már vagy fél század előtt ismét tekintélyes gazdasági foglalkozássá lett. Jelenleg mindazonáltal fontosságát már nem csupán egyesek, de egész vidékek lakossága, sőt itt-ott előkelő nagybirtokosaink is kezdik belátni, s az utóbbi években méhészetünk felvirágzására általában nagyobb mozgalom indult meg. S így alakult vidéken az erdélyrészi okszerű méhészeti egyesület, a délmagyarországi, a bánfalvi vidéki, a békésmegyei, a bácsbodrogi, a szegedvidéki, a körös-bányavidéki, a béga-szentgyörgyi községi, az aradmegyei és Budapesten a magyar országos méhészeti egyesület. Van tehát remény, hogy a méhészetnek nálunk még szép jövője lesz ³⁾).

II. Az első ki nálunk a *selyembogarakat* meghonosítani kísérlette, Mercy tábornok volt az akkor mint bánság külön álló Délmagyarországban; s az akkori kísérletnek oly kedvező eredménye lett, hogy Mária Terézia annak nagyobb terjedelem szerinti való kifejtését tervezte. Mindamellett a tervnek kivitele nem csekély nehézséggel járt, s minden arra fordított költség és fáradság daczára a selyembogártenyésztés sem birt még gazdasági életünkben oly mély gyökeret verni s oly tért elfoglalni, hogy egy önálló magyarországi selyemiparról szó lehetne ⁴⁾). Legújabbban a törvény (1885 : 25. tcz.) is a selyembogarak tenyésztése érdekében intézkedett.

¹⁾ Konek id. m. 288. l.

²⁾ Konek u. o.

³⁾ Láng id. m. 144. l.

⁴⁾ Schwartner Statistik 2. kiad. I. köt. 235. l. — Pényes id. m.

156. §. Halászat.

A magyarországi halászat, mely Mária Terézia korában még tekintélyes volt, azóta régi jó hírnevét csaknem egészen veszíteni kezdte. A Tisza, egykor Európa leghaldúsabb folyója, hajdani nagy halbőségének emlékét sem tartja fenn; s napjainkban tája nem halszagú többé, de még a vize sem. A Dunánál még szomorúbbak lettek a halászat viszonyai. Az előtt a Duna és Tiszamenti rétek természetes víztartók voltak, melyek nyáron át vízzel és nagy mennyiségű hallal látták el a Dunát és Tiszát. E víztartókban mint csendes vizekben a hal legjobban tenyészett. Ezen rétek azonban a vízszabályozások által a folyóvizektől már elzárattak, s részben ki is szárítottak, s így a halaknak nem nyujtanak alkalmas helyet a tenyésztésre. S minthogy a Balatonon a halászat a magnak kimélése nélkül gyakran dulásképen gyakoroltatott, az ottani halállományok is kezdenek pusztulóban lenni ¹⁾).

E szomorú jelenségekkel szemben már általános a meggyőződés, hogy a bajokon segíteni szükséges. Leghelyesebb módja volna a mesterséges haltenyésztés, melynek újabb időben már több kezdeményére találunk. S míg az előtt a kormány többnyire abban állapodott meg, hogy a halászat és haltenyésztés rendezését és pártolását az egyes törvényhatóságokra bízta: újabb időben már egy országos halászati törvény van készülöben, s a halászat és haltenyésztés érdekében oly intézkedések történtek, melyek közvetlenül a kormánytól indultak ki. Így szintén a báró Révay, gróf Pálffy és gróf Migazzi-féle óriási mesterséges haltenyésztők Kis-Selmeczen, Marczaliban és Aranyos-Maróton, s az állami haltenyésztők Iglón, Zion-Váralján, Brassóban stb. stb. említendők.

B) A mezőgazdaság újabb segédszerei Magyarországban.

157. §. Álláspontunk.

A mezőgazdaságnak három főtenyezője lévén, t. i. a talaj, a gazdasági munka és a tőke, azon eszközöket és segédszereket

¹⁾ Láng id. m. 148. l.

is, melyek korunkban a mezőgazdaságnak hasznára vannak, ezen három tényezőhöz képest szemügyre kell vennünk. A gazdának ugyanis feladata egyrészt az, hogy a talajt s termő erejét fentartva, emelje és a gazdaság egyes ágaihoz képest idomítsa, szóval használhatóvá tegye és lehetőleg javítsa, — s másrészt, hogy a munkaerőt tökélyesbítse és annak alkalmaztatását könnyítse. — Minthogy pedig tőke nélkül a mezőgazdaság egyik ágának sem lehet kedvező eredménye, elégséges tőke gyűjtéséről és szaporításáról, valamint a meglévő tőkének minél hatályosabb felhasználásáról is kell gondoskodnia.

158. §. Talajjavítás.

A talajjavításnak több módja van:

1. Többféle földnemnek, p. o. homoknak és agyagnak a viszonyokhoz képest való vegyítése.

2. A talajnak trágyázása, a mire már az ókorban az állatganajok és hulladékok használtattak. Újabb időben a márgával és mészszel való trágyázás nagyon kezdett terjedni; míg elvégre Liebig vizsgálódásai a vegytani szerek használását is nagy jelentőségre emelte.

3. A homok-kötés befásítás által. Sok helyen már fasorok is elégségesek arra, hogy a talaj a homok ellen védve legyen, hol azonban a homok nagyobb területet foglal el, ott egész erdőknek ültetése alkalmazandó. V. ö. az 1807 : 20. tczikket.

4. Mocsárszáritás és vízlecsapolás.

5. Az u. n. alagsövezés vagyis drainage, mely lapályos területeken szokott alkalmaztatni, hol a föld czélszerű használása hóolvadás vagy esőzés miatt lehetetlen, vagy vizenyősség akadályoztatja művelését, s a víz csekély esése miatt annak lecsapolása nem foganatosítható. A legelső alagsövezés nálunk 1852-ben Bakofán Vasvármegyében b. Mesznil Victor jószágain történt ¹⁾.

Különben a talajjavítás teendői az u. n. culturmérnökök hivatásához tartozván, oka volt annak, hogy a minisztérium nálunk is 1879-ben ezeknek intézményét meghonosította.

¹⁾ Galgóczy Károly: Magyarország mezőgazdasági statisztikája. Pest, 1855. 253. l.

159. §. A mezőgazdasági munka tökélyesbítése.

1. A mezőgazdasági munka tökélyesbítéséhez a legfontosabb eszköz 1848-ban a mezőgazdasági kényszers munkának vagyis u. n. robotnak megszüntetése volt. Azóta nálunk a mezőgazdaságnál csak szabad munka alkalmaztatik, melyet mint a birtokosok segédei vagy cselédek vagy napszámosok végeznek.

2. Ennek következtében a mezőgazdaság minden egyes ágára nézve a cselédek szolgálati és a napszámosok munkaviszonyainak igazságos és czélszerű szabályozása vált a törvényhozásnak egyik fontos, de egyszersmind igen nehéz feladata. Előbbi jogunk szerint, mikor még a személyes ügyesség kifejtésének egyedüli módja az empiria volt, a gazdasági munkának szabályozását és bérét gyakran törvényhatósági határozmányok állapították meg. Napjainkban ez társadalmi viszonyainknak már meg nem felel, s míg egyrésről a közönséges földművesben, illetőleg a mezőgazdaság más ágánál alkalmazott munkásban bizonyos, iskolában nyert szakképzettség kívántatik meg, másrésről a munkaerő alkalmazása és a munkabér megállapítása a munkaadó és a munkás szabad egyezkedésének tárgya. A cselédek viszonyai és jogai e tekintetben már határozott országos törvény (1876 : 13. tcz.) által nyertek szabályozást, s igen valószínű, hogy a napszámosok viszonyai is korszerű intézkedések által legközelebb hasonlóképen fognak rendeztetni.

3. A mezőgazdaságnál a munkaerő támogatása céljából használt igás állatok az állattenyésztésnek újabb emelkedése következtében könnyebben szerezhetők meg, jobban tarthatók el és helyesebben alkalmazhatók mint az előbbi időkben.

4. Ehhez járul a munkaerőnek gépek által való támogatása és helyettesítése, s a mezőgazdasági gépeknek, p. o. vető vagy arató gépeknek gőzerő által eszközölt munkába vétele.

5. Mindezek következtében világos, hogy az u. n. fundus instructus, mely a mezőgazdaság körében a munkaerő állandósítására és tökélyesbítésére nézve főfontossággal bir, gazdaságunk újabb rendezésében már egészen más értelmet nyert, mint a milyennel előbb birt.

160. §. A tőke kérdése.

Mikor ma tőkéről van szó, csaknem kizárólag pénzbeli tőkét szoktak érteni. Igaz ugyan, hogy újabb időben is a nagyobb mennyiségben összegyűjtött természetmények a mezőgazdaság termeszto tőkéjének nevezetes részét képezik. Azonban mellözve, hogy a természetményekben tartott tőke csak szűk korlátok közt hasznosítható, a mezőgazdaságnak is vannak érdekei és szükségletei, melyek a dolog természeténél fogva, természetmennyekkel nem fedezhetők, — s az is magában világos, hogy ott, hol pénzbeli tőke van, ez által a termeszto tőke is rendszerint könnyen beszerezhető.

Kitetszik ebből, hogy a mezőgazdaság szempontjából is a hitelintézetek nagy jelentőséggel bírnak; miért is e tekintetben rólok még tüzetesen fogok szólni.

C) A Magyarország mezőgazdaságának újabb emelkedését eszközölő és támogató intézmények.

I. Törvényhozás és jogalkotás.

161. §. Általában.

A mezőgazdaság emelkedésének egyik feltétele a fekvő birtoknak szabadsága s a közforgalomnak biztonsága lévén, mindenekelőtt azt kell szemügyre vennünk, hogy újabb törvényhozásunk e tekintetben minő álláspontot foglal el, s újabb jogalkotásunk minő sikert mutathat fel. A nélkül tehát, hogy ezen magában véve jogtudományi kérdésnek részleteibe bocsátkoznám, csak röviden jegyzem meg, hogy amaz eredmények, melyekre itt különös súlyt kell fektetnem, az ősiség rendezése és az urbéri tehermentesítés, valamint a telekkönyvnek általános meghonosítása és a közforgalomnak szabályozása.

162. §. Az ősiségi viszonyok rendezése.

Gróf Széchenyi István működését annak bizonyításával kezdte meg, hogy a már rég elavult, de a huszas években még nagy szivóssággal fentartott birtoklási viszonyok a haza

anyagi érdekeivel mennyire nincsenek összhangzásban, s az iránt világosította fel közönségünket ¹⁾, hogy földbirtokosainknak mennyire van szükségök hitelre ²⁾; s így tehát mulhatlanul oda kell törekednünk, hogy birtokviszonyaink jogi reformok által korszerűen rendeztessenek, s hogy rajtunk a hitel feltételeinek czélszerű létrehozása által is segítsünk ³⁾. A szellemi mozgalom, mely gr. Széchenyinek ezen fellépése következtében társadalmunkban beállott, újabb történetünknek egyik legérdekesebb és legfényesebb része. Eleinte szavának és igyekezetének csak gyöngye hatása volt. De a harminczas és negyvenes években oly hatalomra emelkedett, hogy ellenzőinek minden törekvése daczára az 1848 : 15. tczk. megállapításához vezetett, mely az ősiség teljes és tökéletes eltörlését elvileg kimondta, s ez által birtokviszonyaink korszerű átalakítását elhatározta.

Hazai mezőgazdaságunk történetének szempontjából ezen intézkedés annál fontosabb, mert azzal kapcsolatban számos más üdvös társadalmi reform is lépett életbe. A polgári törvénykönyv, melynek kidolgozását az 1848-ki törvényhozás szintén elrendelte, még el nem készült ugyan, azonban az 1852-ki ősiségi nyiltparancs, és az 1861-ki országbirói értekezéslet határozmányai, melyeket azon évben az országgyűlés és annak alapján Ő Felsége is helyeselt, az újabb törvények a nagy és középbirtokosok jószágainak birtoklási és használási viszonyait már annyira átídomították, s a tulajdonosok szabad intézkedési jogát minden előbbi korlátozás alól oly mérvben mentették fel, hogy a szabad birtok kívánalmainak ez által inkább van elég téve, mintsem ha talán oly törvénykönyv állapíttatnék meg, mely e tekintetben egyik vagy másik határozmányára nézve alapos kifogás alá eshetne.

163. §. Országos urbáriumok. Urbéri tehermentesítés.

I. Mária Terézia uralkodásának kezdetén hazánkban a parasztok állapota mind személyök mind birtokukra nézve

¹⁾ L. »Világ« című munkáját.

²⁾ L. »Hitel« című munkáját.

³⁾ L. »Stadium« című munkáját.

még igen kedvezőtlen volt. Mert előbbi személyes szabadságukból 1514. óta csaknem egészen kivetköztetve, azon telkekre nézve, melyeket műveltek és melyeknek tulajdona földesurokat illette, csak szabad haszonélvezési és a földesúr akkori joga által korlátolt intézkedési joguk volt, s a beruházásoknál egyebet tulajdonúl alig birtak. A földesuraknak pedig a telkek fejében az u. n. urbariumok által szabályozott munkával (u. n. robottal) s pénz- (füstpénz) és természetményekben adózással tartoztak. Ezen tartozások egyébiránt nem országos törvény, hanem mindig csak a helyi körülmények szerint voltak meghatározva, az urbéres parasztok pedig régi néven jobbágyoknak neveztettek, s a szabad költözködési jogot II. József 1785. október 4-ki 23,219. sz. a. legf. rendelete által nyerték vissza.

Magyarországban a jobbágyság birtokviszonyainak újjáalakulása Mária Terézia alatt az u. n. országos urbariumokkal kezdődött (a magyarországi ubarium 1767-ben, a bánsági 1780-ban, a horvátországi 1780., és a szlavóniai 1737-ben és javítva 1756-ban), melyeket az 1791 : 35. tcz. ideiglenesen fentartott, s melyeknek nyomán azután az 1836 : 4—8. tczikkék is készültek. Erdélyben az 1769-ki u. n. »puncta regulativa«, az 1791-ki prov. 94. sk. czkk., az 1819-ki gr. Cziráky-féle rendezés, s az 1847-ki urbéri czikkek hasonló módon keletkeztek. A magyarországi 1836-ki országgyűlés azért is nevezetes, mert az 1840 : 7. tcz. 9. §. keletkezésére szolgáltatott alkalmat, mely az urbéri tartozásoknak megváltását megengedte, s így az 1848-ki urbéri tehermentesítésnek mintegy előkészítője volt.

II. Új fordulat az 1848 : 9. tczikkal állott be, mely az urbarium és azt pótló szerződések alapján addig gyakorlatban volt szolgáltatokat (robotokat), dézsmát és pénzbeli fizetéseket örök időre megszünteknek nyilatkoztatta, s ezzel a urbéri tehermentesítést mondta ki. A tehermentesítést az 1853. márczius 2-ki urbéri nyiltparancsnak 2. §-a szabályozta, mely a volt jobbágyokat a kezükön levő előbb urbéri földbirtokon teljes tulajdoni és szabad rendelkezési joggal ruházta fel; — s az 1871 : 53. tcz. 83. §-a, mely a jobbágyi és nemesi birtok közötti jogi különbséget teljesen megszüntette.

164. §. Telekkönyvek.

A telekkönyvek, vagyis az előtt nálunk u. n. földkönyvek magokban véve ugyan csak a fekvő birtoknak hiteles és oly tökéletes formák szerint készült összeírásai, melyek azoknak minden jogilag fontos létviszonyát feltüntetik. Ingó dolgok tehát a dolog természeténél fogva a telekkönyvnek nem tárgyai, s ha összeíratnak, csak leltárt képezhetnek. Fekvőségekre nézve azonban a telekkönyveknek készítése és vezetése oly fontosnak bizonyodott, hogy számos és főleg hitelügyeket azok nélkül rendezni ma már lehetetlen, s hogy oly intézetek, melyek ezen célból fennállnak, csak telekkönyvek használása mellett keletkezhetnek és azok alapján működhetnek. Mert u. n. dologbeli jogok (*jura in re*) s névszerint specialis jelzalogok határozott fekvőségekre egyedül telekkönyvek alapján állhatnak fenn, a különben csupán személyes hitel pedig ezen úton válik dologivá.

A magyar jogban fekvőségekre vonatkozó összeírások csak alárendelt jelentőséggel bírtak; s p. o. az urbéri tabellák az első eset, hol fontosságuk nagyobb volt; de mind céljoknál, mind rendezésöknél fogva a telekkönyvektől még nagyon különböztek. Általán véve az uralkodó nézet a telekkönyveket a nemesi birtok jogi természetével összeegyeztethetőnek nem tartotta, s azért ilyenek a szab. kir. városokban előbb is keletkeztek mint a nemesi birtokon, s a sz. k. városok földkönyvei (telekkönyvei) is még az 1840 : tcz. 15. §-a után is igen tökéletlenek voltak, mely t. i. a sz. k. városoknak azt hagyta meg, hogy a betáblázási könyvet a földkönyvvel kössék össze, e mellett azonban a városi tanácstól függték és a városi statutumok által nyertek szabályozást. A földesúri hatóság alatt állott községekben pedig telekkönyv képzelhető sem volt, mert az ottani censualisták és jobbágyok földeiket tulajdonúl nem bírták.

Ilyen körülmények közt valóságos telekkönyvi rendszer nálunk 1848. előtt nem létezvén, az országbirói értekezlet (I. 21. §.) az ausztriai kormány idején nálunk életbelépett és az 1855. december 15-ki miniszteriális rendelet által szabályozott telekkönyvi rendszert az ausztriai polgári törvénykönyvnek mindazon határozataival együtt, melyek a telekkönyvi rende-

letekkel összefüggésben állanak, és melyek valamely telekkönyvi jog megszerzésére vagy elenyésztésére alapul szolgálnak, a jog- és vagyombiztosság tekintetéből tartotta fenn ideiglenes hatályban. A telekkönyvek szabályozása pedig ehhez képest a magyar törvényhozásnak egyik főfontosságú feladatát fogja képezni.

165. §. A forgalomnak jogi rendezése.

A forgalom a múlt századnak közepén nélkülözötte még a jogi kifejtés azon szorosabb formáit, melyekre ma oly nagy súlyt szoktak fektetni. A lekötelezések foganatosítása, ha a kötelezettben a jó indulat hiányzott, sok nehézséggel járt, s a forgalmi ügyekben részes felek közt túlnyomólag a közérzület által támogatott személyes hitel volt a kölcsönös bizalom alapja és biztosítója. A múlt században ezzel be is érték. De mikor a forgalom mindinkább nagyobb szerű terjedelem szerint fejlődött, ez többé elégségesnek már nem találtatott, s az 1840-k-i hiteltörvények keletkeztek, melyek a fordulati pontot jelzik. Azóta a forgalom érdekei az államhatalom által minden irányban hathatósan pártfogoltatván, a mezőgazdaság is emelkedésének egyik fontos támaszát ezen jogi rendezésben bírja.

II. Szakiskolák.

166. §. Magyarország 1825. előtti felsőbb gazdasági iskolái.

Azon gazdasági oktatáson kívül, mely már a múlt században a m. k. tud. egyetemen és a k. akadémiákon nyújtatott, Magyarországnak 1825. előtti felsőbb gazdasági tanintézetei a következők voltak.

1. A Szarvason, Békésmegyében, 1779-ben az ottani evangélicus lelkész Tessedik Samu által felállított, s az ottani földesurak b. Harucker Ferencz és utódjaitól 1140 □ ölnyi földdel dotált és a kormány által is segélypénzzel gyámolított »institutum practico-oeconomicum« ¹⁾, mely azonban 1806-ban megszűnt.

¹⁾ Wallaszky Pál: *Conspectus reipublicae litterariae in Hungaria. Budae, 1808. 391. l.*

2. A Keszthelyen, Zalamegyében 1796-ban gróf Festetics György által »Georgicon« nevezete alatt alapított »Schola oeconomia practica rustica«, mely hazánkban az első nagyobb-szerű gazdasági iskola volt; s mint ilyen a gyakorlati gazdasági oktatáshoz minden szükségessel gazdagon felszerelve lévén ¹⁾, 1850-ig állt fenn.

3. Ide tartozik részben azon »practica oeconomico-industrialis schola« is, melynek felállításához Nagy-Szent-Miklóson Torontál megyében az 1800-ban elhunyt ottani földesúr Nákó Kristóf nevezetes pénzöszeget és nagy földterületet hagyományozott ²⁾. Ezen gazdasági iskola tervét az akkori k. Helytartó Tanács felszólítására 1801-ben Tessedik Samu dolgozta ki, természetesen azon időnek ilyen szakiskolákra nézve divatozott irányadó nézeteihez képest ³⁾. Azonban már Wallaszky Pál 1808-ban ezen iskoláról azt mondja: »quantos progressus fecerit hucdum, ignoramus«. S mint látszik, nagy jelentőségre csakugyan nem emelkedett.

4. Annál fontosabb lett a még jelenleg fennálló magyar-óvári gazdasági iskola, melyet Albert szász-tesseni herczeg, mint földesúr, Wittmann Antal tanácsára és tervezése szerint alapított, ki az intézetnek első igazgatója is volt ⁴⁾. A magyaróvári intézet működése kezdettől fogva hasznosnak bizonyodott; valódi jelentőségére azonban csak 1825. után emelkedett.

Az említett általános gazdasági szakiskolákon kívül még néhány specialis iskola is, melyet itt felemlítenem szükséges, ezen időben keletkezett. Ilyenek voltak a selmeczi bányaadémia, mely ezen század elején az erdészetre is kezdett terjeszkedni; továbbá a lipótújvári (bradeki) királyi és a kismartoni Esterházy herczegi erdészeti iskolák, a Nákó-féle alapítványból keletkezett nagy-szentmiklósi földművelési iskola, a dr. Encz

¹⁾ Wallaszky id. m. 395. l. — A »Georgicon«-ban rendszeresített három éves gazdasági tantervet l. Schedius Lajosnál: Zeitschrift von und für Ungern. I. köt. Pest, 1802. 393. l.

²⁾ Wallaszky id. m. 397. l.

³⁾ Schediusnál: Zeitschr. v. u. f. Ungarn I. köt. 22. l.

⁴⁾ Galgóczy Károly: Magyarország mezőgazdasági statisztikája. Pest, 1855. 149. l.

Ferencz vezetése alatt állott, pesti gazdasági és kertészeti intézet, az állatorvosi iskolák stb.

167. §. 1825 óta.

Azon lendület, mely az 1825⁶/7-ki országgyűlés után Magyarország közszellemében támadt, a gazdasági szakiskolákban is mutatkozott. Névszerint Thaer Albert kitűnő német mezőgazda (szül. 1752. megh. 1828.) működése és példája hozzánk is buzdítólag áthatott. S ha mindjárt akkor közvetlenül marandó eredményekhez nem is vezetett, mint ezt p. o. a rohonczi gazdasági szakiskolánál Vas megyében látjuk, mely a negyvenes évek kezdetén gróf Károlyi Lajos és gróf Batthyányi Kázmér pártfogása alatt keletkezett, mielőtt azonban még életének valószínű jelét mutathatta volna, alig egy év múlva, ismét megszűnt: azért mindannak, mi azóta történt, kezdeményeit mégis a harminczas és negyvenes években kell keresnünk.

A végeredmény az, hogy hazánkban 5 felső gazdasági szakiskola keletkezett, t. i. a magyar-óvári gazdasági akadémia s a keszthelyi, debreczeni, kassai és kolos-monostori gazdasági tanintézetek. S ezekhez járulnak a debreczeni, lipótvárosi, zsitva-újfalusi és rima-szombati királyi földműves-iskolák, azon három földműves-iskola, melyeket az erdélyi szász nemzet Medgyesen, Brassó-földváron és Beszterczén fentart, az istvántelki földműves-iskola, melyet az országos magyar gazdasági egyesület s a nagy-szent-miklósi földműves-iskola, melyet Torontál vármegye a Nákó-alapítványból tart; — továbbá a budapesti, tarcali, ménesi, érdiószegi és nagy-enyedi vinczellérképezdek, s a pozsonyi szőlőszeti és kertészeti iskola. S ide tartoznak végre az állattenyésztet tekintetéből az állatgyógyászati iskolák is.

168. §. A Magyarország mezőgazdaságának újabb történetében jelesebb szakférflak.

Szabadjon ezen alkalommal oly néhány szakférfi nevét is felemlítenem, kik hazánk mezőgazdaságának újabb történetében magokat kiválóan kitüntették. Ilyenek voltak nevezete-

sen: gr. Andrassy György ¹⁾, Angyalffy Mátyás ²⁾, Appel Károly ³⁾, Balásházy János ⁴⁾, b. Bánffy János ⁵⁾, Bartosságh József ⁶⁾, Benkő Dániel ⁷⁾, Beszédes József ⁸⁾, Bezerédj István ⁹⁾, Bruneck József ¹⁰⁾, Csapó Dániel ¹¹⁾, Czilchert Róbert ¹²⁾, Czindery László ¹³⁾, id. Darányi Ignác ¹⁴⁾, Entz Ferencz ¹⁵⁾, Érkövy (Ploetz) Adolf ¹⁶⁾, gr. Festetics Ágost ¹⁷⁾, gr. Festetics György ¹⁸⁾, Gáthy István ¹⁹⁾, Ghyczy Ignác ²⁰⁾, gr. Haller János, Havas József ²¹⁾, Heinrich Nep. János ²²⁾, Horhy Mihály ²³⁾, Hörmann Keresztély, id. Irinyi János ²⁴⁾, Karap Sándor ²⁵⁾, a három gr. Károlyi testvér (István, Lajos és György ²⁶⁾, Klauzál Gábor ²⁷⁾, Korizmicz László, Légrády László ²⁸⁾, b. Lilien József ²⁹⁾, Lónyai Gábor, gr. Lónyay Menyhért ³⁰⁾, Lumnitzner József ³¹⁾, gr. Mercy Florimund Claudius ³²⁾, gr. Mikó Imre ³³⁾, Morócz József ³⁴⁾, Ürögdi Nagy Ferencz ³⁵⁾, Nagyváti János ³⁶⁾, b. Orczy Lőrincz ³⁷⁾, Pethe Ferencz ³⁸⁾, Schams Ferencz ³⁹⁾, Simon Vincze ⁴⁰⁾, Somsich Miklós ⁴¹⁾, Szilassy György ⁴²⁾, Szontagh Gusztáv ⁴³⁾,

¹⁾ Az országos magyar gazdasági egyesület emlékkönyve III. füzet. Budapest, 1883. 40. l.

²⁾ Id. m. III. f. 130. l.

³⁾ Id. m. III. f. 78. l.

⁴⁾ Id. m. III. f. 74. l.

⁵⁾ Id. m. V. f. 98. l.

⁶⁾ Id. m. IV. f. 8. l.

⁷⁾ Id. m. IV. f. 119. l.

⁸⁾ Id. m. III. f. 68. l.

⁹⁾ Id. m. II. f. 146. l.

¹⁰⁾ Id. m. IV. f. 23. l.

¹¹⁾ Id. m. II. f. 84. l.

¹²⁾ Id. m. V. f. 139. l.

¹³⁾ Id. m. III. f. 117. l.

¹⁴⁾ Id. m. V. f. 112. l.

¹⁵⁾ Id. m. III. f. 121. l.

¹⁶⁾ Id. m. IV. f. 129. l.

¹⁷⁾ Id. m. IV. f. 94. l.

¹⁸⁾ Id. m. III. f. 20. l.

¹⁹⁾ Id. m. IV. f. 148. l.

²⁰⁾ Id. m. V. f. 58. l.

²¹⁾ Id. m. III. f. 136. l.

²²⁾ Id. m. III. f. 86. l.

²³⁾ Id. m. IV. f. 19. l.

²⁴⁾ Id. m. V. f. 41. l.

²⁵⁾ Id. m. V. f. 49. l.

²⁶⁾ Id. m. III. f. 1. sk. II.

²⁷⁾ Id. m. I. f. 99. l.

²⁸⁾ Id. m. I. f. 141. l.

²⁹⁾ Id. m. I. f. 122. l.

³⁰⁾ Id. m. V. f. 24. l.

³¹⁾ Id. m. IV. f. 27. l.

³²⁾ Id. m. III. f. 47. l.

³³⁾ Id. m. IV. f. 66. l.

³⁴⁾ Id. m. III. f. 142. l.

³⁵⁾ Id. m. V. f. 102. l.

³⁶⁾ Id. m. I. f. 59. l.

³⁷⁾ Id. m. IV. f. 7. l.

³⁸⁾ Id. m. I. f. 63. l.

³⁹⁾ Id. m. I. f. 138. l.

⁴⁰⁾ Id. m. V. f. 150. l.

⁴¹⁾ Id. m. V. f. 62. l.

⁴²⁾ Id. m. IV. f. 26. l.

⁴³⁾ Id. m. III. f. 82. l.

Teschedik Sámuel ¹⁾, Török János ²⁾, Ürményi Ferencz ³⁾, Wittmann Antal ⁴⁾ stb. stb. stb.

Ezen és más buzgó férfiaknak köszönjük leginkább hazai mezőgazdaságunk újabb emelkedését, mikép azt külföldiek is p. o. a harminczas években Elsner J. G. ⁵⁾ és a hatvanadik években Dietz Henrik méltányolták ⁶⁾.

¹⁾ Id. m. II. f. 51. l.

²⁾ Id. m. III. f. 97. l.

³⁾ Id. m. III. f. 79. l.

⁴⁾ Id. m. II. f. 73. l.

⁵⁾ Az okszerűen kezelt magyarországi jóságok mezőgazdaságára nézve Elsner következőleg nyilatkozik: »So dunkel es auch im Allgemeinen noch im Feldbau aussieht, so leuchten doch schon eine Menge glänzender Beispiele in diese Dunkelheit. Geregelter Fruchtwechsel eben so wie Koppelwirthschaft, beides da geführt, wo die übrigen Verhältnisse es als das Beste herausstellen, wird dort so gut und so vollkommen ausgeübt, wie in Deutschland. Und da man hiezu auch tüchtiger und zweckmässiger Ackerwerkzeuge bedarf, so fehlen auch sie nicht; so wie man auch durch eigene gute Bezüge den Acker ungleich besser bestellt, als wie es die Robot thut. Letztere verwendet man dort lieber zu anderen Zwecken, als dass man sie die Aecker verderben liesse, oder man hat sie gänzlich abgelöst, indem man Geld oder Naturalien dafür bezieht.« Azután Appel Károly, Wittmann Antal és Hörmann Keresztély működését, s gróf Festetics keszthelyi és a gróf Károlyiak nyitramogyei gazdaságát kiemelvén, ekkép folytatja: »Würde man die genannten, und noch mehrere andere, welche ich, als nicht genauer mit ihnen bekannt geworden, nicht nennen, darum aber auch keineswegs zurücksetzen will, in ein Ganzes zusammenstellen können; so würde man eine Provinz bekommen, welche im Landbaue als Stern erster Grösse glänzen könnte. Wer nie in Ungarn war, oder wer es nur durchflog ist; oder auch wem das Talent und der Wille, genau und richtig zu beobachten, fehlt, der hat keine Vorstellung, am allerwenigsten eine klare, von der Klassicität der genannten Oeconomien.« Ungarn durchreiset, beurtheilet und beschrieben. II. Band. Lipcse, 1840. 287. és 288. ll.

⁶⁾ Azon nézetből kiindulva, hogy »az országnak nemzetgazdasági fénykora a jövőtől várandó« — a magyar mezőgazdaság jövőjének alapjait részletesen fejtegeti, s nézetét ekkép mondja ki: »Mi hiszszük a magyar nemzetgazdaság felvirágzását, habár sok korszakon kell még átvergődnie, és sok akadálylyal megküzdenie, s épen mert ezt hiszszük, élünk azon meggyőződésben, hogy ennek az országnak, ennek a nemzetnek nagy jövője van, hogy Magyarország nem volt. hanem lesz.« A magyar mezőgazdaság, magyarra fordította Halász Gábor. Budapest, 1874. 407 — 418. ll.

*III. Az associatio jelentősége hazánk mezőgazdaságánál.
Magyar országos gazdasági egyesület ¹⁾.*

169. §. Előzmények.

I. Mária Terézia már 1766. szeptember 13-án királyi leiratot intézett az ország törvényhatóságaihoz, melyben ezeket gazdasági egyesületek alakítására felszólította ²⁾. Ugy látszik azonban, hogy ezen felszólításnak csak csekély sikere volt. Mert 1770. márczius hó 23-ka alatt új felszólítás történt, melyben a királyné — hivatkozva a megyék és városok által ezen ügyekben tett felterjesztésekre — kijelentette, hogy a mezőgazdaság emelése tekintetéből a gazdasági társaságok felállítását oly módon tartja szükségesnek, hogy minden terjedtebb megyében legalább egy legyen, mely gyűléseit a tagokra nézve legkedvezőbb fekvésű helyen tartsa. S névszerint Pozsony városának 18 pontban meghagyatik, hogy mindenképen törekedjék kebelében egy oly gazdasági társulatot alakítani, mely a Helytartótanács felügyelése alatt működését megindítván, hasonló gazdasági társaságok alakítására, a többi városoknak és megyéknek is buzdítóul szolgáljon ³⁾. S hogy a királyné óhajításának némi eredménye is volt, azt p. o. Vas megye példájából látjuk, a hol a gazdasági társaság akkor gróf Batthyányi Tivadar elnöklése alatt alakult ⁴⁾, mindazonáltal a múlt századnak végén és a jelennek kezdetén beállt eseményeknek következtében a keletkezett gazdasági társaságok működése rövid idő múlva ismét megszűnt.

II. Az 1815-ben beállt európai béke után a gazdasági társulatok újból keletkezésének két alkalma volt.

¹⁾ Az országos magyar gazdasági egyesület Emlékkönyve; eddig 5. füzet. Budapest, 1879—1885.

²⁾ Indokolásúl mondatik, hogy: »societates ex diversis patriae commodi studiosis incolis, citra status atque conditionis discrimen, pares sint ad meliorationem agriculturae, rei pecuariae atque aliorum eo influentium speculationes faciendas, probas instituendi, hasque pro salubri aliorum exemplo et imitatione in practicum exercitium du-cendi stb.«

³⁾ A 18 pontot l. az emlékkönyvben II. füz. 4. l.

⁴⁾ Privilegirte Anzeigen für die k. k. Erbländer, első évfolyam 1771. 167. l.

Az egyik a finomabb birkatenyésztésnek rövid idő alatt nagyobb jelentőségre emelkedése volt. S ez alkalmúl szolgált arra, hogy p. o. 1820-ban a »Nógrádi gazdasági egyesület«, s 1823-ban a »Tolnai gazdasági küldöttség« stb. keletkeztek ¹⁾). Arról azonban, hogy ezen társulatok működésének maradandóbb hatása lett volna, nincs tudomásunk.

A másik pedig azon szellemi lendület volt, melyet gróf Széchenyi Istvánnak az 1825⁶/₇-ki országgyűlésen fellépése idézett elő. Az akkor Pozsonyban tartott lóverseny kedvező sikere t. i. gróf Széchenyit és néhány lelkes barátját arra indította, hogy egy pályafuttatási társulattá egyesültek, mely 1828-ban lótenyésztő társulattá, s miután ez 1829-ben az állatmutató egyesületet kebelébe vonta volna, 1830-ban állattenyésztő társasággá alakult. Miután pedig ez működését az egész mezőgazdaságra terjesztette ki, »Gazdasági Egyesület« czimét vette fel.

170. §. A magyar országos gazdasági egyesület 1835—1848.

Ezen társaság magát mint Gazdasági Egyesület 1835. június 8-án constituálta s megállapítván statútumait is, ezek 1830-ban ismét átdolgoztattak s ezen alakban az azon évi június 6-án tartott gyűlésen fogadtattak el. Ezekhez képest ²⁾) tűzte ki magának feladatúl: a) Pártolni és terjeszteni minden a mezei gazdaságra vonatkozó hasznos tudományt, valamint azon újabb ismereteket és találmányokat, melyek haszonvehetősége tapasztalás által igazoltatik. b) »Alapos és biztos tudományt szerezni magának a mezőgazdaság minden ágára nézve azon állapotról, melyen ez jelenleg van; kitanulni azon akadályokat, melyek kifejlését gátolják, s módokat találni, melyek gyarapodását eszközözlendik.« c) »Idegen nyelven irt és a mezőgazdaságot illető közhasznú munkákat és iratokat anyanyelvünkre fordíttatni, és gazdasági viszonyainkhoz alkalmazva a hazában terjeszteni.« — d) »A mezei munkát könnyebítő eszközöket

¹⁾ A gazdasági egyesület emlékkönyve II. füz. 6. l.

²⁾ Galgóczy Károly: Magyarország mezőgazdasági statisztikája. 154. l. — Gazdas. egyesület emlékkönyve 6. l.

megismertetni, azokat készítő alkalmas mesterembereket és művészeket szerezni, pártolni és mindenek felett állandóan megtelepíteni.« — *e*) »A Pesten évenként tartandó állatmutatást szintúgy, mint minden gazdasági természetmények és művek mutatását kiterjedtebb divatba hozni.« — *f*) »Jutalomkérdéseket és jutalomfeladásokat tűzni ki; továbbá magyar nyelven irt jeles gazdasági könyveket és hasznos műszeri, chemiai vagy új gazdasági ágat tárgyazó felfedezéseket megjutalmazni.« — *g*) »Jeles gazdákat emlékjelek által megtisztelni; gazdasági tisztek, juhászok és egyéb cselédek kimívelését nyilvános megbírálás után megkülönböztetni, és jutalmak által előmozdítani.« — *h*) »A hazában fennálló minden gazdasági intézetről tudományt szereztvén, azok hasznát elősegélleni, és gazdasági nevelő intézetek felállítására hazánkfiatit buzdítani.« — *i*) »Jeles magaviseletű s alkalmas ifjakat a hazai és külföldi jelesebb gazdaságok megismerésére az egyesület költségén utaztatni, s tapasztalásaikat közhírrül adni.« — *k*) »Különös igyekezete legyen az egyesületnek az adózó nép sorában lévő számos mezőgazdák közt gazdasági hasznos ismeretek terjesztése által jó példákkal és jutalmakkal ipart, és ezzel nagyobb vagyonosságot eszközölni« ¹⁾).

S ezen statutumok értelmében az egyesület 1848-ig működött. Feladatához képest hat szakosztályra, t. i. a földészeti, állattenyésztési, kertészeti, műtani, erdészeti és ismeretterjesztő szakosztályokra oszlott. A köztelek felépítése által működésének központját állította fel. Szakköréhez tartozó több kiállítást rendezett. Budán felállította az országos szőlőiskolát, Pesten pedig a gyümölcsös kertet. Az irodalom terén korszerű és jótévő tevékenységet fejtett ki stb. stb. ²⁾).

171. §. A magyar országos gazdasági egyesület 1848. után.

I. Az intercaláris években, melyek 1848-tól a magyar alkotmány visszaállításáig lefolytak, a gazdasági egyesületnek

¹⁾ Galgóczy id. m. 154. és 155. ll. — Emlékkönyv II. füz. 24. és 25. ll.

²⁾ Galgóczy u. o.

működése szűk korlátok közé volt ugyan szorítva; élni azonban azért még sem szűnt meg. »Ez egyesület is — mondja Galgóczy ¹⁾ — egyike amaz intézeteknek, melyekre az 1848°/₉-ki viharos idők csapásai súlyosan nehezültek, az egyesületi élet rugékonysága a haza veszedelmének bánatos érzete alatt merrev zsibbadásba süllyedt, s lankadságából azóta (t. i. 1855-ig) sem volt képes felocsúdni többé.« A legfelsőbb helyről megtartatni engedett közgyűlés 1851. márczius 16-án az egyesület ügyeinek vitelével Heinrich Nep. János választmányi tagot bízta meg, ki ebben elismerésre méltó tapintattal járt el; 1851. június 9-én szervező és bizottságválasztási közgyűlés is tartatott, s ez alkalommal elnöknek gr. Károlyi György lett választva, kinek vezetése alatt azután a gyűlés a birtoktagosítás, elkülönítés és általában a birtokviszonyok rendezése ügyében az egyesület nevében feliratot terjesztett Ő Felségéhez. Saját magából, azonban az egyesület tevékenysége főkép a »Gazdasági lapok« című folyóiratnak kiadására, gazdasági tanintézeteket tárgyazó tanácskozásokra és véleményezésekre, kiállítások rendezésére és a külföldi kiállításokon Magyarország képviseltetésének közvetítésére szorítkozott. S kiválóan érdekes volt a magy. gazdasági egyesület által 1857-ben rendezett országos kiállítás.

II. Fordulat ismét a magyarországi alkotmány visszaállítása következtében állt be. S azóta az országos gazdasági egyesület, számos vidéki egyesület által támogatva, szabadabb tevékenységet fejt ki, hazánk anyagi érdekeinek terén ismét hatályosabban működik, s a mezőgazdaság körében hivatásához képest az associációnak nagy jelentőségét igyekszik érvényesíteni.

IV. Hitelintézeteink és a hazai mezőgazdaság.

172. §. Általában.

A mult század végeig hitelintézeteket nálunk a mezőgazdaság támogatására nem tartottak szükségeseknek, s az első, ki azoknak nagy jelentőségét ezen irányban is hirdette, gróf Széchenyi István volt. A hazai mezőgazdaság történetének

¹⁾ Mezőgazdasági statisztika 155. l.

azonban nem feladata, hogy a hitelintézetekkel tüzetesen foglalkozzék. S azért itt rólok csak annyiban szükséges megemlékeznünk, mennyiben újabb időben, tehát ötödik korszakunkban, határozott vonatkozással a földbirtokra keletkeztek.

173. §. Részletesen.

A földbirtok szükségleteire való vonatkozással, s oly célzattal, hogy azokon segítsenek, leginkább három intézet alapíttatott és áll fenn hazánkban.

1. A pesti hazai első takarékpénztár, mely 1838-ban magánosok által részvényekre alapíttatott, s melyet keletkezésakor Fáy András indítványára Pest vármegye pártfogása alá vett. Az intézet a szó szoros értelmében virágzik, és igen érdekes történettel is bír, a földhitelt pedig hathatósan támogatta, és újabb időben a vidéken alakult számos takarékpénztáraknak is mintául szolgált.

2. 1848 után a magyar birtokos osztály helyzete teljesen megváltozván, némi ideig az ausztriai nemzeti bank 1856-ban keletkezett jelzálogos osztályánál talált némi hitelsegítséget, mely azonban később tőle ismét elvonatott. S így egy hazai hitelintézetnek szükségessége e tekintetben mindinkább mutatkozván, ez a *Magyar földhitelintézet* keletkezéséhez vezetett.

A kezdeményezés ugyan a magyar gazdasági egyesületekből indult ki; maga a földhitelintézet azonban az 1862. augusztus 20-án nyert legfelsőbb engedély folytán alapíttatott. Szervezésénél fogva szövetkezet, mely kamatozó pénztári utalványok és záloglevelek kibocsátására van jogosítva. Állását és részletes viszonyait az 1871 : 34. tcz. szabályozza ¹⁾).

3. A magyar földhitelintézeten kívül itt a kisbirtokosok országos földhitelintézete is felemlítendő.

Miután t. i. az 1871-ben alakult magyar általános földhitel részvénytársaság működése céljának csak kevésbé felelt meg, s 1881-ben ismét végkép feloszlott; — s az 1873-ban keletkezett kisbirtokosok földhitelintézete is 1879-ben megszűnt: — a kisbirtokosok számára is egy biztos alapon működő hitel-

¹⁾ A magyar földhitel működésére nézve l. Láng Lajos : Magyarország gazdasági statisztikáját 670. sk. ll.

intézet találtatott szükségesnek; ez 1879-ben a *kisbirtokosok országos földhitelintézete* keletkezésére adott alkalmat, mely szintén záloglevelek kibocsátására jogosított szövetkezet. Működését az 1879 : 39. tcz. szabályozza ¹⁾).

Különben a szorosan vett földhitelintézeteken kívül egyéb hitelintézeteink is (névszerint a takarékpénztárak) a jelzáloghitelüzletet kezdettől fogva működési körükhez tartozónak tekintik.

V. Biztosítási ügy.

174. §. Álláspontunk.

Újabb időben a biztosítási ügy a mezőgazdaságra nézve is fontossággal kezd birni; melynek mindazonáltal hazánkban még nincsenek olyan történelmi előzményei, hogy rólok itt tüzetesen szólhatnánk. Alig van fél százada, hogy idegen biztosítási intézetek nálunk kizárólag működtek, s legfeljebb takarékpénztárak és jégkárosítások elleni kölcsönös biztosítás találtatott, melyek ezen szempont alá tartoztak. Jelenleg már nálunk is több biztosító hazai intézet van, melyek közt az »Agricola« nevű tüzetesen, a többiek pedig részben jégkárok elleni biztosítással foglalkoznak.

¹⁾ Láng Lajos id. m. 672. és 673. l.

TÁRGYMUTATÓ.

- Adománybirtok 118., 349.
 Ágai a mezőgazdaságnak 159., 297.
 Akácza 385.
 Alföld 10., 25., 89.
 Állattenyésztés 165., 248., 323., 386., 401.
 Állattenyésztés Pannoniában 48.
 Állattenyésztés az Alföldön 180.
 Apátságok 114.
 Aratrum l. Ekealj.
 Associatio újabb mezőgazdaságunknál 417.
 Avarok 54.
 Balaton 9.
 Baromfi 227., 334.
 Bessenyők 68.
 Birkatenyésztés 222., 329.
 Birtok (közös és egyéni) 72.
 Birtokviszonyok Pannóniában 45.
 Birtokviszonyok Magyarorszában 65., 110., 118., 346.
 Bivalok 96., 219., 328.
 Biztosítási ügy 422.
 Bortermelés 183., 310., 378., 398.
 De la Brocquiere Bertrand 298.
 Budai bor 189.
 Budai kertek 315.
 Burgonya 383., 395.
 Cerealék 165., 301.
 De Crescentiis Péter 268.
 Csallóköz 8.
 Csepel 11.
 Cserkészeti vadászat 230.
 Csöndes évek 369.
 Curtis (gazdasági főhely) 87.
 Dacia 52.
 Dákok 35., 91.
 Deserta Boiorum 38.
 Ditz Henrik 89.
 Dohány 382.
 Domus 145.
 Duna 15.
 Dunántúli vidékek 45., 86.
 Dunaszigetek 16.
 Éghajlat 13.
 Egyházi birtok 112.
 Eke 176.
 Ekealj (aratrum) 169.
 Építmények (gazdasági) 246.
 Erdély 317., 333.
 Erdészet 48., 318., 384., 400.
 Erdők 99., 206.
 Erdős vidékek 83.
 Falusi községek 286.
 Fenék (talaj alatti) víz 17.
 Fertő 9.
 Forgalom jogi rendezése 412.
 Földbirtok 109., 254.
 Földhitelintézet 421.
 Földhitelintézete (kisbirtokosok) 421., 422.
 Földművelés 165., 301., 394.
 Földművelés Pannoniában 46., 50.
 Frank birodalom 54., 86.
 Fugger Márk 359.
 Futó homok 5., 18., 406.
 Fű- v. mezősegi gazdaság (Gras-wirtschaft) 103., 180.
 Füst 146.
 Gazdasági egyesületek 417.
 Gazdasági egyesület (magyar országos) 418.
 Görög befolyás 129.
 Gulya 200.
 Gyümölcsitenyésztés 194., 316., 383.
 Halászat 233., 390., 405.
 Halászat Pannoniában 49.
 Haltenyésztés 337., 390.
 Hármass forgási gazdaság (Dreifelderwirtschaft) 103., 179.
 Haruckern János György b. 351.
 Haszonbér 240., 350.
 Határok kérdése 75.
 Havasi legeltetés 97., 201.
 Házi állatok 227., 334.
 Hegyes vidékek 3., 96.
 Hegyalja l. Tokaj.
 Hitelintézetek 420.
 Hold 171.
 Honalapítás 59.
 Hospites l. vendégek.
 Hunok 54.
 Jász-kún községek 295.
 Jobbágys (föld- és szőlőművelő) 273.
 Jobbágys (vár) 193.
 Jobbágysok 144., 279.
 Sz. István király reformjai 106.
 Juhtenyésztés 96., 221., 329., 388.
 Kárpátok 5., 97.
 Kecskék 96., 221., 330.
 Keleti egyház 115.
 Kelták 35.
 Kenézségek 295.
 Kenyérstítés 281.

Kereszthadak 159.
 Kertészet 191., 310., 381.
 Kertészet Pannoniában 48.
 Kezelése a gazdaságnak 339.
 Királyi jog (jus Regium) 109., 256.
 Kisbirtok 111., 139., 265., 353.
 Kisbirtok Pannoniában 45.
 Középbirtok 110., 263., 352.
 Középbirtok Pannoniában 45.
 Kúnok 68.
 Kuttyák 227., 233., 334.
 Kültelek 147.
 Lajos I. király agrartörvénye 253.
 Lakhelyek 76., 144., 278.
 Latini 141.
 Legelők 197., 307.
 Ló 93., 214., 226.
 Lótenyésztés 91., 214., 324., 386.
 Ludak 224., 334.
 Lymburg-Styrum Max. Vilm. gr. 351.
 Madarászat 230., 385.
 Magánbirtok 111., 118.
 Magyar honfoglalók gazdasági jelleme 60.
 Makovicza 259.
 Malmok 181.
 Mansiók 114., 144.
 Marha (igás) 226.
 Mátyás király és a földművelési munka 274.
 Méhészet 228., 334., 404.
 Ménések 214., 324., 386.
 Mértékek 169., 190., 302.
 Mezővárosok 283.
 Mocsáros vidékek 83.
 Modena Raunald hg. 352.
 Munka mezőgazdasági 78., 121., 239., 241., 272., 357., 360., 407.
 Munka mezőgazdasági szervezése 81.
 Munka szabad 80.
 Munka szolgálai 78., 131.
 Munka a mezőgazdaságnál hónapok szerint 128.
 Munkács 258.
 Nagybirtok 110., 240., 254., 339., 347.
 Nagybirtok Pannoniában 45.
 Nagybirtoka vezérek korában 66.
 Népvándorlás 98., 122.
 Nyerges-Újfalu 87.
 Odescalchi Livio hg. 350.
 Olasz befolyás 186., 252., 377.
 Ősiségi viszonyok rendezése 408.
 Pannonia 18.
 Pannonia mezőgazdasági 40.

Paraszt birtok 119.
 Püspökségek 113.
 Rómaiak 38.
 Savoyai Eugen hg. 351.
 Sertésenyésztés 225., 332., 389.
 Síkság magyarországi alsó 10.
 Síkság magyarországi felső 7.
 Soltésziségek 299.
 Sör készítése 183.
 Szabad kisbirtok 139.
 Szakférfiak 414.
 Szakiskolák 412.
 Szállások (nemzetiségi) 68., 71.
 Szántóföldek 165.
 Szarvasmarha-tenyésztés 71., 218., 326., 387.
 Szászok 158., 276.
 Székelyek 63.
 Szellemi munka 122., 268., 357.
 Szerémi bor 185., 312.
 Szerszámok a földművelésnél 175.
 Szerzetesek 116., 124.
 Szlávok 55.
 Szolgálati jog 241.
 Szolgátság 78., 131.
 Szőlőművelés 183., 310., 398.
 Szőlőművelés Pannoniában 47.
 Takarékpénztár (első hazai) 421.
 Talaj 3., 24.
 Talaj-javítás 406.
 Tatárjárás 180.
 Telekkönyvek 411.
 Telepítvényesek (új) 157., 215., 366.
 Tengeri 305.
 Tevék 95.
 Tokaji bor 186., 377., 399.
 Tőke 143., 296., 368., 408.
 Török világ 343.
 Tűzhely 146.
 Tyúk 227.
 Udvarnokok 133.
 Uradalmak 254., 371.
 Urbariumok 287., 356.
 Urbarium (országos) 409.
 Vadászat 230., 335.
 Vadászat Pannoniában 50.
 Vámtarifák 161., 299.
 Vár-birtok 69., 116.
 Vár-földek 79., 111., 116.
 Várjobbágyság 117.
 Városok 282.
 Várrendszer 69.
 Vendégek (hospites) 69., 141.
 Visegrádi díszkert 314.
 Vizek szabályozása 69.
 Werbőczy István 254., 345.
 Zircz 87.

